
UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 01777848 1

ÉLETEM ÉS KOROM.

IRTA

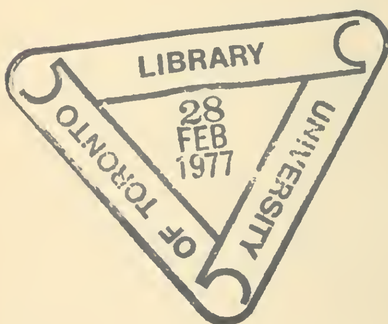
PULSZKY FERENCZ.

MÁSODIK KÖTET.

MÁSODIK KIADÁS.

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGY. IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.
1884.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

TARTALOM.

SZÁMKIVETÉS ALATT AMERIKÁBAN ÉS ANGOLORSZÁGBAN.

SZÁMKIVETÉS ALATT OLASZORSZÁGBAN.

SZÁMKIVETÉS ALATT

AMERIKÁBAN ÉS ANGOLORSZÁGBAN.

ELŐSZÓ.

A közönség kedvezően fogadta ezen művemnek első részét, sőt hallom, hogy a kiadás két év alatt csaknem egészen elfogyott, mindamellett, hogy a lapok tüzetesen nem birálták, rövidebb hosszabb ismertetéssel s egy pár bókkal megelégedtek, amint az szokásos, de komolyabban nem beszélték meg. Magánúton azonban figyelmeztetettem több hibára. melyeket mostan helyreigazítani kötelességemnek tartom. Az első kötetben Kossuth ellenjelöltjének Ballát, a megye háznagyját említém. holott nem az öreg úr, hanem annak unokaöcscse, Balla a főjegyző köré csoportosult a conservativ választók tábora. Szontágh Pál barátom pedig, a háznak mostani alelnöke, 1848-ban concipistám, figyelmeztetett, hogy Helferttel, az osztrák felsőházi taggal, és az 1848-iki események feketesárga írójával összetévesztettem Helferdinget, az orosz írót, ki természetesen a schwechati csatáról nem írhatott semmit. Megemlíté továbbá, hogy midőn báró Huszár a Lamberg-féle kiáltványokat és utasításokat hozzánk hozta, ezeket nemcsak két példányban írták le, hanem ezen két példányból, Wargha intézkedései folytán, készült még valami nyolcz vagy tíz másolat, melyeket Szontágh Pál mind magával vitt Pestre, s ott ismerősei közt elosztott. Ivánka Imre is helyreigazította néhány állításomat, melyek őt illették s ez alkalommal csinos czikksorozatot írt az

«Ellenőr»-be, sőt abból külön lenyomatot is készíttetett, melyben elmondja valóságos drámai érdekkel biró sorsát, miként találták őt a márcziusi napok mint főhadnagyot, miként lett juliusban kapitány, mint vitte fel szerencséje, harmadfél hónap alatt, egész az alezredesig, s miként volt alapos reménye még magasabb rangra. Képét adja nekünk az eszmezavarnak, mely mind a magyar, mind a Jellasich-féle seregben a tiszteknél uralkodott, kik nem tudták, valjon ellenségek-e vagy pajtások; miként Fligelly csudálkozik, hogy elfogják, midőn vonalunkon túlmegy, miként Ivánka maga a pákozdi csata alatt, kedélyes beszélgetésbe bocsátkozik az ellenség tisztjeivel, csakhogy a szerezsánok nem értik ezen pajtásságot, körülveszik, és minden tiltakozása daczára a horvát főhadiszállásra viszik. Itt azonban visszaküldik az ellenségnek egyik főtisztjét, mint ki rendellenesen esett fogságba, s csodálkoznak, hogy mi nem viszonozzuk udvariasságukat, s hogy Fligellyt, Jellasich legkitünőbb vezérkari tisztjét, midőn kezünkbe került, nem küldjük vissza az ellenséghez. Hibásan állítottam, hogy mi ezt csakugyan megtettük, s abban is tévedtem, hogy Windischgrätznek tulajdonítottam Ivánka második s végleges elfogatását, midőn a schwechati csata előtt parlamentairként megvitte neki Kossuthnak felszólítását, holott Windischgrätz visszautasította ugyan őt azon szavakkal, hogy rebellisekhez nincs semmi köze, de tisztességesen elkisértette a Jellasich táboráig, hol csakugyan letartóztatták és elfogták, őt, kit Mészáros és Batthyányi annyira kedveltek, hogy valószínűleg, ha a seregnél maradhat, ő nyerte volna el a fővezérséget, nem Görgey.

Téves állításomnak köszönhetjük Ivánka igen érdekes, élénken írt vázlatát, ami ismét bizonyítja, hogy a tévedés is sokszor jobb, mint a hallgatás, mely feledésnek engedi át emlékeinket, holott ezek nemzeti életünknek egy igen érdekes időszakát világosíthatják meg. Reménylem, hogy művem, melynek első meg-

jelenése a «Budapesti Szemlé»-ben, Fiáthnak s később Wirknernek kedvet adott emlékirataiknak megírására, még többször is hasonló eredményre fog vezetni s hogy az 1848—1849-diki események minden oldalról s minden szempontból fel fognak világosíttatni úgy, hogy az újabb nemzedék részrehajlatlan itéletet mondhasson az események és a vezérférfiak felett.

Budapest, 1881, május 1-sején.

PULSZKY FERENCZ.

BEVEZETÉS.

A világosi nap megpecsételte a reactió győzelmét egész Európában. Francziaország már régóta csak névleg volt köztársaság, Németországban a parlament szét volt ugrasztva, Olaszországban Sziczilia, Róma, Velencze megadták magokat, Magyarországban legtovább folyt a szabadságharcz, most ez is megszűnt, a reactió az egész continensen ülte sötét diadalünnepét, midőn börtönbe s vesztőhelyre küldte a szabadság mártyrjait. Angolország volt ekkor az egyedüli biztos menhely, hová nem ért a fejedelmi boszú nehéz keze, itt gyűltek össze a száműzött francziák, oroszok, németek, olaszok, románok s magyarok, de Kossuth és társai bellebbezve voltak a ciliciai hegyekben messze Ázsiában, nekünk, kik Magyarországot képviseltük volt s összeköttetésben álltunk a magasabb körökkel, fennmaradt tehát azon kötelességünk, mindent elkövetni, hogy barátink mielőbb Kiutahiából kerüljenek vissza. Végnélkülinek látszott a két év, mely alatt sikertelenül ostromoltuk az államférfiakat s a közvéleményt, s midőn iparkodásunk ez oldalról czélra nem vezetett, megkisértettük a szöktetést s előkészítettük a lehetőséget, hogy Kossuth valahára a nyugat czivilizált országaiba kerülhessen vissza. Végre az északamerikai államok léptek közbe, szolgálatot tévén egyszersmind Kossuthnak és a continentális államoknak, midőn a szultántól kieszközölték, hogy Magyarország volt kormányzója amerikai hadihajón, mint az északamerikai államok vendége, Washingtonba vitessék. A continentális hatalmak nem szerették Kossuth jelenlétét Európában; sem Olaszországban, sem Francziaországban nem engedték, hogy a hajóból kiszálljon, mert személyessége már a kikötőben is villanyos hatással volt az egész vidékre. Kossuth azonban még sem ment egyenesen Amerikába, Gibraltárban elhagyta

az amerikai hadihajót, átjött elébb Angolországba, hol jelenléte és beszédei leírhatatlan lelkesedést szültek s csak innét ment az északamerikai államokba, hol királyi tisztelettel fogadtatott s hét hónapig beutazta az államokat tele reményekkel a forradalmi szellemnek legközelebbi megújulása iránt.

Visszajövet Angolországba, alkalmazkodni kellett a polgári élet követelményeihez, élni kellett, hogy conspirálhassunk, míg végre a conspiratiókban is elvesztettük hitünket. Ez volt a számüzés idejének első epochája, mely tíz évig tartott, s melyet Napoleon háborúja Ausztria ellen, az olasz függetlenség érdekében, szakította meg. Ebben mindjárt kezdettől fogva részt vett a magyar emigrátió, melynek tekintélyesebb része ezentúl Olaszországban központosult.

A villafrancai béke meghiúsította ugyan reményeinket egy időre, de Napoleon és Cavour érdeke még mindig megkivánta a magyar közreműködést s reményeink még mindig éltek. De Garibaldi szükségtelenné tette a külháborút, Olaszország legnagyobb része maga szabadította fel magát, Napoleon Róma megszállása által most csak akadályúl szolgált azon eszmének, melyet elébb felkarolt volt, Cavour meghalt s ezzel vége szakadt a magyar számüzöttek tettleges működésének. Kossuthnak minden lehető szerepe megszűnt s nekünk át kellett látnunk, hogy külföldről hazánk jövőjére semmi befolyásunk nem lehet. Igy talált bennünket a kiegyezés és az amnestia 1867-ben s ez azon időszak, melyben élményeimet a következő kötetekben azoknak elmondom, kik magokat irántam s a magyar számüzöttek s emigránsok sorsa iránt érdeklik. Sok szívességet tapasztaltunk főleg az angoloktól, kik a magyar ügynek s az ezt képviselő személyeknek valódi barátai lettek, sok szívességet az olaszoktól is, kik bennünket többször felhasználtak. Odysseánk megszerezte a magyar névnek a tiszteletet még az oceánon túl is; ha szenvedtünk, szenvedéseink csak egyéniek maradtak, míg a nemzet, szerencsétlenségünk által, ismeretessé lett ott is, hol azelőtt nevét sem hallották.

AZ EMIGRÁTIÓ.

I.

1831-ben Varsó eleste után igen sok lengyel menekedett vagy vándorolt ki hazájából, s ámbár a kormányok sem az osztrák tartományokban, sem Németországban meg nem tűrték őket, a népek rokonszenve oly nagy volt irántok, hogy például Magyarországban sok ily lengyel menekült maradhatott meg idegen név alatt, kisebb nagyobb földbirtokosoknál, mint titkár, gazdatiszt, mint könyvtárnok vagy bármi más név alatt. Francziaországban tárt karokkal fogadták őket. Belgiumban alkalmat adtak nekik belépésre az újonnan felállított rendes hadseregbe, s úgy a franczia kamarák mint az angol parlament évi segélyt voksoltak meg számokra. Ez lebegett sok magyarnak szeme előtt a világosi nap után; s ily reményben vándoroltak ki sokan, kik bátran és büntetlenül maradhattak volna az országban. Azt hitték, hogy külföldön kényelmesebben élhetnek meg szabad institutiók alatt mint hazájokban, hol német tisztviselők megváltoztattak minden igazgatási formát, melyhez gyermekségünk óta szokva voltunk s hol a rendőrség az állapotokat tűrhetetlenekké tette. Lassan, lassan érkeztek sokan mint menekültek, kikre otthon halál vagy fogság várt, mások mint emigránsok, kik megmaradhattak volna a hazában, de a fennálló körülmények közt inkább próbáltak szerencsét a külföldön, mint hogy otthon tűrték volna a német kormány kellemetlenségeit. Ilyen volt mindjárt az első nagyobb csapat, mely Londonba érkezett, a komáromi várőrség azon része, mely Ujházy vezénylete alatt Amerikában új Magyarországot akart alapítani. A komáromiak teljes amnestiát nyertek a capitulátió által, csak Klapkának és Ujházynak meg kellett igérniök, hogy az országot elhagyják, a többi maradhatott volna büntetlenül; de

Ujházy magyar gyarmatról álmodott Amerikában, és találkoztak sokan, kik őt követték, mindnyájan Hamburgba küldettek a legrövidebb úton. A szabad Hanzaváros volt az első hely, hová az osztrák kormánynak s rendőrségének egyenes befolyása nem hatott többé. Itt nagyon szívesen látták a magyar emigránsokat, Vámosi, egy magyar kereskedő, ki már régóta Hamburgban telepedett le, fogadta őket a legszivélyesebben, s a hamburgi polgárok rokonszenve a szabadság ügye iránt tettleg is nyilatkozott; ünnepélyek és pénzbeli segély megvigasztalta a honkeresőket, de maradásuk itten nem lehetett; a hamburgi városi tanács, az osztrák s burkus kormány intésére, sürgette a vándorlás folytatását. Londonba jöttek, s mindjárt kezdetben megharagudtak reám, hogy itt nem várja őket semmi ünnepély, minden angol sympathiák daczára, melyeket a hírlapokból ismertek. A szegények nem tudták még, hogy Londonban a menekült s emigráns épen nem újság s hogy az angol népnek több baja van önmagával, mint, hogy a nagy világvárosba vetődött idegenekkel sokat gondolhasson. Ujházy s társainak egy része kevés nappal később csakugyan elvitorláztak az északamerikai államokba, de a komáromiaknak egy része Londonban maradt, hová különben is a főbb menekültek közül Beőthy Ödön, gróf Eszterházy Pál, Vetter tábornok, ezredes báró Kemény Farkas s ennek pártfogoltja Juhász alezredes. Klapka tábornok, a két Szabó s Mednyánszky ezredesekkel lassan-lassan összegyűltek. Párisban sokkal több volt a notabilitás, de a közönséges emigránsokat. kik megélhetésöket nem tudták igazolni, nem tűrte a francia kormány; Angolországba küldettek át s velök nekem gyűlt meg a bajom. Nem tudtak angolúl, nem volt semmi tervök, miként fognak idegenek közt megélhetni, sem fogalmuk az angol viszonyokról és szokásokról; gondoskodni kellett róluk, pedig prætensiójuk nagy volt, dolguk semmi, e szerint nyakamra jártak, találjak módot, hogy megélhessenek.

II.

Voltak a magyar ügynek sok barátai, kik magán úton pénzt adtak össze a magyar emigránsok fölsegélésére, ezek között az előbbkelők, az igazi menekültek, természetesen nem vették igénybe a segélyt, mely különösen azok számára szolgált, kik, habár némi

kellemetlenséggel, Magyarországban is megmaradhattak volna. Az angolok egyébiránt, gyakorlatiak lévén, kijelentették, hogy három hónapig szívesen segélyeznek minden magyart, azalatt tanuljon meg angolúl, ismerkedjék meg a viszonyokkal, s találjon munkát; ha nem volna képes erre, akkor szívesen adnak költséget, hogy Amerikába mehessen s ott egy hónapig elélhessen. Angolhon régi ország, melyben minden hely jóformán el van foglalva, s hol idegennek megélni nehéz, Amerika ellenben új ország, mely örvend annak, ha új erők vándorolnak be hozzá, ott van még elég tér mozgásra s aki dolgozni tud s akar, mindig találhat munkát, holott Angolországban még a benszülött is nehezen élhet meg, a roppant verseny következtében; a létért való küzdelem sokkal terhesebb a régi világban, mint az újban. A magyar emigránsok, hiszen magok is úgy nevezték magokat, nem menekülteknek vagy bujdosóknak, mint egykor Thökölyi s Rákóczy hívei, semmiképen nem tudtak beleszokni ezen eszmekörbe, azt várták, hogy ők is, mint a lengyelek a harminczas években penziót kapjanak, s engem okoztak, hogy ilyet nem eszközlök ki számokra. Rossz dolguk volt, de kezdetben nem tettek semmit, hogy magok segítsenek magokon, mindent csak másoktól vártak, együtt búsongtak, nem egyszer szemtelenkedtek velem; volt olyan is, ki, midőn megmondtam neki, hogy a segély ki kezd fogyni, communistikus felfogással azt felelte: «miért éhezzem én, ha önnek arany órája s óraláncza van?» Az átszállítást Amerikába, melybe sokan szívesen beleegyeztek, mások deportátiónak nevezték, szóval számtalan kellemetlenséget okoztak nekem. Legjobban viselték magokat a zsidók. Életrevalóbbak voltak s csakugyan három hónap alatt majd mindegyik talált helyet vagy foglalkozást, melyből némiképen megélhetett. Volt köztük olyan is, a ki egy térítéseiről híres angol paphoz ment s elbeszélte neki, miként skrupulusa van, valjon Jézus nem volt-e igazán a Messiás? — Ezen kérdés felett hetekig tanakodott a pappal, a ki őt magához vette, de teljesen capacitálni nem volt képes, elküldte tehát ajánló levéllel más anglikánus térítő paphoz, kinél ugyanazon jelenet ismétlődött, ez ismét tovább küldte papokhoz, kanonokokhoz, püspökökhöz s Manovil — ez volt neve — egy évnél tovább igen jól élt megtérési szándékából. Később Svédországba ment s ott tisztességes állást szerzett magának. Mauksch, az aradi forradalmi német lap szer-

kesztője, a börze körül mint galopin élt meg, esténként Juhász alezredessel együtt búsongtak sör mellett s beszélgettek a magyar dolgokról. Mauksch megjegyezte, hogy legnagyobb bajunk az volt, hogy Kossuth még sem volt igazi demokrata, — ha az lett volna, felakasztatta volna mind az aristokratákat, akkor — Juhászhoz fordulva — ön tábornok volna, én pedig báró. Legkülönb volt köztük Dióssy, azon angol bizottságnak titkára, mely a segélypénzt kezelte, az által jött összeköttetésbe sok üzleti emberrel, kik megismerve ügyességét és megbízhatóságát, őt később a magok ügyeiben felhasználták, úgy hogy nemcsak megélhetett, de idővel szorgalma és tapintata által maga is nyithatott üzletet, most vagyonos kereskedő Londonban. Volt egy-kettő, ki szűcsnek állt be, mert Mayer, egy szepességi magyar, már évek óta Londonban tekintélyes szűcsüzlet élén állt s nagy rokonszenvvel viseltetett szerencsétlen honfitársai iránt. Zähnsdorf, a magyar aranyműves, szintén kész volt mindig az emigrátiót segíteni tanácscsal és pénzzel, szóval sok történt érdekökben, de azért mégis nagy volt a nyomor köztük, nagyrészben élhetetlenségök következtében, s nagy az elégedetlenség, melynek kifakadása majd mindig ellenem volt intézve. Még a főbbek is kényszerült tétlenségökben egymás közt sokszor vesztek össze. Szemere, ki Párisba jött meg, külön állást foglalt, mert nem titkolta gyűlöletét Kossuth személye ellen. Megérkezése után mindjárt írt nekem, vajjon nem adhatna-e hírt feleségének összeköttetéseim által. Tudtára adtam, hogy nyilt levelet, olyat, melyet a bécsi policzia is elolvashat (mert ez leveleimet anyósomhoz fel szokta bontani), szívesen elküldhetek Bécsbe. Erre küldött nyilt levelet, de chiffrirozottat. Mindjárt észrevettem titkos irásának oly ügyetlenségét, hogy azt kevés percz alatt meglehetett fejteni, el is olvastam a levelet, visszaküldtem hozzá a megfejtéssel együtt s figyelmeztettem, hogy ilyet írni talán még sem volna tapintatos. Ezt ő nagyon röstelte. — midőn Londonba jött, meg sem látogatott, sőt gyűlölni kezdett, a mint észrevette, hogy Kossuth elleni szenvedélyében nem osztozom. Telekivel is megszűnt 50-nek végén minden összeköttetésem. Branyiczky, a gazdag lengyel emigráns, még a világosi catastropha előtti augusztus havában 25,000 frankot tett Teleki dispositiójára, a magyar ügy előmozdítására, amint azonban a világosi napnak híre megjött, Teleki ezen pénzt visszaadta, mert azt tartotta, hogy ez

politikai czélra volt adva, nem az emigrátió felsegélésére. Én ezt egyszer Bikkesynek elbeszéltem azon időben, midőn tervünk volt Kossuthot Kiutahiából megszöktetni, mire Hennigsen ajánlkozott. Erre pénz kellett, lord Dudley Stuart és Zähmsdorf készek voltak a költségek egy részét megadni, de a főösszeg még mindig hiányzott. Bikkesy tehát elment gróf Branyiczkyhoz s előadta neki a tényállást. Branyiczky ugyanazon 25,000 frankot, melyet annak idejében Telekinek átadott volt, most e czélra lord Dudley Stuartnak küldte meg. Teleki, kinek a londoni emigrátió Vukovics révén időről-időre szintén alkalmatlankodott, megtudta, hogy én Bikkesyt nagyon megdicsértem tapintatos eljárása miatt Branyiczkynál, ez hiúságát megbántotta s szenvedélyes levelet írt nekem, igaz-e, hogy én Bikkesynek tulajdonítom az érdemet a Branyiczkytól szerzett pénz dolgában, holott ő szerezte meg azt először s nála nélkül a lengyel gróf Bikkesyt nem is ismerte s a magyar ügygyel nem sokat gondolt volna. A felvilágosítás megnyugtatta ugyan, de a további levelezéssel mégis felhagyott velem annál is inkább, mivel a nemzetiségi kérdésben, nézeteink eltérése kovetkeztében, tökéletesen elvonta magát nemcsak tőlem, de magától a magyar emigrátiótól, s Kossuthtal is csak 1859-ben lépett ismét összeköttetésbe.

III.

A párisi menekültek kevésbbé ismerték a londoni emigrátió nyomorát, többnyire olyanok voltak ottan, kik otthonról kaptak, habár szűk jövedelmet. Haynau kegyetlenkedése idejében sokan jöttek ki Francziaországba, kik, amint kedvezőbb idők álltak be, visszamentek a hazába, mint Lónyay, ki alig egy pár hónapot töltött száműzésben, Gorové, gróf Andrássy Gyula, gróf Csáky László, gróf Eszterházy Pál és Bittó. Szegény báró Mednyánszky Cæsar és Orosz József öngyilkosokká lettek; báró Kemény Farkas meghalt, Asztalos ezredes párbajban esett el; Horhy, Kékesy ezredes és Zukky megtébolyodtak; gróf Teleki Sándor, gróf Bethlen Gergely, Klapka, Mednyánszky Sándor, Vukovich, Nemeskéri Kiss Niki hol Párisban, hol Londonban éltek. Mindnyájan várták Kossuth megérkezését Kiutahiából, minden terv és remény megjöveteléhez volt kötve, főfeladatunk az volt, hogy őt a ciliciai hegyekről mielébb nyugati

Európába hozhassuk, erre irányoztuk minden igyekezeteinket, megjelenésétől vártunk oly fordulatot, mely további sikerünkre eldöntő lesz. — E részben azonban a párisiak igen keveset tehettek, ők tehát a nagy politikával foglalkoztak, s midőn híre járt, hogy Ausztria Magyarországot is bele akarja kebelezni a német szövetségbe, ez ellen igen szép tiltakozást és emlékiratot szerkesztettek s engem is felszólítottak, írjam alá. Nem tettem, mert tudtam, hogy a magyar emigránsok szava semmi tekintetbe nem vétetik, s angol befolyásomat nem akartam koczkáztatni oly lépés által, mely államférfiaknál, ha csakugyan tudtokra jön az okmány, csak szánakozó mosolyt idézhet elő.

Azon két esztendő alatt, mely Kossuth megjelenéséig lefolyt, összesen 313 menekült iratott be a londoni menekültek könyvébe, ezek közt huszonhatan a lengyel légiónak tagjai közűl, telivér lengyelek; volt egynehány német is, sokan csak vendégül jöttek át Párisból Londonba; volt sok közhonvéd, ki bátran Magyarországban maradhatott volna, százötvennyolczan szabad átmenetelt kaptak Amerikába s némi pénzsegélyt, hogy ott az első időben, míg munkát kapnak, ne éhezzenek. Igy a megmaradt bujdosóknak összes száma Angolországban alig haladta meg a nyolczvanat. Kiutahiából Mészáros Lázár vezetése alatt a «Szultán» gőzösön, egy pár héttel megelőzve Kossuthot magát, jött kilenczvennégy személy, kikhez még huszan csatlakoztak Londonban s így összesen száztizennégyen eveztek szintén Amerikába. Ezeken kívül sokan a «Mississippi» hajón Ázsiából egyenesen szállíttattak Amerikába, néhányan Törökországban maradtak, néhányan Párisban éltek, az összes magyarság a külföldön nem ment többre mint nyolczszáz főre. Lassan-lassan mindnyájan beletörődtek az egészen szokatlan viszonyokba, becsületesen eléltek, koplaltak, de idegennek terhére nem estek. Sokan közülök jó állást szereztek magoknak, mindnyájan féltékenyen őrízték a magyar név becsületét. Bűntény miatt csak egy Schuszter nevezetű honvéd, ki magát egyébiránt bárónak adta ki, került az esküdtszék elé, ezüst kanalat lopott volt a vendéglőben, nem is védte, s bűnösnek vallotta magát, de az ellen tiltakozott, hogy magyar honvédtiszt lett volna, osztrák hadnagynak adta ki magát, nehogy a magyar honvédnév általa kárt valljon becsületében.

IV.

Őszszel megjöttek gyermekeink. Gutherz bécsi ügyvédnek sikerült az öreg Troyernénak, anyósom barátnéjának útlevelet szerezni külföldre, melyben három kis unokája benfoglaltatott, de ezek leányok lévén, fiaimat, kiket a hű Tanárky Felixdorfba Gutherzhez hozott, miután egy darabig Somogy vármegyében lappangtak, leányruhába kellett öltöztetni, ami csaknem bajba keverte őket, mert Guszti mindig tiltakozott, hogy ő fiú s nem akar leány lenni. Tanárky is kijött velok Londonba, mert az életet Magyarországban német tisztviselők és zsandárság felügyelete alatt tűrhetetlennek tartotta.

Arról is kellett gondoskodnunk, miként éljünk meg, jószágunk el volt kobozva, apósom a poliezia felügyelete miatt nem mert kezdetben pénzt utalványozni számunkra, e szerint tollunkra voltunk utalva s lázas tevékenységgel dolgoztunk. John Edward Taylor barátunk több, Magyarországra vonatkozó könyvet adott ki e tájban, lefordította Max Schlesinger könyvét és Auerbach bécsi naplóját, ezekhez írtam hosszú előbeszédeket vagy utóiratokat, angol tiszteletdíjért, mely a magyarnál s németnél jóval magasabb. Feleségem is hozzákezdett memoirejainak írásához, melyeket Colburne könyvárus száz guineáért vett meg. Newmann Ferencz barátunk pedig szíves volt az angol irályt könyvünkben kijavítani s ezt nemcsak pontosan megtette, hanem mindenütt ki is magyarázta, miért nem jó vagy nem angolos a kifejezés, melyet használtunk. Emlékezem, hogy egyszer a «progress» szót ige alakban használtam, mire Newmann odajegyezte «amerikanismus, ámbár Shakspereben előfordul még, most nem szokásos». Az amerikaiak t. i. némely régi alakokat és fordulatokat megtartottak beszédükben, melyek Angolországban elavultak.

V.

Klapka is megjött Londonba s ő is hozzálátott a szabadságháború történetének leírásához. Orosz József segített neki a szerkesztésnél s vezette be az irály titkaiba. Ez Telekinek, ki magyar természeténél fogva mindenütt kémet szaglált s Oroszt már régebben gyanúba vette, semmiképen nem tetszett. Ez időben Kossuthtól

jött meg egy hosszú levél, a magyar ügynökökhöz külföldön intézve, melyben a catastrophát elbeszéli s Görgeyt okolja mint árulót. Ezen okmány a közönség számára volt írva, de Teleki itt-ott változásokat akart még benne tenni, némely kifejezéseket lágyítani, másokat elhagyni s az egészet csak ily, némileg módosított alakban közrebocsátani, mire nézve velem is értekezett s a publicatió csakugyan az ő akarata szerint történt meg. Orosz azonban németre fordítván le a levelet, ezt Wigand Ottónál Lipcsében az eredeti szöveg szerint adatta ki, több biráló jegyzetekkel, melyek itt-ott Kossuth nézeteitől eltértek. Erre Teleki annyira megharagudott, hogy Oroszt ki akarta zárni az emigrátióból s csak nehezen engedett, midőn őt arról capacitáltam, hogy az ily kizárás bennünket nevetségessé tesz, miután a határt a menekültek s kivándorlottak közt soha szorosan nem tartottuk fenn s magunk is nem egyszer az emigrátióról szóltunk, nem refugiékről; emigrálni pedig mindenkinek szabad, hiszen mindenki jogosan nevezheti magát emigránsnak, ki hazáját elhagyta, s a visszatérést csak bizonyos oly föltételekhez köti, melyek nehezen állnak be.

Az egyenetlenség az emigránsok közt számukkal növekedett, voltak köztük, kik azt hitték, hogy csak azért, mert egy évig lerótták kötelességöket hazájok iránt, jogot szereztek arra, hogy ezentúl mások gondoskodjanak jövőjükről és existentiájokról, s miután Párisban azokat nem tűrték, kik megélhetésöket nem tudták igazolni, a legélhetetlenebbek s ugyanazért legtöbb igényt formálók s legszemtelenebbek mind Londonban gyűltek össze, az én nagy terhemre. Mihalóczy, kinek még kabátomat is odaajándékoztam, annyira szemtelenkedett, hogy szobámból ki kellett dobatnom. Kihítt, s midőn megjegyeztem neki, hogy tulajdon kabátomat nem tudom kilyukasztani, folytonosan fenyegetődzött s engem egyszer éjjel, midőn feleségemmel s több barátainkkal egy magyar meetingről hazamentünk, az utczán orozva támadott meg. A rendőrbirósághoz idéztettem őt, ahol neki kezességet kellett állítani, hogy a királyné békéjét ezentúl zavarni nem fogja. Szabó Imre ezredes azonban nem hagyott békét, verekedjem meg Mihalóczyval, mert bármily haszontalan ember, mégis honvédtiszt volt. Ráálltam, de Londonban nem oly könnyű a párbaj mint máshol, nehéz volt kardot keríteni elő. Gróf Andrássy Gyula, mint secundánsom, végre előkerített egyet a manchesteri herczegtől, a

másik megvolt valamelyik honvédnél. Andrássy kibérelt egy elővárosban két szobát elég gyanús helyen, hol találkoztunk, Türr volt Mihalóczy segédje, s míg mi vívtunk, az orvos erő-en verte a zongorát a mellékszobában, hogy a kardcsörgést ne hallják a házban vagy az utczán. Mihalóczy erős vágást kapott karján, én csekély karczolást. Amint ellenfelem sebéből kigyógyult, ő is Amerikába ment, ott jól viselte magát: midőn Ko suthtal az északamerikai államokba érkeztem, ő volt egyike az elsőknek, ki pártfogásomat kikérte, később szolgálatot vett az éjszakiaknál, a secessionista háborúban s ha jól emlékszem, Vicksburgh alat, esett el.

Lassan-lassan az emigrátió azon része, mely az angol segélyt vagy épen nem, vagy kevés ideig vette igénybe, polgári állást szerzett magának. Schlesinger, kinek ipja londoni volt, mindjárt kezdettől fogva politikai levelezési lapot alapított, mely még most is virágzik: Mednyánszky ezredes a gazdag Spartalis görög kereskedőháznál talált alkalmazást; Róth Mátyás orvos a svéd rendszer szerint rendezett be gyógyintézetet s rövid idő alatt hírnévre kapott; dr. Dombori magnetismussal gyógyította a szélhűdés következtében nyomorékká váltakat nagy sikerrel, Figyelmesi őrnagy volt az assistense. Duka Péter, ki mint sárosmegyei esküdt kezdte pályáját s a háború alatt mint kapitány Görgey segédtisztje volt, Londonban az orvosi tudományokat tanulta s nemsokára a keletindiai társulat szolgálatában Indiába költözött; Hoschek Lénárd családjával együtt leczkeadásból megélt Sheffieldben; Simonyi Ernő nevelőnek állt be egy quäker családban; Xanthus nem barátkozott meg a londoni viszonyokkal, Amerikában talált szélesebb hatáskört tevékenységének s végre mint alkonzul Mexicóban időzött, honnét nemcsak a Smithsonian Institution, hanem a magyar nemzeti muzeum számára is folyvást küldött madár- s egyéb állatgyűjteményeket; Rónay John Benjamin Smith parlamenti tagnál mint nevelő talált foglalkozást: Éber Nándor, ki későbben jött csak, angol folyóiratokba írt czikkeket s mint a «Times» levelezője hírnevet szerzett magának; gróf Vass már előbb ment Amerikába; Molitor és Rombauer szintén ott szereztek magoknak állást, szóval a művelt része az emigrátiónak megtudott élni külföldön is, habár nehéz körülmények közt; tűrték a sorsot, melyet a haza szerencsétlensége után magok választottak. Beőthy Ödön is, ki egy darabig Hamburgban

élt Vámosynál, eljött Londonba, hol egy ideig Cobdennek vendége volt, de a londoni égalj ártott az asztlimatikus öreg urnak, s ő később mégis csak visszament Hamburgba, ahol végre meghalt.

A párisi emigrátió tagjai időnként átjöttek Londonba. Andrássy Gyula írt egy tanulmányt a magyar viszonyokról s kivánta, hogy az «Edinburgh Review»-ba hozzam bele, ami nekem nem sikerült, végre kijött az «Ecclectic Review»-ben. Gorové is átjött, s únta magát, kivánta, hogy angol ismerőseimhez vezessem be, de nem beszélvén angolúl, nem érezte magát otthonosnak a világvárosban, visszament tehát Párisba, hol nemsokára amnesztiát kapott.

VI.

Mindamellett, hogy Komárom feladása után a magyar kérdésnek aktualitása megszűnt, a magyar ügy számos barátokat talált folyvást Angolhonban, nemcsak a liberálisok, hanem a toryk közt is. Sir John Macneill, a maga idejében híres angol követ Persiában, kinek még később is nagy tekintélye volt az angol politikai s irodalmi világban, kitünő czikket írt Magyarországról a «Blackwood Magazin»-ba. Urqhart visszajött Kisázsiából s Ciliciából, hol Kossuthot s a magyar bellebbezetteket meglátogatta volt s most tökéletesen magyarbaráttá vált. Elbeszélte nekem, hogy többedmagával utazott Konstantinápolyból az örmény fensík felé. Társai közt volt Regaldi a kitünő olasz improvisator, ki természetesen a görögök mellett rajongott, mit Urqhart mint törökbarát restelt. Amint a kisázsiai partokon kiszálltak s a dragomán által lovakat kerestettek, hogy tovább utazhassanak, mindjárt ott termett néhány görög s nagy lármával kinálgatta lovát bolond áron, s míg Regaldi hosszasan alkudozott, olasz módra fenhangon kiabálva és semmire sem mehetett, Urqhart rendbe hozta az egyik ló szerszámát, felült s a földre vetette a tíz tallért, mely nézete szerint illő, habár felével csekélyebb ár volt, mint az, melyet a görög követelt, de ez mélyen meghajtva magát, felszedte és megköszönte a pénzt. Regaldi követte útitársa példáját, de sajnálkozását nem titkolhatta el, hogy a mostani görögök csakugyan elütnek őseiktől. Kintahiában Szoliman Bey, a várparancsnok, szívesen fogadta a vendégeket, kik Kossuthot s Batthyányit látogatták meg, és nagy vacsorát adtak, melynél Re-

galdi azon gyönyörű improvisatióval köszöntöte fel Kossuthot, mely munkái közt megjelent. Urqhart angol módon mondott toastot a magyar s török érdekek azonosságáról, végre Szulejman is megszólalt s mondá: «Volt egy arany díszedény, nagybecsű művészi alakja által is. Két szikla esett rá s kivette formájából, de habár meglapítva, az arany mégis csak arany marad s értékét megtartja, a szikla pedig most sem egyéb mint haszontalan kő.» Regaldi elismerte, hogy a török túl tesz rajta.

Monkton Milness, a mostani lord Houghton, barátja volt a külföldi menekültek legkitünőbbjeinek s időről-időre meghítt nehányat közülök reggelijére s igazi angol humorral nem tekintett arra, mik voltak kölcsönös viszonyaik hazájokban; így például Louis Blanc-t és Guizot-t hítta meg együtt. Engem is meghítt egyszer s csakugyan ott volt a vendégek között Bunsen a porosz követ: nagyon természetes, hogy én ezt észre nem vettem, s inkább Grote-tal Görögország történelmének híres írójával mulattam. A reggeli után azonban Bunsen felém fordult:

— Ha nem csalatkozom, volt szerencsém Önt több év előtt Frascatiban, házamnál látni. Miért nem ismer itten?

— Nem tudtam, vajjon nem alkalmatlan-e a porosz király követének a magyar rebellis találkozása.

Kezet nyujtott.

— A tudósok köztársaságának nincs semmi köze a politikához. Szívesen látom minden vasárnap a porosz követségnél, ahol tanulmányozhatjuk a régi műemlékek evangéliomát.

Azóta gyakran fordultam meg a porosz követség palotájában, mindaddig, míg egyszer megtudtam, hogy Bunsen ellenségei őt feladták, mint a ki külföldi politikai izgatókkal társalkodik. Ez egyrészről reám czélzott, másrészről azon pártfogásra, melyben Semper építészt részesítette s melynek következtében ez a Marlborough Housei mintarajztanodában tanárnak neveztetett ki, épen akkor, midőn kétségbeesetten Amerikába készült kivándorolni.

Én tehát ezentúl elmaradtam Bunsenéktől, míg egyszer leánya egy angol ismerősünkkel, lady Dice Sombre-val feleségemet meglátogatta s hozzám fordulva megkérdezett, miért nem látogatom meg többé apját, ki mindig örül, ha velem régiségekről beszélhet. Ezentúl ismét eljártam Bunsenhez, még jobban tisztelve őt, hogy a

kegyvesztéssel is daczol. Lord Lansdownenál is többször voltunk ebéden, ki ismerőseinek mint count Pulszkyt mutatott be mindig. Rösteltem. Meg is kérdeztem egyszer, miért teszi ezt, miután régóta tudja, hogy nem vagyok gróf.

— Tudom, de ön nem ismeri szokásainkat. Nálunk nem létez czímmélküli nemesség. XIV. Lajos óta vagyunk összeköttetésben a szárazföldi társasággal s azokat, kik ott régi nemesek, csak nem nevezhetjük egyszerűen mistereknek. A continentális nemeseket jó családból countnak nevezzük, az angol társaság igen jól tudja, mit jelentsen ez.

— Igaz, de hátha continentális gróf jő ide, mégis különbséget kellene tenni?

— Az is csak count, nem earl.

Az angol aristocratia oly büszke, hogy a szárazföldit nem tartja egyenlőjének.

— Az angol noncorformisták ez időben az University College mellett nagyobb épületet emeltek, University College Hall név alatt, hol az egyik egyetemi tanár felügyelete alatt egyetemi polgárok lakást vehetnek. A terem felavatásának ünnepére engemet híttak fel egy felolvasásra. Newman tanár szíves volt nekem különös órákat adni az angol kiejtésben s a felolvasás válogatott szép közönség előtt csakugyan elég jól sikerült. Angol barátaim körülvettek, midőn a szószékről leléptem s szerencséltettek, hogy az angol mássalhangzókat semmiképen meg nem csonkítom, pedig ezek a nyelv gerincze. Már is hittem, hogy tökéletesen elsajátítottam az angol kiejtést, midőn dr. Oppenheim, a német író, hozzám jött s megdicsért, hogy oly kitünően beszéltem; ő minden nap eljár a parlamentbe, hogy angolúl tanuljon meg, hallotta Peelt, Cobdent, Disraelit, de sohasem tudta őket tökéletesen megérteni, holott felolvasásomban minden szót úgy értett meg, mintha csak németül beszéltem volna.

Megijedtem, láttam, hogy még távol vagyok az angol jó kiejtéstől.

VII.

Lord Lansdownenak tökéletesen igazsága volt, hogy a menekült, a számüzött, a bujdosó nem ritka vendége Angolországnak, hol ugyanazért nem sokat gondolnak velök. Espartero, a spanyo

volt régens, ki öt esztendőt töltött száműzésben Londonban, az én időmben nem volt többé ottan, de Saldanha tábornagy Portugalból még mindig ott idózött, nem igen járt társaságba s nem sokára visszakerült Lissabonba mint miniszterelnök. Orense, az Albaidai marchese, a spanyol republikánusok feje, szintén csak rövid ideig volt száműzésben, ezzel sem találkoztam sehol. Herczeg Metternich Richmondban lakott, a legnagyobb magányban, az angol aristokratia nem gondolt vele; még a conservativek is, kik a forradalmat gyűlölték, nem közeledtek hozzá, sőt őt okozták leginkább, hogy ellentállva bármi reformtörekvésnek, ő idézte elő a catastrophát. A franczia királyi család Claremontban székelt, Leopold belga király kastélyában, a nyári hónapok kivételével, melyeket Sanct Leonardsban a tenger mellett töltött. Ezek is a legnagyobb visszavonultságban éltek, a királyné meglátogatta ugyan őket, de az angol népnél nem voltak népszerűek, különösen midőn a király halála után fiai a nagy spanyol képtárt, melyet a franczia köztársaság az Orleánsoknak nagylelkűleg visszaadott, mindamellett, hogy az már évek óta a Louvreban ki volt állítva, elárverezték, sőt még azon csinos kisebb képtárt is, melyet Standish, egy hóbortos angol, személyes tiszteletből végrendeletében Lajos Fülöpnek hagyományozott. De a franczia republikánusok sem voltak népszerűbbek. Ledru Rollin nem értette meg az angolokat, mindamellett hogy felesége angol eredetű volt, s nem tudta magát beleélni nézeteikbe és szokásaikba, sőt könyvet is írt Angolország hanyatlásáról, melyben világosan kimutatta, hogy az angolok már régen elérték hatalmuk s hírük tetőpontját, hogy India el fog tőlük szakadni, s hogy az ország ezentúl csak másodrendű állást foglalhat el. A kis Louis Blanc sokkal népszerűbb volt, s jobban fogta fel az angol jellemet es viszonyokat, a franczia forradalom történetét írta és politikai levelezést folytatott a párisi lapokkal. Sokszor találkoztam vele Rochenál, kinél az angol aristokratia leányai francziáúl tanultak, sőt még lord John Russell is, midőn nagykövetnek ment Párisba rendkívüli missióban, néhány leczkét vett itten, hogy kiejtését valamennyire kisimítsa. Roche felesége, Moschelesnek, a híres zongoraművésznek leánya, feleségem régi barátnéja volt, ki vele sokszor zongorázott. A szellemes Louis Blanc gyakran megfordult a háznál, s szeretett a franczia s angol irodalomról beszélgetni. Thiersről és Lamartineről volt egyszer szó,

kikről megjegyezte, hogy meglátszik rajtok a déli franczia, mert irályok nem szabatos. Ezt Roche kereken tagadta, mire Louis Blanc egy pár fordulatot idézett ezeknek műveiből s kérdezte, vajjon ez szabatos-e a franczia akadémia szabályai szerint. Roche bevallotta, hogy ez csakugyan hibás, de kérdezte, hol van a franczia író, ki e hibát nem követné el. — Hát itt van — mondá Louis Blanc némi büszkeséggel — mutasson munkáimban egyszer is ily hamis szófűzést. Erre megjegyeztem, hogy ez természetes, minthogy ő a franczia nyelvet tanulta; ez nem anyanyelve, hiszen corsicai születésű: aki pedig valamely nyelvet alaposan tanult, az rendszerint kikerüli a hibákat. — Most is megmagyarosodott germánok és semiták tanítanak bennünket tisztán magyarúl beszélni.

Az olasz menekültek különös tekintetben részesültek Angolországban, kevesen is voltak, mert legnagyobb részük Piemontban talált menhelyet. Manin pedig, Pallavicini, Cernuschi s Belgiojoso herczegasszony Párisban éltek; Angolországban csak néhány sziciliai s a conspiratorok, Mazzini, Saffi, Quadrio, Mario. A sziciliaiakat minden társaságban lehetett találni, különösen Scaliát és Lacaitát; ez utóbbi Gladstonenak lett titkára, ki az olasz ügy iránt a legnagyobb rokonszenvvel viseltetett; ezzel ment később Corfuba is, hol előkészítették azon nagyszerű ajándékot, melylyel az oly sokszor önzőnek kikiáltott Angolország a világot meglepte, midőn a hét ióniai szigetet minden befektetésekkel, erődökkel, felszereléssel a kis Görögországnak odaajándékozta, mindamellett, hogy a görögök még mindig sok millióval adósai voltak. Lacaita végre meghonosodott Angolországban, ott is maradott s lovaggá üttetett a királyné által. Hasonlóan angollá lett a még a karbonári időkben ide menekült Panizzi, a British Museum híres könyvtárnoka, ki mint ilyen az egész intézet élén állt, a könyvtárt rendezte, elkészítette példás katalogusát s felépítette azon nagyszerű olvasó-termet, mely Európában párját keresi. Emigrationális politikába nem keverte ugyan magát, de honfitársainak szívesen szolgált mindig tanácscsal és segélylyel, különben sok liberális tudóssal, kik az uralkodó hatalommal kibékültek, bő levelezésben állt.

Mazzinival szintén Rocheéknál találkoztam először, ritkán lehetett őt látni, mert kerülte a társaságot; mint igazi összeesküvő titokba szerette magát burkolni, még lakását is csak igen nehezen

lehetett megtudni. Emlékezem, hogy egyszer nevezetesebb közlés végett szólnom kellett vele, tudtomra adatta, hogy 12 és 1 óra közt az Onslow Square 15-dik számában kérdezősködjem Felix úr után, ez ő lesz. Elmentem tehát az Onslow Squarera, néztem jobbra-balra, a rendőr megpillantott s megszólított:

— Bizonyosan Mazzinit keresi? — itt találja az első emeleten.

— Hogy tudja, hogy kit keresek?

— Hát bajszos ember, hát idegen, kit is kereshetne mást, mint Mazzinit, ő mindig délben felszokott menni ezen házba, köpönyegébe burkolva, pedig minden gyermek ismeri és szereti: derék ember ám az.

Nemcsak a nép, hanem a társaság is tisztelte Mazzinit Londonban, elismerték nemcsak hazafiságát, de tudományos bölcsészeti műveltségét is, mely a nálunk egészen ismeretlen irodalmi munkáiból kitünik. De ő nem járt társaságba, csak néhány meghitt angol baráti családban szokta az estéket tölteni, kik annyira ragaszkodtak hozzá, hogy valahányszor szüksége volt biztos közlekedésre Olaszország bármely pontjával, azok mindig készen voltak odautazni s meghagyásait teljesíteni.

A német menekültek igen számosan jöttek Angolországba, sokkal többen mint Párisba. Londonban magában egyébiránt különben is harmincz-negyven ezer német lakott s az érintkezés Németországgal mindig élénk volt: a német menekültek azonban folyvást külön váltak egymástól, egyetértés köztök sohasem létezett. Itt volt Freiligrath a költő, mint könyvvezetője egy angol kereskedő-háznak; itt Blind, politikailag a legműveltebb köztök, ki jóformán angollá vált. Semper, a genialis építész is itt nyomorgott, míg Marlborough Houseban rajztanárrá nem nevezték ki. Kinkel, kit felesége és Schurtz Károly tanítványa, a későbbi belügyminiszter Amerikában, épen oly ügyesen mint merészen várfogságából kiszabadították, regényes sorsa, férfias szépsége és gyönyörű előadása által feltünést okozott a londoni németek közt. Ruge, az új hegeli iskola egyik főembere, nehezebben tudott megélni itten: nem igen gondoltak vele. Tausenau leczkéket adott és könyveket gyűjtött. Dr. Goldstücker az University Collegenél a szanszkrit nyelv tanára volt s Angolországban mint a legalaposabb szanszkritista különös tiszteletben állt. Bucher Lothár is, most Bismarck herczeg leghívebb és

legügyesebb tanácsosa, szintén száműzésben élt akkor Londonban, szomszédok voltunk s nem egyszer találkoztunk, hol nálam theánál, hol nála pomerániai füstölt lúdmellnél. A schleswig-holsteini Noer herczeg és fia is itt éltek, az utóbbi gyakori vendégünk, de a német forradalmi férfiakat nem lehetett egy kalap alá hozni, a particularismus a száműzésben is nyilatkozott sokkal erősebben, mint az olaszok közt, kiknél az olasz egység eszméje a különböző királyságokhoz tartozó egyéneket mégis összpontosítá.

VIII.

A lengyelek már régóta Angolország vendégei voltak, hanem ezek közt legélesebb volt a meghasonlás, a demokraták gróf Vorcel vezérlete alatt a legszélsőbb elveket vallották, az aristokrata párt, mely magát nemzetinek szerette nevezni, herczeg Czartoryszki Ádámot vallotta vezérének, ki Párisban élt, de fiát Ulászlót s unokaöcscsét gróf Zamoyszkit időről-időre Angolországba küldötte. Emlékezem, hogy a francziák egyszer megkisértették az összes forradalmi menekülteket egyesíteni s meghívták a különböző nemzetiségeket, küldjön mindegyik két-két képviselőt az ülésre; meg is jelentek mind, de a lengyelek közül négyen, két különböző bizottságban, melyek közül mindegyik azt igényelte, hogy csak ő képviseli Lengyelországot. A francziák ismert udvariassággal fogadták mind a két bizottságot, de ezek kijelentették, hogy ők egymás mellett nem foglalhatnak helyet, határozzák el a többiek, kik képviselik közülök Lengyelországot törvényesen, a másik párt tüstént visszavonul, de együtt meg nem maradhat. Míg e kérdés eldöntésére a rendezőbizottság visszavonult, a lengyelek Herzennek, ki őket addig mulattatni akarta, elbeszélték, hogy az angol nemzet a szabadság nemzete, a francziák képviselik az egyenlőséget, de a lengyelek mindig a testvériséget írták zászlóikra. Mire Herzen megjegyezte, valószínűleg megemlékeztek a legelső testvérekről, Abelről és Kainról, kik szintén egymás mellett nem tudtak megmaradni a világon.

Az oroszok közül kezdetben csak Golovin Iván képviselte a menekülteket. Az oroszok egyáltalában nem szerették Angolországot, nagyobb részint Párisban éltek; Herzen azonban, midőn a «Kolokol»-t, azon híres forradalmi hírlapot megalapította, mely tíz

esztendőn keresztül az orosz társaságra a legnagyobb befolyással volt. Angolországba költözött, mert nyomdája csak itt kerülhette ki a rendőrség zaklatását. Itt volt egyébiránt herczeg Lubomirszki Marczelin is, kinél néha a romániai menekültekkel találkoztunk. Teleki meghítt egyszer hozzá s csakugyan ott volt Klapka is, és románok, lengyelek és Golovin. Ez előadta nekünk, hogy szükséges volna egy keleteurópai párttá és összeesküvéssé egyesülnünk, mely Keleteurópát felszabadítsa. Becsületszavunkat adtuk, hogy a legmélyebb titkot megtartjuk, s el is határoztuk, hogy Golovin dolgozza ki az alapszabályokat. Legközelebbi ülésünkön Teleki nem volt többé jelen, Lubomirszki elnökölt helyette. Golovin előadta a tervet, természetesen hírlapról volt szó, melyet ki fogunk adni, hogy a forradalmat előkészítsük, s melynek szerkesztőségét Golovinra bízzuk; függőben maradt azonban, honnan kapjuk a pénzt. Golovin ezen pontnál rám nézett és Klapkára, mi Golescora és Bratiano Demeterre, ezek pedig Lubomirszkira, úgy látszott, hogy mindegyik mástól várta a pénzt, mely egyikünknél sem volt meg. Hogy a beállt zavarodásunknak véget vessek, megkérdeztem Golovint, hát az a bizonyos paragraphus, mely minden ilyen titkos szövetségnél nélkülözhetetlen, a tőrről és az áruló megbüntetéséről, elmarad-e?

— Kérem alásan — mondá Golovin — itt van bizony, a sanctió a végére tartozik.

«Az árulónak büntetése halál, a végrehajtás arra bizatik, a ki a fekete golyót kihúzza.»

Ekkor megjegyeztem, hogy erre csakugyan rá nem állok, párbajban, ha kell, a pisztoly szája elébe állok s ha a sors úgy hozza magával lelövöm ellenemet, ha ő nem lő le; de tőrrel, orozva valakit leszúrni, ahhoz nem értek, arra nem adom rá magamat soha. Mindnyájan nézetemhez csatlakoztak s elhatároztuk, hogy az árulónak büntetése általános megvetésünk, mely súlyosabb mint a tőrdöfés.

Alig kell megjegyeznem, hogy az egész titkos társaság, melyet Golovin kezdeményezett, azért ment füstbe, mivel a hírlaphoz szükséges pénz sehol sem találkozott s a szerkesztőség e szerint elmaradt. Egyszer azonban mégis össze lettünk híva Lubomirszkihoz a párisi opera comique összeesküvés idejében. Azt kérdezte tőlem,

mint ki az angol törvényekben némileg járatos, vajjon az angolok ki fognák-e adni egyik ide menekült előkelő román barátunkat Francziaországnak, aki ezen, még idejekorán fölfedezett összeesküvésben compromittálva van. Az összeesküvők az opera comique azon részét, melyben az elnök páholya volt, levegőbe akarták röpíteni.

Megmondtam, hogy az angolok ezt nem fogják politikai vétségnek tartani, hiszen ez száz meg száz ártatlan néző élete elleni merénylet, magam is örülök, hogy ezen terv idejekorán fedeztetett föl. A kiadás, ha követelik, bizonyos, a compromittált azonban könnyen megmenthető, ha valaki tekintélyesebb honfitársai közül a békebiró előtt leteszi az esküt, hogy barátja elmeháborodott, ha ezt orvosi bizonyítvány által támogatja s magára vállalja az eltartás költségeit. Van nekem egy ismerősöm Manchesterben, ki kitünően rendezett maison de santé-t igazgat, hol barátunk, ha ebbe beleegyezik, egy ideig igen kényelmesen megmaradhatna; amint Párisban az ijedtség a kormánykörökben megszűnt, s az ügy feledésbe megy, az angol orvos bizonyítványa mellett barátunk ismét felszabadul. Tanácsom el lett fogadva, Napoleonnak azonban nem volt akkor érdekében összeesküvésekből, melyeknek végrehajtására még igen kevés előkészület történt, nagy lármát ütni, az egész ügy nemsokára elaludt s román ismerősünk kevés hét múlva ismét köztünk jelent meg.

IX.

Az osztrák kormány röstelte, hogy a magyar ügy Angolországban oly népszerű, s hogy mi a társaságban el vagyunk fogadva, pedig tudhatta, hogy Londonban minden nagy estélyen szükséges egy distinguished foreigner, minek következtében mi is vittünk némi szerepet a társaságban. Hogy tehát állásunkat megrontsa, a bécsi miniszterium Angolországba küldött egy tisztviselőt azon félhivatalos röpirattal, mely, ha jól tudom, még most is a bécsi államnyomdában megkapható s melyben én mint Latour hadügyminiszter gyilkosa szereplek; ezt lefordíttatta angolra, s a teljes kiállítási költségek kifizetése mellett egy előkelő könyvárus által kiadatta. A könyvárus azonban nem találta szükségesnek ezenfelül hirdetésekre is pénzt költeni, s az egész röpirat jóformán ismeretlen maradt, magam is csak nagy nehezen tudtam egy példányra szert tenni.

Az öreg Croker azonban, a «Quaterly Review» ismert munkatársa, régóta osztrákbarát s minden forradalomnak ellene, hosszú czikket írt a «Quaterly»-be osztrák szellemben, melyben végűl szemére veti az angol aristokratiának, hogy ily forradalmi férfiakat elfogad, sőt hogy még miniszter is találkozik, ki kastélyában megvendégeli a gyilkost. Ez természetesen reám való czélzás volt az osztrák röpirat nyomán, és lord Dudley Stuart csakugyan mindjárt hozzám jött s felszólított, hogy a magyar ügy érdekében kezdjek pert a «Quaterly Review» szerkesztője ellen a lord Chief Justice törvényszéke előtt. Tudván, mily kényes és költséges dolog Angolországban a perlekedés, nem szívesen álltam reá, de lord Dudley maga vezetett sollicitorához, kivel hosszasabban értekeztem, s be akartam neki bizonyítani, hogy nem lévén senki megnevezve, bajos lesz sikert aratni. Az ügyvéd azonban biztatott, megtette a szükséges lépéseket, felfogadta prókátorul Sir Alexander Cockburnet, az akkor leghíresebb ügyvédet, s a bizonyos napon megjelentünk lord Campbell birószéke előtt. Alig kezdte el Sir Alexander a maga beszédét, midőn lord Campbell beleszólt, megnézte a bevádlott szöveget, s röviden azt mondta, ne töltsük hosszasan az időt, az egész világ tudja, hogy Count Pulszky kitünő hazafi s nem gyilkos, a kérdéses szavakat senki nem fogja úgy értelmezni, mintha ez reá való czélzás volna. Ezzel vége volt a pernek, angol barátaink nagy megelégedésére, kik lord Campbell ezen ünnepélyes elismerésében elégséges elégtételt láttak. De hátra volt még a fekete leves, a sollicitor megküldte számláját, mely hatszáz forintot meghaladt, s megemlítette, hogy ő arról szívesen lemondana, de alvó társa soha nem enged el semmit a számlából. Bármennyire nehezemre esett, meg kellett fizetnem a költséget, melybe még azon óra is húsz forinttal be volt számítva, melyben az ügyvédet capacitálgattam, hogy talán jobb volna a pert meg nem kezdeni. Az igazság Angolországban drága portéka!

Az angolok egyébiránt nemcsak akkor, midőn a magyar ügy még divatban volt, hanem később is mindig a legnagyobb barátsággal és előzékenységgel viseltettek irántunk. Nincs nemzet, mely gyengédebben érezne, mint az angol. Cobden például és felesége s Mr. Schwabe, az ő gazdag manchesteri barátja, ki nem fáradtak szívességökben. Midőn feleségem lebetegedett, s dajkára volt szükségünk, Mrs Cobdent kértem meg, szerezzen egyet számunkra s

meg is mondtam, mit adhatunk annak bérűl; kérdeztem, vajjon ez elégséges-e? Barátnénk azt találta, hogy teljesen elégséges, szerzett is igen jó irlandi dajkát, kivel tökéletesen meg voltunk elégedve. Csak évek után tudtam meg történetesen, hogy ő és Mrs Schwabe pótolta ki tudtunk nélkül a dajka fizetését. Francis Newmann professor a legnagyobb szorgalommal javította ki mindig a nyomtatásra szánt kéziratainkat, s ki nem fáradott abban, hogy az angol kiejtésre reá tanítson. Sokat voltunk Toulmin Smithnél Highgateben, főleg miután mi is a város éjszaki végére, szomszédságába költöztünk. Ez ismerte legjobban az angol parlamenti viszonyokat és ezeknek történetét, rajongott a municipalis önkormányzat mellett, melyet a parlamenti mindenhatóság az utolsó száz év óta erősen megnyirbált volt, különben kitünő geologiai gyűjteménynyel birt, nekünk pedig jó barátunk volt, igazi régi nyakas angol a Cromwell követőinek fajából. Gneist sokszor látogatta meg, midőn Angolországban tanulmányozta az angol viszonyokat s híres könyvében nem egyszer ismertem rá Toulmin Smith nézeteire. Bucher Lothar is nagyra becsülte parlamentáris tudományát és sokat tanult társalkodásából.

Sir Charles Lyell és ipja, az öreg Horner, családjokkal együtt legkedvesebb barátainkká lettek, úgy néztek, mintha csak a családhoz tartoztunk volna. Itt ismét más kitünő társaság jött össze, mert London oly nagy, hogy sok kitünőség elfér, anélkül, hogy mindenütt érintkezzék. Egyszer Darwinnal ebédeltünk ottan, még mielőtt híres epochális könyveit megírta volna. Ismertem egyébiránt legelső munkáját, az útleírást a föld körül a «Beagle» hajón s kérdeztem, mit csinál azóta, hiszen ez nagy tudós, és évek óta nem hallani róla semmit. Sir Charles azt felelte, hogy Darwin galambokat nevel jószágán, minden galambkiállításnál övé az első díj. Csodálkoztam s nem is gyanítottam, hogy ezen galambtenyésztés mély tudományos vizsgálódás tárgya; egy évvel később megjelent híres munkája a fajok származásáról.

A British Museum tisztviselői a legnagyobb szívességgel viseltettek mindig irántam, különösen Samuel Birch, az ægyptolog, nagy barátságot kötött velem: a régiségtár s annak lomtárai mindig nyitva álltak előttem s a vésett drágakövek vételénél nem egyszer kérték ki szakértő véleményemet, mert e tekintetben Gerhard is, a ber-

lini muzeum régésze, nyilván elismerte szakismeretemet felolvasásaiban.

A muzeum tisztviselői egyszer felhívtak, tartsak felolvasást a Royal London Institutionban, tréfából igértem, hogy olvasok a British Museum elrendezésének és igazgatásának fogyatkozásairól. Szavamon fogtak s csakugyan tartottam felolvasást, melyben sok oly körülményt említettem fel, melyet a hivatalnokok is igen jól ismertek s mely az igazgató választmánynak hibája volt.

A felolvasás sikerült, feleletül Mr. Oldfield méltán kiemelte a British Museum előnyeit minden európai muzeumok felett, de arra, a mit kifogásoltam, szántszándékkal nem felelt; ezen értekezéseinket azonban nem nyomattuk ki. Meg kell még említenem Raikes Currie bankárunkat is, ki szintén mindig nagy szívességgel viseltetett irántunk, és mindjárt reá állt, hogy nagybátyámnak, Fejérváry Gábornak régiséggyűjteményét halála esetére megvegye, azt Pesten magának átadassa, s ugyanakkor nekem ugyanazon áron eladja, nehogy az Magyarországban elkoboztassék. Szóval bármennyire higyje a világ, hogy az angol hideg, elzárkózott és önző, én azt tapasztaltam, hogy önzetlenebb, melegebb és ragaszkodóbb barátokat mint Angolországban sehol sem lehet találni.

A magyar tragédiának epizódjai közűl egy sem hatotta meg mélyebben az angol közönséget, mint Maderspachnénak nyilvános megvesszőztetése Fehértemplomban. Az angolok hazájok történetéből elegendően hozzá voltak szokva ahhoz, hogy a ki fejedelme ellen fegyvert fog s győzni nem tud, életével fizeti merényletét; ezt természetesnek tartották Magyarországban is, sajnálták az áldozatot, rosszalták a győzedelmes fél azon felfogását, mely a hatalmat a vérpadra akarja alapítani, de ennek jogosultságát nem tagadták. A ki a legmagasabb javakért, a szabadságért és függetlenségért megkezdi a küzdelmet életre-halálra, az nem panaszkodhatik, ha a játék vesztét vérével fizeti; de az, hogy nő, hogy művelt nő, a piaczon szemérmetlenűl megvesszőztessék, ezt a morális érzület oly hiányának, a barbár kegyetlenség oly jelének nézték, minőt a nyugati civilisatió a mostani korban lehetetlennek gondolt, s a mint a nép mindig megszokta, hogy egy egész időszakot egy-két emberben testesítsen meg, a magyar dicsőség és győzelem megtestesítője Kossuth volt és Bem, s a reactió összes kegyetlensége és gyalázata a

népnél Haynau nevéhez tapadt. Ugy látszik, hogy a magasabb osztrák körök nem is gyanították, mily ellenszenv uralkodik ellenök egész nyugati Európában, mert Haynau ennek daczára, alig egy évvel a kivégzések után, Londonban jelent meg, nem tudva, menynyire ismeretes és utált az ő neve. Megnézte Londonnak látványosságait, természetesen nem a muzeumot és képtárt, hanem a színházakat, a parlamenti házat, a Towert és Barclay s Perkins híres sörfőző gyárát, melyben minden nap több sör gyártatik, mint a mennyit Haynau hazája, Haszszia, egy év alatt meginni képes. Illő bámulattal ment a táborszernagy a gyár egyik terméből a másikba s hiúsággal vette észre, hogy a munkások mindinkább csoportosúlnak körülte; egyszerre azonban reáesik egy szénacsomó, a munkások elkezdik döngetni, kidobják az utczára, kiabálják: így kell annak, ki nőket vesszőztet meg. Az utczán összesereglett már a legpiszkosabb csőcselék nép, lerántja a táborszernagy minden ruháit s rugja veri őt kegyetlenűl. A rendőrség csak nagynehezen tudta megmenteni életét, köpenynyel betakarván, s bérkocsiban haza kisérvén őt. Ezen eset nagy feltünést idézett elő a diplomatikus körökben, lord Palmerston azonban mosolyogva jegyezte meg, hogy Angolországban mindenki előtt nyitva áll a törvényszék, ha a táborszernagy jury elébe hozza bántalmát, bizonyos lehet, hogy tizenkét angol polgár igazságos itéletet fog hozni, a kormánynak ehhez semmi köze, és angol törvény szerint nem is lehet. Haynau s az osztrák követség okosabbnak tartották tehát nem tenni semmit, a táborszernagy harmadnapra elhagyta Londont, hol azon tapasztalást szerezte, hogy senki nem sértheti meg a világ morális érzületét büntetlenűl.

A londoni nép még soká mulatott Haynau esetén. A Cole-Holeban, egy meglehetősen aljas vendéglőben, egy vén korhely jogász már évek óta gyűjtötte össze a közönséget azáltal, hogy Judge and Jury czím alatt előadásokat adott. Ő mint biró, tökéletes gálában, előtte két igen ügyes pajtása adták elő a törvényszéket, melyhez tizenkét vendég sorsoltatott ki jurynak. A tárgy mindig sikamlós volt, apasági kereset, vagy a házassági igéret megtörése. Ezen előadásokat egy időben erősen látogatták a közép osztály alsóbb rétegei, mert biró, vádló és védő igen ügyesen vették fel a legismeretesebb birák és ügyvédek maszkját s valódi talentummal rögtönözték

beszédeiket. A közönség azonban únni kezdte már a tárgyat, midőn Haynau esete új életet hozott a Cole-Holeba, hol Haynaut szerepeltették mint panaszló sértett félt, s hol a tanuk kihallgatása s a vádbeszéd, melyben a magyarországi kegyetlenségek elő lettek adva, mindig tapsvihart idéztek elő; ez rendesen megújult, mikor a jury elnöke kimondta a nem bűnöst s az álbiró az altáborszernagyot még egy félig komikus, félig komoly beszédben megleczkéztette. Hónapokon keresztűl ismétlődött ezen jelenet s ki nem hagyta aludni az alsóbb rétegekben a magyar sympathiákat.

KOSSUTH KIUTAHIÁBAN.

I.

Kossuth Ciliciában a régi Kotyaionban volt bellebbezve, távol az emigrátiótól, mely tőle várta minden üdvét. Én ismételve kértem fel lord Palmerstont, vessen véget azon bellebbezésnek, melyet a török szultán csak a nagyhatalmak kívánságára rendelt el, és szívesen megszüntetné, de mindig azon feleletet kaptam: legyek türelemmel, Kossuth nem fog maradni számüzetésében, most azonban, mindaddig míg Ausztria nem fejezte be reorganisationális munkáját, nemzetközi tekintetek kivánják meg, még Angolországtól is, a teljes tétlenséget. Ő egyébiránt úgy tudja, hogy a törökök Kossuth és társai iránt a legnagyobb tekintettel viseltetnek s azon vannak, hogy a bellebezés minél kevesebb alkalmatlanságot okozzon azoknak, kiket a szultán vendégeinek nevez s velök mint ilyenekkel bánik. Láttam, hogy a diplomatiától nem várhatunk semmit s ugyanazért csak az forgott eszemben, miként lehessen Kossuthot megszöktetni. A kérdés azonban az volt, vajjon ő az ily tervbe beleegyezik-e, melynek kivitelére Hennigsen vállalkozott. Az összeköttetés Kiutahiával is igen nehéz volt, Czartoriszky herczeg a maga konstantinápolyi ágensét Kossuthnak és az emigrationak rendelkezésére bocsátotta ugyan, de azt igen jól tudták a hatalmasságok s Ausztriának sokszor sikerült megakadályozni a levelek megérkezését. Czartoriszky ágense Csaikovszky volt, nemzetiségére kisoroszországi kozák, ki irodalmilag is ismeretessé lett a kozák mondákról és népköltészetről írt munkája által. Honfitársai számára Kisázsiában jószágadományt is kapott a szultántól s a birtokot lengyelekkel kezdte megtelepíteni. Kossuthnak is ilyesmi villant fel eszében s ő is lépéseket tett egy magyar gyarmat alapítására a civilisatió ezen

régi bölcsőjén. Magyarországgal azonban sokáig nem juthatott semmi összeköttetésbe. Makk tüzérezredes volt az első, ki hozzá juthatott be mint festész; francziának adta ki magát, s az alatt, hogy a török biztos jelenlétében Kossuth arczképét festette, képes volt vele érintkezni s utasításait venni.

Teleki László ápril végével a következő levelet vette Kiutahiából:

Kiutahia, ápril 18. 1850.

Kedves Barátom!

Kiutahia egy borzasztó hely — körülbelűl oly alant fekszik, mint talán Palermo s mégis annyira hideg, hogy most april vége felé még semmi fa nem zöldel s levegője oly éles, hogy az embernek arcza fáj tőle; kopár kőporos hegyek veszik körűl, melyeken semmi vegetáczió, a város telve golyvás, deformis emberekkel, oly egészségtelen — a mellett annyira nyomorult, hogy különös gond kell hozzá, hogy valami ételnemet kigondolhassunk — ide a civilisatiónak még csak legparányibb sugára sem jutott. — Ördögi gondolat volt minket épen ide küldeni — és még itt is fogva vagyunk, a «surveillance», miről magáról azt mondá Palmerston, hogy hála Istennek az angolnak nincsen reá szava — a mi esetünkben practice annyit teszen, mint «tömlöcz», köszönet érette az occidentális humán liberál kormányoknak.

Magok ezen körülmények is elegendő ösztönűl szolgálhatnának arra, hogy megszabadíttatásunkra kisérletet tegyünk, miután fájdalommal kelle meggyőződnünk, hogy a török el van itélve, s bár érdekünk közös, tőle mégis semmit nem varhatunk.

Azonban hozzájárult még az, hogy hitelesen tudósíttattunk, miként az ausztriai követ Stürmer hivatalosan kijelentette, miként Ausztria ügyünkben a Porta első ajánlatát elfogadja s ekként a dolog kilévén végkép egyenlítve, diplomatikai összeköttetéseit újra fölvette.

A dolog t. i. ekként áll:

Ausztria kiadásunkat kivánta.

A Porta internálásunkat vagy kikergetésünket ajánlotta. Ausztria internátiót választott; de kivánta, hogy a helyet s az időt, meddig tartson, ő határozza meg, s helyűl Kiutahiát proponálta.

A Porta Kiutahiát helyűl elfogadta, de azt, hogy meddig tartson az internátió, meghatározni magának tartotta fenn.

Ausztria erre rá nem állt, hanem előbb tizenöt, majd tíz, végre öt esztendőt kívánt.

A Porta egyet ajánlott.

Ausztria erre nem felelt három hónapig.

A Porta ezalatt ide hurczoltatott s az internátiót effectuálta. Amerika kívánta kiadatásunkat, s a Mississippi gőzösön mindnyájunkat elszállítani ajánlkozott.

A Porta rá nem állt.

Végre most Ausztria kijelenti, hogy a Portának *első* ajánlatát fogadja el, azaz, hogy a szultántól függjön meghatározni, mikor szünjék meg fogságunk. — És ennek a Porta annyira megörűlt, hogy Ausztriának tudtára adá, miként amint eddig is hiven teljesíté igéretét, mert minket Kiutahiába deportáltatott, úgy, ami még igéretéből hátra van, azt is hiven teljesítendi.

T. i. egyszer, midőn az vettetett ellene, hogy ha az idő tőle fog függni, majd talán olyan időben ereszt el, midőn szabadságunk Ausztriának ártalmára lehet, a Porta azt felelte: hogy bizni kell a szultán becsületességében — nem ereszt el hamarább, mint midőn többé nem árthatunk, tehát Magyarország tökéletesen pacifikálva lesz, mi pedig szép csendesen viseltük magunkat s különösen az európai hírlapokba Ausztria elleni incendiárius artikulusokat nem irogattunk s viseletünkkel jelét adtuk, hogy Ausztriának ártani nem akarunk!! (ezt a török külügyminiszter így diktálta számomra tollába az amerikai ügynöknek, Brown úrnak).

Ausztria gondolá magában, ha az ajánlott egy esztendőt elfogadná vagy fellebb huzná is, egy bizonyos időben mégis megszabadúlnánk, s ezen időhöz előre tevékenységhez készülnénk — de ha az elsőt fogadja el, barátságos viszonyban lévén, bizonyosan őt is megkérdik, pacifikálva van-e Magyarország? és ő mindig nemmel felelend s bizonyítványul időközzel mindig felakasztatnak egy két embert otthon, miszerint elmondhassák, hogy Magyarországon még mindig annyira forrongnak az elemek, hogy vérző szívvel!!! még akasztaniok is kell, s így kiszabadításunkat végtelen időkig hátráltathatja, e mellett pedig minket itt örökös tétlenségben tart, mert meg van mondva, hogy elbocsáttatásunk attól függ, békésen fogjuk-e

magunkat fogságunkban viselni. — És ím a szultán nevében csakugyan ki van jelentve, hogy miután Ausztria oly barátságosan bízik a Portában, a Porta meg fogja mutatni, hogy e bizalmat megérdemli és igéretét mindenben teljesítendi, t. i. csak úgy ereszt el, ha szépen, csendesen viseljük magunkat s csak akkor, ha Magyarország tökéletesen pacifikálva van.

Látod tehát édes barátom! hogy ügyünk lehető legrosszabb állapotban van — s én alkalmasint el vagyok kárhoztatva ezen vad, egészségtelen, barbár helyen elveszni.

Tetézetűl még azt is írják Konstantinápolyból, miként Ausztria megunván az orosz jármat, szövetségbe akar lépni a törökkel az orosz ellen; s az ügyünkbeni complacentia az első lépés erre.

Csak még ez kell, akkor bizonyosan itt veszünk örökre.

Azonban ha a Porta és Ausztria irányában rosszabbúl állnánk mint valaha, az angol és franczia (?!) diplomatia irányában annyival jobban állunk, hogy most rés van mellettünk tenni valamit, — ha akar.

Palmerston azt mondta a parliamentben, nincs ügyünk megoldásával megelégedve — de nem segíthetett, mert a szultán szavát adta, s azt nem lehet vele megszegetni — hanem reményli, hogy fogságunk rövid lesz s minden lehető tekintettel bánandnak velünk.

Azonban velünk mint foglyokkal bánnak.

No már most a szultán beváltotta szavát — internált — és fogságunknak végét vetni Ausztria is a szultán akaratjára és ítéletére bízta.

Most tehát hely, idő s alkalom van reá, hogy Palmerston a parliamentnek adott szavát s kijelentett nézeteit valósítsa s energis közbenvetésével szenvedésünknek véget vessen.

Teszi-e? alig reménylem — de megkísértenünk kötelesség. Fordulnunk kell tehát először a diplomatiához, másodszor a közvéleményhez, de ehhez csak akkor, ha a diplomatia útján czélt nem értünk, mert tudod ez mennyire susceptibilis s mennyire kap az ürügyön azt mondani, magunk vagyunk okai, hogy semmit sem tehet mellettünk, minek csináltunk idő előtt lármát a hírlapokban.

Ezen szempontból indulva, következő lépéseket tettünk:

1. Irtunk az angol, franczia és amerikai követeknek Stambulba.

2. Ezeket átadás végett a szárdiniai követnek, Tecconak küldém

meg, czélunk az lévén, hogy az átadó személyessége legyen garantiánk, hogy positiv választ kapunk.

3. Irtuk Palmerstonnak az idezárt levelet, melynek capacitatióval kisért átadására, vagy Pulszky általi átadatására ezennel szívesen megkérlek, magában értetvén, hogy ez esetben kellő értesítés végett Pulszkyval mind e levelemet, mind a mellékelt pieceket közölni leszesz szives.

4. Irtunk egy memoriálét a közvéleményhez — melyet hírlapokba kellene iktatnod; de csak azon esetre, ha a diplomatia útján czélt érni nem remélhetünk. Ennek kinyomtatása tehát attól függ, mit felel Palmerston, s mit felelnek Konstantinápolyban a követek. Teccot, a mint olvashatod, megkértem, hogy a követek feleletjét neked ezen depeche elküldésével együtt mindjárt írja meg — Palmerston válaszát látandjátok magatok.

Ha a követek válasza akként üt ki, hogy bizonyos biztosítást adnak, miként nem fogják engedni, hogy internátiónk egy esztendőn túl (mint a Porta maga ajánlkozott) tartson, ezen esetben a memoriálét nem kell kinyomatni a hírlapokban.

Ha a követek válasza nem volna kielégítő, vagy csak határozatlan volna, vagy lord P. kevesebbet igérne mint a követek, ezen esetre ki kell nyomatni, még inkább ha lord Palmerston nem adna semmi biztosítást.

Ezen esetben a lordnak meg kell mondani, miként a dolog így áll, s a népjog és humanitás benne sikeres. védelmet nem talál, nincs más mód, mint a közvéleményhez fordulnunk — mely esetben kérnélek valamely pótlékot is nyomass hozzá, melyben ki legyen mondva a világ előtt, hogy az európai diplomatia miként hagyott el.

Ha ellenben lord P. biztosító igéretet adna: ezen esetben egyenesen meg lehetne őt kérdezni, akarja-e, hogy a közvélemény előtt is felszólaljunk.

Szóval ezen memoriálénak használata a körülményeknek igen diskrétus megfontolását kivánja, nehogy a Porta és a cabinettek susceptibilitását kárunkra megsértsük, a mivel csak azon esetben szabad nem gondolnunk, ha látjuk, hogy a diplomatia nem akar segíteni, tehát állapotunk rosszabb semmi esetre nem lehet.

Légy e mellett szíves a franczia cabinetnél hasonló értelemben

hatni, ámbár tudom, hogy az egész haszontalan lépés — de a nemzet iránti tekintetből még sem akarnék kormányának ürügyet adni azt mondani: hogy ő tett volna érettünk, a mit lehet, de meg se kértük, elmellőztük s mellőzésünkkel megsértettük.

Angliában ügyünk nemes barátait, különösen a hatalmas Cobdent, a dolog mellett interessáltatni kellene, s alkalmasint a definitiv arrangement tekintetéből helyen lehetne egy újabb parlamenti interpelláczió, feltéve, hogy nem megint üres padok előtt történik, mint az első történt — mert az ilyen sokkal többet árt mint használ, igen meztelenül decouvrirozván azt, hogy vége van a sympathiának.

Meglehet, hogy lord Palmerston első pillanatra goutirozni fogja az ausztriai és török közti szövetség eszméjét az orosz ellen — vélve, hogy ha Ausztria kimenekszik az orosz járomból, tán mégis Magyarország elnyomatásával is elfoglalhatja azon helyet Európában, melyet lord Palmerston mostani rendeltetésének hitt és az erős és egy Ausztria koldús eszméjének mindent feláldozott.

Azért igen szükség felvilágosítani, hogy Ausztria ezen helyet el nem foglalhatja soha, legkevésbbé pedig egy oly alliance alatt, melyet az orosz ellen intézne, sőt hogy egy ily alliance nemcsak nem nevelné Európa barrierejét az orosz ellen, sőt legbiztosabb szer volna az orosz suprematia terjedésére.

Most ugyanis a dolog úgy áll, hogy Ausztria mint orosz satelles *csak* nem használhat Európának az orosz ellen, de az orosznak sem használhat Európa ellen, — mert orosz segítséggel maradván csak megkorhadt trónusán, népei annyira gyűlölik őt, hogy egy török vagy angol-orosz háború esetében Ausztria az orosznak egy embert sem adhatna segítségűl, sőt minden erejével sem volna képes Magyarországon, Olaszhonban, Galicziában, Croatiában etc. magában Bécsben is a revolutiót megakadályozni, mely csak azért nem ütött ki ekkorig is, mert az orosz segítség rémképe áll ijesztőleg a népek előtt; de ha az orosz el volna foglalva, kiüt azonnal, s az ausztriai ház magában összerogyik.

Ellenben ha Ausztria az orosz ellen akarna szövetkezni, akkor háború esetében Ausztria minden népei az orosz mellé fogna fordulni; miért? mert az orosz maga fog agitálni az ausztriai népek között, — ügyes ágensei majd elterjesztik, hogy «ím lássátok, a

Habsburg-ház ott hevert legyőzve a magyarok előtt, én mentettem meg, én, Miklós czár; kegyelmemnek köszöni életét, s a hallatlan gyalázatos most ellenem fordúl köszönet helyett — horvátok, szlávok, szerbek, russzniákok, illirek lépjetek fel, mennyit véreztetek érette, mint megcsalt titeket is, mint engemet — keljetek fel és legyetek szabadok — én pártfogollak; — Istentől vett rendeltetésem a szlávoknak protectora lenni.»

Ha így szól (pedig bizonyos, hogy így fog szólani) az egész monarchia minden szláv faja az orosz részen fog állani, sőt szóljon hasonlólag a magyarnak, mellette fog állani az is, mert az eleven ördögöt magát örömestebb elfogadja urának, mint Ausztriát — nem kell felejteni, hogy szerencsétlen hazánkban is nyilatkozott már ezen hajlam inkább az oroszszal szövetkezni; ez kulcsa Görgey árulása executiv lehetségének. Én magam is azt mondom örökké, inkább orosz, mint ausztriai, ennek soha sem leszek alattvalója, amannak leszek, ha hazámat Ausztria jármától máskép meg nem menthetem.

Azért hát ne higyje lord P., hogy az osztrák-török alliance Európának az orosz ellen erőt fog nyujtani — nem, az orosznak fog erőt nyujtani.

Nincs itt más mód az európai æquilibriumot helyreállítani, mint az, hogy Ausztriával nem gondolva, az orosznak dolgot kell adni a török által, hogy Ausztriát ne segíthesse, mi végzünk Ausztriával, nem kell segítség mellettünk, csak ne legyen ellenünk, s ha majd győzelmünk fait accompli lesz: akkor ismerjék el státus-existentiánkat eleinkbe szabandó európai érdekű feltételek alatt, s ekkor a magyar, lengyel, oláh, szerb confœderatio, mindenik megtartva függetlenségét, képezendi Európának az egyedűl biztos, egyedűl rationális védfalát az orosz ellen; ha ez nem történik, az orosz fog parancsolni Konstantinápolytól a Rhénusig legalább, talán túl rajta is.

Ezen szempontokat igen ajánlom figyelmetekbe. Azon iratom, melyet tanácsolál, hogy küldjek, felvilágosítani a népeket a magyar ügy természetéről, készen van — de míg e levélben foglaltatnak és a diplomatia eljárásának resultatumát nem tudom, nem küldöm el.

Lehet-e nekem a nélkül írnom valami nyilvánost, hogy Ausztriát ne átkozzam? így írva pedig lehetetlenné teszem a diploma-

tiának közbenjárását s fogságom hosszabbodnék — várnunk kell. Kérlek édes barátom, rendelj meg vagy egy hírlapot számomra, ha teheted — nincs mit olvassunk — semmit sem tudok a világ felől.

Most többet nem írok, — gyakran veended levelemet. Áldjon meg a könyörület istene — az igazság már úgy is elhagyott. Tarts meg emlékezetedben és élj boldogúl. Ölellek testvéri barátsággal

Kossuth.

Szarvadyt köszöntöm s köszönöm levelét.

II.

Én is juttattam levelet Kossuthhoz az olasz konstantinápolyi követség útján, melyben előadtam, hogy a diplomatiától egyátalában ne várjon semmit szabadulása ügyében, de szabadsága mind a mellett is végtére csak tőle függ — ha merni akar — mert mi megadjuk az alkalmat a szökésre. Erre kaptam csaknem egyszerre a következő két levelet:

Kiutahia, november 8-dikán 1850.

Kedves barátom!

Szeptember 22-kei levelkéd nagy vigasztalásomra szolgált, első lévén, melyben tőled biztosítást veszek, hogy reád számolhatok. Férfiú férfiú irányában, hazafi hazafinak adván e biztosítást, én arra építek s reád számolni fogok. Isten, jellemed s hazafiságod biztosítanak, hogy e számolásban nem csalatkozandom soha.

Ha így állunk egymás irányában, azt hiszem, joggal számíthatok bizodalmadra is. S e várt és kért bizodalom következtében arra is, hogy ha valamire megkérendelek, azt értelmed egész sulyával, jellemed egész erélyével eszközölni fogod, ha mindjárt okaimat s a czélt, melyre annak szolgálnia kell, tökéletesen nem értenéd is, azért mivel levelezésemet oly mesterségesen szőtt «espionage» veszi körül, hogy terveimet s munkásságom részleteit és azoknak összefüggését levélre bízni még akkor is a legvigyázatlanabb könnyelműség volna, ha te tökéletesen biztosíthatnál, hogy hozzád jutva senkinek tudomására nem jutna. Pedig erről teljességgel nem biztosíthatsz, sem te, sem senki. Hogy valamit kivigyél, mások közremunkálására van szükséged, e végett abból, a mit tudsz, lehetetlen annyit meg nem mondanod, a mennyi körülmények szerint szüksé-

ges arra, hogy a kivánt közremunkálásra reá bird. Te bizonyosan jól megválasztod emberedet, de annak is van confidense, melyet ő s nem te választasz; és ennek ismét más; míg végtére azt látja az ember, hogy titkai elárulvák és sikerök meg van akadályozva.

Ha látjuk azt a biztosságot, melylyel az orosz diplomatiának minden sikerűl, ha látjuk, miként úgy szólván minden cabinetek véganalysisben mindig az orosz politikának szolgálnak, valóban vagy azt kell hinnünk, a mit Urqhart állít, hogy Európának minden külügyminisztere orosz zsoldban van, vagy, ha azt nem hiszszük, az orosz diplomatia suprematiájának kulcsát csak abban lelhetjük fel, hogy oly ösvényen, minőt fentebb érinték, az orosz minden cabinettitkot előre megtud — s mert tudja, még ellenségét is maga czéljaira képes felhasználni; míg ellenben saját czéljait összefüggésben senkinek nem fedezi fel, hanem csak partialitásokra adja utasításait s azoknak kivitelére korán sem a valódi motivumokat használja, hanem olyanokat, melyek lépvesszőül szolgálni alkalmatosak; ekként — mint Talleyrand a beszéddel — fedezvén, nem pedig tárván amit gondol.

Nekünk mint minden népnek, mely szabad lenni vágy, fő és legveszélyesebb ellenségünk az orosz. — Azt kell legyőznünk, de legyőzésére nem elég a materiális erő, bármi nagyot tudnánk is kiállítani; kell még az is, hogy intellectualitásunkat a diplomatiában az övéhez hasonló magasságra emeljük s ekként befolyását a cabinetekre contrebalancirozva, azon fegyverét tompítsuk el, melylyel eddig mindig győzött — mert hiszen tudod, hogy minket sem az orosz fegyver, hanem az orosz diplomatia győzött le — mi csak árulás és szakadás által veszhetének. Ausztria nem tudott azt csinálni, de az orosz igen, és mi elveszénk, nem fegyvereinek, hanem diplomatiai ügyességének áldozatai.

Ne nevess, hogy ezen veszélyes hatalom contrebalancirozására látsz gondolni. Én nem vagyok ábrándozó; tudom mit és miért beszélek. Nem becsülöm túl a tehetséget, melyet kezemben lenni érezek, de nem is túlbecsmérlem azt. Annyit merek mondani, hogy ha azon sok ember közűl, kik azt mondják, «számolhatok reájok», csak tizenkettőre akadok is, kik midőn e szót kimondák, annak egész értelméről magokkal tisztában voltak, bennem biznak, teszik amit mondok s úgy amint mondom, s e mellett értelmiségben, ha

hozzád nem hasonlók is (mert ezt bizony nem minden, kivált magyar, bokor alatt lelünk) legalább, közelítenek — csodás eredményeket látandunk. — S mondhatom a dolog meg van kezdve; bár még fogoly vagyok, az előmenetel mégis meglepőn örvendetes.

Bocsáss meg e doctrinair fejtegetésért — egyszer meg kellett azt mondanom, miszerint a következőkre megkérhesselek:

1. Bizzál bennem — hidd, hogy még sem morális halott, sem tehetetlen nem vagyok — és ha bizol, a mire kérendelek, tedd, habár motivumaimat nem látnád is.

2. Légy igen tartózkodó közleményeidben.

3. Leveleimet *senki* se lássa, és ha valamit kérésem következtében teendesz, ne tudasd senkivel, hogy a dologban nekem befolyásom van, hacsak különösen fel nem szólítandalak, hogy tudasd.

4. Anglia a politikai pártok hazája, nekünk ott nagy dolgokat kell keresztűlvinnünk, és keresztűl fogjuk vinni, de csak úgy, ha egyik politikai párttal sem identifikáljuk magunkat; ha ezt egyikkel teszed, ipso facto elleneddé tetted a másikat; nekünk elvet kell felállítanunk, olyat és úgy, mely körűl cristallisalódhassanak præventiv antipathia nélkül a legkülönbözőbb elemek. — Szükségünk van a közvéleményre; de azokra is, kik vagy benn vannak a hatalomban, vagy «are likely to come in». Ha ezen elvet nem tartjuk szem előtt, nem boldogulunk. A mód pedig ennek elérésére nem az, hogy kétszinűek, s hogy minden párttal egyenlően jól legyünk, hanem az, hogy belkérdéseibe, pártsurlódásaiba Angliának ne elegyedjünk, és senkivel ne látszassunk identifikáltnak, míg annak idején majd magunk akarjuk, hogy identifikáltassunk egy valakivel.

Ezeket előrebocsátva, tudatom veled édes barátom, hogy mi még mindig itt vagyunk, s ha csak akkor szabadulnánk ki, mikor lord P. és organuma Sir Stratford Canning szabadítanak ki, úgy alkalmasint itt csücsűlhetnénk szép örökre.

Te a Mylordot igen jól characterizáltad leveledben, úgy van, csak azon különbséggel, hogy még ugyabban van, te csak azt mondod, nem fog tenni értünk semmit, én azt mondom, ellenünk teszen, — mint a multban is nemcsak nem tett semmit hazánkért, hanem tett igen sokat ellene — mindent, mert az orosz invasiót megengedte, midőn meg nem engedni, a nélkül, hogy háborúba elegyedett volna, hatalmában állott. Ez több mint gyengeség, mint szinte több az

is, a mit most Konstantinápolyban az angol politika irányunkban teszen.

Készítettem volt egy folyamodást egyenesen a szultánhoz, internátiónk végét sürgetve, s ügynököm (Henningsen) által azon kérést intéztem az angol követhez: vállalja magára annak beadását. — Itéld meg magad, harmóniában vala-e ezen lépésem azon rokonszenvvel, igéretekkel s biztosításokkal, melyeket lord P. a parliament előtt ez ügy iránt nyilatkoztatott. — No, Sir St. Canning simpliciter megtagadta kérésemet.

Beadám másképen s felszólítám, pártolja legalább. — Megtagadta nemcsak, hanem azon kijelentéssel tagadta meg: «nagy játékot játszottam, elvesztettem, viseljem békén következéseit; ne nyugtalankodjam, hanem mondjak le minden politikai életről.» Ugy-e szép nyilatkozat lord P. követjétől? és pedig midőn ezt mondá, ugyanakkor azt is mondotta, miként biztos kútfőkből tudja, hogy Magyarországon populáritásom s az irántami bizodalom nagyobb mint valaha volt; combináld ezt, s mi lesz a resultatum? az, hogy az angol diplomatia nem pártol, nem «*quoique*» hanem «*parceque*» Ausztriának s az orosznak szabadságomat visszanyerve bajt okozhatnék. — Oh ha nem okozhatnék, ha az volnék, mivé Szemere tenni akarna, t. i. semmi: akkor bizonyosan pártolnának. Tedd még ehhez hozzá, hogy St. Canning, midőn ekként tagadólag felelt, tudta, hogy lord P. bécsi chargé d'affairjének utasítást küldött, internátiónk megszüntetésében megegyezésöket sürgetni. — Tudta, mert ezt ügynökömmel «officieusement» (nem officiellement) tudatta — s még sem pártolt. Jegyezd meg ehhez, hogy ugyanekkor a Foreign office Stratford Canningnak semmi utasítást nem adott, hanem csak másolatát a Bécsbe küldött utasításnak küldte el. — Érted ezt? Stambulba nem küldtek utasítást tenni, mert tudták, hogy itt sikere volna; hanem Bécsbe küldték, mert tudták, hogy ott nem lesz sikere — a rokonszenv külszinét deferálni kell azon ország közvéleményének, hol Anglia igaz barátainak s igaz ellenségeinek ösztönszerű tudata annyira el van terjedve a népben, hogy a serházművesek megverik Haynaut s a liberális sajtó a durván becsületes serházlegényeket Anglia becsülete fentartóinak nyilatkoztatja — tehát színleg kell látszani; de oly ügyesen, hogy ép ellenkezője történjék annak, mint a mit a publicum vakítására akarni

látszunk. Kérdezended, honnan tudom, hogy ha lord P. Stambulban tesz lépést, sikere is lesz? felelet: tudom positive; mert a nagyvezér úgy ügynökömnek mint a szárdiniai követnek határozottan kinyilatkoztatá, hogy ha Sir St. C. pártol, a porta teljesíti kérésemet. Én ezt tudtára adattam St. Canningnak — még sem pártolt. Ezt kérlek, jegyezd meg jól.

De menjünk tovább.

Lord P. ohajtását nyilatkoztatta ki Bécsben, hogy internátiónknak vége legyen. — Mint ohajtását nyilatkoztatta ki Petersburgban, hogy az orosz ne interveniáljon hazánkban. — Sz.-Pétervárott mint Bécsben is ösmerik már az ily ohajtások valódi értékét s azért kutyába sem veszik. Bolondok is volnának, ha vennék, hiszen a magyar ügybeni interventióval az orosz suprematia consolidáltatott Európában; az egész világ tudta, hogy ez lesz következése, még is mert az orosz interveniálni; s utóbb látták, hogy még csak meg sem haragudt Mylord érette; hát most ugyan miért deferálnának az ő ohajtásának, egy olyan embernek adva vissza szabadságát, kitől félnek, hogy ha szabad lesz, még kérdésbe vonattathatik az, mit az interventió által nyertek.

Maga az, hogy Bécsben tétetett lépés, compromissio reám nézve, és compromissio a Portára nézve. Reám, mert engem nagyobb alacsonyítás nem érhet, mint szabadságomat Ausztriától koldulva látni; a Portára nézve, mert egy kérdést — mely úgy a mint most áll, immár semmire nem lévén a szultán Ausztria irányában kötelezve — pusztán török administrationális belkérdés — egy kül s oly semmi külhatalom megegyezésétől függeszteni fel — annyit tesz, mint a Portát ezen külhatalom szolgájává tenni. Ha a Porta birodalmában meg akarna tartani, Ausztria pedig protestálna, hogy ellensége itt a szomszéd birodalomban megtüretik — ez lehetne külpolitikai kérdés, de mikor a Porta ki akar utasítani s Anglia oda viszi a dolgot, hogy a Porta kénytelen legyen Ausztria tömlöcztartója lenni, míg ez őt ettől kegyelmesen feloldozza — ez a Portának roppant pofoncsapás.

Azonban az orosznak már régen sikerült Konstantinápolyban oda vinni a dolgot, hogy a küldiplomatia a Porta minden belügyeibe avatkozzék — mely avatkozásnak végeredménye mind csak az, hogy Stambulban az orosz kormányoz. De a Foreign officenak ezen bécsi

lépésében még az a baj is van, hogy a refugiék kérdésének állását egészen deplacirozza, s Ausztriának és általa az orosznak azt adja meg, amit egyenes tractatus utján a bár gyenge, de becsületes Portától kicsikarni nem tudtak. — Emlékezel, hogy Ausztria sokáig sürgette, hogy az internátió ideje tőle függjön, a Porta határozottan megtagadta ezen arrogans prætensiót; végre Ausztria is megegyezett, hogy csak a szultántól függjön. — Ez «tractatussá» vált s most lord Palmerston Bécsbe vive a dolgot, azt constatirozta, hogy Anglia a dolgot Ausztria kényétől függőnek ismeri el. — Érted-e már, miért kellett nem Stambulban, hanem Bécsben történni e lépésnek?

Ámde talán a siker igazolandja a fonák lépést. Sikere csak úgy lehetne, ha azon nyilatkozattal kisértetik: «egyezzetek meg, mert ha nem, a Portának azt tanácslandom, hogy megegyezéstek nélkül is tegye meg.» Mondták-e ezt, kétlem, azt ellenben positive tudom, hogy ha mondták volna is, Bécsben igen jól tudják, hogy Konstantinápolyban mindennek meg kell ugyan történni, amit az angol *igazán* akar, de azt is tudják, hogy ily tanácsra a Porta azon kérdéssel felelend: «ha az orosz-osztrák ellenzés daczára megteszem s e miatt complicatiókba kerülök, biztosít-e engem Anglia positiv segítségéről?» és Bécsben igen jól tudják, hogy ily kérdésre az angol követ *nem*mel fog felelni és hogy ezen *nem* kíséretében az említett tanács üres hang marad, sőt épen ezen *nem*ből elég esze lesz a Portának átlátni, hogy a Foreign office-ben tulajdonkép azt akarják, hogy ne kövesse a Porta azon tanácsot, melyet a közvélemény vakítására adtanak.

Erős vád, fogod mondani. De okom van azt mondani, mert tudom positive, hogy a Porta már többször tett ily kérdést Sir St. Canningnek s mindig tagadó választ kapott. — A Porta igen jól tudja, hogy Anglia positiv segítségéről biztosítva, orosznak, ördögnek bátran fittyet hányhat és semmit sem ohajt inkább, mint ezt tenni — igen nagy kedve van reá — de Anglia segítségéről még soha sem kapott biztosítást; *soha.* — Unja ezt a Porta mondhatlanul s végtére kitörend Anglia daczára is, de ép azért huz, halaszt és kiván időt nyerni, hogy erejét kifejthesse, mert egész erejére van szüksége, miután Anglia őt nem segíti, *nem akarja segíteni.*

Kell adat reá? mondok egy borzasztót. Tudod, hogy midőn Sir

William Parker flottája a Dardanellákon átjött, az egész világ elibe úgy volt a dolog állítva, hogy czélja: a Portát támogatni a mi kiadatásunkat sürgető orosz-osztrák prætensio visszautasításában. Roebuck bizalmi motiója alkalmával lord Palmerston politikájának támogatói így említék azt Mylord dicséretére s ő e dicséretet elfogadta, a 47 voks diadal utáni diplomatikus nagy ebédnél így említé azt Napier admirális; és a Lord ismét elfogadta. — No, én meg azt mondom, az egész dologban egy szó igaz sincs. Sir William Parker nem a végett ment be a Dardanellákon és sem ő, sem Canning egy szó ily utasítást sem kapott, sőt többet mondok, midőn a flotta ott volt, a Porta egyenesen kérte, kérdezte, fogja-e az őt pártolni, segíteni, ha az orosz-osztráknak nem enged? és Sir Stratford Canning nem adta meg a kívánt biztosítást «the porte could not get satisfactory assurances that it (the fleet) would support her».

Ez borzasztó úgy-e? — de igaz. A ki nem hiszi, eszközölje csak, hogy a parliamentben alkalmas ember (de alkalmas, kinél nem látszandik ellenséges indulatnak) a flotta missiójára vonatkozó iromá-nyoknak asztalra tételét indítványozza (oda értve az admirálisnak s a követnek adott utasításokat) a nélkül, hogy megmondaná, miért kivánja a nélkül, hogy nagy feneket kerítne neki — csak annyit mondjon (az emigránsok ügyét nem is említve), miként kétségei vannak, hogy a nemes Lord utasításainak teljesítése körül mulasztás történt, mely a ház figyelmét megérdemli — ha rezolválják az iromány közlést — meglátjátok igazam van-e; ha (amint én hiszem) megtagadják, akkor álljon elé az indítványozó azzal, amit fentebbi pontban mondtam — fedezze fel a kétszinű játékot, melyről Konstantinápolyban vádoltatik és mondja, hogy a Lord saját és Anglia becsületének tartozik e hírt megczáfolni — meglátjátok, mi lesz a felelet, hogy fog a dolog kiőrlődni. Én tudom, hogy vagy lord P. mystificált minket s a világot, vagy ő követje által van mystificálva.

Ime most kezedbe adtam annak kulcsát, miként lettünk mi internálva s most még egyet mondok.

Lord P. azt mondta a parlamentnek mult deczemberben, hogy az internátiót meg nem akadályozhatta, mert a szultán megtette az ausztriai császárnak az igéretet, mielőtt az angol követ arról valamit tudott volna, én pedig állítom s be is tudom bizonyítani, hogy az angol követ «was cognizant of, and concurred in, the arran-

gement»,* melynek következtében a szultán az internátió iránti ajánlatot megtette a Ferencz Józsefnek irott levélben.

Fontold, kérlek, ezeket jól végig s talán magad is osztozandol azon gyanumban, hogy mert lehetetlen, hogy ne gyanítsák, miként én ezen dolgokat tudom, és még sok más egyebet is tudok a török irányábani politikát illetőleg, azért nem szeretnének Londonban látni s azért kell itt veszném Kiutahiában, hacsak más Isten nem segít, mint a londoni.

Mennyi bizalommal vagyok hozzád, mutatja e levelem. Ha te e levéllel vigyázatlanúl, vagy tartalmával nem ügyesen bánsz, a mostani angol kabinetet dühössé teheted ellenem, de ha engem a játékból kihagysz, s a különböző helyeken ügyesen mindig csak annyit közölsz az egészből, amennyit azon helyre mondani kell, és jól felhasználod az embereket és discretus, vigyázó leszesz, igen eredményes lépésekre használhatandod ezeket fegyverűl.

Mert én — barátom — igen jól tudom, mennyi fontosság fekszik abban, hogy én mihamarabb Angliában legyek, feltéve, hogy a törököktől barátságosan válok meg; — tudom, hogy igazad van, midőn azt irod, hogy én ott roppantokat mivelhetek, talán még jobban tudom, mint tán magad is, mert te tán csak a sympathiára s az ügyünkben rejlő külérdekekre számítál, midőn ezt irád, én pedig a hatásnak más positiv eszközeivel is birok, miket te nem ismerhetsz, de ép azért nagyon kell vigyáznunk, hogy a dolgot el ne rontsuk — mert vigasztalásodra mondhatom, hogy akár mit csinál a diplomatia — ha csak meg nem öl — azt meg nem akadályozandja, hogy én Kiutahiából is hatalmas factor legyek sok dolgokban, mikrei befolyásomat a világ bölcsei nem is álmodják. — Eljön az én napom — ha élek — hazám számára; arról bizonyos vagyok.

Miként használd a közlött adatokat? részletes utasítást nem adhatok. Hennigsennal — ha megjő — szólj, ő birja bizalmamat s téged nagyon becsűl.

Lord Palmerstonnak annyit megmondani jó lesz: hogy én fájlalom bécsi lépését — mert, mint írám, igen kártékonyan van általa a kérdés deplacirozva — s hogy miután megtörtént, nincs más mód helyrehozni, mintha a Portának azt javasolandja, hogy «malgré»

* Tudta s beleegyezett a rendelkezésbe.

Ausztria ereszszen el. De hogy ezen tanácsnak természetesen csak úgy lesz sikere, ha a Portát positiv segítségről biztosítja. Mondd, hogy minap azt említette ő Lordsága, hogy ő nem mindenható Stambulban, hogy te ezt nekem megírtad s én azt feleltem, igaz, de lehet, a mely perczben akarja — semmi sem kell hozzá, csak a Portát segítségéről biztosítani, mert a Porta igen jól tudja (mint magának Mylordnak is lehetetlen át nem látni), hogy erről biztosítva nem félhet az egész világtól, Mylordtól tehát csak magától függ Stambulban mindenhatóvá lenni — de ily biztosítás nélkül a Porta természetesen menagementokra van kényszerítve, s ezekkel Anglia tekintete bizony gyakran szenved ott — igen gyakran. Mondd, hogy ha Mylord valamit ügyünkben igazán akar tenni, igen positiv utasításokat kell adnia Sir St. Canningnak — mert én ugyan nem panaszkodtam neked, de természetesen rapportod van ügynökségemtől, hogy Sir St. C. igen hidegen, sőt ellenségesen viselte magát, elmondván neki, a mi e levelem 3-ik lapján *-gal van jelölve, s hozzá teheted azt is, hogy ügynököm erre azt mondván «lehetetlen, hogy e nyilatkozata s vonakodása lord P.-nak nézeteivel megegyezzenek», annyira elfelejtkezett, hogy azt mondaná: «it is very easy for a minister in England to say do this, that or other, but he does not know the difficulties.»*

Ennyit a levélből a Lordnak, többet nem.

A többire nézve a kérdés az, nem jó volna-e valaki olyannak, a ki «is likely to come in»,** némely kártyákat megmutatni — nagyon okosan, ovatosan. Mit mondasz lord Clarendonhoz?

Harmadik tér lesz a parliament — negyedik volna a sajtó, de ügyesen, nem többet mondva mint kell s jó organumok által, magát ernyő megett tartva.

De valamint feltétele hatásunknak, hogy belpárt-surlódásokkal ne identifikáljuk magunkkat, úgy módja hatásunknak az, hogy ne magunkról beszéljünk. Ha mindig magyar ügygyel, magunk iránti kéréssel járulunk, annak — s már præoccupálva hallgatnak — a kire hatni akarsz — annak ne magad érdekéről beszélj, hanem az övéről, így bizonyosan megnyered — sympathia ébresztéssel hatni kell

* Könnyű a miniszternek Angolországban azt mondani: tedd ezt, vagy amazt, vagy mást, de ő nem ismeri a nehézségeket.

** Valószinűleg bejut (a kormányba).

a közvéleményre, de csak is arra lehet — diplomatiában sympathiát, szánakozást említni sem kell, hanem érdeket, még pedig olyat, mely mellett magunk disinteressáltaknak látszassunk. — A magyar ügynek van ily hasznos maszlaga, a *török birodalom jara körűli politika*. Nekünk e körűl kell concentrálni minden diplomatiai ügyességünket — magunkról hallgatni — ha azt kiviszszük, hogy Anglia positive coadunálja magát a törökkel — nem kell nekünk több, hazánk mentve van.

Kérlek, ezt tartsd mindig szemed előtt — ezt használd, erről beszélj társaságokban ; — az orientális kérdést érted — érted Angliának ebbeli érdekeit ; én egy jövő levelemben majd kezedbe adok némely adatokat arra, hogy az angol kabinet eddigi politikája nemcsak nem felelt meg Anglia érdekeinek, sőt ellenkező irányban szolgált.

Válaszodat igen várom — de csak *biztos* alkalommal a követség útján, nem kereskedői úton ; akkor biztosan fogom kapni, ha adressem lesz kívül látható. The Reverend H. Homes Esq. — American Missionary — Constantinople, Bebek American Mission adress alatt menend egy pár sor irással Homes úrnak, hogy biztos uton juttassa kezemhez.

Ha innen elszabadulunk, vagy itt változandik sorsunk, nagyon ohajtanék közvetlen körömben némely bajtársainkat — a katonai bravour és chevaleresque ragaszkodás typusait. Asztalost szeretném és Bethlen Gergelyt — szólj velök, akarnának-e hozzám csatlakozni hiven, rendületlenűl. —. Vetternek is írj, hogy rapportba kivánnék vele jönni — s ohajtom, oly helyzetben legyen, hogy disponálhasson magával s hogy kérdem, mit tehetek, mit kiván, hogy tegyek arra, hogy ily rapportba jőjjünk. — Azon esetre, — melyet Istentől várok — magam ugyan ki nem adom a hadsereget kezemből, a tábor lesz lakásom, ágyúdörgés zeném, s harczmező templomom, készülök is reá, kanállal eszem a hadtudományt — de mellettem s utánam őt ohajtanám látni a hadseregben. — Ird meg mint nyilatkozik ő — s mit mond Bethlen s Asztalos.

Most pedig Isten áldjon — vagyok oly hű barátod, mint hive a hazának örökre Kossuth Lajos.

U. I. Lord Palmerstonnal szólva talán alkalmad akad — reám nem hivatkozva — addig is, míg a török dolgok iránt bővebben irnék,

futólag említeni, miként valóban különös látni, miként Stambulban angol követ eszközli, hogy a Porta 12% vámmal terhelje meg például a török gabonának akár külföldre, akár egyik török kikötőből a másikba, például Várnáról vagy Smyrnáról vagy csak Scutariból is Konstantinápolyba vitelét, míg az orosz semmi vámot nem fizet, s így Konstantinápolynak két harmada orosz gabnát eszik — látni, hogy angol követ sürgeti a bolgár stb. keresztény szláv lakosságnak katonai szolgálatra köteleztetését, azaz felfegyverzését, ami, miként a dolgok állanak, vagy lázadást eszközölne a szokatlan teher miatt, vagy a török birodalom belsejében ármádát teremtene az orosznak; a helyett, hogy a Portát municipális concessiókra, az óhitű keresztény papságnak a kormány általi ellátására s más oly lépésekre ösztönözné, melyek alkalmasak a porta iránti ragaszkodást növelni s az orosz befolyást csonkítani, — mint szinte különös látni, miként az angol követ nem igyekezett akadályozni azt, amit az orosz kivitt, t. i. hogy a Porta valamit akarván tenni a közlekedési eszközök körűl, elsőnek tette egy út építését Trebizondtól Erzerumig, ami nem egyéb, mint katonai út az orosznak Perzsiába és Central-Ázsiába az angol suprematia ellen; a helyett, hogy a kustendjei canalist sürgette volna, mely a Dunát orosz kézből kiveendette, míg most Szerbia, Oláhország, Bulgária kereskedelmi összeköttetése magával a török fővárossal a Duna torkolatjának birtoka által orosz zár alatt van.

Gondolom ezek nevezetes tárgyak. Szép tért adok a conversationális és sajtói munkásságra.

III.

Kiutahia, dec. 21. 1850.

Kedves barátom!

November 21-kérőli becses levelkédet ma vettem.

Hennigsen, október végével menvén el innen Smyrna tájára a colonisátió rendezése végett, összebeszélésünk szerint november közepén már ismét Konstantinápolyban kell vala lennie; azért én oda küldtem egy november 5-kéről hozzád intézett levelet, expeditio végett. Azonban H. nov. utolsó napján még nem érkezett oda. Ezért jut hozzád késő ama levelem. Hiszem azonban, eddig már mégis eljutott.

Látni fogod annak igen fontos tartalmából, hogy én — ázsiai számkivetésem daczára — tenn saját értelmedben is egészen tisztán fogom fel az európai viszonyokat s véleményünk legfölebb csak annyiban különbözik, hogy te azt hiszed, nincs mit várnom a diplomatiától, én pedig positive *tudom*, hogy nemcsak nincs mit várnom tőle, sőt hogy az kétszínű álarcza alatt valamint hazánknak a multban, úgy nekem most, legkártékonyabb, legveszélyesebb ellenség, s nemcsak nem fog semmit tenni értem, mellettem, de sőt mindent teszen ellenem. — Látni fogod, miként én igen jól tudom, hogy a diplomatiának igen alkalmatlan personage vagyok s hogy az, kivált az angol, igen nem szeretne Londonban látni. Pedig ez csak instinctus nála, melyet a nép — sympathiából calculált ki — hátha még tudná, hogy én mennyire ismerem hamis játékának minden vonását.

Hogy tehát az, a mit te az elszántság és «aki mer» alatt értesz, még meg nem történt, ennek korán sem a diplomatiátóli várás az oka, hanem józan calculus, édes barátom! Igen calculus. — Az én jövendő hatásom attól van feltételezve, hogy a közvélemény higye, hogy én *tehetek*. A mely perczben a præstigium eloszlott, hatásom lehetsége megszünt. — A míg itt vagyok s úgy vagyok itt, hogy nem történt Európában semmi, miről azt lehetne mondani, hogy «alkalom volt», mely ittlétem miatt mult el, addig ama præstigium nem oszlik el; az emberek *hisznek* bennem és sohajtva mondják, «ej, ha szabad volna! — «ha szabad lesz»! és ezen hit alapja is ám annak, hogy ha valóban szabad leszek, *tehetendek* s teendek is. De ha én példáúl Londonban volnék, s hónapok mulnának és még sem történnék semmi, hitnek, hatásnak vége volna.

Nos ugyan kérlek: ha én egy év óta Londonban voltam volna — mondd fordíthattam volna-e gyökeresen Európa viszonyain? — nem okosan tettem-e hát, hogy még itt vagyok? — *félre, le nem élve.*

Oh barátom nem ismertek ti engem. Meg fogod még látni, s nem ily parányi dolgok körűl, hol csak parányi személyem vallhatná kárát a fiaszkónak — de világdolgok körűl, hogy e földön nincs, nem lehet ember, kiben nagyobb lehetne az elszántság s «a mersz» — de barátom, nekem nem fitogtatás, hanem siker kell — nekem nem szabad e «sikerrel» könnyelműn játszanom. Nagy a felelősség lelkemen.

Tehát nem a diplomatia nem ismerése az ok, hanem az, hogy «ich warte auf meine Zeit» — ne félj tőle, a mely perczben nemcsak hogy kell, hanem csak tanácsos lesz is, ott leszek én, a hol kell, ha tüzes sárkányok vennének is körül.

Mondd, eddig használtam volna vele? nem, ártottam volna. — Egész «resultatum» eddig az volna, hogy összekoldultam volna pénzt az emigratiónak s hogy az kevesb inséget szenvedne. De mily áron? politikai hatásom annihilatiójának árán. Van-e magyar emigráns, ki ily áron akarhasson magán segítve látni? Ha van, nem érdemli, hogy magyarnak neveztessék. A ki még csak nyomorúságot sem képes kiállani a haza jövendőjeért, lehet az tényezője azon jövendőnek? arra építsünk-e? Tudom én, hogy «die kleinen Leiden» sok sziklacharactert megingatnak — de ha meging miatta, jobb dőljön is. — A haza jövendője nem attól függ, hogy sikerült-e összekoldulnom az emigratiónak privát ellátott «sanssoucit» s erre csak akkor szabad (de akkor kell is) gondolnom, és fogok is, ha a nagyobb czél miatta nem szenved, vagy arra nincs remény. Az pedig bizonyos, hogy Angliábani oly megjelenésem, melynek *egyedüli* sikere pénz volna, s pénz nem egy magyar harcz szükségeire, hanem szegény menekvők ellátására, a kegyelemdöfést adná meg politikai hatásomnak.

Azért hát a «mottó» az: tűrni tudni, s várni s hinni, a ki azt hiszi, hogy velem és általam történhetik valami, az szokjék le már egyszer ama magyar szokásról «vezetni akarni», s csak akkor hinni, ha nagyszélesen demonstrálják neki az okokat. Aki bízik bennem, higye, hogy oka van annak, a mit teszek s oka annak, a mit nem teszek. Mi rendkívüli körűlmények közt élünk, reánk most nem alkalmatos a parlamentszerű szívkitárás. Ha boldogulni akarunk, bízni kell valakibe.

Aztán légy meggyőződve édes barátom, hogy ha a diplomatiától semmit sem várhatunk, az tehát nekünk kárunkra van — szükséges azt contracarrirozni, s azt hidd el, hogy ama diplomatia «Achilles sarka» *itt* van és hogy nekem is van diplomatiám, ama káros diplomatiának ellenére, és hogy sem nem heverek, sem szélmalomharczokat nem vívok. — Majd meglátod, nem sokára.

Bizonyos lehetsz, hogy én a nyugaton történhető eseményeknek ügyünkrei befolyását nem csak nem csekélylem, de sőt egyezek

veled, hogy a nélkül a dolog alig mehet; de kérlek ti se kicsinyeljétek Konstantinápoly fontosságát s legyetek arról meggyőződve, hogy valamint a nyugat azon hely, *honnan* a lökésnek jönni kell, úgy Stambul azon hely, *hová* a lökésnek hatni kell, miszerint *nekünk* positive használjon. — Ezért itt a teendő oly sok és fontos, hogy ha ma azt mondanák nekem «mehetsz Londonba», azt csak úgy vélném közszempontból hasznosnak, ha hozzá volna téve: «de visszajöhetsz és ismét mehetsz és jöhetsz a mint tetszik». Nagyon károsnak tartandom ellenben, ha a töröktől nem jó barátképen kellene megválnom. — Lehet-e? a körűlményektől függ. Dolgozzunk, — szántani már sikerűlt a földet, most hintegetjük a magot, — megérik-e? nem tudom. Sem vérmes reményre nincs ok, sem reményvesztésre; tehát annál több munkás kitürésre.

Azért hát ne csüggedj te is édes barátom, hanem csinálj biztos alkalmat gyakoribb levelezésre (de igen biztosat, nem az angol, inkább a szárd követség útján) s tarts engem au courant a particuláris eventualitásokról, nehogy olyasmit ne tudjak, mit magam helyes tájékozása végett tudnom kellene. Hírlap erre nem elég, pedig azt is minden hat hétben látok s akkor is nem újság-, hanem óságként.

Az emigrátió statisztikáját igen igen köszönöm. Ott látom Gál Sándort is, a székely vezért, nemde? Ez különös, igen különös, mert épen tegnap érkezett ide Szentgyörgyi nevű kapitány a Mátyás (vagy mint magokat nevezik Kossuth) huszároktól ki — miként állítja — október 21-kén jött ki Magyarországból, hozván nekem többeknek s épen a (mint mondja) Szatmárban tartózkodó Gál Sándornak is nevében az előkészületekről jelentést, kérvén ismét Gál Sándornak (de nem ő maga, hanem más valami biztos emberem által) utasításokat, rendeleteket. Ha csel, én ugyan bele nem megyek, megtanultam vigyázó lenni s aztán leveled is jókor érkezett. De mégis különös. Tudakozódj csak Gál Sándornál, s írj kérlek rögtön. Mert amint baj lehet tenni a mit nem kellene, úgy baj szintúgy elmulasztani, amit tenni kellene.

Vettert említém nov. 5-kei levelemben is. Ha valakit, őt nem kell messze távozni engednünk. Hát az összes magyarophilok még csak *egy* embert sem képesek ellátni? Szépen köszönöm — kérlek add által neki ide zárt levelkémet, de előbb add által a Massing-

berdnek szóló másikat. Meg fogod lelhetni, mert tiszt a Royal House Guardnál, az úgynevezett «kékeknél», van háza is Londonban magának. Adja Isten, hogy még ott legyen, mert ide kell vala visszajönnie. Ha ott van, nem kétlem, levelemre ki fog fizetni Vetternek 50 font sterlinget (néhány hétre egy kis várakozási mód, utóbb jön ide jó tanács) azért szólj előbb Massingberd-del, hogy megmondhasd Vetternek az eredményt s írj nekem is, miszerint, ha Massingberd már ott nem volna, más úton rendelkezhessem.

Andrássyt igen igen szívesen köszöntsd. Nagyon nagyon örvendek és becsülöm. Be szeretném őt is Konstantinápolyban! Nem akarna? semmi, vagy mily esetben?

S most Isten áldjon. Adjon jobb évet, megbünhödte már stb. Nődnek tőlem s nőmtől legszívesebb üdvözletet. I hope yet one christmass to have at Szécsény, of her hands a «mákos mácsik».*

Barátod Kossuth Lajos.

A hozzám intézett levelek elsejében mindjárt ráismertem Urqhart befolyására, különösen azon körmönfont szőrszálhasogató dialektikában, mely minden bajnak okát Palmerstonra, Urqhart régi ellenségére, viszi vissza; a másodikat bizonyságáúl vettem annak, hogy Mazzininek még is sikerűlt Kossuthtal összeköttetésbe jutni, és optimistikus nézeteit, melyek Kiutahiában termékeny talajra találtak, Londonból Ázsiába átplántálni.

* Reméllem, hogy még egy karácsonkor kapunk kezeiből egy mákos mácsikot Szécsényben.

A BELLEBBEZÉS VÉGE, KOSSUTH ANGOLORSZÁGBAN.

I.

Feleségem memoire-jai elég jól sikerültek. Bevezetésűl Magyarország történelmét összeszorítottam tíz ívbe, hogy az angolok erről is némi fogalmat nyerjenek. A német kiadás, mely ez alkalommal az eredeti volt, — mert a könyvet németül írtuk s csak azután fordítottuk le angolra, Magyarországban a tiltott könyvek közé tartozott s ugyanazért nagyobb keletet nyert, mintha el nem tiltották volna. Amerikában utánnyomatban jött ki, szóval a munka sikerűlt s kedvet adott nekünk Colburne-al újra szerződni egy második munkára, mely «Tales and traditions of Hungary» (Magyarország meséi és mondái) czím alatt csakugyan kijött. A meséket és mondákat nem taglaltuk tudományos szempontból, hanem úgy írtuk, hogy az olvasó élvezhesse, s minthogy az általam ismert magyar mesék és mondák nem töltöttek be egy egész kötetet, egy pár lengyelt is adtam hozzá, megjegyezve azonban, hogy ez lengyel s nem magyar. Nagy csudálkozásomra ezen szerény, a közönség mulattatására irott könyv Magyarországon Ipolyi magyar mythologiájában kútfőnek tekintetett, sőt még Pan Tvardovszky lengyel legendája is a magyar mythologiában talált helyet. Colburne azonban legalább is két kötetet kivánt, pedig az első kötet végeztével feleségem megbetegedett s több hétig nem volt képes dolgozni, nekem kellett tehát még két kötetet hamarjában rögtönözni, úgy hogy az inas a nyomdából sokszor rám jött, midőn még íróasztalomon meg sem száradt a kézirat. Igy keletkezett legnagyobb sietséggel egy regény «A jacobinusok Magyarországban», melynek több szerencséje volt, mint a milyet érdemelt, mert két német for-

dításban jelent meg, egy magyarban, egy francziában, sőt mind az angol mind a német szöveget után is nyomták az amerikaiak.

Klapka is kiadta a magyar szabadságharcz történetét angol és német nyelven, Czecz németül a Bem hadjáratát; a czikkek Magyarország viszonyairól s a magyar kérdésről pedig még mindig napi renden maradtak, habár a napilapokból most a szemlékbe vonultak, s Ausztria új beligazgatási szervezetével hozattak összeköttetésbe. Osztrák részről csak egy könyv jelent meg Londonban, Bury de Blaze báróné dicsőítése Windischgrätz és Jellasich tábornokoknak s Párisban néhány czikk báró Langsdorftól a Revue des deux Mondesben. A magyar ügy egyáltalán nem keltett annyi rokonszenvet Francziaországban, mint az angoloknál, a francziák a lengyelek révén inkább a szláv kérdéssel foglalkoztak, és szláv szemüvegen keresztül nézték a magyar ügyet, sőt jóformán csak azóta melegedtek fel mellette, mióta a lengyelek: Bem, Dembinszky és Viszoczky abban szerepeltek.

Hennigsen visszajött Ázsiából s hozott részletes tudósításokat a bellebbezett magyarokról; tőle tudtuk meg, hogy Kossuth valósággal mégis fogoly, hogy idegenekkel alig érintkezhetik, mert csak olyakat fogadhat, kik a látogatásra engedelmet nyertek Konstantinápolyban. Valahányszor kilovagol, egy tiszteleti őrség veszi körül, s a várban kell laknia, nem a városban, hogy Batthyányi Kázmér szabadabban mozoghat. A bujdosók közt egyébiránt egyenetlenség uralkodik, Batthyányi kerüli Kossuthot, nem is látják egymást s Perczel szintén ellenséges állást foglal. Hennigsen világosan megmondta, hogy azok szerint, a miket Konstantinápolyban tapasztalt, nincs remény, hogy Kossuth ezen tisztességes fogságból több esztendő előtt elbocsáttassék, mert az angol és franczia kormány e részben kizárólag Ausztria belviszonyait veszi zsinórmértékül, s mindaddig, míg az osztrák miniszter nem tartja a nagy országháborító szabadságát veszélytelennek a monarchia consolidatiójára nézve, mindig ellenezni fogja a bellebbezés megszüntét. A török egyébiránt minden lehető tekintettel van Kossuth és családja iránt, mert nemcsak feleségének sikerült hozzá kimenekedni, hanem gyermekei is, kik egy ideig Haynau által fogságban tartattak, végre hozzá küldettek, hogy a kormány azon dilemmából kijusson, hogy vagy az emberiség lábbaltapodása mellett kiskorú,

még alig hét évet ért gyermekeket, apjok politikai bűne miatt, börtönben tartson, vagy pedig őket, a rebellis vezérnek fiait, kormányköltségen neveltesse: ugyanazért megengedték, hogy nagynénjök őket Konstantinápolyba vigye, honnét a szultán Kiutahiába küldte. Ez különben tisztességesen fizeti magyar vendégeit s a felvigyázat szigorúságát is utóbbi időben enyhíteni kezdi. Igy megengedték Kossuthnak, hogy a váron kívül kertet és kerti lakást béreljen, hol egész napokat minden felvigyázat nélkül tölt, megszöktetése tehát nem lehetetlen. Erre szükséges volna lovakat állítani fel az egész vonalon, a kis-ázsiai tengerpartig, ott pedig görög vitorlás hajót kibérelni, mely minden pillanatban kész volna a szökevényt Görögországba, Smyrnába vagy akármely angol vagy amerikai hajóhoz elvinni, mert az amerikaiak most nagy rokonszenvet mutatnak a magyar ügy iránt. Smyrnában az osztrák konzul egy magyar menekültet, Kosztát, fogatott el, s az ott horgonyzó osztrák hajóra vitette, de szerencsére ott volt egy amerikai hadihajó is és Ingraham, annak kapitánya. megtudván az esetet, s azt is, hogy Koszta, nem tudom mi alapon, az amerikai polgári jogot veszi igénybe, átküldött az osztrák hajóra s követelte kiadatását, különben ágyuival elsülyeszti a vonakodót; mire az osztrák látván, hogy az amerikai csakugyan képes fenyegetését végre is hajtani, kiadta neki Kosztát. Mindez bátorított bennünket s miután Hennigsen kész volt magára vállalni Kossuth megszöktetését s Braniczky, lord Dudley Stuart, Zähnsdorf s mások által összegyűlt a szükséges pénzösszeg is, Hennigsent ismét Ázsiába küldtük, hogy azon esetre, ha Kossuth szabadulása diplomatikai úton igen soká késnék, s ő elhatározná magát azt be nem várni, alkalma legyen a menekülésre. Jelenlétét Mazzini s a külföldi emigrátiók fejei nagyon szükségesnek tartották, mert a hírek egy közeledő államcsiny iránt Párisban minden nap megujultak s a száműzöttek világa meg volt győződve, hogy ez megnyitja ismét a forradalom kapuit. Ily alkalomra szükségesnek tartották Magyarország hozzájárulását is, azt pedig igen jól tudták. hogy Magyarországot nem Klapka és Teleki s a külföldön levő magyarok képviselik, hanem kizárólag Kossuth. Ez azonban nem tartotta még megjöttnek a szökés idejét, ámbár panaszkodott a diplomatiáról, különösen az angolról, hogy nem lép fel erélyesen mellette. holott a törökök örülnének, ha bármely

hatalmasság támogatása mellett ők is menekülhetnének igen kellemetlen börtönőri szerepöktől, melyet Európa nyugalmának tekintetéből elvállalni kénytelenek voltak.

II.

1851-ben a nemzetközi világkiállítás teljesen elfoglalta a közönség figyelmét Londonban. Eddig is rendeztettek különböző országokban iparkiállítások, ezeknek azonban a legyőzhetetleneknek látszó vámnehézségek miatt mindenütt csak nemzeti jellegök volt. Angolország egyáltalában tartózkodott az ily kiállításoktól s azt tartotta, hogy a londoni kirakatok magokban is folytonos állandó iparkiállításnak beállhatnak. Albert herczeg azonban érezte, hogy az angol iparczikkekben hiányzik az ízlés, ő adoptált hazájának szépészeti nevelését tűzte ki életének egyik feladatáúl, arra hatott, hogy mintarajztanodák alapíttassanak s most azon volt, egy általános nemzetközi iparkiállításban megteremteni a lehetőséget, hogy minden nemzetnek alkalma legyen iparának előnyeit és hátrányait felismerni. A vámszabályok tehát törvény által felfüggesztettek ez alkalomra s a kiállítási palota úgy tekintetett s oly szabályok alá vétetett, mint egy szabad kikötő.

A palota maga igazi csuda volt, a devonshirei herczeg kertészének, Paxtonnak terve szerint üvegből és vasból épűlt, teteje utánozván a Victoria regia növény levelének barázdás szervezetét. Az ipar mellett a művészetet is képviselve láttuk ezen palotában, a képek csak másod rendben szerepeltek ugyan, ezek csak később lettek a nemzetközi iparkiállításoknak fődíszei, de a plasztika és a régiségek is, a mennyiben t. i. az iparral összeköttetésben vannak, itt találták illő helyöket. Az idegenek ez alkalommal összesereglettek Londonba a czivilizált világ minden részeiből s az angol szalonok még sokkal népesebbek lettek mint különben. Cobdennél is, ki a szabadkereskedés tanainak terjesztése tekintetéből Európát és Amerikát beutazta volt s a fővárosokban sok ismeretséget kötött, esténként gyakran összegyűlt sok külföldi notabilitás, kiknek mulattatása leginkább abban ütközött meg, hogy nem sok angol találkozott, ki anyanyelvén kívül más idegen nyelveket is ismerne. Cobden estélyeinél tehát emelkedett azoknak becse, kik francziául s németül

tudtak; engem különösen megkért, ne maradjak el soha, mintha csak a családhoz tartoznám.

Egyszer fényes estély volt nála. Hírneves francziák gyűltek itt össze, spanyolok, olaszok, amerikaiak, németek, mintha csak közgazdasági congressust tartanának. Itt volt köztük Gützlaff is, a híres missionárius Chinából, ki a mennyei országban már oly soká időzött, hogy maga is chinainak tartotta magát. Volt is erre jogczíme, egy állami pályázatnál Pekingben elnyerte az első díjat egy földrajzi feladatnál, s evvel a kék gombos pávatollas fövegű mandarinságot, azóta hű tisztviselője volt a chinai császárnak. Nem ismervén a távol kelet nagy birodalmának viszonyait, figyelmesen hallgattam mindazokat, miket ő a chinai seregről és közigazgatásról mondott, de csakhamar megfordult a társalkodás, ő kezdett kikérdezni. Elbeszélte, hogy nyugati Chinában érte őt a franczia forradalom híre, a levél nyolcz hónapig volt útban s midőn ő Cantonba visszaérkezett, mindjárt hajóra ült, hosszú utazása alatt a kikötőkben csak kósza híreket hallott, valósággal most sem tudja még, mi történt Francziaországban.

— Hát elűzték Lajos Fülöp királyt s a köztársaságot kiáltották ki — ez volt feleletem.

— Annyit tudtam már Chinában is, de azt nem magyarázta meg nekem senki, mik ezen forradalomnak s köztársaságnak alapelvei, azok pedig hatalmasak lehetnek, mert egész Európát gyújtották fel.

A kérdés zavarba hozott, de eszembe jutott, hogy egy franczia húszfrankos arany van zsebemben; kihúztam, megmutattam.

— Ime itt vannak: liberté, egalité, fraternité.

Szabadság, egyenlőség, testvériség.

— Mind ez csakugyan dicső három elv, mi chinaiak is egyszer, már kétezer év előtt, ezekre fektettük állami életünk súlypontját s ezek szerint rendeztük be közigazgatásunkat, de azt találtuk, hogy sokszor összeütköznek egymással s hogy a három elv mellé szükséges még egy negyedik, mely a hármat összhangzásba hozza s miután ezt feltaláltuk, a csend és rend csakugyan többé nem bontatott meg.

La Guéronnière, ki beszélgetésünket nagy figyelemmel kisérte, erre idegesen közbeszólt:

— Kérem, mi azon negyedik összhangoztató elv?

— A bambusz! szólt Gützlaff nyomatékosan, mióta ezt negyedik főkormányelvnek behoztuk, a szabadság uralma dívik nálunk, korlátozva a bambusz által, s egyenlőség uralkodik a bambusz alatt, megkapja azt a mandarin, ha vét, csakúgy, mint a teherhordó, s önök alig fogják képzelni, mily benső érzelme a testvériségnek fejlődik ki a bambusz alatt.

Hat hónappal később bekövetkezett az államcsiny, az erkölcsi bambusz uralma Francziaországban s az egész szárazföldön.

III.

Semmi reményünk nem volt már, hogy a diplomatia kieszközölje Kossuth szabadságát, mert Francziaországban mindennap erősebben jelentkezett az elnöknek, Napoleon herczegnek vágya, hogy államcsiny által menekedjék meg a nemzetgyűlés kellemetlen ellenőrzésétől s a köztársasági alkotmány szabadelvüségétől. Mindenki látta, hogy ez nagyobb rázkodtatás nélkül nem történhetik meg, s ily alkalmaknál veszedelmes volna oly izgató elem, minőt Kossuth szónoklata, a harczba belehozna. Nemcsak az osztrák, hanem a franczia diplomatia is kényelmesebbnek tartotta, ha Kossuth a ciliciai hegyek közt Ázsiában bellebbezve sopánkodik, s szava elhangzik, mielőtt európai fület ütne meg, mint ha Londonból a napi sajtó által ismét befolyást gyakorolhatna az európai közönségre, mely nevét most már ismeri s rokonszenvvel viseltetik iránta. Mi csak Hennigsen által vártuk a szabadulást, ez Kis-Ázsiában időzött, ki is bérelte már a görög hajót s intézkedett a lovak iránt, melyeken Kossuthot megszökteti. Váratlan hír Amerikából megváltoztatta ekkor egyszerre az egész állapotot. Foote, Mississippi déli államnak senátora, indítványt tett az amerikai senátusban, hogy az éjszakamerikai államok kormánya hívja meg Kossuthot, Magyarország volt kormányzóját, vendégűl Amerikába, mely társainak menhelyet ajánl; a kormány küldjön e czélra hadihajót Ázsiába, mely a szultán engedelmével a bellebbezetteket Amerikába vigye. Az indítványhoz egy éjszaki senátor tüstént hozzájárult s a senátus egyhangúan s nagy lelkesedéssel fogadta azt el. Ez igen ügyes egy sakkhuzás volt, midőn Kossuth iránt a legnagyobb tisz-

teletet tanusította, s őt Lafayette-el párvonalba helyezte, kit huszonöt évvel előbb az éjszakamerikai köztársaság, mint egykori szabadságharczosát, vendégűl ünnepelte; más részről a legjobb szolgálatokat tette Ausztriának és Francziaországnak, midőn a veszedelmesnek tartott népizgatót eltávolítja az európai partoktól s ünnepélyekkel és fogadtatásokkal, minőkhöz az amerikaiak oly igen jól értenek, legalább is hat vagy nyolcz hónapra hatását tökéletesen neutralizálja és figyelmét az európai viszonyoktól elvonja. A diplomaták mind meg voltak győződve, hogy Kossuth Amerikában igen hamar le fogja magát járni, annál is inkább, mivel a rabszolgakérdés a kedélyeket ottan nagy izgalomban tartotta s lehetetlennek látszott, hogy a köztársaság vendége ezen kérdésbe beszédeinek alkalmával valahogy be ne botoljék. Mazzini s az európai forradalmárok, kiknek gyűlpontja jelenleg London volt, nagyon röstelték Kossuth szabadulásának ezen módját s azon voltak, hogy mielőtt New-Yorkba menne, minden esetre Angolországban jelenjen meg, s ott legyen azon időben, mikor Napoleon államcsinyját viszi ki, ebben pedig találkoztak Kossuth kivánságaival is, melyeket azonban egészen titkon tartott.

Sokáig kellett még mindig várnunk, míg a meghivás forma szerint Magyarország volt kormányzójának kézbesíttetett, a szultán engedelme a távozásra megadatott, a hadihajó az ázsiai partokhoz érkezett s Kossuth, volt rangjához mért tisztelettel Ciliciából társaival együtt az amerikai hajóra kisértetett. Nagyon természetes, hogy a bellebbezés minden magyarra nézve azon pillanatban megszünt, midőn a szultán az amerikai nagy köztársaság meghivásába beleegyezett. Gróf Batthyányi Kázmér tehát feleségével tüstént Párisba utazott, Mészáros a menekültek egy részével az angol gőzhajó-társaság gőzösén Londonba jött s onnét az amerikai kormány költségén New-Yorkba szállíttatott. Perczel is megjött, lord Palmerstonnál kihallgatást nyert, s Jersey szigetére költözött. Az amerikai hadihajó legelébb Olaszországban a spezziai öbölben vetett horgonyt, de a piemonti kormány nem engedte meg, hogy Kossuth, ki tengeri betegségben szenvedett, partra szállhasson, mert még az olasz nép is benne látta az európai szabadság megtestesült hősét, s tiszteletére örömtüzet gyujtott mindenütt a hegytetőkön a spezziai öböl körül, a nép a partra tódult s evvivákat harsogtatott. A hajó

innét a marseillei kikötőbe evezett, hol Kossuth a prefêt által engedelmet kért a kormánytól s elnöktől, hogy Francziaországon keresztül Angolországba siethessen honfitársainak meglátogatására, s köszönetet mondhasson az angol nemzetnek azon rokonszenvért, melyet mindig a magyar ügy iránt tanusított, onnét pedig Amerikába menjen, hol a köztársaság várja, mint vendégét. A franczia kormány mindezt megtagadta s nem engedte, hogy Kossuth partra szállhasson, sőt minden közlekedést az amerikai hajóval megtiltott. A magyarok jelenléte azonban felizgatta a marseillei népet, mely a kikötőbe tódult, sőt egy munkás minden tilalom ellenére beugrott a tengerbe s odauszott a hajóhoz, csakhogy kezet foghasson Kossuthtal s midőn ez csudálkozását fejezte ki ezen tette fölött, felkiáltott: semmi sem lehetetlen annak, aki akar! Kossuthnak roppantúl megtetszett ezen szó, ez lett ezentúl jelszava, melyet beszédeiben többször említett fel. Innét Gibraltárba értek, hol az angol várparancsnokság legnagyobb tisztelettel és díszebéddel fogadta Kossuthot, ki itt az amerikai hajókapitánynak kijelentette, hogy a hadihajót elhagyja, s az angol Oriental- and Peninsular-Company gőzösén Southamptonba megyen. Csak szárnysegédét Ihász ezredest és néhány társát vette magához, a többiek New-Yorkba mentek egyenesen, hová őket rövid idő mulva követni fogja. Ezt Ihász a kormányzó rendeletéből nekem is táviratozta, tudtuk tehát a napot, mikor megérkezését várhatjuk.

IV.

Southamptonba mentem az előkészületek elrendezése végett, hol az amerikai consul, Crosskey, mindenben kezemre járt, mert ő volt itten az amerikai köztársaság képviselője, s kötelességének tartotta hazájának vendégét üdvözölni. A város polgármestere, Mr. Andrews, meggazdagodott kerékgyártó, azon volt, hogy a fogadtatás minél fényesebben sikerüljön, városának dicsőségére, mely neki különösen szivén feküdt. Egy kis személyes hiúság is járult hozzá, tudta, hogy egész Angolország hírlapjai szólni fognak ezen eseményről s ki nem felejtik őt is, ki a híres számüzöttet az angol nemzet nevében fogadja.

Tömérdek nép ment le Londonból Southamptonba, midőn a hajó megérkezésének napja megjött; ott voltak a londoni sajtó

gyorsirói és képviselői, ott lord Dudley Stuart is, lord Palmerston levelével Kossuthhoz, melyben ez őt falusi kastélyába szívesen meghívja, mely csak egy pár óra járásra volt Southamptonhoz.

Mazzini, Ledru-Rollin s az összes számüzöttek ezen meghívásban oly cselszövényt láttak, mely Kossuthot a forradalmi párttól elválaszsza s őt egészen az angol aristokratia körébe vigye, hol őt egy ideig hizelgésekkel el fogják halmozni, hogy azután, midőn befolyását a nagy tömegre ily formán eljátszotta, egyszerűen elejtsék. Mazzini ezt meg is írta neki, s engemet kért fel, juttassam levelét kezéhez, mielőtt Palmerston meghivását megkaphatná. Én tehát csónakot akartam kibérelni, melylyel a gőzhajó eleibe mennék, hogy azon pillanatban arra juthassak fel, amint ez horgonyt vet, csakhamar megtudtam azonban a polgármester tilalmát, hogy bármily csónak a partot elhagyja, mielőtt ő s lord Dudley Stuart a hajóra lépnek. Zavarban voltam, mit tevő legyek, midőn Crosskeyval találkoztam s ennek bajomat elpanaszoltam.

— Ne gondoljon ezzel, elviszem én a hajóra amerikai lobogó alatt.

S csakugyan minden csónak fel volt lobogózva a kikötőben, ott volt a consulé is az amerikai csillagokkal és pólyákkal és midőn a gőzös közeledett, mi beültünk, eleibe eveztünk és csakugyan azon pillanatban, midőn a hajó horgonyt vetett, felmásztunk a kötéllétrán.

Szép őszi nap volt, a parton ezer meg ezer néző tolongott. A gőzös födélzetének közepén nem állt senki, csak a kapitány, Kossuth, felesége, gyermekei és Ihász ezredes. Én voltam az első, feleségemmel, a ki feljött, s a mint Kossuth meglátott, egymás nyakába borultunk, azután feleségemet ölelte meg, nekem e szerint nem maradt egyéb hátra, minthogy «coram populo» én is megöleljem Kossuthnét. A nép a parton hurrah-kat kiabált, úgy, hogy rengett a föld ; az alatt átadtam Mazzini levelét, s mondtam olvassa tüstént, de akkor ott volt már a polgármester is, és lord Dudley Stuart lord Palmerston levelével. Kossuth a Mazziniét és Palmerstonét olvasatlanúl zsebre dugta, nem is sokat figyelt arra, mit én s lord Dudley neki beszéltünk, mert a nép nyugtalankodott a parton s hurrah kiáltásait viszonozni kellett folytonos süvegemeléssel. Kiszálltunk, a kocsik elvittek a városházra, hol a polgármester és tanács szokott módon ünnepélyesen fogadták Kossuthot, aki leg-

nagyobb csodálkozásunkra fényes beszéddel válaszolt, oly jó angolsággal, hogy a hallgatók ezreinek lelkesedése ismét frenetikus hurrah kiáltásokba tört ki. Kossuth ezután megmondta lord Dudley Stuartnak, hogy megtisztelve érzi ugyan magát lord Palmerston meghívása által, azt azonban egy időre nem fogadhatja még el, neki politikai czéljai is vannak Angolországban, szólni fog a néphez, mely, amint látszik, őt szívesen hallgatja meg, mint elnyomott hazájának ügyvédjét. Ha ezek után is lord Palmerston kivánni fogná látogatását, ezt hazájára nézve nagy szerencsének fogná tartani, mert akkor politikai jelentősége is lenne ezen látogatásnak.

A southamptoni beszéd sikere után tüstént jöttek telegrammok Londonból, megkérve Kossuthot, maradjon két napig Southamptonban, hogy Londonban is fényes fogadtatás rendeztethessék el. Mr. Andrews tehát vendégűl hítta meg Kossuthot házához s másnap délben ebédet adott tiszteletére, melyre főleg a fővárosi sajtó képviselői voltak hivatalosok, de Cobden is lejött Londonból, kezet szorítani a magyar ügy legdicsőbb képviselőjével. Az ebéd végével Cobden poharat emelt Kossuthra, felkérve őt, hogy itt, baráti körben, világosítsa fel őket Magyarország viszonyáról Ausztriához s minden történtekről, úgymint terveiről, reményeiről. Erre Kossuth felkelt s minden fennakadás nélkül két óra hosszat elmondta logikai rendben s itt-ott szónoki fordulatokkal a szabadságharcz okait, Ausztria politikáját, s minthogy hazánk vesztét kizárólag az orosz beavatkozásnak tulajdonította, melynek káros következését Angolországra nézve is kifejtette, felállította azon theoriáját, hogy a szabadelvű hatalmaknak tulajdon érdekökben is kötelességök megakadályozni más hatalmak beleavatkozását bármely nemzet belügyeibe, ha kell, akár fegyverrel is. A gyorsírók lekapták Kossuth szavait, melyek oly szabatosak voltak, hogy azokon semmit változtatni nem kellett, a jelen volt hírlapszerkesztők nem titkolták el csodálkozásukat ezen páratlan rögtönzésen s Cobden később is nem egyszer emelte ki Kossuthnak ezen beszédét, mely itélete szerint logikai elrendezésében s egyszerű, világos fejtegetéseiben akár sir Robert Peel legjobb beszédeivel hasonlítható össze.

V.

Southamptonban volt ez időben Szentpétery is, az agg ezüstművés, kinek rendkívüli ügyessége feleleveníté a régi magyar ezüstművesek terebelési technikáját. A kiállítás meglátogatásának ürügye alatt jött ki, és meghozta Kossuthnénak barátai kezére bizott szerény ékszereit s ezek mellett némely politikai tudósítást is.

Mazzini s az európai forradalmárok roppantúl röstelték, hogy Kossuth Southamptonban időz angol újságírókkal, holott ők azon meggyőződésben, hogy a franczia elnök minél-előbb elköveti az államcsinyt s hogy az bármely napon történhetik meg, Kossuthtal meg akarták volna beszélni a kellő, esetleges intézkedéseket. Kossuth végre bejött Londonba, hol őt nagy ünnepélyességgel fogadták; mintha csak a lord mayor bevonulása volna, úgy vitték őt a városházába, hol a Guild Hallban ismét nagy beszéddel felvillanyozta a londoni nyárspolgárokat is, kik neki adresst nyujtottak át, régi szokás szerint száz arany guinea értékű tokban. Massingberd, angol gárdatiszt Kossuth rendelkezésére bocsátotta lakását a város legaristokratikusabb részében, hol megérkezése után, a mint a cityből visszakerült, a magyar emigránsokat fogadta, kiknek élén gróf Esterházy Pál reményteljes köztársasági beszédet tartott. Kossuth már előbb, éjjel, találkozott a franczia és olasz menekültek vezéreivel s hitelt adva ezek optimistikus felfogásának, bujdosó honfitársait is azon reménynyel biztatta, hogy legközelebb megujul a harcz, mely Magyarország felszabadulására fog vezetni. Patakyt, ki önkényt ajánlkozott ezén missióra, tüstént el is küldte utasításokkal Magyarországba, Matthäides hasonló járatban más úton indúlt oda, s meg is érkezett, úgy szintén Figyelmessy is, de Pataky Hamburgban az osztrák policzia kezébe esett, s életével fizette meg merényletét. A magyarok után jöttek a többi külföldi menekültek küldöttségei, a franczia socialisták közt, kiket Louis Blanc vezetett, Simonyi Ernő, kit Kossuth akkor megfeddett, hogy a magyar menekültektől elvált. Simonyit egyébiránt socialistikus tanulmányai nem soká foglalkodtatták, nevelői pályáját is igen hamar hagyta el s mint egy nagy kés- és beretvagyár ágense beutazta egész Európát s e mellett kutatta az országos levéltárak-

ban a Magyarországra vonatkozó okmányokat, melyeknek egy részét később az akadémia ki is adta.

Számtalan levél özönlött Kossuthhoz, s minthogy Angolországban neveletlenségnek tartják, ha valaki bármi levelet válasz nélkül hágy, minden nevezetesebb embernek van titkára, ki a levelekre a kapott utasítás szerint felel. Kossuthnak azonban még csak a levelek elolvasására sem volt elégséges ideje, az egész város tódult hozzá, beszédeket kellett tartani s ezeket elkészíteni, a Koppenhagenfields magaslatán nagy népgyűlésben szólni a londoni néphez, deputatiókat fogadni az ország különböző részeiből s a számtalan londoni egyesületektől, melyek Kossuthnál tisztelkedni akartak; ő tehát a több ezerre menő levelek felnyitását, elolvasását és az arra való válaszadást reám bízta, mit egy angol irnok segélyével nagy nehezen tudtam elvégezni. E foglalatosságom közepette Szontagh Samu jött hozzám azon jelentéssel, hogy nagybátyám Fejérváry Pesten meghalt. Ezen csapás nem volt ugyan váratlan, mert szegény nagybátyám már a hetvenedik évét haladta túl s egészsége soha sem volt erős, de azon hálás ragaszkodás, melylyel iránta viseltettem, fájdalmasan éreztette velem e veszteséget, sorsom úgy hozta magával, hogy kedveseim kimultánál soha nem lehettem jelen.

Kossuthnak most Amerikába kellett volna mennie, nehogy az ottani nép nehezteljen, hogy mintán az ő közbenjárására szabadult meg a ciliciai hegyek közül, sőt elhozatalára hadihajó is küldetett Ázsia partjaira, vendégének látogatása mégis soká elmarad. E neheztelést fokozta azon körülmény is, hogy minden angol hírlap tele volt Kossuth beszédeivel s fogadtatása ünnepélyességével, az amerikaiak pedig mindig irigyek Angolországra s könnyen boszankodnak, ha azt hiszik, hogy kicsinyeltetnek. Mazzininak azonban s a francziáknak oly tudósításai voltak, hogy az államcsiny minden nap várható Párisban, ők e tekintetből roppant súlyt fektettek arra, hogy azon pillanatban Kossuth Európában legyen. Minthogy bizton hitték, hogy az államcsiny egyszerre nem sikerülhet s hosszabb harczot idéz elő, számítottak azon villanyos befolyásra, melylyel Kossuth a néptömegre mindenütt hatott, ők tehát tartóztatták a magyar hazafit Angolországban s engedve érveiknek ő is halasztgatta elindulását Amerikába, el is fogadta manchesteri és birminghami tisztelőinek meghivását, hogy köztök jelenjen meg s beszédet

tartson. Jelenléte mindenütt a legnagyobb lelkesedést szülte, még a Times is, mely a Kossuthkultus árjának vezérczikkeiben ellenállt, velünk küldte tudósítóját mr. Russelt, ki később a krimi háború idejében európai hírre emelkedett, hogy az ünnepélyeket leírja, s a beszédeket rögtön küldje be. Ezt oly lelkiismeretesen tette, hogy még azt sem hallgatta el, mikép minden ily díszmenetnél mindig jelen volt egy ember Kossuth kocsija előtt, ki a Times-t ünnepélyesen elégette.

Az angolok leginkább azt bámulták vendégökben, hogy ámbár beszédének thémája mindig ugyanaz volt, mégis soha nem ismételte magát, mindig új és új fordulatokban adta elő azt, mit ő magyar szempontból az angol politikától s az angol nép rokonszenvétől követelt.

Végre nem lehetett tovább elhalasztani az amerikai utat, október végével Southamptonba mentünk, hol egy amerikai gőzösre szálltunk. Az amerikaiak nagy ebédet rendeltek a gőzösön, melynél Kossuth nagyszerű beszédben búcsút vett angol barátaitól, kik nagy számmal megjelentek volt; a mint a sötétség beállt, a gőzös megindult.

KOSSUTH AMERIKÁBAN.

I.

Kossuth gyermekei az enyéimmel együtt Tanárky és Karády felvigyázata alatt Londonban lakásomban maradtak, én feleségemmel Kossuthékhoz csatlakoztam. Velünk volt még Ihász ezredes, a modern Mikes Kelemen, a daliás Bethlen Gergely, Hajnik Pál, Nagy Péter s néhány másodrendű honvédtiszt, kik kormányzójukat Kiutahia óta kísérték. A hajón nem találtunk érdekesebb társaságot, de alkalmatlan volt mindenesetre Lola Montez jelenléte, ki történetesen ugyanazon hajót választotta amerikai útjára. A híres szép tánczosnő, kinek bájai az öreg Lajos bajor királyt annyira elcsábították, hogy neki a politikába is nagy befolyást engedett, s kit végre a 48-ki forradalom űzött el, asszonyaink nagy bosszúságára folyvást kereste az alkalmat, hogy Kossuthot megszólíthassa, pedig a hajón nem lehet egymásnak kitérni — a találkozás folytonos. Az első napokban ugyan kívülem, néhány sokat útazott angolon s amerikain kívül, az egész társaság tengeri betegségben szenvedett, mert a folytonos erős szél időnként valódi szélvészszé fokozódott, s a habokat feltornyosítá előttünk: később azonban sokan kiheverték a betegséget, s Kossuth most megkért, szabadítsam meg ettől a a tolakodó tánczosnőtől. Ez csakugyan felhasználta a perczet, midőn Kossuth az ebédtől kabinja felé ment s megszólította:

— Tábornok, ha megint háborút visel Ausztriával, adjon nekem egy huszárregimentet. — Mire rögtön megjegyeztem:

— Meg vagyok győződve, kisasszony, hogy kevesebb nem elégítheti ki.

Durvaságom használt, nem bántott többé bennünket. Kossuthné folyvást szenvedő volt a hajón, s ritkán jött a födélzetre, de

lent a szalonban elbeszélte feleségemnek menekülésének regényes történetét. Világos után soká Csernovics Péternél volt elrejtve, ki oly sok menekülőt mentett meg azon időben; itt hallotta a szomszéd szobában való beszélgetésből az októberi vérnapokat s gyermekeinek elfogatását. Itt azonban nem maradhatott, Pestre is vetődött, végre Wagnerné, egy honvédtiszt anyja, ki Kossuthéknak régóta lekötelezve volt, szerzett útlevelet, melylyel Szlavonián keresztűl nagynehezen Belgrádba jutott, hol őt a kormány minden tisztelettel fogadtatta; így jutott végre férjéhez s vele a ciliciai várba, hová később három gyermeke is megjött. — Kossuth a hajón fogalmazta azon beszédét, melyet New-Yorkban a népnek elmondandó volt; sokat beszéltünk az európai politika constellátióiról, semmiképen nem tudta elhinni, hogy Napoleon Lajos képes volna a franczia köztársaságot császársággá átváltoztatni, ő jobban bízott a nemzet szabadságszeretetében s lelkesedésében, mint én, mert ismertem a vagyonos osztályok azon félelmét, melyet a vörös kísértet ügyes feltüntetése keltett bennök, s az alsóbb osztályok közönyösségét, mely mindig a nagy lelkesedés után beáll, mert a mint Börne egyszer megemlítette: «a lelkesedés ragadós ugyan, mint a nátha, de nem lehet besózni s eltenni, mint a heringet.»

Tizenhárom napig tartott útazásunk Southamptontól a newyorki kikötőig, szélben, esőben, ködben, kellemetlen volt minden tekintetben, végre éjjel jelezték Staten Islandot. Éjfél volt, midőn horgonyt vetettünk, de azért mégis előnkbe jött a mayor, s az előkelőbb polgárokkal együtt az összes népség. Lelkesedéssel fogadták Kossuthot, s megkérték, maradjon itt egy napig, hogy New-York, mely megérkezésünket csak e pillanatban tudhatja meg, megtehesse az előkészületeket az ünnepélyes fogadtatásra. Szivélyes beszélgetés következett erre, a mayor hozzám is fordult s tábornoknak czímezett; — megjegyeztem, hogy nem vagyok tábornok.

— Tehát ezredes úr.

— Az sem vagyok, nem voltam soha katona.

— Tehát kedves count Pulszky — —

— Az sem vagyok, nem egyéb, mint Mr. Pulszky, sem több, sem kevesebb.

— Már ez lehetetlen, olyan férfi, a kinek nevét itt Amerikában már hallottuk, nem lehet egyszerű mister. Bárhogy sza-

badkozzék, addig, míg Amerikában van, count Pulszky lesz, a mi számunkra az.

S csakugyan úgy volt, emlékezem, hogy dr. Hoffmannak, ki a pensylvániai egyetemnél jogtanár volt s a continentális etiquetteről és czímekről felvilágosítást kért tőlem, egész félóráig magyaráztam az európai nemesség viszonyait, jogait, fokozatait s társadalmi állását, hangsúlyozva, hogy magyar nemes vagyok ugyan, de czímem nincs, s midőn neki a magyar nemesség volt kiváltságait és mágnásaink jelen állását is részletesen elbeszéltem, végre csak így felelt:

— Most már értem, count, s tudom mi az állása.

Láttam, hogy minden okoskodásom hiábavaló, nem tiltakoztam tehát többé a czím ellen, oly országban, a hol a köztársasági eszmék mellett minden embernek czíme van. Amerikában több az excellentia mint Európában, minden miniszter, minden senátor, minden államkormányzó megköveteli e czímet, s miután ezek három, négy, hat év alatt változni szoktak, nincs hossza vége az excellentiáknak. A congressus s minden államban az alsóház minden tagját megilleti a Honorable czím, számtalan a Governor és Judge. Azután a tábornokoknak és ezredeseknek nincs hossza vége, minden városban vannak militia ezredek, melyek tisztjeiket maguk választják, e szerint az előkelőbb vendéglősök, kik a választás előtt ebédet szoktak adni az egész ezrednek, mindig ezredesekké választatnak meg, úgy hogy hamar hozzászoktam, ha valamely városba érkeztünk, a pinczértől mindjárt megkérdezni, hol van az ezredes? Egyszer azonban ezzel megjártam. Cincinnatiban a legelső szállodában kérdeztem az ezredest, mire a pinczér megvetőleg felelt, micsoda ezredes? talán bizony a tábornokot keresi? Bocsánatot kértem s a tábornokkal — mert a vendéglős az volt — megbeszéltem, mennyi szobára lesz szükségünk s hogy akarjuk berendeztetni dolgainkat.

Staten Islandban egymást követték a látogatások, délben a szabadkőművesek egész ornátusban, minőt Európában csak ritkán lát az ember a páholyok ünnepélyeinél, minden szalagjaikkal és csillagaikkal elvonultak Kossuth előtt, este fáklyászene volt. Eljött Kingsland is, New-York mayorja, ki megbeszélte Kossuthtal, hogy a mint a Castle Gardenbe kiszállunk, a nép ott lesz tömegesen s

vár beszédet: onnét a fogadóba hajtunk, hol addig, míg New-Yorkban maradunk, a város vendégei leszünk, úgy mint eddig is mindazon magyarok, kik már előbb a Mississippi hajón megjöttek, azok voltak, s a város által láttattak el. Másnap tehát New-Yorkba mentünk, s a mint a gőzösről a Castle Gardenbe megérkeztünk, a város száz ágyúdörgéssel fogadta híres vendégét. Kossuth az állványra lépett s megkezdte beszédét. De a nép éljenzései meg nem szüntek, bármennyire intett neki a mayor és az aldermanok, a nép a hurrah-ból ki nem fogyott, mindig többen és többen gyülekeztek össze, az egész város ott volt s a hurrah minden pillanatban megújult, úgy hogy a lárma s újongás közt lehetetlenné lett egy szót is mondani. Három negyed óráig tartott ezen komédia, végre Kossuth leszállt az állványról, a mayorral és tanácsosokkal kocsiba ült, melyet a díszmenet az utczákon keresztül hosszú sorban követett a vendéglőbe. Itt már vártak az újság-reporterek, kiknek lediktáltam a beszédet, melyet Kossuth elmondott volna, ha a lelkesedett éljenzés mellett szóhoz juthat. Ily czím alatt estefelé már árulgatták mindenütt, Kossuth utolsó angol beszédeivel együtt, melyek hajónkkal érkeztek meg.

II.

Az északamerikai államokban, mint minden parlamentáris kormány alatt élő országban, két nagy párt létezett, úgy az egyes államokban, mint az összes köztársaságban, melyek a hatalomért küzdöttek. Nevök régi idő óta whig volt és demokrata s a különbség köztük, különösen újabb időben, igen csekély. A whigek a védvámoknak pártolói voltak, a demokraták a szabad kereskedelem apostolai. A demokratákhoz tartoztak csaknem kizárólag mind a déli státusok, azonban itt is Kentucky inkább whig elveket vallott. A demokraták az északi államokban is, főleg az irlandiakra számíthattak, e szerint New-York városára, melyben az ir elem uralkodásra jutott. Ezen pártkérdés azonban csak mellékes volt, a rabszolgakérdés volt valósággal irányadó az amerikai belpolitikában már sok év óta. A dél, melynek gazdászati rendszere a dohány-, gyapot- és czukortermelésre volt fektetve, azt hitte, hogy nem nélkülözheti a rabszolgamunkát, de e mellett tudta, hogy az egész

czivilizált világ már régen megbélyegezte a rabszolgaságot. Félni kellett tehát, hogy az északamerikai köztársaságban is előbb-utóbb szóba kerül a törvényhozás terén a rabszolgakérdés, ezt tehát minden áron meg kellett gátolni, főleg azáltal, hogy semmikép ne engedtessék ily állapot, melyben a szabad államok a senátusban többségre juthassanak, s minthogy ott minden státus, tekintet nélkül kiterjedésére és a lakosok számára egyformán két senátor által képviseltetik, meg kellett tartani az egyensúlyt a szabad s a rabszolgaállamok közt. Miután az európai kivándorlás kizárólag a szabad státusok felé fordult s legfölebb még Missourira terjedt ki, az északi territoriumok hamarabb népesedtek s gyarapodtak, mint a déliek, de azért a déli államférfiak mégis úgy tudták vinni a politikát, hogy új északi állam csak akkor czikkelyeztetett be, s vétetett fel a többiek közé, ha ugyanakkor egy új déli állam is czikkelyeztetett be. Ezen politika okozta Texasnak függetlenségét, s később az államok közé soroztatását, ez késztette a déli kalandorokat kubai merényletekre, melyeknek egyikében szegény Prágai, 48 előtt még a kanczellária kalligrafusa hősi halált lelt. Ezen paritás az észak és dél közt megszünt ugyan Californiával, mert azok, kik aranyat keresni indultak ki, akár déliek, akár északiak lettek légyen, egyformán ellenezték, hogy valamely déli telepítvényes oda vigye száz meg száz fekete rabszolgáját, s kizsákmányolja munkájok által az egész vidéket. California tehát, mint szabad státus lépett be az Unióba, de a mellett mindig a rabszolgatartó államok érdekeit védelmezte a legdühösebben. 1851-ben, midőn mi Amerikába jöttünk, az összes dél s jóformán minden északi demokrata s minden conservativ whig védték a rabszolgaságot, melyet ők a dél sajátságos institutiójának — peculiar institution — neveztek. Volt ugyan északon egy párt, mely különben a whigekhez tartozott, a free soilerek, kik a rabszolgaság terjesztését s a szökött rabszolgáknak kiadatását a szabad államokból ellenezték, ezek azonban még mindig kisebbségben maradtak, ámbár főleg Seward és Sumner senátorok által tekintélyt szereztek nézeteiknek; de ők sem szövetkeztek az úgynevezett abolitionistákkal, kik Lloyd Garrison fanatikus vezérlete alatt már most is a rabszolgaságnak eltörlését követelték, mint az emberiség ellen elkövetett oly bűnnek, mely Amerika szabad czímerén piszokfoltot képez.

John Quincy Adams elnök óta (1821—25), ki elnökségének letelte után mint képviselő a rabszolgakérdést a politika szinterére hozta, a déliek csaknem kizárólag győztek az elnökválasztásnál s vagy déli államférfit választottak elnökül, vagy olyan északit, kinek a rabszolgaság tekintetében déli elvei voltak. Harrison tábornok talán szabadelvűbb lett volna; mint whig választatott meg, de fél évvel székfoglalása után meghalt s Tyler alelnök hűtlenűl átment a demokraták táborába, s így a déli demokraták uralma alig szenvedett megszakadást. Másodszor is 1848-ban győztek a whigek s Taylor tábornok választatott meg, ki Seward barátjának tanácsára hallgatott, de másfél esztendő után ő is meghalt s az alelnök Millard Filmore, ki az alkotmány szerint helyébe lépett, mint conservativ whig kereste a déli államok kegyét. Ő lakott a fehér házban (így nevezik az elnök palotáját Washingtonban), midőn Kossuth Amerikába érkezett.

Barátaink különösen figyelmeztettek arra, hogy a fekete rabszolgaság kérdését semmi áron ne említsük, ha Amerikában befolyást keresünk; ez tiltott elv, melynek már érintése is veszedelmet hoz. Figyelmeztettek, hogy egy déli állam képviselője, s mostani kormányzója, Foote tette az indítványt Kossuth meghivására a köztársaság vendégeül, hogy mind a déli képviselők és senátorok elfogadták ezen indítványt, most is a magyar ügynek, talán az egy South Carolina kivételével, erős barátai. Még Seward is és Sumner, kik a rabszolgakérdés szabadelvű felfogása következtében a délnél gyűlöletesek voltak, világosan intettek, hogy a fekete kérdést soha ne érintsük. Másrészről az abolitionisták minden áron ki akarták eszközölni, hogy Kossuth, ki mint az európai szabadság apostola jelent meg Amerikában, a rabszolgaságot kárhoztassa. Nehéz volt tehát állása s nagy ügyesség kellett, hogy kikerülje ezen kényes kérdést. Gyurmánt, Magyarországban a Közlöny volt szerkesztőjét New-Yorkban egy német hirlap szerkesztőségéhez fogadták Kossuth ajánlatára, s ő abban csakugyan a rabszolgaságról is írt egy czikket s azt kárhoztatta. Ekkor Kossuthra reá förmedtek a déliek s kívánták, hogy Gyurmánt desavonálja. Nyilatkozni kellett, de Kossuth igen ügyesen megjegyezte, hogy amerikai politikába semmiképen nem avatkozik, benső kérdéseit nem tanulmányozta, s mindenesetre rosszalja, ha honfitársai, kik csak imént léptek a köz-

társaság földjére, mely nekik menhelyet nyújt, nem ismervén a viszonyokat s nem is szándékolván Amerikában maradni, a belkérdésekhez hozzászólnak, a nélkül, hogy azokat alaposan tanulmányozhatták volna. Igy kerülte ki azon sziklát, melyen a magyar sympathiák oly könnyen hajótörést szenvedhettek volna, de a délieknek egy része mégis gyanúba vett bennünket, hogy lelkünk mélyében ellenségei vagyunk a rabszolgaságnak, ugyanazért a szabad észak mindig sokkal nagyobb rokonszenvvel nyilatkozott irántunk, mint a dél.

Egy cincinnati-i bankár mindjárt első napokban ezer dollárral kezdte meg az aláírást azon magyar alapra, mely Kossuthnak szabad rendelkezésére adatott s Amerikában való időzésünk alatt közel százezer dollárra növekedett. Kossuth azonban ezt csak kölcsön alakjában fogadta el s az adakozóknak a pénz helyébe bankókat adott, melyek félévvel Magyarország függetlenségének kivívása után a magyar kormány által beváltandók. A déliek gyérebben járultak ezen alaphoz, de a lelkesebbek közülök szoros összeköttetésben maradtak Kossuthtal. Már akkor tervben volt a secessio s ennek vezéreül Quittman tábornok volt kijelölve, kivel Kossuth New-Orleansban érintkezett is. A demokraták terve oda irányult, hogy Amerikát külső kalandokba bonyolítsák, Cubába, Nicaraguába vagy valahol a régi continensen, hogy így a hajóhad s a sereg messze eltávolíttassék, s a secessio békével, vagy minél kisebb erőszakkal vitethessék keresztül, mert érezték, hogy különösen most, midőn a kivándorlás Európából azelőtt ismeretlen arányokban lépett föl, a szabad észak oly gyarapodást nyer, melyet a dél ellensúlyozni többé nem képes, s hogy két, három elnökválasztás után nem a dél s a déli nézetek, hanem az észak fog uralkodni az Unióban. Én ezeket képzelődésnek tartottam s agyrémeknek, mert Amerikában nincs semmi természetes határ, mely a déli államokat az északiaktól elválasztaná, a nagy hegylánczok, ellentétesen az európaiakhoz, nem terjednek keletről nyugatra, hanem északról délre; a Mississippi keresztülszeli az egész Uniót, e szerint két külön állam nem állhat meg egymás mellett; a Rocky mountainseken innen, a természet maga egységes államnak alkotta a területet, a mexikói öböltől az északi óriási tavakig. Tíz esztendővel később mégis megtörtént a secessio. Quittman nem élt ugyan

többé, de a dél nem nélkülözte a nagy tábornokokat, a köztársaság pedig szerencsésen átélte ezen catastrophát is, most hatalmasabb, mint valaha volt, s talán még a jövő század hajnala előtt is vezénylő állammá fejlődik ki a földgömbön.

III.

New-Yorkban is, mint előbb Londonban, Kossuth jelenléte és szónoklata villanyosan hatott a népre, diadala egy egész hétig meg nem szünt, feliratok jöttek mindenfelől, bizottságok, díszelőadások a színházban, népgyűlések s municipális ünnepélyek. A legközelebbi hajó azonban, mely utánunk Európából megjött, meghozta az államcsiny hírét, melynek sikere reményeinknek hosszú időre véget vetett, s minden terveinket látszólag meghiusította. Kossuth első pillanatra nem akarta hinni, hogy Napoleon oly könnyen győzhetett volna s még mindig várta, hogy a következő hajóval tudósítások fognak érkezni oly ellentállásról Francziaországban, minőt azon értesítések nyomán remélt, melyekkel a Londonban levő franczia menekültek magukat kecsegtették. Semmiképen nem tudta felfogni, hogy a franczia nemzet oly könnyen megadná magát s a köztársaság formáit, melyekre ő oly roppant súlyt fektetett, csaknem ellenkezés nélkül oda hagyva, az egyeduralkodás igáját vegye nyakába.

Amerikában mély benyomást tett az államcsiny sikere. Sokan találkoztak a gazdagok közt s a demokrata táborban, kik tüstént Napoleon pártját fogták s a magyar sympathiák ellen izgatni kezdtek, mint melyek Amerika érdekeivel ellentétben állanak, mert a nagy köztársaságnak Angolország az örökös hagyományos ellensége, barátja Francziaország, az utóbbi pedig szakított a forradalommal s ellene lett Kossuthnak. Igy szólt különösen a «New-York Herald» és a «Courier and Inquirer». Az államcsiny híre leverőleg hatott Kossuthra, ki egy pár napra vissza is vonult, egészsége meg volt támadva s kedélye megsebezve a váratlan fordulat által. Deczember 22-én azonban elmentünk Philadelphiába, hol ismét az ünnepeltetések egész sora várt, innét Baltimoreba, végre Washingtonba.

Baltimoreban a sok amerikai közül, ki engem meglátogatott, az egyik németül kérdezett, nem ismerem-e? hiszen én voltam az

utolsó ismerőse, kitől elbúcsúzott, midőn hazáját örökre elhagyta. E szavakról tüstént ráismertem Ludvigh Sámuelre a szepességi ügyvédre és íróra, ki még a harminczas évek végén megunta a régi világ viszonyait s Amerikába vándorolt ki. Megkérdeztem, hogy tizenöt év alatt mit mívelt és hogy van? — Elbeszélte, hogy leczkeadással kezdte meg amerikai életét, azután hírlapokba írt, szabóüzletet vett árverésen, hírlapszerkesztővé lett, iskolamesterré, a távol nyugaton prókátorrá, most pedig az atheista községnek prédikátora itt Baltimoreban.

— Ne beszéljen ilyen vadat, s mondja komolyan, mi a mostani állása? — Ludvigh hangsúlyozva felelt:

— A német atheista hitközségnek papja vagyok itt Baltimoreban. Amerikában minden tisztességes ember templomba jár vasárnapon, ez mulhatatlanul megkívántatik, e szerint az atheisták is vasárnap elmennek templomukba, a hol én nekik atheista beszédet tartok.

El nem titkolhattam csodálkozásomat, hogy az úr istennel sokkal könnyebben fel tudtak hagyni, mint a templommal, vasárnappal és pappal s csakugyan meggyőződtem, hogy Ludvigh nem tréfál, és fizetéséről ítélve, a hitetlenek hitközsége elég vagyonos.

Újesztendőre Washingtonba értünk, hol Seward, Cass és Shields fogadtak az amerikai senátus és congressus megbízásából. Seward akkor a szabadelvű párt egyik feje volt, később híres minisztere Lincoln kormányzónak; Cass a Mississippi forrásának fölfedezője, sokáig az Unio kedvelt követje Lajos Fülöp udvaránál; Shields egy ir kivándorló, ki mint ügyvéd vagyonra, mint tábornok, a mexikói háborúban hírre tett szert.

Újesztendő napján elmentünk a fehér házba, hol az elnök fogadta az egész világot, a díszruhában és felöltönyben megjelenőt egyaránt, mindegyiknek kezet nyújt, ismerősökkel beszélget, s ez tart reggeli 9 órától 5-ig délután szakadatlanúl. Sajnáltam őt, keze aligha föl nem dagadt a sok szorítástól. Egy pár nappal később nagy ebédre voltunk hivatalosak az elnökhöz, 7-ére Kossuth meg volt híva a congressus ülésébe. Ez oly megtiszteltetés, mely eddig csak Lafayettenek jutott osztályrészül, midőn Amerikát ismét meglátogatta, melynek szabadságharczában kitünő részt vett volt.

A capitolium minden helyisége megtelt, a háznagy Kossuthot

bevezette az ülésterembe, mire minden képviselő felállt helyén s Carter, az ohiói képviselő, felszólalt: «Elnök úr, van szerencsém a bizottság nevében Kossuth Lajos kormányzót a képviselőháznak bemutatni.» Erre a ház elnöke felelt: «Mint ezen testület organumna van szerencsém Kossuth Lajos kormányzót a képviselőházban szívesen üdvözölni.» Erre Kossuth felszólalt: «Uraim, nevezetes tény az emberiség történetében, hogy míg a multban leginkább a hírt és sikert bámulták, most ezen nagy köztársaság törvényhozó testületei egy számüzöttet tisztelnek meg, kinek híre nincs s lépteit nem követte siker, de ki igazságos ügyért harczolt. Ezen tényben fekszik a köztársasági elvek győzelme. Uraim, hazám nevében jelentem ki köszönetemet a képviselőháznak ezen megtisztelő fogadásért.»

Erre elfoglalta a számára készített helyet, egy képviselő indítványba hozta, hogy az ülés függesztessék fel, hogy a képviselőknek alkalom adassék a congressus vendégét egyenkint is megtisztelhetni, mire kezdődött a bemutatások véghetetlen sora, mert most a nők is jöttek be a karzatokról a terembe, s bemutattatták magukat férjeik s ismerőseik által.

IV.

Este a National Hôtelben volt a törvényhozási bankett, összesereglett körülbelül harmadfélszáz személy. King, az alabámai senátor, a senátus elnöke foglalta el a középső karszéket, jobbjára Kossuthot ültették, baljára Webstert a kormányelnököt és Boyd Lynnt a ház elnökét; ezek mellett a miniszterek, senátorok s congressusi tagok foglaltak helyet. Amerikában is, úgy mint Angolországban, megvan a toasztok bizonyos sorrendje, melytől soha el nem térnek, s minden felköszöntés után következik valamelyik tagnak felelete. Itt is megtörtént a felköszöntés az Egyesült Államok elnökére, bírói karára, hajóhadára és seregére. Erre következett az est toasztja. King fölemelte poharát:

— Minthán Magyarország, képviselve tisztelt vendégünk személyében, fiainak erényei és hősisége által bebizonyította, hogy érdemes a szabadságra, a nemzetközi törvény és az igazság itélete egyformán követelik, hogy szabad tere legyen neki, függetlenségi harczában (fair play).

Ezen toaszt roppant lelkesedéssel fogadtatott, mire Kossuth felállott és a következő beszédet tartotta:

— Uram, mint Kyneas az epirota a római senátorok között, kik öntudatos fenségök egy szavával seregeket akasztottak meg kevély haladásukban, úgy én is bámulat és tiszteletteljesen állok köztetek, törvényhozói az új Capitoliumnak. A régi Capitolium támfalai állanak még Rómában, de szelleme elhagyta s átjött a tietekbe, megtisztulva a szabadság levegőjében; a régi fennáll, mint siralmas emléke az emberi nagyság mulandóságának, a tietek mint az örökös igazság szentélye; a régi tündökölt a hódítás vörös fényében, most elsötétíté az elnyomás árnyéka, a tietek ragyog a szabadság sugarában; a régi beolvasztotta a világot a maga centralizált dicsőségébe, a tietek megvédi a nemzetet, hogy önálló maradhasson; a régi rettenetes volt korlátlan hatalma által, a tietek dicsőséges az által, hogy a hatalmat korlátolja. A réginek láttára rettegtek a nemzetek; ha az emberiség a tieteket szemléli, remélni kezd. A régibe a balsors leláncolt kezekkel vitetett be, hogy térdepeljen le a diadalmas hódító lábainál, a tietekbe a bevezetés diadala megadatott a szerencsétlen számüzötteknek, kik megkínáltatnak az ülés tiszteletével s ott, a hol a királyok és császárok soha nem fognak felköszöntetni hatalmuk és kincseikért, ott egy leigázott nemzet üldözött vezérének isten hozottat mondanak, mint a nagy köztársaság vendégének, épen azért, mert üldözött, mert ügyefogyott, mert szegény. A régiben a rettenetes «væ victis» volt a szabály, a tieteknek az elnyomottaknak védelme, a dölyfös elnyomók megbélyegzése s a legyőzött igazságos ügynek vigasztalása. És míg a régi egy meghódított világ fölött uralkodott, ti a tietekben oly területnek közös szövetséges érdekeit mozdítjátok elő, mely nagyobb mint az egész régi meghódított világ; oly férfiak ültek ott, kik kérkedtek, hogy akaratuk előtt meghajlik a világ, itt oly férfiak ülnek, kiknek dicsősége, hogy elismerik a természet törvényét és a természet istenét, s hogy azt teszik mindig, mit fejedelmök, a nép kíván.

Uram! történelem rejlik ezen ellentétekben; a mult időknek és a jövő századoknak történelme sokszor kis eseményekben tükröződik. Az események részletei, melyekhez az élő emberek szenvedélyei ragaszkodnak, mintha az ember ujja megakaszthatná a sors

kerekét, ezen részletek elhalnak, csak az elvek eredménye az, mi a történelmet alkotja, s ezen eredmény mindig összefügg okaival; a következmények szükségessége mindenütt megvan, a hol az előzmények szükségessége fennáll, elvök az alpha, kell, hogy rájok következzék az omega és következik is; a történelem sokszor kevés képekben tükrözik s kevés szavakban mondható el.

Mielőtt még Görögország vitéz harcza szabadsága sorsához fűzte volna a nemzetek rokonszenvét, azon Európában, mely akkor távol volt innét és mostan oly közel áll, Chateaubriand Athénben időzött, s a *minareten*, mely a *propyléumok* romjai fölött emelkedett, hallotta a *török* papot, *aráb* nyelven bejelenteni az órák folyamát a *keresztényeknek*, kik *Minerva* városában laknak. Mily roppant történelem rejlik ezen csekély eseményben, hogy a török imám hangoztatja: «imádkozzatok, imádkozzatok! az óra gyorsan halad! az itélet napja közeledik». Uram! a jövő meg van írva azon megtiszteltetésben is, melyben jelenleg részesülök. A független Magyarország első kormányzója, elűzve hazájából *orosz* erőszak által, mint számüzött, megvédve egy *mohamedán* szultán által *keresztény* zsarnokok véres boszúja ellen, hátravetve messze *Ázsiába*, végtére felszabadul ciliciai fogságából az *európai* diplomatia követelései elől, midőn *Amerika* hadihajója átjő az oczeánon, rakva az európai elnyomott nemzetek reményeivel, s ő mint szegény száműzött adja most elő a nagy köztársaság népe előtt hazájának szerencsétlenségét, s annak szoros összefüggését az európai szárazföld sorsával, és követeli az igazságos ügy bátorságával, hogy a keresztény vallás elvei nemzetközi törvénynyé emeltessenek. Látni, hogy a száműzött bátorságát nemcsak elnézik, hanem, hogy őt milliomoknak rokonszenve vigasztalja, s egyének, társulatok, népgyűlések, városok és államok bátorítják fel, tényleges segedelem által segélyezik; látni, hogy a congressus és kormány mint a nemzet vendégét felköszönti, hogy nagylelkűleg részesül azon tiszteletben, melyet előtte csak *egy* férfi nyert el, ki ezt hálátoktól megérdemelte, ez oly megtiszteltetés, minőt semmi fejedelem soha nem nyerhet. Ezen tiszteletlakoma itt s ezen felköszöntés, melyért most köszönetemet mondom! oh igazán mindezen tényekben meg van írva a jövőnek történelme, a nagy elveknek természetes következménye.

Uram! ámbár büszke vagyok elveimre s az igazságos ügy inspi-

ratiójára, mégis teljesen érzem személyes jelentéktelenségemet és soha el nem felejthetem, mivel tartozom állásom fenséges kútfejének. Nemzetem becsületének tartozom ezzel, ugyanazért kifejezvén ezen előkelő társulatnak hazám nevében a hálát, bátor vagyok elmondani, hogy Magyarország megérdemli rokonszenvöket, hogy Magyarország megérdemli védelmöket, mert van joga igazságot követelni. De a mi engem illet, jól tudom, hogy ezen megtiszteltetésben nincsen személyes részem, sőt tudom, hogy a mi személyesnek látszik a felköszöntésekben, az csak egy történelmi esemény elismerése, összekötve egy elvvel, mely becses és kedves minden köztársulati szívnek Amerika egyesült államaiban. A mi a nagyravágyást illeti, sohasem voltam képes megérteni, miként szeretheti valaki a nagyravágyást jobban, mint a szabadságot, de örvendek, hogy egy történelmi tényt konstatálhatok, mint azon befolyás bebizonyítását, melyet az institutiók a nemzet jellemére gyakorolnak.

Mi magyarok büszkék vagyunk municipális önkormányzatunkra s ösztönszerűleg irtózunk a centralizátiótól, s azon ragaszkodás a municipális önkormányzathoz, mely nélkül a provinciális szabadság lehetetlen, nemzetiségünk alapjellemvonása maradt. Ázsiából hoztuk azt magunkkal ezer év előtt s megtartottuk tíz századnak viszontagságai közt.

Nincs nemzet, mely annyit harczolt és szenvedett volna a művelt keresztény világért, mint mi, s mi nem panaszkodunk e sorsunk fölött; sulyos lehet, de nem dicstelen. A hol üdvözítőnk bölcsője állott, a hol isteni tana vette eredetét, ott most az övétől eltérő vallás uralkodik, s egész Európának kereszthadai nem voltak képesek a szent helyet e sorstól megóvni, s az izlám rohamos árját a byzanczi császárságban megakasztani. S mi megakasztottuk e rohamos árt, nemzetem melle lett a nyugat védgátja, mi óvtuk meg a kereszténységet, hogy a Lutherek és Calvinok azt reformálhassák. Veszedelmes egy idő volt ez, s veszedelmei hazámnak bizodalmát egyes férfi kezébe tették többször, de történelmünkben nincsen példa, hogy a férfi, kiben a nemzet bizodalma összpontosult, azt nagyravágyásból megcsalta volna. A férfi, kit az orosz diplomatia a nemzet reményeinek gyilkosává tett, nyert ugyan győzelmeket, midőn győzelmek voltak a pillanat legnagyobb köve-

telményei, s az események megadták neki a lehetőséget, hogy a sereg élén megronthassa hazáját, de ő sohasem bírta a nemzet bizodalmát s ugyanazért még ő sem ellenmondása azon történelmi igazságnak, hogy nincs magyar, kit nemzete bizalmával megtisztelt, s ki nagyravágyása által el lett volna csábítva, hogy nemzetének szabadsága ellen törjön. Ez nevezetes egy tény, de nem esetleges, ez származik az institutiók befolyásából a nemzeti jellemre, mely nemzetünk egész történelmében a municipális önkormányzat iskolájában fejlődött ki. Oly országban a veszedelmes nagyravágyásnak nincsen tere és a férfijellemben nincsen helye.

Ezen állítás helyessége még jobban tűnik fel Francziaország épen ellenkező történelmében. Bármi lett légyen ezen nagy ország kormánya — és valóban különböző volt már eddig — láttunk királyságot és conventiót, direktorátust és konzulokat, egy konzult és császárt, és restauratiót és polgárkirályt és ismét köztársaságot, hanem mindezen különböző változatokban a centralizátió volt a franczia institutiók alaphangja, mindig a hatalom összpontosítása, mindig a mindenhatóság. S ez csakugyan nevezetes, Francziaország még soha egyént nem emelt a hatalomra, hogy ez hazája szabadságát személyes nagyravágyásának föl nem áldozta volna.

Ez szomorú, de természetes. Csak a centralizátió kertje az, melyben a nagyravágyás méregnövénye tenyészik legbujábban, azért bátran állíthatom, hogy nagy országtokban nincsen egyén, kinek agyát valaha átvillanta volna a gondolat, hogy, ha megtehetné, nagyravágyásának királyi székét a haza szabadságának romjaira állítaná. Ily óhajtás lehetetlen a szövetséges államokban: az institutiók visszahatnak a nemzetek jellemére, s a ki szelet vet, szélvészt fog aratni. A történelem a gondviselés kijelentése, az isten örök törvények szerint kormányozza nemcsak az anyagi, de az erkölcsi világot is, és a mint minden törvény egy elvet képvisel, úgy minden elv egy törvényt. Az egyesek úgy mint a nemzetek bírnak szabad akarattal, hogy választhassák az elvet, de ha ezt egyszer elfogadták, el kell fogadniok a következményeket is. Önkormányzattal jár szabadság, és szabadsággal igazság és hazafiság: centralizátióval a nagyravágyás jár, s a nagyravágyás despotismusra vezet. Uram! az ön nagy hazája boldog, mert melegen ragaszkodik az önkormányzat nagy elvéhez, ezen alapon emeltek atyáik

menhelyet a szabadság számára, mely dicsőségesebb, mint minőt a világ valaha látott; ezen alapon fejlődtek ki önök a világ élő csodájává. Boldog az ön nagy hazája, uram, mert az Úr áldása által ki lett választva, hogy bizonyítsa be sok szabad állam fœderativ szövetségének dicsőséges kivihetőségét, minden állam megtartván államjogait s önkormányzását s mégis egyesűlve egy nagy egészben; minden csillag ragyogván tulajdon fényében, de összesen mégis csak egy csillagzatot képezvén az emberiség égboltozatán. Ezen alapon nőtt szabad hazájok hatalmas állammá hihetetlen rövid idő alatt, oly állammá, mely vonzó erővel bír alapelve által, melynek alapján ötvenhét év alatt nagyobb területet foglaltak el, mint Róma századok alatt ellenállhatatlan fegyvere által. Elveik végre meg fogják hódítani a világot, mert szabadságuk, jóllétök, biztosságuk dicsőséges példája fölébreszti az emberiségnek öntudatát dicső rendeltetéséről. A leczke, melyet önök az emberi nemnek adnak, nem lesz elveszve. Az államjogok tisztelete Amerika szövetséges kormányában és egyes államaiban tanulságos példája lesz az általános türelem, az egymás iránti elismerés és igazság tekintetében a jövő államainak s köztársaságainak Európában. Ezen alapon fognak megszűnni a nyelvnemzetiségek kártékony vitái, melyeket az álnok despotismus Európában növel, hogy a szabadságot öljék el. A kisebb államok biztosságukat fogják találni a fœderativ szövetkezés elvében, midőn megtartják nemzeti szabadságukat az önkormányzatban, a nagyobb államok pedig, lemondván a centralizátió elvéről, nem lesznek többé az usurpatiók vérmezeje s rossz emberek nagyravágyásának eszköze. Municipális institutiók biztosítják a hatalmi elemek kifejtését; a szabadság, mely azelőtt elvont politikai theoria volt, behozatik a municipális önkormányzat által minden ház tűzhelyére, s a részek jólétéből s megelégedéséből jólét, béke és biztosság háramlik az egész államra.

Ez az én biztos hitem. A mint ezen elv győz, Németország sorsának fluctuatiói egyszerre megszűnnek, Európa szívévé fog válni, nem azáltal, hogy Dél-Németország beleolvad az északi keretbe, vagy megfordítva az északi a délibe; nem azáltal, hogy a történelmi sajátságok beolvadnak egy centralizátió mindenhatóságába, nem hogy egybe keverednek egy nagy államba; hanem hogy a különböző souverain államok szövetkeznek oly unióba, mint az

önöké. Hasonló alapon fejlődhetik majd ki a szláv államok nemzeti újjászületése, nem pedig a panszlavizmus szentségtörő eszméjében, mely a czár mindenhatóságát jelenti. Hasonló alapon fogjuk látni a szép Olaszországot függetlenül és szabadon, nem az egység, hanem az egyesülés lesz a nemzeti tagok jelszava, melyek eddig oly durván egymástól elszigeteltettek azon provinciális verseny által, melyből a despotáknak fölöttük való bírósága és az általános szolgaság keletkezett. Valóban nemes öröme lesz e nagy köztársaságnak, midőn érezheti, hogy dicső példájának erkölcsi befolyása eredményezte az emberi nem sorsának ily szerencsés kifejlését; — részemről legalább semmikép sem kételkedem e példának ily következményeiről előbb vagy utóbb. De erre egy előzmény szükséges, mely nélkül nincs semmi remény ily szerencsés sikerre, ez pedig az: hogy Európa elnyomott nemzetei jövőjöknek uraivá váljanak és szabadon rendelkezhessenek a maguk belső dolgairól. Erre semmi egyéb nem kívántatik meg, mint hogy legyen meg azon szabad terök mindnyájoknak, melyet ön, uram, felköszöntésében szíves volt nemzetem oly jellegének kijelenteni, mely a nemzetközi törvény és az örök igazság által egyformán szentesíttetik. Ezen szabad tér nélkül nincsen remény Európa számára, nincs remény arra, hogy az önök elvei terjedjenek. Uram, az önök országa szerencsés, önöknek nemcsak szabad terök volt, de Európának tényleges segítségét is nyerték el függetlenségi harczukban, s midőn ez befejeztetett, függetlenségöket oly bölcsen használták fel, hogy az ország a szabadság s jólét csodájává lett s az életnek példájává a többi nemzetek számára.

De nekünk Európában, nekünk szerencsétlenül nincs ily szabad terünk, nálunk mind a zsarnokok egyesülnek közös szövetségben a szabadságnak minden lüktetése ellen, s önök meg lehetnek győződve, hogy a despoták sohasem fognak engedni az önök nagy példája erkölcsi befolyásának. Gyűlölik ezen példának még létezését is, ez gondolataiknak gyásza, ez álmaiknak nyommasztó súlya; megakasztani ezen példa erkölcsi befolyását künn, s ellenállani kiterjedésének benn; ez az, a mit kívánnak, a helyett, hogy befolyásának engednének.

Nekünk nem lesz szabad terünk. Napoleon Lajos usurpatiója következtében a kozák uralkodik már egész az atlanti oczeán part-

jáig. Önöknek egy nagy államférfia, ki most sajnálkozásomra az aggság betegágyához van kötve, önöknek nagy államférfia * megmondta harmincz év előtt a világnak, hogy Páris át van helyezve Szent-Pétervárra. Mit mondana ő most, midőn Sz.-Pétervár át van helyezve Párisba és Európa semmi egyéb, mint Oroszországnak egy függeléke.

Haj! Európa nem biztosíthat ezentúl szabad tért a nemzetek számára, csak Angolország maradt fenn, de még Angolország is gondteli pillantást vet a hullámokon túlra, de mi azért mégis megálljuk helyünket, «úszni vagy elmerülni, élni vagy halni». Önök ismerik e szót, ez az önöké, mi követjük: véres egy ösvény lesz, melyet taposni fogunk, mert a despoták összeesküdtek a világ ellen, ijedtség terjed Európa fölött s már előlegesen is megkezdődött az üldözés. Páristól Pestig sötét csend uralkodik, mint a természet csendje a szélvész előtt, észrevehető egy csend, melyet csak a fegyverek százezreinek csörgése szakít meg, melyekkel Napoleon biztosítani akarja hatalmát, és az új vértanúk sóhaja Sziciliában, Milanóban, Bécsben és Pesten. Azon rokonszenv, melylyel Angolországban találkoztam s melyről látható volt, hogy itt is vele találkozom, nővéreimet Ausztria börtönébe zárja. ** Hát legyen meg isten akarata; szívem megtörhetik, de a kötelesség meg lesz téve; mi megálljuk helyünket, habár Európában nincsen számunkra szabad tér; de annyit remélek, hogy senki a földön nem vádolhat illetlen arrogantiával, ha itt a szabadság ezen földén letérdepelek s istenhez emelem imámat: «Mindenható atyja az emberiségnek, nem emel-e föl kegyelmes karod oly hatalmasságot a földön, mely megvédje a nemzetközi törvényt, holott oly sokan vannak, kik azt megsértik.» Ima ez és semmi egyéb, mi is maradna még az elnyomottnak, ha még csak imádkozni sem volna neki szabad? A többi isten kezében van.

Uram! én forrón köszönöm azon elismerését, hogy hazám bebizonyította, miképen megérdemli a szabadságot. Igen, uraim, én büszke vagyok nemzetem jellemére, vitézségére, szabadságszere-

* Clay Henrik senátor, ki a következő juliusban meghalt.

** Épen ez időben vettük a hirt, hogy Zsulavszkyné, Jubál, Máy elfogattak.

tetére és életképességére, s meghajlok a gondviselés rendelete előtt, mely hazámat oly helyzetbe tette, hogy annak függetlensége nélkül nincs lehetősége az európai nemzetek szabadságának és függetlenségének. Még az is, a mi most Francziaországban történik, bizonyítja ezen állításom igazságát; minden csalatkozott remény, melylyel Európa Francziaország felé néz, egy fokkal emeli Magyarország nevezetességét a világra nézve; a mi síkságunkon dőltek el a döntő csaták a kereszténység érdekében, ott dől majd el a döntő csata a nemzetek függetlenségeért, az államjogokért, a nemzetközi törvényért s a demokrata szabadságért. Mi szabadon fogunk élni, vagy meghalunk mint férfiak, és ha nemzetem rendeltetése, hogy meghaljon, ez lesz az első, melynek halála nem öngyilkosság, hanem vértanuság a világért, s a jövő nemzedékek siratni fogják a magyar nemzet szomorú sorsát, mely arra volt elitélve, hogy veszszen, nem azért, mintha megérdemlette volna, hanem azért, mert a XIX-dik században nem találkozott senki, ki megvédte volna a természet törvényét, és a természet isteneét.

De én reménynyel és bizodalommal nézek a jövőbe, sokféle viszontagság jegyezett meg a gond és szomorúság bélyegével, a mi legalább biztosít sanguinikus illusiók ellen, de erős hitem van az elvekben. Egyszer ugyan életemben siralmasan csalódtam várakozásaimban, föltevén, hogy elvek uralkodnak ottan, a hol nem találtam azokat. Nem számítottam az angol és franczia kormány nagylelkűségére vagy lovagias jóságára, hanem hittem önzésökben s ösztönszerű eszélyességökben, föltettem, hogy a parlamentáris kormányt becsűlik s elég előrelátásuk van fölismerni a veszélyeket, melyeknek ki vannak téve, ha megengedik, hogy Oroszország fegyveres beavatkozása felforgasson történelmi, mérsékelt, képviseleti institutiókat. De Francziaország és Angolország mindketten vakoknak bizonyultak s megcsalták várakozásomat. Rettenetes hiba volt ez! s rettenetes volt ennek következménye! Európának jelen állapota, melyet ezen kormányoknak előre kellett volna látniok, kiment engem azon hibából, hogy hittem, mikép át fogják látni tulajdon érdekeiket. Hát van gondviselés mindenben! Ezen nagy hiba nélkül az amerikai köztársaság elvei még sok ideig nem találtak volna termékeny földet azon continensen, melyről azt hittük, hogy egészen a franczia iskoláé. Most így állanak a dolgok,

hogy az európai continensnek vagy nincs semmi jövője, vagy ha van, ez az amerikai köztársaság elveiben rejlik. És ki hiheti, hogy azon kétszáz milliónyi lakói ezen continensnek, mely oly nagyszerű civilisatiónak anyja, nem számolhatnak nagyszerű jövőre. Ily gondolat már magában is istenkáromlás volna, mert van gondviselés, igazságos, jóságos gondviselés és ebben bízom én a vallás teljes lelkesedésével. Mondhatom, hogy magam is ennek eszköze voltam. Hisz azon körülmény, hogy itt vagyok, midőn négy hónappal ezelőtt még az európai despoták foglya voltam távol Ázsiában, s azon rokonszenv, melylyel dicsőséges népök engem megtisztel, s congressusuk üdvözlete, s azon megtiszteltetés, hogy önök vendége vagyok, vendége a nagy köztársaságnak, én, a szegény száműzött, nincs-e mindebben a gondviselés világos kijelentése? annál is inkább, ha megemlékezem arról, hogy az önök vendégének neve az osztrák dühe által a bitófára szegeztetett. Én bízom abban, hogy az európai nemzeteknek van jövője, tudom, hogy e szabad jövőjöknek ellenállanak az absolutismus szuronyai, de azt is tudom, hogy a szuronyok adhatnak ugyan védelmet a trónusnak, de nem adhatnak neki alapot. Én bízom szülőföldem jövőjében, mert tudom, hogy megérdemli, mert szükséges szem az emberiség rendeltetésének lánczolatában. Én bízom a köztársasági elvekben, s bármi legyen személyes sorsom, annyit tudok, hogy nemzetem megtartja önök és az önök dicső hazája iránt az örökös hálát.»

Kossuth szavai oly véghetetlen hatást idéztek elő, hogy sok képviselő az asztalra ugrott fölhevülésében s úgy ivott egészségére. Utána Webster szólt, a híres miniszterelnök, különben conservativ s ez időben Amerikának leghíresebb szónoka. Az ő beszéde komoly ünnepélyességgel szólt a szabadságharczok érdekében: de Kossuth szónoklata mellett mégis elhalványult. Seward is szólt és Douglas, a demokrata senátor Illinoisból, ki mint asztaloslegény kezdte pályáját, most pártjának elismert vezetője volt, s indulatos szónoklatával különösen a népre tudott hatni. Az ő napja azonban csak január 8-kán virrad meg, a neworleansi csata évfordulóján, melyen mindig nagy beszédek tartatnak s ezek rendszerint Angolország és az angol institutiók ellen irányozvák, a mi a kivándorlott irek millióinak természetesen mindig nagyon tetszik.

KÖRUT AMERIKÁBAN.

I.

Sok kitünő emberrel ismerkedtünk meg itt Washingtonban, ezek közül egy sem érdekelt annyira, mint Houston tábornok, Texasnak senátora. Apja tönkrement Virginiában s meghalt, anyja eladta az ősi jószág maradványait s Tennesseeben telepedett meg, hol fia felnőtt, mint ügyvéd vagyont szerzett, végre az állam kormányzójává választott meg, de felesége úgy kínozta meg, hogy előle megszökött, odahagyva kormányzói székét, s a vörös indiánokhoz menekűlt, hol a vadak bőrébe öltözködött s nemsokára főnökké választatott. Midőn az amerikai kivándorlók Texasban eléggé megszaporodtak s függetlenségökért megkezdték a harczot Mexico ellen, melyhez törvényesen tartoztak, a mexicói sereg őket nagy zavarba hozta s az államnak nagy részét elfoglalta. A felkelők Washingtonba küldtek bizottságot Jackson tábornokhoz, a volt elnökhöz felkérni őt, ajánljon nekik oly tábornokot, kinek vezérlete sikert és győzelmet igérne. Jackson azt találta, hogy jobb embert nem nyerhetnének, mint Houstont.

— Micsoda? hiszen ez félig vad, pantalont sem visel s bivalybőrbe öltözik.

— Látom, hogy bajotok még nem igen nagy, tehát megmondhatom nektek a legjobb szabó adressét itt Washingtonban, aki majd ajánlhatja nektek azt, ki legkifogástalanabb pantalont visel. Ha azonban majd azon helyzetbe juttok, hol többet ér az ész mint a pantalon, akkor forduljatok Houstonhoz.

Erre csakugyan felkeresték Houstont, ki elfogadta a fővezérséget s oly szerencsésen vezényelte a texasiakat, hogy San Jacinto mellett az egész mexicói sereget a mexicói köztársaság elnökével,

Santa Anna tábornokkal együtt elfogta, s Texasnak függetlenségét biztosította. Ekkor elnöknek akarták őt megválasztani, s ő a népgyűlésen körülbelül ily beszédet tartott:

«Polgártársak! Büszkeséggel látlak itten körültem, olyan nép vagytok, minővel Romulus megalapította Rómát; hiszen úgy hiszem nincsen az Egyesült-Államoknak egyetlenegy gyilkosa, rablója, hamis játékosa s tönkrement tékozlója, ki nem sereglett volna ide; olyan nép, mely képes leverni a civilizált népek bármely seregét, de melyet kormányozni máskép nem lehet, mint vaskézzel s ha engem elnöknek megválasztotok, meg is fogjátok találni a vaskezet, mely benneteket rendre fog szoktatni, — igérem az istenemre.»

Erre nagy éljent kiáltottak a tábornoknak s csakugyan megválasztották elnöknek. Maga beszélte nekem, hogy három esztendeig oly keményen bánt a néppel, mint bármely európai zsarnok, míg végre bejelentették nála a texasi senátusnak és háznak küldöttségét, mely pisztolylyal kézben jött az elnöki szobába s durván kijelentette, hogy követeli a tisztességes bánásmódot ezentúl, különben lelövik ők, mint a kutyát. Az elnök erre elejükbe ugrott, megölelte a szónokot s kijelentette, hogy ez legboldogabb napja életének, mert látja, hogy a texasiakban is fölébredt valahára a becsületérzés, ő ünnepélyesen lemond ezennel az elnöki székről, ezentúl már lágyabb ember is viheti a kormányzói hivatalt, hiszen most bizonyították be, hogy van becsületök, van önérzetök s képesek és érdemesek arra, hogy magok kormányozzák magokat. Erre ismét nagy éljent kiáltottak Houstonnak s a legközelebbi választásnál még egyszer választották meg elnöknek. Második elnöksége alatt keresztülvitte, hogy Texas az éjszakamerikai államok Uniójába vétessék fel s azóta ezen állam senátora volt Washingtonban.

II.

Washingtonból Annapolisba mentünk, hová, midőn még Baltimoreban voltunk, Maryland állam kormányzója Ino Lowe úr meghítt bennünket, mint az állam fővárosába, az állam vendegéiül. Annapolis Amerikának legrégibb városai közé tartozik, már Anna királyné idejében 170 év előtt épült, mi az éjszakamerikai államokban roppant régiség, mely csak Massachussetsben, Pennsylva-

niában és New-Yorkban találja párját, hol még oly városok is léteznek, melyek fennállásuknak már második évszázadát ünnepelhették meg, ami nekünk, kiknél a régi világ több ezer évi városai nem ritkák, igen különösnek látszott.

Annapolis az állam fővárosa ugyan, itt van a capitolium és a kormányzó lakása, de amellett oly kis város, hogy hírét nem is hallottam, mielőtt Amerikába jöttem volna, holott Baltimore, a kereskedelmi központ, százezrek szerint számítja lakóit. Amerikában régóta elfogadták azon elvet, hogy a politikai központ máshová tétessék, mint a kereskedelmi, hogy a kormány távol legyen a kereskedelmi főváros mozgalmaitól s a fővárosi nép szenvedélyeitől; így Pennsylvániában Harrysburg a törvényhozás és kormányzó székhelye, nem Philadelphia, New-Yorkban Albany, Marylandban Annapolis, sőt Washington is, az éjszakamerikai Egyesült-Államok fővárosa, oly helyen épült, hol a központi hivatalnokokon, senátorokon és képviselőkön kívül kevés ember lakik. Csak Boston képez e tekintetben kivételt, mely Massachussettsben az államnak úgy politikai mint kereskedelmi és szellemi tekintetben fővárosa.

Marylandban igen jól éreztük magunkat, sehol a világon nem láttam annyi szép nőt mint itten, az állam erről régóta híres; a házigazdánk családjának szivélyessége pedig fölülmult mindent, amit eddig tapasztaltunk: mert Lowe úr anyósa, mint franczia emigránsok leánya, kik a forradalom alatt Amerikában kerestek s találtak menhelyet, most családja sorsának mását a mienkben ismerte fel s mindig azzal vigasztalt, hogy mi is új hazát találunk majd itt a tengeren túl, hol oly rázkódtatások, minők Európában még sokszor fognak előfordulni, csaknem lehetetlenek. Ki gondolta volna, hogy tíz évvel később ezen állam is oly belháborúnak lesz színhelye, mely ezen kedves családot földönfutóvá teszi?

A pennsylvániai törvényhozás Harrysburgba hítt meg bennünket. Itt is mint mindenütt utunkban, volt diszes fogadtatás, pompa és éljenzés, volt népgyűlés és diszebéd s eredményűl nagyobb kisebb pénzösszeg felajánlva Kossuthnak, melyről Hajnik Pál vitte a számadást. Innét az Alleghanny hegyeken keresztül ropogós hidegben már nem vasuton, mert ez nem készült még el, hanem szánokon érkeztünk Pittsburgba, a vasat és kőszenet termelő bányavárosba. Innét Clevelandba az Erie tó partjára és Columbusba Ohio főváro-

sába, végre Cincinnatiba értünk, az Ohio partján, melyet az amerikaiak Porkopolisnak is neveznek. mert ez a nyugati disznókereskedésnek egyik főhelye ; itt vágatik le és sózatik be a disznók milliója a déli államok feketéinek eledelül. Pennsylvániában találkoztunk sok némettel, kik azonban az európai németektől igen erősen eltérnek, mert azon délnémetországi parasztok utódai. kik a mult század kezdetén vándoroltak ki a német irodalom fénykora előtt. s kik itt meggazdagodva másfél századon keresztül megtartották ugyan nyelvöket. de culturájokban egyátalában nem tartottak lépést az európai németekkel; még a műveltebbek is közülök Goethét és Schillert csak angol fordításból ismerték. mert nyelvök, egy délnémet parasztos szójárás, ettől erősen elütött. Nem igen olvadtak be az amerikai életbe, ellenezték sokáig az amerikai iskolákat. nehogy gyermekeik. amint előttünk kifejezték magokat, amerikai majmokká váljanak. azonban ők sem állhattak ellent az általános áramlatnak, gyermekeik lassan-lassan csak oly yankee-vá válnak, mint mindazok. kik folyvást Amerikába átjönnek s itt összekeverések által egy egészen külön nemzetiséggé fejlődnek ki. mely az angol nyelvet beszéli ugyan. de az angoloktól azért mégis különbözik.

Cincinnatiba igen sok német költözött újabb időben, az akkori éjszaki szabad államok közt. melyek nem ismerték a rabszolgaságot, ez a legelőnyesebb fekvéssel és éghajlattal bír, itt szőllő is terem már s a németek jobban érzik magokat ezen újabb. de mégis civilizált államban, mint Új-Angolországban vagy New-Yorkban. A szőllőtenyésztést Longworth Dániel honosította meg itten, az időben Cincinnatinak leggazdagabb polgára s legnagyobb különcze. Midőn ötven évvel ezelőtt a mult század végső éveiben mint fiatal szerencsekereső ügyvéd e vidékre vetődött, megtudta, hogy Covingtonban. átellenben a mostani Cincinnatival, egy lókötő várja perét és itéletét a börtönben, ennek ajánlkozott védőűl. A pernek szerencsés kimenetele lett. a védelem sikerült, a fogoly felszabadult s tiszteletdíjúl Longworthnak egy pálinka rézüstöt ajánlott fel, melyet ő egy pár dollárért a vendéglősnél zálogosított volt el. Longworth ezt ki akarta váltani, ami téli időben, a pálinkafőzés idényében, zálogbirtokosának zokon esett, inkább meg akarta venni a kazánt, s miután a harmincz dollárt, melyet Longworth tőle követelt, készpénzben

kifizetni nem tudta, húsz hold földjét ajánlta a fiatal ügyvédnek az Ohio túlpartján, a domb oldalában. Longworth felismerte a hely előnyeit, és szívesen fogadta el a földet, melyen most Cincinnati várọsnak középpontja áll. Darabonkint adta el a házhelyeket, kezdetben olcsóbban, később drágábban, maga is mindenféle üzletben vett részt, időnkben húsz millió dollárra becsülték, s a mellett oly fukar volt, hogy az amerikai szokások ellenére jótékony czélokra soha egy garast sem adott. A jótékony nők, kik ott is, mint Európában, értenek ahhoz, hogy az emberiség érdekében kifoszszák a vagyonosabb férfiakat, nem egyszer jöttek hozzá valami szegény család vagy felállítandó jótékony intézet érdekében pénzt kérni, de ő stereotyp kifejezéssel azt felelte mindig: ha a család csakugyan megérdemli a felsegélést, ha az intézetek czélja csakugyan jótékony, akkor bizonyosan lesz elég ember, ki rákölti a pénzét, ő ilyenekre nem ád egy centet sem, de ha találkozik valaha oly elvetemedett gazember, kit senki sem szán meg a világon s nála jelentkeznék, azt aztán bizonyosan segélni fogná. Szaván fogták. Midőn a mormonok, elkülönzésök a többnejűségök által, felzúdították magok ellen a közvéleményt, s a nép téli időben megtámadta telepítvényöket, véresen leverte ellenállásukat, felgyujtotta s lerombolta házaikat s az egész gyarmatot kiűzte a vadonba, mint az emberiség s társadalmi rend veszedelmes elleneit, ekkor találkozott, ki Longworthot, talán tréfából, emlékeztette stereotyp kijelentésére s ő csakugyan nagyobb összeget szánt a mormonokra, vétetett élelmet s téli ruhát s elküldte nekik, mint kiket minden tisztességes ember üldöz.

Innét Indianába mentünk. Akkor még meglehetősen új állam volt ez, hol igazi nyugoti pioneerok laktak; itt aztán mindenki maga szolgálta ki magát, mert inást vagy szolgálót csaknem lehetetlen volt szerezni. A fővárosban Indianapolisban találtuk egy newyorki ismerősünket, szép fiatal nőt, kinek lakodalmára egy pár hónappal előbb New-Yorkban meg voltunk híva s ki nekünk keservesen panaszolta, mily nehéz itt a háztartás; férje módos ügyvéd ugyan, ki neki minden kényelmet igen szívesen szerezne meg, de az állam törvénye kizárta területéről a feketéket és szineseket, kik máshol szolgálók szoktak lenni, nekik itt maradni nem volt szabad, mert a polgárok azt tartották, nem jó, ha a gyerekek az egyenlőség

ellenére helótákat látnak magok körül; az ember tehát szakácsnénak vagy inasnak legfölebb valami tudatlan, piszkos. ujonan bevándorlott irlandi vagy német parasztot fogadhat, kinek rendes háztartásról fogalma nincs s rendesen egy év alatt annyit megtakarít, hogy maga is földet vehessen s házat tarthasson, mert a föld itt olcsó s a munka drága, mindenki maga miveli telkét. Minél tovább megyen az ember nyugat felé, annál kezdetlegesebbek a viszonyok s annál nagyobb az egyenlőség s igazi demokratia érzete, melyhez a mi európai demokratáink nehezen tudnának hozzászokni.

Indianapolisból visszatérve, Kentuckyba mentünk, Ohio szomszéd statusába, hová ugyan a törvényhozás meg nem hivott, de a nép megkivánta, hogy Kossuth oda is menjen s nekik is szónokoljon, mert a kentuckyi nagyon különös ember; mindegyike azt tartja, hogy az ő állama a legelső az egész köztársaságban, s abban az ő jószága a legkülönb, a lova szebb minden másnál, felesége a legelső asszony egész Amerikában, leánya a legszebb nő az egész kereszténységben. Vigabb is itt az élet, mint máshol Amerikában; sok a bál, a mulatság, a vadászat, a jókedv s azután a párbaj is; a társaság lármás, izgatott, mulatságos. Amint Louisvillebe megérkeztünk, mindjárt megbarátkoztam egy becsületes, erős, izmos, szép fiatal kentuckyi államtisztviselővel, ha jól emlékezem biró volt, ki csakhamar meghitt, igyunk együtt egy pohár brandyt. A brandy nemesebb ital ugyan, mint a magyar pálinka s inkább szilvóriumunknak felel meg, én azonban megjegyeztem, hogy szeszes italokhoz nem szoktam s azért megköszönöm a szíves meghivást. Az én emberem erre elpirult, felugrott:

— Micsoda? az úr nem akar velem egy pohár brandyt inni? ez sértés, akkor meg kell verekednie velem.

Miután nem volt semmi kedvem egy pohár brandy miatt párbajt vívni, rögtön azt feleltem:

— Ne értsen félre, sérteni nem akarom, ha kell, megiszom önnel a brandyt.

Erre hevesen megragadta kezemet, erősen megrázta e szavakkal: Lássa, ön nem ismer bennünket, mi kentuckyak a legbarátságosabb, legszívesebb, legvérszomjasabb emberek vagyunk a világon; jobb barátot sehol sem fog találni, ki akár a tűzbe megy önért.

Természetes, hogy ily nép közt Kossuth beszédei gyujtottak és mindamellett, hogy Kentucky a rabszolgaállamokhoz tartozott, mégis csakúgy lelkesedett mellettünk, mint akármely éjszaki állam. Maryland, Delaware, Kentucky és Missouri azon folytonos érintkezés által, melyben a szomszéd szabad államokkal álltak, némileg különböztek a többi déli államoktól, s nézeteikben még sem mentek oly végletekig, mint a Carolinák. Mississippi s a délnyugati államok, sőt Kentuckyban meg tudott élni egy abolitionista is, Cassius Marcellus Clay, ki Louisvilleben soká szerkesztett abolitionista újságot; igaz, hogy a felbőszült nép nyomdáját egyszer feldúlta, s hogy őt többször párbajra hívták ki, miután azonban ebben mindig igen lovagiasan viselte magát s három kihívóját egymásután úgy találta, hogy az egyik halva maradt, kettő pedig súlyosan megsebesült, nemcsak nem bántották többé, hanem még büszkék is voltak reá, mint Kentucky lovagiasságának tökéletes példányára.

III.

Louisvilleből gőzösön mentünk le az Ohión Cairóig, hol ezen szép folyó a Mississippibe ömlik, s ezen ismét fel Saint-Louisig, Missouri államban. Itt ismét sok németre akadtunk, köztök több ismerősre, Bernsteinra, ki itt, mint a legterjedtebb német hírlap szerkesztője, anyagilag is kellemes állást szerzett magának; Fröbelre, a frankfurti parlament volt tagjára, ki Bécsben a város bevétele után csak nehezen menekedett meg életével, midőn Windischgrätz őt is elfogatta, de végre megkegyelmezett neki; szellemdús író volt, ki európai fölfogása daczára Amerikában a rabszolgaságot, nagy csudálkozásomra, mint szükséges institutiót, igen ügyesen védelmezte. Bernays is felkeresett, régi szomszédunk Penzingben, s örömmel üdvözölt az új világban, melyhez már hozzászokott. Ő most kiskereskedő volt s boltjából tisztességesen megélt, e mellett újságokba írt. Egyszer nagy zavarban jött hozzánk s panaszolta, hogy tizenhat esztendős fia, kit ő német módra szigorúan iskoláztatott, tegnap éjjel megszökött s most anyja kétségbeesik s ő nem tudja mit csináljon. Megmondtam neki, ne búsuljon, a fiú amint látszik jóravaló, bizonyosan magába szítta a yankee elveket, s független akar lenni, ha meg tud élni a maga kenyerén, annál jobb,

ha rossz dolga lesz. könnyen feltalálhatja az apai házat St. Louisban. Fröbel is jelen volt ez alkalommal s azt találta, hogy Bernays örüljön, ha fia már tizenhat éves korában ilyen életrevaló, az ő fia már huszonnégy éves és még mindig nem akar megszökni.

A lelkesedés, mely bennünket az éjszaki szabad államokban mindenütt kisért, St. Louisban sem csökkent. Azonban már itt is kezdtük látni a rabszolga államok szellemének különbségét, ámbár ezt a németek némileg módosították. St. Louis egyébiránt az Amerikában működő jezsuiták székhelye, kiket az osztrák udvar látott el pénzzel s kiknek nyugaton s különösen délen nem csekély befolyásuk volt. Ezek természetesen nem lehettek barátaink s hatásukat további utazásunkban is sokszor fel kellett ismernünk.

Több magyarral is találkoztunk itt, kik már egy idő óta Amerikában megtelepedtek. Itt volt Rombauer, a kitünő bányász, fiával együtt, Kükemezey, a szolgabíró Sáros vármegyéből, ki most egy szivargyárban talált foglalkozást, nyáron pedig tehénpásztornak szegődött, s Horatiussal kezében, mert ez volt kedvencz költője, gondozta a teheneket. Ujházy László is megjött Jovából, hol a magyar gyarmat nem igen sikerült, néhányan ott telepedtek ugyan meg s Új-Buda név alatt alapítottak gyarmatot, de azoknak nagy része, kik Ujházy köré sorakoztak, már régen elszéledett; Davenportba mentek, melynek közelében a honti Fejérváry megtelepedett volt, ki már a forradalom előtt kivándorolt Amerikába s eredeti vagyonát földspekulatiókkal megkétszerezte. Mások is boldogúltak itten, de a magyarban nincs meg azon tulajdonság, hogy összetartson, sőt inkább igen könnyen vész össze egymással; magyar gyarmatról Amerikában szó sem lehetett.

Kossuthnak az összes déli statusokban csak New-Orleans városától volt meghivása, de kötelességének tartotta Foote senátort házájában, Jacksonban, a Mississippi állam fővárosában meglátogatni. St. Louisban tehát felültünk egy kényelmes gőzhajóra, s útnak indultunk New-Orleans felé. Az utazás teljes nyolcz napig tartott, mert a gőzhajó megállt egy pár órára a parton fekvő gazdaságoknál s felszedte a gyapotot, melyet New-Orleansba szállított. A Mississippi vidéke nem tartozik a regényesek közé, elüt tökéletesen akár a Rajna, akár a Duna festői vidékeitől, folyását soká mindkét részről jobbra balra körülbelül egy negyed vagy

fél mérföldnyire óriási meredek partok szegélyezik; látszik, hogy a folyó a sok évezred alatt a roppant fensíkon mély medret s mögötte két felől széles ártért vájt magának. Ez az úgynevezett Mississippi bottom, Amerikának legtermékenyebb, de nem épen legegészségesebb földje, a gyapjú tenyésztésnek legháládatosabb talaja. Amint azonban a Mississippi a tengerhez közeledik, jóformán Louisiana status egész hosszában, a meredek partok (bluffs) lassan-lassan eltűnnek s helyettök roppant gátak fogják be az óriási folyót. Ezek mellett terülnek el az ármentesített, termékeny telepek s ezeken túl ismét a Cyprus posványok, melyekben az amerikai alligator ütötte fel tanyáját.

A társaság a gőzhajón kizárólag déli telepítvényesekből állott, kiknek modora némileg a magyar táblabíróéra emlékeztetett; szerettek politizálni, sokkal többet mint az északiak, kik majd mind üzletemberek s kisbirtokosok, holott a déliek nagy kiterjedésű jószágokkal birtak, melyeken fekete rabszolgák végezték a munkát. Egy déli telepítvényes hosszasan magyarázta nekem, hogy a szabadság seholsem állhat fenn rabszolgaság nélkül. Európában is az angol magas osztályok szabadsága a gyármunkások rabságán s a bérlők iparán alapszik, csakúgy, mint a középkori lovagok hatalma a parasztok szolgaságán emelkedett. Szerinte a szabadságnak talpköve mindenütt a rabszolgaság, ahol ez nincs meg, ott tenyészhetnek ugyan szatócsok és kisbirtokosok, kik saját kezökkel művelik birtokaikat, amint azt az északi és nyugati államokban látjuk, de ilyen embereknek sohasem lesz széles látkörük, sem magasabb politikai eszméjök; ugyanazért a dél uralkodik Amerikában s uralkodni fog örökké. Csak annak van elég ideje, hogy politikával tüzetesen foglalkozhassék, a kiért mások dolgoznak. A déliek mind urak, kik nem kénytelenek dolgozni, megteszik azt a rabszolgák. Ily beszéd egyszerre feltárta előttem az örvényt, mely a dél s észak közt tátong, hol a munkát becsülik s azt nem is tartják úrnak, ki pusztán jövedelméből él, és nem dolgozik.

Ismervén a déli felfogásokat, kerültem a társalgásban a rabszolga-kérdést, de a déliek mindig visszatértek ezen thémára s mindig vitát akartak volna előidézni. Egyik szomszédom a közös ebédnél kétségenkívül rabszolga birtokos volt s kereste a discussiót.

— Idegen! a régi világból jő úgy-e?

— Igen is.

— Hát, hogy tetszik ez a mi Amerikánk? nemde nagyszerű egy ország?

— Annyira nagyszerű, hogy magatok is csodálkoztok nagyszerűségén; a napról délben senki sem szokta elmondani, hogy világít.

— De hát nem talál semmit nálunk, a mi ellen kifogása volna? hát mindent jónak talál itten?

Láttam, hogy a különös intézményről (peculiar institution) — így nevezték a délen a rabszolgaságot — akar beszélni, én pedig ki akartam kerülni ezen pontot; azt feleltem tehát, hogy van biz itt is, mint mindenütt a világon, igen sok, a mi ellen kifogást lehetne tenni, például, fölemelve poharamat, mely tele volt meglehetősen piszkos Mississippi-vízzel, kifogásom volna az ily víz ellen.

— Kérem alássan, vegyészeink régen vegyelemezték már a Mississippi vizét s azt igen egészségesnek találták; sokkal kevesebb benne a szerves csapadék, mint akár a Nilus, akár a Ganges vizében, pedig ön legjobban fogja tudni, hogy ezen folyókat szenteknek tartották a régi egyptomiak és indusok.

— Minden tisztelet a Nilus és Ganges és akár a Mississippi szentsége iránt, de mégsem szeretek zavaros vizet inni; hát nem ismerik önök Amerikában a szűrő gépet?

Szomszédom bántva érezte magát.

— Hogy gondolhatja ön, hogy van Európában olyan gép, melyet mi, amerikaiak, ne ismernénk vagy ne tökéletesítettünk volna?

— Ha ez így van, mért nem filtrirozzák tehát a Mississippi vizét, mielőtt azt asztalra adják?

Szomszédom egy pillanatra meghökkent, de rögtön feltalálva magát, röviden azt felelte:

— Mi amerikaiak oly gyorsan haladó nemzet (such a go-a-head people) vagyunk, hogy nem marad időnk vizünk megszűrésére.

IV.

Egy szép délután a hajó ismét megállt, hogy a tavalyi gyapottermést felszedje. A kapitány kihirdette, hogy két órára partra

szállhatunk sétálni, ágyúlövéssel majd jelt adand, mikor a rakodással elkészült, egy óranegyeddel a lövés után indúl ismét a hajó, tovább nem várnak senkire. Néhány amerikai új ismerősömmel kiszálltam a partra s elsétáltunk egy darabra, hol egy csinos falusi kastély előtt tulajdonosa állt, ki bennünket, ámbár közülünk egyet sem ismert, igen szívesen meghítt, látogassuk meg, lépjünk be termeibe, addig míg a hajó felszedi gyapotbáljait. Nevünket sem kérdezte, de pezsgőt hozatott a pinczéből, még pedig igazi francziát, nem fanyar amerikait s ezzel kinált meg, s midőn látta, hogy én bort nem iszom s borotválkozási módomról ráismert, hogy nem vagyok amerikai, mert ez rendesen leveszi a bajszot, de meghagyja a kecske- és körszakált, elvezetett felesége szobájába, hol ez néhány úri nővel a szomszédságból zongorázott, himezett és csevegett. Mintha csak az alföldön volnék valamely úri lakban, hol szintén nem kérdezik kicsoda a vendég, ki oda vetődött, másfél órát igen jól töltöttem, míg az ágyú megdördűlt s a házi úr igen szívesen elkisért egész a hajóig.

Vicksburghban Kossuth s társasága kiszállt a hajóból, hogy szárazon menjen Jacksonba Foote kormányzóhoz, ki mint senátor indítványba hozta volt a hadi hajó küldetését Ázsiába s Kossuthnak meghivását Amerikába. Én, Ihász és Bethlen Gergely ezredesekkel, tovább folytattam utamat New-Orleansba, hogy ott mindent előkészítsek Kossuth fogadtatására, ki harmadnapra utánunk jött.

A félhold városban (Crescent city) — így szokták az amerikaiak New-Orleanst elnevezni — két különböző társaság él, melyek egymással még most sem forrtak össze: a franczia és az angol. Az első azonban minden nap fogy, míg az angol folyvást szaporodik. Ajánló levelem volt mindegyikhez. Először is az angolokkal volt dolgom; ezek kevesebbet rokonszenveztek Kossuthtal és a magyar ügygyel, mint az északiak, mert érezték, hogy minden szabadságharcznak és a szabadság eszméje minden terjedésének van befolyása a rabszolgaság eltörlésének siettetésére, pedig szerintök a dél egész gazdasági, financialis és politikai viszonyai a legszorosabb kapcsolatban állanak a rabszolgasággal, e nélkül nem élhet meg a dél, szabad munkával tönkre kell mennie. Másrészről Kossuth szavai s egész megjelenése mélyen hatottak a déliek élénkebb képzelő tehetségére, s amint megjött, csakugyan oly ovatiókkal fogadták

itt is, a csaknem subtropicus rabszolga városban, mint a hűvös északi szabad államok akármelyikében.

Harmadnapra angol ismerőseimtől kérdeztem egyik előkelő franczia telepítvényes lakását, kihez ajánló levelem volt.

— Csak nem fogja talán ezt az embert és ezt a társaságot meglátogatni?

— Miért nem?

— Hiszen ezek a francziák oly erkölcstelen nép, hogy azokkal társalkodni nem lehet, még a tíz-parancsolatot sem tartják meg.

— Hogy-hogy?

— Az amerikai kereszténység és czivilizátió szégyenére ki tudták vinni, hogy itten vasárnap is adhassanak concertet, színi előadásokat, tánczvigalmakat! nem tisztelik a vasárnapot, mely az isten rendelése szerint a nyugalom napja.

Nevettem ezen angol felfogáson s meglátogattam a francziát, ki igen szívesen, régi udvariassággal fogadott, s nagyon csodálkozott, hogy már több nap óta New-Orleansban vagyok s nem kerestem fel. Megmondtam neki, hogy az angoloknál voltam elfoglalva.

— Hogyan? oly gentleman mint ön, társalkodik a durva angolokkal? hiszen ezek oly immoralis népek, hogy mi minden összeköttetést megszüntettünk velök, ők még isten tíz-parancsolatát sem tisztelik.

— Felvilágosítást kérek, mert, úgy tudom, az angolok roppantúl ragaszkodnak a bibliához s a kereszténység minden formájához.

— Igaz, de nem tisztelik atyjokat s anyjokat, a felnőtt fiú, sőt még a leány is, nem várja be, hogy szülei gondoskodjanak oly házasságról, mely hozzájok s viszonyaikhoz mért, de szemtelenűl és szemérmetlenűl magok választják jövendőbeli életök párját s egyszerűen kijelentik szüleiknek, hogy ehez amahoz akarnak férjhez menni, ezt vagy amazt feleségűl venni s meg is teszik, még ha a szülék elleneznék is. Ilyen az ő erkölcsiségök!

New-Orleans az amerikai államok legegészségtelenebb városa. Időről-időre megjelenik itt a sárga láz, mely iszonyú pusztításokat visz véghez, mivel a város annyira mocsáros helyre van építve a Mississippi torkolata felett, hogy a holtakat sem temethetik föld alá, mert a kapa már két lábra is mindenütt vízre bukkan. A temető tele van kemenczeforma, kúpalakú épületekkel, melyekbe a kopor-

sók befalaztatnak. A hőség oly nagy, hogy az északi égalj fiai azt alig tudják kiállani, az emberek három órakor reggel mennek a vásárra, déltájban senkit sem látni az utczákon, mert napszurástól félnek, csak estefelé elevenedik fel a város, az emberek éjjel mulatnak s tesznek látogatásokat. A rabszolgavásár is bántotta európai érzésünket. Igaz, hogy ezen égalj alatt fehér ember nem állja ki nappal a gazdasági munkát. Meglátogattunk egy amerikai mezőgazdaságot a Mississippin túl, azt találtuk, hogy a fekete rabszolgák kunyhói mind igen czélszerűen vannak építve s legjobb rendben tartva, mindegyik mellett egy kis konyhakert terül, van egy nagy épület is, melyekben a vének s munkaképtelenek a gyermekekre vigyáznak fel, míg szüleik künn a gyapotmezőket művelik. Eledelök, füstölt disznóhús, szalonna és kukoricza, egészséges és elégséges, átalában pedig az uraság gondját viseli a rabszolgának, csakúgy, mint az értékes lónak, mert minden szerecsen megér egy-két ezer dollárt, mit senki sem szeret veszélyeztetni. A házi asszony panaszolkodott feleségemnek, hogy a déli telepítvényes házában az igazi rabszolga maga az úrnő, neki kell gondoskodni a szerecsenek ellátásáról, a betegekről, a tisztaságról a faluban, szóval nincs nyugta, ha kötelessége szerint a gazdaság azon része után néz, mely a nőt illeti, mert a fekete természeténél fogva lusta és piszkos.

V.

New-Orleansban vége lett az ünnepélyes fogadtatásoknak. Innét már többé nem mint az államok vagy városok vendégei, csak mint magánutazók mentünk visszafelé az északi statusokba. Legelőször is Mobilebe, Alabama status kereskedelmi fővárosába értünk, hol szinte jól esett, hogy nem várt többé semmi bizottsági fogadtatás, ünnepélyes bevonulás és nagy beszéd; de amint a lakosok ránk ismertek, még itt is hamar keletkezett egy kis comité, mely Kossuthot felkereste s megkérte, hogy a városházban, hová a polgárok tüstént összegyűlnek, tartson nekik beszédet. Preston ezredes pedig mindjárt meghítt nagy ebédre, nem engedhette, amint mondá, hogy ily nagy férfi ezen államban lett legyen a nélkül, hogy ez őt illendően megtisztelje.

Mobileből az Alabama folyón a déli égalj alatt buja növényzetű,

ős erdővel benőtt part mellett gőzhajón Montgomerybe utaztunk, hol Alabama capitoliuma áll, innét vasuton Georgián keresztül Charlestonba, Southcarolina fővárosába s a rabszolga-államoknak St. Louis és New-Orleans után legnagyobb kereskedővárosába. Ezen déli városok azonban távolról sem mérkőzhetnek az északiakkal akár kiterjedésökre, akár a lakosok számára nézve, a rabszolgaság átka megakadályozta mindenütt a jólétnek magasabb fokát. A dél roppantúl különbözött az északtól, mert itt csakugyan létezett aristokratia, földesúr és jobbágy: az egyenlőség, mely különösen Amerikának legfőbb jellemzője, itten megszűnt s ha északon és nyugaton azon benyomást nyertem, hogy Amerika közművelődési viszonyai az európaiakhoz hasonlítanak, ha ezekből levonjuk felűl az aristokratiát, alúl a parasztságot, ez a déli államokra alkalmazható nem volt; ezekben sokat találtam, ami a régi Magyarországra emlékeztetett. Természetes, hogy ezen viszonyok most a belháború után, mely a rabszolgaságot megszüntette, tökéletesen megváltoztak. Én itten a régi Amerikáról szólok, minő harmincz év előtt volt, nem a mostaniról.

Charlestonban Kossuth levelet kapott, melyben kijelenték neki, hogy a város legtekintélyesebb lakói nevezetes sommát biztosítanak neki, ha itt is felolvasást tart; — ő ezt el nem fogadta, mert csak ott szólt, hol állam vagy városi hatóság meghíja s felszólítja, vagy a nép sympathiával viseltetik iránta s a magyar ügy iránt. Amerikai útját politikai ténynek tartotta, nem magánvállalatnak.

Északi Carolinán és Virginián keresztül Washingtonba érve, itt talált bennünket ismét az északi s különösen az új angol államok meghivása. Legelőször is New-York állam, azután Massachussetts, Rhode-Island, Connecticut, s itt nemcsak az állam, hanem az egyes városok is vételkedtek a magyar szabadságharcz államférfiát meghivásukkal megtisztelni.

New-York államban Albany a törvényhozásnak és államkormánynak székhelye. Itt ismerkedtünk meg Marcyval, a demokrata államférfival, kinek épen e napokban reménye s kilátása volt, hogy a demokrata conventio elnökjelöltnek fogja megválasztani, mert Amerikában azon szokás uralkodik, hogy a választások előtt, az államiak előtt állami, az országosok előtt országos, a szervezett helybeli pártok által választott conventio gyűl össze, mely tekintve,

kinek lehetne legtöbb kilátása a sikerhez, voksolás útján dönti el azon kérdést, ki legyen a férfi, kire azután az egész pártnak voksolnia kell. Azalatt, hogy Albanyban voltunk, hol Marcyval szoktam reggelizni, mert korábban keltem fel, mint a többiek, megjött a hír, hogy pártja csakugyan megbukott a conventión s Pierce tábornok lett a demokraták elnökjelöltje. Azt hittem, hogy Marcyn látszani fog a meghiúsult remény kedvetlensége, s csalatkoztam, ő azt elég közönyösen vette; azon időben nem tudtam az amerikai szokást, hogy a ki a conventiónál az elnökjelöltnek legerősebb vetélytársa volt, a párt sikerének esetén majd mindig miniszterelnökké neveztetik ki az új elnök által. Marcy egyébiránt igen népszerű volt a maga államában, hol, minthogy Amerikában minden kiváló férfinak van gúnyneve, őt «nadrágfoltnak» (patch in the breeches) nevezték, minek az volt a históriája, hogy ő, mint a takarékosság apostola, midőn államkormányzónak választatott, a napi díjakat nem fogadta el, hanem minden hivatalos eljárásának valóságos költségét az eredeti számlákkal számolta be a státusnak. Megtörtént, hogy egy ily hivatalos útjában ebédnél leöntötték nadrágját s hogy a foltnak kitisztítása a szálloda számlába belevétetett. Midőn az év végével számadásai a zárszámlabizottság által megvizsgáltattak, ez tréfából az egész számadást helybenhagyta, 35 cent kivételével a nadrágfolt kitisztításáért, melyre nézve a kormányzó felszólíttatik, bizonyítsa be, okmányszerűleg, hogy a folt hivatalból jutott a nadrágra, különben ezen összeg megtérítésében elmarasztaltatik.

Auburnban Seward senátor házában nyugodtuk ki magunkat két napig. Tavasz volt már, olyan mint minálunk, a vidék is hasonlított jellegében az európaiakhoz, de a nyilt ablakon szép, zöld zománczos kolibri röpült szobámba, s emlékeztetett arra, hogy más égalj alatt élek. Az amerikaiak egy időben szerették az idegeneknek elmondani, hogy hazájok minden tekintetben a szabadság hazája: mert legjellemzőbb két állatuk is, a kolibri és a csörgő kigyó, meg nem élnek fogságban; ha nem szabadok, nem esznek semmit s éhen halnak meg. Az emberi találékonyság azonban e részben is feltalálta a módot, miként lehesen kolibrit és csörgő kigyót arra bírni, hogy fogságban is táplálkozzanak. A csörgő kigyó t. i. nappal a szabadban sem eszik soha, csak éjjel; kalitkájába tehát este

kell zárni a neki eledelűl szánt állatot: ha ez nappal történik, megöli, de meg nem eszi, mert döggel nem táplálkozik. A kolibri számára pedig, mely a virágok mézéből él mint a lepke, csináltak hosszú nyakú, mesterséges virágokat, melyek alatt bort és czukrot tettek a pohárba, s a kolibri hosszú csőrével a mesterséges virágon keresztül röpdösve szívja fel a czukros bort csak úgy, mint a szabadban a virágmézet s ebből megél.

A vörös indiánokhoz is elmentünk, kik, mint New-York állam régi birtokosai, most azon nagy kiterjedésű völgyekben laknak, melyeket az állam, midőn territoriális jogaikat szerződés útján tőlük megvette, nekik Onondága megyében meghagyott, sőt amellett rendes penzióval is ellátja őket. Czivilizátiójuk még nem sokra haladt, dolgozni semmi áron sem akarnak, földjeiket felében adták ki félvérűeknek, halásztak, vadásztak, míg csak területökön vad és hal találkozott, különben lapdáztak és aludtak, de dolgozni, nem dolgoztak soha. Uraknak tartják magukat, sokkal nagyobbaknak, mint minők az amerikaiak, kik munka nélkül nem tudnak megélni. Még házban lakni sem szeretnek, nagy nehezen szoktak hozzá, hogy fészerben lakjanak, mely elül egészen nyilt, minthogy mindig látni akarják a szabad eget. Oly hely, mely köröskörűl s még fölül is fallal van körűlvéve, szerintök kutyának való, nem embernek.

Buffalóba is elmentünk, az Erie tó mellett fekvő gyönyörű városba, melynek növekedése csodaszerű: csak a nyugati kereskedő városok tesznek túl rajta, melyek egy embernyom alatt több százezer lakóra növekednek, mint Chicagó vagy Milwaukee. Buffalóban baráti vacsoránál elkésvén, éjjel mentem vissza a hotelba, midőn az utczán valami roppant nagy akadályra bukkantam, a sötétben nem tudtam, mi az. Amerikai kisérőm felvilágosított, hogy egy házi gazda mult héten összeveszett szomszédjaival s most emeletes házát átviszi a város más részébe, egy ujonan megvett telekre, ezzel találkoztunk az úton. A ház faszerkezetű volt, téglával bélelve (Riegelwand) s hengereken egész nagyságában továbbíttatott most máshová.

Az Erie taván gőzhajón mentünk le a Niagara zuhatag fölé s itt a canadai parton szálltunk ki, megnézni Éjszakamerikának ezen legnevezetesebb természetcsudáját, mely valóban úgy magassága, mint a víz mennyisége által minden hasonló tüneményt felülmúl.

Várakozásunknak nem felelt ugyan meg, mert a folyó esésének hatalma milliom évek óta mély gödröt vájt magának több mérföldre az Ontario tó felett emelkedő fensíkban, úgy hogy az ember nem talál oly nézőpontot, mint a svájczi és olasz gyönyörű vízeséseknél, melyeket a völgyből bámulhat, amint a magas hegyről lezuhannak. Újabb időkben gyárakat is építettek a roppant esés mellé s felhasználják az erőt, melyet a természet itten kifejtett. Időnkben a Niagara nem volt még felhasználva iparczélokra, mi a természet ezen nagyszerű tüneményét még szűzességében láttuk, egy amerikai azonban már akkor is említette előttünk, hogy itt több erő pazaroltatik el, mint bárhol a világon, az esés hatalma képes volna Amerika összes gyapotgyárait mozgásban tartani.

Massachussetts Amerikának legműveltebb, mondhatnók legeurópaibb állama, mindenesetre a legjobban kormányzott ország az egész földkerekségen. Bostonban, az állam fővárosában oly magas műveltségű férfiak laknak, minők ritkán találkoznak együtt Európában hasonló nagyságú városban. Itt élt Ticknor a spanyol irodalom ismertetője; Prescott az amerikai conquistadorok választékos történetírója; dr. Howe, a nagy psycholog, Byron társa Görögországban, most híres a vakok és süketnémák nevelésében kifejtett fáradozásai által, ki képes volt még egy vak süketnémát is nevelni s művelni. Laura Bridgemannak, e szerencsétlen teremtésnek emberi neveléséről írt munkája híressé tette Európában is. Itt s a legközelebbi szomszédságban Cambridgeban, az egyetemi városban, lakott Longfellow, a híres amerikai költő, Agassiz, a természetvizsgáló, Jared Sparcks, Hilton, a Sumnerek, Lowellek, Russelek, Winthropok; mind oly családok, melyek magas művelődésök által Angolországban is ismeretesek és kedveltek voltak. A rabszolgakérdés azonban megbontotta köztök a baráti viszonyt. A mi időnkben Boston társasága kétfelé oszlott, a régi ismerősök nem igen találkoztak többé, egy részök szorosan ragaszkodott a fennálló viszonyokhoz s hazafi bűnnek tartotta, ha a rabszolgakérdést csak érintették is, melynek békés megoldását lehetetlennek tartották; a másik hű maradt a szabadság hagyományaihoz s nem akarta még hallgatása által sem jóváhagyni e szégyenfoltot a köztársaság czímerén. Mind a ketten azonban vetekedtek a magyar vendégek kitüntetésében; seholsem tisztelték meg annyira Kossuthot, mint

épen itten; az állam, a város, a lakók versenyeztek abban, miként mutassák ki rokonszenvöket és csodálatukat.

VI.

Sok helyütt fordultam meg életemben, de a tudomány oly tiszteletét sehol sem találtam, mint Bostonban. Hogy csak egy példát említsek, Mr. Lowell a nép magasabb művelése tekintetéből egy százezer dollárnyi alapítványt tett, melynek kamataiból minden évben egy kitünő tudós fizettetik azért, hogy tizenkét felolvasásban a tudományt népszerűvé és mindenki előtt hozzáférhetővé tegye. A Lowell-felolvasások régóta híresek. Agassiz, a svájczi tudós geolog ezeknek megtartására szólíttatott egyszer fel s e végből át is jött Amerikába s ámbár a nyelvet csak tökéletlenűl birta s előadása ugyanazért idegen szint viselt, mégis annyira hatott a bostoniakra, hogy Lawrencenek, a gazdag bankárnak kezdeményezése folytán a legrövidebb idő alatt összejött a szükséges alap, hogy a cambridgei egyetemen egy geologiai tanszék állíttassék fel s annak elfoglalására Agassiz kéressék meg. A svájczi tudós elfogadta a meghivást s miután nem sokára szükségesnek tartotta, physiologiai vizsgálatainak sikeresítése tekintetéből, hogy muzeum s laboratorium kapcsoltassék a tanszékhez, erre is a szükséges nagy összeg a legrövidebb idő alatt önkénytes aláírások útján gyűlt össze.

Azon időben, midőn Massachussetts állam vendégei voltunk, Bronson Orestes volt az újabb történelem egyetemi tanára. Nézetei a reactionair irányban fejlettek ki: mint Leo tanár követője a régi Hegel-iskolához tartozott. A forradalmakat kárhoztatta, az absolut monarchiában látta a legjobb kormányformát s ily szellemben tanulmányt is írt az európai forradalmakról egy amerikai szemlébe, ami átalános megbotránkozást idézett elő, különösen midőn Mrs. Putnam az ezen czikkre vonatkozó birálatában szemére lobbantotta a történelmi adatok hamis és elferdített előadását. Bronson átlátta, hogy állása tarthatatlan s lemondott a tanári kathedráról, melynek betöltése a massachussettsi törvényhozásra tartozott. Boutwell, az állam kormányzója, hozzám jött s megkérdezett, nincs-e szándékom ezen tanszéket elfoglalni, mert ez esetben a törvényhozás tüstént kinevez. Feleségemnek már némileg kedve volt ezen igen

megtisztelő, jövedelmes ajánlatot elfogadni s Bostonban maradni, hol a társaságban nagyon otthonosnak találta magát; amerikai barátaink is folyvást unszoltak, maradjunk itt, távol Európa rothadt politikai állapotaitól, melyek még több forradalmat tételeznek fel, mielőtt állandó alakot ölthetnének. Én azonban azt feleltem amerikai barátaimnak, hogy magam sem tagadhatom el az európai állapotok rothadását, tudom azonban, hogy épen a legszebb virágok, a költészet és szépművészet, melyektől akár ideiglenesen is megválni mégis nehéz volna, csak ezen rothadt állapotok melegágyában fejlődtek ki eddig s hogy vénebb vagyok, mint hogy megfelejtkezhessem arról, hogy magyarnak születtem; most is ragaszkodom azon hazához, melyből örökre száműzve vagyok, mert csakugyan épen akkor, midőn Bostonban voltam, a pesti katonai törvényszék halálra itélt s nevemet a bitófára szegeztette. Ámbár Boutwell szíves ajánlatát el nem fogadhattam, mégis hálásan emlékezem Massachussettsre, és annak irántam oly kegyes törvényhozására.

Massachussettsban mindenütt akarták látni s hallani a magyar nagy államférfit, a köztársaság vendégét, e szerint bejártuk mind azon helyeket, melyek az Egyesült-Államok történelmében oly fényes emléket nyerték, Plymouth Rocktól, hol az Angolországból kivándorolt puritánusok partra szálltak, Concordon, Lexingtonon keresztül, hol az első vér folyt az Angolország elleni szabadságharczban, a Faneuil Hallig Bostonban, melyet a szabadság bölcsőjének neveznek, mert itt hangzottak azon első lelkesítő beszédek, melyek a bostoni lakókat arra vitték, hogy az angol parlament által a gyarmati törvényhozás mellőzésével vám alá vetett theát az angol hajókról a kikötőben a tengerbe dobják s a lázadás zászlaját kibontsák. Innét még Rhode Islandba és Connecticutba mentünk át, s visszajöttünk New-Yorkba, honnét feleségemmel Európába visszatérni szándékoztunk. Seward megtudta, hogy mi ketten előbb indulunk Európába, mint Kossuth s megkért, hogy egy pár nappal halaszszuk el indulásunkat; azalatt az amerikai gőzhajó-társulat levelet intézett hozzám, melyben megkért, tiszteljem meg azáltal, hogy feleségemmel együtt vendége legyek egyik hajóján, s csakugyan ingyen, mint vendéget vitt vissza Liverpoolba. Az amerikaiak soha sem felejtkeztek meg, hogy a köztársaság meghívottjai vol-

tunk; ez annyira ment, hogy sok helyütt még a szolgák sem fogadtak el tőlünk borravalót. Az amerikai, ha akarja, még kedvesebb tud lenni, mint az európai.

VII.

Kossuth azon 96,000 dollárt, mely körutjában ötvennél több nagy beszédeink eredménye volt, nem tekintette a magáénak; egy részét az emigrátió felsegélésére fordította, a legnagyobb részét katonai környezete tanácsára fegyver és felszerelés vásárlásába fektette, csak legkisebb részét alig 20%-át tartotta meg magának, pedig az amerikaiak sokkal jobban szerették volna, ha a maga családja jövőjét biztosítja, mint ha politikai izgatásokra fordítja azt, mit személyének, nem pedig a magyar ügynek, melyet csak általa kezdtek ismerni, oly szívesen adtak. Igy nyilatkoztak Seward, Cass és Shields is, midőn Kossuth megbizásából számadásait felülvizsgálat végett velök közöltem. De amerikai látogatása más tekintetben sem maradt eredmény nélkül, szónoklata az amerikai életre tagadhatatlan befolyással volt. Winthrop, a volt massachussettsi kormányzó, kinek politikai nézetei tetemesen különböztek a Kossuthéitól, egyik nyilvános beszédében következőképen nyilatkozott róla:

«Egy honvesztett bujdosó a Duna partjairól, hajóra száll Amerika felé, meg nem törve a hosszú fogság által, jő, hogy kormányunknak és nemzetünknek azon rokonszenvet és segedelmet megköszönje, melyek felszabadítására oly nagy befolyással voltak. Shakespeare drámái és Webster szótára, melyeket fogsága alatt tanulmányozott, elégségesek, hogy nyelvünket szabatosabban és alaposabban beszélje, mint sokan azok közűl, kik azt anyanyelvöknek vallják: körünkbe lép, hogy tulajdon nyelvünkön elpanaszolja hazájának szenvedéseit s elmondja azon merész terveit, melyek oly soká keblében zárva voltak; jő, egy nagy és hatalmas nemzetet megkérni, hogy eltaposott hazáját emelje fel és boszulja meg. Szól s mielőtt egy hét elmult azon naptól fogva, melyen az első szó ajkait elhagyta, ezen nagy nemzet értelme, szíve, lelke fellobbannak a lelkesedés lángjában. Elfelejtjük belső házi érdekeinket; kereskedelmi szerződéseink, választási kérdéseink el vannak napolva, más ügyek foglalkoztatják

a lelket, más szavak vannak mindenkinek száján, hazánk egy új missiójának discussiója jő napi rendre; Washingtonnak nagy neve s még nagyobb elvei iránt kétely támad, úgy kezdik azokat tekinteni, mint egy napnak változó nézetét, nem mint a nemzet örökségét; az állam hajója egy pillanatig a szélnek játékává lesz, rezeg, mint egy feneketlen örvény szélén, mely azt magához vonzza, s a hazafi azon szavakban nyilványítja aggodalmait, melyeket Horácz a római köztársasághoz intézett:

«O navis, referent in mare te novi
Fluctus. O, quid agis? fortiter occupa
Portum: nonne vides ut
Nudum remigio latus
Et malus celeri saucius *Africo*
Antennaeque gemunt: —
Tu, nisi ventis
Debes ludibrium, cave!»

Még soká fogunk megemlékezni róla mindnyájan, miként fogadtatott barátsággal, tisztelettel, sőt azon csodálattal, minőt a valódi lángész, a kitünő szónoklat, a törhetetlen bátorság örökké gerjeszt, mely remény ellen remél s egy szent ügyért a sorssal is megvív. Látogatásának morálja azonban az a nagy tanulság, melyet ő felejthetetlenűl hátrahagyott, s ez a tanulság a hatalomról, melylyel komoly, tiszteletteljes, vitéz egyéniség kizárólag szavával és tollával képes egy egész nemzet józan szellemét megingatni, egy nagy világrésznek óriási szivét erősebb lüktetésre indítani, a közvéleménynek irányt adni s a világ közdolgainak elintézésére befolyással lenni.»

Igy itélt Kossuthról egy conservativ államférfi, s ha látogatásának hazánkra nézve nem is volt közvetlen eredménye, mégis Amerika történelmének egy nevezetes lapját töltötte be, melyre a jövő kor még egyszer vissza fog térni azon időben, midőn Washington intése, nem elegyedni soha Európa politikai viszonyaiba, el lesz avulva azáltal, hogy Amerika, mint százmilliónyi nép hazája, specificus súlya következtében az emberi nem történelmének akaratlanúl is irányt fog adni. Ezt pedig talán már fiaink, de unokáink mindenesetre meg fogják látni.

VIII.

A nagy északamerikai köztársaság államai különböző eredetűek, s nagy részben még most is megtartották eredeti jellegöket, mely azonban a folytonos bevándorlás által mindig befolyásoltatik s az ország roppant kiterjedésénél, a lakosság rohamos növekedésénél fogva folyvást változik. Florida, California és Új-Mexico eredetileg spanyol gyarmatok, de a spanyol lakók tökéletesen kipusztultak belőlük; egyátalában a román elemnek semmi jövője sincs az északamerikai államokban. Francziák birták s gyarmatosították Louisianát s a Missouri vidékét, de nyelvöket nem hallja már az ember sehol, kivévén New-Orleansban magában, hol azonban a régi gyarmatosok utódjai szintén kisebbséggé sülyedtek. A bevándorlott németek is igen hamar elvesztik nemzetiségöket, legszivósabban Pennsylvániában tartották meg azt, de csak azáltal, hogy kevesebb részt vesznek a közdolgokban s politikával alig foglalkoznak. Azonban ők is lassan-lassan angol-amerikaiakká válnak, még inkább pedig az újabb időben beköltözöttek, kik közűl sokan nevezetes szerepet játszanak államuk politikájában. A legkitűnőbb köztük Schurz Károly, ki 1850-ben vándorolt ki, 1860-ban Madridban követ volt s Hayes alatt a köztársaság népszerű belügyminisztere Washingtonban. Az irlandiak szintén megváltoznak Amerikában. Míg az angol kormány nem tud bánni a zöld sziget lakóival, az irek Angolország folytonos baját képviselik, elszakadásra gondolnak, zendülésre készek s a törvénynek csaknem folytonosan ellenállnak: Amerikában egyátalában nem uralkodik semmi ellenszenv ellenök, sok államban ők képezik a többséget, megtartották mindenütt eredeti, lármás élénkségöket, rendetlenségöket s élczöket, gyors felfogásuk és celta összetartásuk következtében nagy befolyással vannak a választásokra s gondatlan kedvességökkel a társadalomra. A skótok csak kivételesen s nem tömegesen jönnek át az államokba, ők inkább Canadában telepednek meg, melynek égalja jobban emlékezteti őket elhagyott hazájokra. Mind ezeknek volt némi befolyásuk az amerikai jellemre, de ezt a régi, eredeti bevándorlók határozták legerősebben meg két különböző irányban. Virginiát kalandorok, tönkrement angol középbirtokosok, jó családok

fiai szállták meg, kikben megmaradtak mostanáig az angol squire tulajdonságai: józan ész, közönyösség magasabb műveltség iránt, uralkodásvágy és praktikus hajlam a közigazgatásra; Virginiát ugyanazért az államok és államférfiak anyjának szokták nevezni. Innét eredtek azok, kik Kentuckyt, Tenesseet és Western Virginiát gyarmatosították: ez Washington, Jefferson, Munroe szülőföldje. Az angol squire azonban nem szokott ahhoz, hogy maga mivelje földjét, a fekete rabszolgaság tehát Virginiában gyökerezett meg először s terjedt el délfelé, mert a dohány-, gyapot- és czukortermelésre a fekete minden esetre sokkal inkább alkalmas, mint a fehér, ki Amerikában különben is nem akar napszámos lenni s bérért dolgozni; a szabad ember magának dolgozik, nem másnak. A rabszolga-intézmény adta az egész délnek különös jellegét s nagyobb egyformaságot, mint a minő az éjszaki államokban létezik. A rabszolgaság megszünt ugyan a belháború s az éjszaki államok győzelme által, de ezen háború s a közös vereség új kapocs lett a legyőzött déli államok közt, melyeknek gazdasági állapota tökéletesen megváltozott. A dél politikájában még most is egyöntetű, holott az éjszaki államok különböző irányban fejlődtek ki. Puritánusok alapították Massachussettset és az öt úgynevezett Ujangol gyarmatot. Üldöztetve az anyaországban, theocratikus nézetek szerint rendezték be háztartásukat, komolyan, szigorúan, az iskolára fektetve a legnagyobb súlyt; de még ők sem ismerték el a teljes vallásszabadságot, törvény által akarták ők is szabályozni a lakosok lelkiismeretét s hitét; ezért hagyta el Massachussettset Williams Roger, ki társaival Rhode Islandot alapította, mint a legelső államot, mely tökéletes vallásszabadságon alapszik. Katholikusok gyarmatosították Marylandot és Delawaret, mind a két állam azonban a behozott rabszolga-intézmény által hasonló fejlődést nyert, mint a többi déli államok. Penn William telepítette meg Pennsylvániát az Angliában üldözött quackerekkel; New-York hollandi gyarmat volt, melyre az anyaország nem fektetett súlyt s az angoloknak könnyen engedte át, II. Károly idejében. Ezen régi államok alapították később a nyugati államokat, melyekben minden régibb európai hagyomány megszünt, s az egyenlőség elve sokkal tisztábban fejlődött ki, mint a keleti tengeri államokban. A californiai arany- s Nevadában a roppant gazdagságú ezüstbányák ismét

különböző viszonyokat idéztek elő a Rocky Mountains hegylánczok államaiban és territoriumaiban. Szóval hibás azon európai nézet, mely az északamerikai köztársaság lakóiban egységes, egyöntetű nemzetet lát. A nagy köztársaság polgárai jobban különböznek egymástól mint akár a németek, akár az olaszok, kik közt szintén sok a tartományi eltérés. A fő kapocs azonban köztök a köztársasági alkotmány, az államok s városok autonomiája, az átalános szavazatjog s a választási elv minden hivatalra nézve, főleg pedig az iskola, melynek hatása oly nagy, hogy jelenleg egész Amerikában, a Csendes-tenger és Atlanti-oczeán közt, nincsen fehér, ki írni olvasni ne tudna, kivévén mindig azon barbár európaiak egy részét, kik a régi világból, különösen Irlandból és Németországból, most hazánkból is, évenkint Amerikába özönölvén, a nagy köztársaságot munkaerejökkel gazdagítják. Az iskola azonban ezeknek gyerekeit is angol-amerikaiakká változtatja át. Az amerikai köztársaság már most is nagyobb népességgel bír, mint bármely európai állam s gazdaságra nézve fölülmúlja a régi continens minden nemzetét, akár az egyéni vagyont, akár a közvagyont tekintsük, sőt feladatáúl kitűzte, hogy ugyanazon nemzedék, mely a roppant államadósságot csinálta az óriási belháború alatt, azt le is fizesse, s ezen feladatának kivitelében már annyira haladt, hogy az évenkinti kamatfizetés már most is felére leszállt. Igaz, hogy nem tart százezrekre menő állandó katonaságot.

IX.

Az amerikai éjszaki államoknak, s azokban különösen Új-Angolországnak, egyik legnevezetesebb jellemvonása nagyon eltér az európai fogalmaktól. Nálunk azt tartják úrnak, a ki állandó jövedelmeiből meg tud élni s nincs szüksége mindennapi munkára. Ismeretes, hogy Francziaországban minden gyáros, minden kereskedő, minden iparos azon van, hogy ötvenedik vagy hatvanadik éveig annyit szerezzen, hogy élte hátralevő napjait munka nélkül, mint rentier tölthesse s független úrnak érezhesse magát. Amerikában, különösen Új-Angolországban, az ellenkező nézet uralkodik, itt t. i. csak azt tekintik úrnak, csak az tarthat igényt a társadalom tiszteletére, akinek bizonyos meghatározott életpályája és munkaköre

van; mert aki öröklött vagy szerzett vagyonának kamataiból élni akar, anélkül, hogy bizonyos munkaköre legyen, azt ingyenélőnek (loafer) tartják és megvetik. Jersey Citybe hivatalosak voltunk ebédre Gregory bankárhoz s midőn New-Yorkban a gőzhajóra ültünk, hogy oda juthassunk, a bankár fiával ismerkedtünk meg, ki szintén hivatalos volt ez alkalommal. Elbeszélte nekünk, hogy ő újságíró, oly hírlap szerkesztője, melynek, fájdalom, előfizetője alig van, csak ő ismeri, a munkatársak, a szedő és nyomtató. Bele is kerűl neki esztendőnként 4—5000 dollárba, de mit csináljon? a társaság megkivánja, hogy komoly foglalkozása legyen s a lap mégis sokkal kevesebbe kerűl, mint bátyjának gyára, melyen évenkint 30—40,000 dollárt veszt. Bostonban még nyersebben kifejezve hallottam az amerikai elvet, hogy csak az hasznos polgára a köztársaságnak, akinek rendes foglalkozása van. Prescottról szóltam, a híres történetíróról, aki milliomos létére s amellett, hogy még ifjú korában megvakult, oly kitünően írta le Mexico és Peru elfoglalását s folyvást foglalkozik irodalmi munkálatokkal.

— Mit is tehet egyebet — mondá nekem egy új-angol — megvakult, tehát nem lehetett sem ügyvéddé sem politikussá, nagyon természetes, hogy irodalomra adta magát, hiszen nem válhatott ingyenélővé.

Ily különbözők a nézetek az amerikai és az európai felfogás közt, de ily nézetek mellett Amerika czivilizátiója előbb-utóbb meg fogja haladni az európait. Igaz, hogy jelenleg még el lehet mondani azt, mit dr. Johnson régi időben a skótok művelődéséről mondott, midőn azt egy ostromlott erődnek élelmezésével hasonlította össze, melyben az élelemszerek a lakosságnak rendesen kiosztatnak, hol tehát senki nem hal meg éhen, de senki sem lakik jól. Amerikában is a közműveltség magasabb színvonalat ért el, mint Európában, mindenki tud írni-olvasni, és ír is, olvas is, de a tudomány magasabb kifejlése, a mechanikán és praktikus tudományokon kívül, Amerikának eddig igen keveset köszön. Azonban idővel megjő ez is, az átalános jólét és gazdagság megtermi majd az ízlést, a művészetet s a magasabb tudományosságot is, melyeknek kútfeje soha sem lehet az önzés és haszonkeresés.

New-Yorkba érkezve, európai leveleink közt vettem a hivatalos osztrák lap egyik számát is, melyben a haditörvényszek itéletei

egy tuczat barátaim ellen foglaltattak, utolsó előttinek szerepeltem én is, itéletem a következő volt:

«Pulszky Ferencz, szécsényi, Nógrád m. sz., mintegy 40 éves, nős, az említett megye volt követe az 1848. jul. 2-ára Pestre hívott országgyűlésen s alállamtitkára a legfelsőbb udvarnál létezett magyar miniszteriumnak, 1851. szept. 22-én felségsértési vád miatt végzésileg idéztetett, de meg nem jelent, hivatalos állásával a separatistikus tendentiák előmozdítására visszaélt s e czélra még a legmegvetendőbb eszközöktől sem ijedt vissza, egyszersmind a bécsi októberi lázadás felszítására minden rugókat mozgásba hozott s azt forradalmi, magyar érdekben kizsákmányolta. E végből a legbensőbb viszonyba ereszkedett az ausztriai birodalmi gyűlés legszélsőbb baloldala több tagjaival, értekezleteket tartott azokkal, s közlekedett a frankfurti demokrata követek, Blummal és Fröbellel. Részint Ausztriában gyártott, részint Magyarországból beküldött plakátokat kihordók által terjesztetett, hírlapírókat, emissariusokat és kémeket tartott zsoldjában, ezekre nagy somma kincstári pénzeket pazarlott s az alatta álló magyar miniszteri hivatalnokokat terrorizálta, hogy őket a forradalmi magyar ügyhöz szorosabban lekösse. Ezen ártékony és hitszegő működés közben ő felsége 1848. október 4-ki l. f. kézirata által államtitkári állásából letétetett, azonban csak 8-án utazott el Pestre, hol a forradalmi honvédelmi bizottmánynyal s annak elnökével, Kossuthtal értekezett. Ez által okt. 11-én az okt. 4-ki l. f. kéziratnak állítólagos érvénytelensége folytán volt hivatala folytatására utasíttatva, ismét Bécsbe visszament s előbbi forradalmi tevékenységét újból az által kezdte meg, hogy a bécsi októberi lázadás vezéreivel a legszorosb összeköttetésbe lépett, emissariusokkal, diákokkal s a demokrata egylet tagjaival folyvást közlekedett, kémekre, küldönczökre és más forradalmi czélokra közpénztárakból utalványozott. Bemmel, kinek Bécsbe érkeztét közvetítette, értekezleteket tartott, egy nyugateurópai nagyhatalom követével a fölkelt Magyarország javára leendő mediatió kieszközlése végett alkudozott s e czélból a forradalmi honvédelmi bizottmánytól blanquetteket ismételve kért, Messenhauser nemzetőrségi főparancsnoknak a magyar hadsereg állásáról és mozgalmairól közléseket tett, a magyar forradalmi kormányt a bécsi eseményekről s az ottani hangulatról futárok által értesítette s azt a Bécs körűl össz-

pontosúlt cs. kir. csapatoknak a hg. Windischgrätz tábornagy alatt odavonúlt hadsereggel való egyesülése előtte megtámadására ösztönözte. Miután Messenhauserrel még egy szóbeli értekezést tartott s ennek aztán azt írta, hogy a bécsiek még egy-két napig tartsák magukat, mert a magyar hadsereg bizonyosan segítségükre jövend, 1848. okt. 19-én Bécsből a magyar hadsereghez Pozsonyba ment, ott ideiglenesen a kormánybiztos működéseit átvette, kémek és emissariusok által a fölkelt Bécscsel az összeköttetést mindig föntartotta, különösen Messenhauserrel és Bemmel, mindkettőnek a magyar hadseregnek s a teljhatalmazott magyar országos biztosoknak 1848. okt. 19-ki ismeretes nyilatkozatát megküldte, azokat a magyar hadsereg állapotáról és szelleméről s a cs. kir. csapatoknak általa leendő megtámadtatása napjáról tudósítá s őket kirohanásra szólítá fel, mihelyt ágyudörgéseket hallanak. Szintúgy a magyar forradalmi kormányt mind arról tudósítá, mit mint kormánybiztos tett, továbbá a Bécs körűl táborozó cs. k. csapatok erejét, mozgalmait és terveit kifürkésztette, Kossuthot felszólítá, hogy gyorsan a magyar hadsereghez jőjjön s ezt Schwechatra kisérte. 1848. novemberben a lengyel és német önkénytesek élelmezésével foglalkodott, aztán a magyar kereskedelmi miniszterium vezetését átvette, a forradalmi honvédelmi bizottmányba belépett, s 1848. decz. végén a forradalmi térről Magyarországból eltünt, Angliába menvén, hol a magyar forradalom erőszakos legyőzetéseig mint Kossuth ágense működött s még most is, hol és mikép teheti, Ausztria iránti ellenséges érzületeket szégyen nélkül tüntet.»

Erre következett gróf Teleki Sándor itélete; utána a következő szavak:

«Miután a vádlottak, az előadott ténysorozatban minden egyesnél felhozott cselekvények jogszerűen rájok bizonyulván, daczára a múlt évi decz. 22-én lejárt idézeti határidőnek, meg nem jelentek, ennélfogva a fölöttük tartott haditörvényszékben szótöbbséggel itéltetett: hogy mindnyájan felségárulási bűnösök, és ezért az 5-ik haditörvényczikk és az 1849. jul. 1. proclamatio értelmében vagyonaiknak a lázadás által okozott károk megtérítésére leendő elkobzásán kívül, — kötél általi halált érdemlenek, és neveik a bitófára kiszegezendők.

Ezen, a cs. k. 3. hadparancsnokság által megerősített itélet ma

kihirdettetett és a szolgálati szabályzat utasítása szerint végrehajtatott.

Pest, május 6. 1852. A cs. k. haditörvényszék.»

Nagy érdekkel olvastam ezen itéletet és megvallom, hogy csodáltam a haditörvényszék részrehajlatlanságán, hiszen mind az, mit rólam elmondott, csakugyan megfelelt a tényállásnak, nem tagadhatom, hogy szempontjukból tökéletesen igazuk volt, ugyanazért nem láttam ez itéletben semmit, mi ellen, tekintetbe véve álláspontjukat, reclamálnom kellett volna. A haditörvényszék ezen itélete teljes összhangzásban van azokkal, miket ezen emlékiratokban elbeszéltem, azt mondhatnám, hogy ellenségeim részéről hivatalos hitelesítésök.

Julius 4-ike a tengeren talált. Ez az amerikai függetlenségi nyilatkozat évfordulója s az amerikaiak nemzeti ünnepe, melyen még a legcorrectebb nyárspolgár is háza előtt revolverét egynéhányszor elsüti s mindenütt népgyűlés tartatik nagy hazafi beszédekkel. Hajónkon is mozsárdurrogás költött fel s amint a fedélzetre kijöttünk, fellobogózva találtuk az árboczokat. Szép nyári nap volt, a tenger síma, mint a tükör, kilencz órakor isteni tiszteletet tartottak s utána a kapitány felszólított, tartsam az ünnepi beszédet. Megemlítettem tehát, hogy az amerikai függetlenségi nyilatkozat nyitotta meg az újkort, hogy ez a szabadság arany bullája, mely nemcsak Amerikának, de Európának is szól, s hogy elvei a magyar szabadságharczban is irányadók maradtak. Azután elbeszéltem a magyar szabadságharcz főmomentumait s miután Deáktól és Kossuthtól megtanultam, hogy minden beszédben, ha az hatni akar, szükséges egy olyan mondat, mely akár az észhez, akár a képzelő tehetséghez hangzatosan szól, úgy hogy az ember róla könnyen megemlékezzék, én is azzal végeztem beszédemet, hogy a magyar nemesség önként lemondott összes kiváltságairól, kivévén arról, hogy a szabadságharczban legelső legyen a csatatéren, s ha kell, legelső a vérpadon. A phrasis tetszett s előidézte a háromszoros hurraht.

ANGOLORSZÁG S AMERIKA.

I.

Amint Londonba megérkeztünk, ismét visszatért a rendes, prózai foglalkozás; a hosszú amerikai ünnepek után legelőbb hozzá láttunk a tengerentúli benyomásoknak leirásához. Feleségem átnézte s rendezte naplójegyzeteit, melyekhez hozzá adtam a statisztikai, politikai, történelmi és ethnographiai kitéréseket és észrevételeket, így keletkezett négy hónap alatt egy kétkötetes munka Amerikáról, mely újév táján egyszerre Londonban és New-Yorkban jelent meg, ezen czím alatt: White, Red, Black. Sketches of American society in the United States, during the visit of their guest . . «Fejér, veres, fekete. Vázlatok az Egyesült-Államok társadalmából, vendégök látogatása idejében». A könyv sikerült, az angol lapok dicsérték, a közönség olvasta, a németek lefordították. A «Chambers Journal» azt írta róla, hogy a «Pulszkyak könyve Amerikáról egyike a legjobb ilynemű könyveknek, melyek több év óta megjelentek; ügyes megfigyelésében, egészséges itéletében, oly élénk és mulatságos, amint az ember csak kivánhatja». A «Church and State Gazette» azt találta: «Valahára egy egészen becsületes könyv Amerikáról, becsületes és ügyes, a legjobb könyv, mely az Egyesült-Államokról szól». S csakugyan gróf Zichy Ágost, fiatal barátom, megemlíté nekem, hogy midőn kevés évvel ezelőtt Amerikába utazott s egyik ottani ismerősénél tudakozódott oly könyvről, mely őt az amerikai jellemről és viszonyokról tájékozhatná, azt mondta neki, hogy van bizony egy régi könyv, mely e részben még mindig jóformán a legpontosabb, s nagy meglepetésére ez a mi munkánk volt.

Kossuth, amint Amerikából visszajött, sokat közlekedett Mazzinival és Ledru Rollinnel, kik gyanúban voltak, hogy valahol új

zendülést kezdenek, minek következtében a külügyminiszterium, valósziníűleg külföldi hatalmak felszólítása következtében, a policziának meghagyta, hogy Kossuth holmija közt kutasson, midőn ez az egyik lakásról a másikra átvitetik. A rendőr azonban ezt a parancsot másnap egy localis népgyűlésben feljelentette, mely ennek következtében lord Palmerstonnak rosszalást határozott; az ügy a parlamentben is megemlíttetett, a rendőr pedig nem mozdíttatott el s nem büntettetett meg. Ez a különbség az angol és szárazföldi viszonyok közt.

Novemberben megjött a hír, hogy Pierce tábornok, a demokrata jelölt, választatott meg elnöknek az északamerikai államokban. Februárban felszólított Kossuth, menjek ismét Amerikába, látszólag, hogy az új elnöknél a magyar sympathiákat ajánljam s előmozdítsak egy new-york-konstantinápolyi gőzhajóösszeköttetést, a valódi czél azonban titkos instructióm 4-ik és 16-ik pontjában következőleg fejeztetett ki:

4. Nelson útján Picket ezredest utasítani, hogy magát embereivel rögtön indulható állapotba tegye. Olasz-, Magyar- vagy Törökországban szállandó ki, hová első levelemben utasítandom; közvetlen parancsnokságom alatti sereghez csatlakozásra.

16. Magyar barátaimnak vigye meg ön szíves, testvéri üdvözletemet. Beszélje el ön, minő karban voltak az olasz ügyek, midőn Európát elhagyá. Mondja el, hogy én ugyan az olasz revolutió ezen kitörésében meg nem egyeztem s még néhány heti várakozást kivántam, míg t. i. az osztrák-török háború declaratiója consummáltatván, Ausztria többé vissza nem léphet; az amerikai új kormány pedig hivatalba lép. De mégis, kiütvén a forradalom, kötelességemnek tartottam Olaszországba sietni s ha lehet annak oly segítségére lenni, hogy eredménye lehessen. Mihelyt arról meggyőződöm, hogy az olasz revolutió tarthatja magát, vitéz barátaim szolgálatára tehát ügyünknek szüksége van, azon tudósítást küldöm, hogy az általam kinevezendő parancsnokság vezénylete alatt induljanak. Ön pedig már most eleve is megbizást kapott ezen esetre a kormánytól az elszállítást eszközölni; tehát ne hirtelenkedjenek, hanem várják be rendeletemet s a szerint cselekedjenek.

Kossuth t. i. Mazzini optimismusában tökéletesen osztozott s hitte az olasz forradalom kiütésének sikerét; ez azonban csúfos kudarczot

vallott Milanóban, épen miután Angolországot elhagytam, úgy hogy amerikai útam még megérkeztem előtt czélját vesztette.

New-Yorkban felkerestem barátomat, Horace Greeleyt, a New-York Tribune szerkesztőjét. Hírlapja a legelterjedtebb volt Amerikában, leginkább a heti és félheti kiadásokban, melyekben elhagyva a helyi híreket, az egész hét vezérczikkeit és nevezetesebb eseményeit egy számba összeszorította a farmerek számára, kiknek nincs oly kiváncsiságuk, hogy minden nap új hírlapszámot olvassanak, de vasárnap jó sokat akarnak egyszerre e tekintetben élvezni. Greeley lapja külösen az új-angol és nyugati államokban el volt terjedve, a déli államokban nem igen látta az ember, mert ámbár a törvény tiszteletét meg nem sértette, mégis mindenütt látszott benne a rabszolgaság elleni törekvés. A szerkesztőségnél csakugyan megtörtént velem, amit Laboulaye ismeretes novellájában, «Páris Amerikában», elmond, hogy t. i. midőn az európai események némely részleteit elbeszéltem Greeleynek s félórai társalkodás után ismét elbucsuztam, két dollár tíz centet nyomott kezembe. Megkérdeztem őt, mi ez?

— Hát nem vette észre, hogy amint a londoni dolgokról beszélt, intettem a gyorsírónak ott a szegletben s az lekapta szavait, ki is szedettek, ime — mutatva a még nedves lapot, amint a nyomdából kijött — ki is vannak már nyomtatva, a honorarium sorszám szerint két dollar tíz centet tesz, mert lapomban nem jelenik meg egy sor sem, mely nem volna megfizetve.

Az igaz, hogy Greeley nem is szerzett valami különös nagy vagyont, de annál több becsületet; volt neki sok hóbortja, de meggyőződésének tisztaságát soha sem vette senki kétségbe, s csakugyan Grant második választása idejében ő volt azon ellenfélnek jelöltje, mely a tábornok által eltűrt corruptio ellen oly élénken fellépett. Greeley akkor, kevés héttel a választás napja előtt, épen a legnagyobb korteskedés idejében, az izgatottság következtében megbetegedett és meghalt.

A Tribune nagy versenytársa a New-York Herald volt, Gordon Bennet lapja, mely külösen a déli államokban terjedett el; mint revolver-hírlap kezdte pályáját, később tisztességesebb lett, a demokratiának mindig hízelgett, következetességet soha sem keresett, az egyik szám igen sokszor ellentmondott a másiknak, tudott a körül-

ményhez simúlni s végre nagyhatalommá nőtt egész Amerikában s midőn tulajdonosa s alapítója meghalt, mesés vagyont hagyott maga után, melyet fia a legnemesebb czélokra fordít. Tudjuk, hogy ő küldte ki Stanleyt Livingston felkeresésére, Smith Györgyöt Ninivébe, az assyriai királyok könyvtárának felásatására — ezt társaságban tette a londoni Daily Telegraph-al — s most ismét egy észak-sarki expeditiót szervezett s roppant jövedelmének egy részét mindig kész a tudománynak szentelni.

Greeley felszólítására a New-York Tribunenak európai levelezője lettem s az maradtam tíz egész esztendeig, írtam hetenkint két czikket, mert a pósta-összeköttetés Amerikával akkor csak kétszer történt egy hétben, s a tengeri táviró-huzal még nem volt letéve.

II.

Az elnök fölavatási napja közelgett, az egész világ Washingtonba rohant, én is felültem a vasútra és a beszélgetésből csakhamar észrevettem, hogy az utazók mind vagy hivatalt, vagy valami kormánykedvezményt keresnek; tréfából fel is ugrottam székemről s felkiáltottam: «Washingtonba megyek ugyan, de nem kérek ott semmit az új elnöktől, ha van még valaki hasonló járatban, nyilatkozzék». Nagy nevetés követte szavaimat, mert a harmincz-negyven utazó, ki ezen waggonban ült, mind keresett valamit az elnöknél. Millard Filmore, az előbbi elnök, csak alattomosan pártolta volt a demokratákat, mint a conservativ whigek választottja, most telivér demokrata elnök választatván, változtak a hivatalnokok, mert Amerikában a közhivatalt nem tartják életpályának, hanem csak ideiglenes foglalkozásnak, mely rendszerint a választások következtében megszakad és változik.

Washingtonban megismerkedtem Mr. Andrewssal, a ki Canadában akart consulnak kineveztetni, igen derék ember volt minden tekintetben, de némileg élhetetlen; elpanaszolta nekem, hogy nem tudja, miként rendezze el, hogy befolyásosabb képviselőkkel, senátorokkal és miniszterekkel megismerkedjék; mondta, hogy szívesen költene erre jó összeg pénzt, nem szükölködik benne. Azt tanácsoltam neki, vegyen lakást egy hôtelben, mely közel fekszik a capitoliumhoz s rendezzen minden tíz órára reggelit, legalább tizenkét személyre,

szerezzen jó szivart és pezsgőt, én majd meghívom számára a vendégeket; s csakugyan kevés nap alatt divatba hoztam, hogy a legbefolyásosabb férfiak, midőn ülésbe mentek, útközben Andrewsnál reggeliztek; én szóval tartottam őket, Andrews pezsgővel, s ő csakugyan elérte czélját s kieszközölte kineveztetését, nekem pedig volt alkalmam a régi ismeretségeket megújítani, az újabb tényezőkkel megismerkedni s belepillantást nyerni az amerikai belpolitika cselszövényeibe. A rabszolgakérdés uralkodott most is minden más kérdés felett; aki e tekintetben nem osztozott a dél nézeteiben, az hiába kereste a hivatalt vagy kedvezményt; mindenkinél az első kérdés az volt, van-e egészséges nézete a *lúdról* (is he sound about the goose?), ami annyit jelentett: fenn akarja-e tartani a rabszolgaságot és annak minden következményeit? A demokraták e részben kérlelhetetlenek voltak. Seward híres kijelentése a kikerülhetetlen harczról (irrepressible conflict) a dél és észak közt most tökéletesen világos lett előttem, nem kételkedhettem többé, hogy ezen kérdést előbb-utóbb csak a belháború fogja megoldhatni. Az északi államférfiak soká engedtek ugyan s kerülgették az összeütközést, de épen ez adott bátorságot a délieknek, kik soha sem hitték, hogy a szorgalmas, takarékos északiak képesek lehetnének vagyonukat s életöket koczkára tenni egy oly kérdés miatt, melynek csak erkölcsi hatása van reájok. A délnek uralkodása megdönthetetlennek látszott s legrosszabb esetben is remélték, hogy az északi államok meg fogják engedni a délieknek, hogy külön váljanak tőlük s külön kormányt alkossanak magoknak. Az ország egységének eszméje nem volt akkor még oly erős, mint később, midőn a belháború viszontagságai jobban összeolvasztották az egyes államokat s a központi hatalom megerősödött.

Több hétig vártam újabb utasítást Európából, azalatt tanulmányoztam az amerikai jellem különösségeit, melyek az európaitól eltérnek. Igy például csodálkoztam, midőn egy miniszteri ebédnél Cabet-vel találkoztam, a franczia communistával, aki egy egészen új alapokon fekvő államszervezetről álmadozott, az úgynevezett Icariáról, s kit Francziaországban hol a börtönre, hol a bolondházra érettnek tartották. Itt a legnagyobb tisztelettel viseltettek iránta, s midőn a felett csodálkozásomat egyik vendégtársamnak kifejeztem, azt felelte: mi minden új eszmét tisztelünk, nem ismer-

jük hatáskörét s horderejét, országunk elég nagy, hogy minden ily újító megpróbálhassa eszméinek valósítását; ha sikerülnek, terjedni fognak, ha az életben nem sikerülnek, midőn szabad tér volt engedve számukra, akkor magoktól is elenyésznek.

Zápores volt, egyszerre csak egy ismerős senátor átázva lépett be hozzám. Csudálkozásomra, mit csinál ily rossz időben az utczán, elmondta, hogy reggel dolga volt az elnöknél a fehér házban, azalatt beállt a zápor, ő az omnibuszba ült be, mely hamar megtelt, lakásom közelében azonban tulajdon szakácsnéja lépett be az omnibuszba a csirkével, amit a piaczon vett, s miután amerikai nézetek szerint a nőnek mindig helyet kell csinálni s ha több hely nincs, annak kell kiszállni, ki legtávolabbról jött s ez épen ő volt, gyalog kellett áznia, hogy a szakácsnéja omnibuszon mehessen; így követeli ezt az amerikaiak tisztelete a nőnem iránt. Ő a záporban a legközelebbi hôtelba szaladt, a melyben én laktam, annak köszönhettem látogatását és ezen leczkét az amerikai szokásokban, melyeknek csakugyan egyik fő jellege a női nem iránti tisztelet. Jelenlétökben nem hall az ember soha illetlen szót vagy megjegyzést s azért nem egyszer tapasztaljuk Amerikában, hogy kisasszonyok minden kisérő nélkül utaznak a szövetség egyik határától a másikig, éjjel-nappal, vasuton, férfiak közt, anélkül, hogy kitennék magokat egy illetlen szó vagy megjegyzés veszedelmének. Különben is oly szabadságuk van, aminőt mi a régi világban nem igen adunk; kiséret nélkül járnak ki, kötnek ismeretséget; a közvélemény egyátalában nem tekinti őket örökös gyámság alatt tartandó egyéneknek. Az amerikai szabadság kiterjed rájok is, nemcsak a férfiakra, s amellett az amerikai társaság semmivel sem rosszabb mint az európai, sőt igen sok tekintetben tisztességesebb.

Miután Európában semmiképen sem változtak a körülmények s az elfojtott mozgalom meg nem újult, végre utasítást kaptam, jöjjek vissza. E szerint megtettem a búcsúlátogatásokat, az elnök s a miniszterek mind kifejezték rokonszenvöket a magyar ügy, tiszteletöket Kossuth személye iránt, de az alkalom elmaradt, hogy e szép szavaknak valódi jelentőségét kipróbálhassuk, s én közel három hónapi távollét után ismét Londonba kerültem vissza mindennapi foglalatosságomhoz.

III.

Kossuth sohasem lépett le egészen azon talapzatról, melyre őt lángesze és a körülmények helyezték. Nem elegyedett a londoni társaságba, csak kivételesen látogatta meg angol tisztelőit, meghivásokat nem fogadott el s magánosan élt családjával s kevés barát körében, kik őt meglátogatták és szenvedélyesen ragaszkodtak hozzá. A száműzött világban leginkább Mazzinival maradott összeköttetésben, ámbár evvel is egy időre meghasonlott némely nézeteltérések s magyarázatok miatt a felsült milanói zendülésnél. Kevesebb rokonszenv jelentkezett közte és a franczia menekültek közt. Mindjárt kezdetben nagy etiquette-kérdés merűlt fel, vajjon Ledru-Rollin tegye-e az első látogatást Kossuthnál, vagy Kossuth Ledrunél, míg végre mindaketten Mazzininál találkoztak. A lengyeleknek alig volt politikai jelentőségük, Kossuth személyesen tisztelte gróf Worcelt, a demokrata árnyalatnak londoni vezérét, a lengyel emigrátió valódi vezetése azonban Napoleon államcsinyje után is mindig Párisban maradott, s mintegy franczia institutióvá vált, mely túléli a politikai mozgalmakat. Egyéb nemzetiségű menekülteknek nem volt más mint személyes jelentékenysége, hatalmat, a közvélemény szerint is, csak Mazzini és Kossuth képviseltek.

Amint Kossuth amerikai diadalmenetéről visszajött s Napoleon államcsinyje és a milanói zavargások tökéletes felsülése politikai terveinek kivihetőségét egyelőre megakasztották, a mindennapi prózai élethez neki is hozzá kellett szoknia. Első gondolata a sajtó volt s némely pillanatban maga is elhitte, hogy külországban is képes volna oly hatást gyakorolni, mint annak idejében hazánkban ; ugyanazért midőn az öreg Lewi, a Sunday Times szerkesztője és tulajdonosa, hozzájött és felszólította, hogy minden vasárnap vezérczikket írjon lapjába, erre szívesen ráállt, anélkül, hogy angol barátainak tanácsát e részben kikérte volna. Czikkei tetszettek ugyan, de különös feltünést még sem okoztak, beszédeinek roppant sikere nagy részben személyességében és előadásában rejlett, mely az irott czikkekre nem mehetett át. Különben is a Sunday Times közönsége nem volt épen a legválogatottabb, Skócziában s Angolország istenfélő s a vasárnapot igen szigorúan megtartó osztályaiban nem olvasnak oly lapot, mely vasárnap jelenik meg, különben ez volt a sport-köröknek

is organuma, melyek Angolországban épen nem állanak jó hírben a tisztességes osztályoknál: szóval Kossuth nem volt a maga helyén a Sunday Times hasábjaiban. Keresett is ürügyet, hogy kötelezettségétől felszabadítsa magát s miután Lewi sem találta nagyon előnyösnek ezen összeköttetést s lapja alig nyert valamit azáltal, hogy Kossuth czikkei benne megjelentek, az összeköttetés nemsokára megszünt, annál is inkább, mert Slack, egy igen ügyes angol, ki ügyvéd is volt, mikroskopikus vizsgálatokkal is foglalkozott s az Atlas hetilapot szerkesztette, oly ajánlatot tett Kossuthnak, mely neki megtetszett, azt t. i., hogy a legközelebbi évnegyedben kijelentik, miszerint Kossuth ezentúl nézeteit mindig kizárólag az Atlasban fogja közzétenni s minden új előfizetés, amely ezen nyilatkozat után a lapra beküldetik, tehát az összes szaporodás, mely ezen közreműködésből ered, kizárólag az ő számlájára irassék. Egyébiránt ez sem mutatkozott oly jövedelmezőnek, mint azt mindketten hitték; az angolok személyessége által el voltak bájolva, de irott czikkeinek nem tulajdonítottak elegendő jelentékenységet, annál is inkább, miután ezek nem birtak különös actualitással. Napoleon államcsinyje óta Kossuth az angolok nézete szerint csak a multat képviselte, nem a jelent, nem is a jövőt. E szerint az összeköttetés az Atlassal szintén nem tartott soká, mert a várakozásoknak nem felelt meg. Ekkor egy kisebb város meghívta Kossuthot felolvasásra. A felolvasások Angolországban különös institutióvá fejlődtek. A színház sohasem tünt fel Angolországban közművelődési intézetként, sőt inkább Cromwell óta Skócziában, a methodistáknál s több buzgó vallási sectánál valami bűnösnek vagy legalább is meg nem látogatandónak tekintetett. Keresni kellett tehát módot, melyen a közönséget mulattatni lehessen, s hosszabb idő óta keletkeztek Angolország csaknem minden városában úgynevezett irodalmi körök, összeköttetésben közkönyvtárakkal, melyek időről-időre felolvasásokat rendeznek hírneves személyek által s ezeket ily felolvasásokért tisztességesen honorálják. Igy keletkezett Angolországban egy különös osztály, a lecturerek, kik nyáron át hat vagy tizenkét felolvasást készítenek s ezeket azután télen át a különböző városokban adják elő, a hol nekik a vállalkozók bizonyos jövedelmet biztosítanak. Tudva van, hogy Dickens és Thackeray is tartottak néha ilyféle felolvasásokat, voltak azonban olyanok is, a kik kizárólag ebből éltek s telen-

kint öt-hat ezer forintot kerestek. Kossuth angol barátainak tanácsára elfogadta ezen első felolvasást, csak azért, hogy köztudomásra jusson, miszerint ő nem idegenkedik e keresetmódtól s csakugyan amint híre terjedt, hogy ő ismét a nagy közönség előtt fellép, a skótok, kik őt még nem ismerték ugyan, de már azért is különös rokonszenvvel viselkedtek Magyarország iránt, mert él még köztök a skót független államéletnek hagyománya, csakhamar felszólították Kossuthot, hogy őket látogassa meg s különösen Edinburghban és Glasgowban tartson beszédeket. Ő erre igen szívesen ráállt és ezentúl minden második esztendőben felolvasásokat tartott Angolország vagy Skóczia provincialis városaiban; szónoklatának régi varázsa még mindig gyakorolta mesés hatását és új meg új barátokat és tisztelőket szerzett neki. Nem volt Angolországban soha idegen, aki annyira népszerűvé tudta volna magát tenni, mint ő. Az angol egyátalában nem igen szereti az idegent s lenézi azt, mert magát minden tekintetben jobbnak véli, mint bármely idegent; de Kossuth iránt mindig a legnagyobb tisztelettel viseltetett, annál is inkább, mert ő a Napoleon elleni conspirátiókban és merényletekben nem vett részt, melyeket a franczia menekültek, sokszor Mazzini tudtával is, Londonból készítettek elő, az angolok nagy boszuságára, kik minden politikai üldözöttnek igen szívesen adnak menhelyet, de azt még is röstelik, ha ezen menhely arra használtatik fel, hogy szomszéd fejedelmek élete ellen merényletek készíttessenek elő, s ugyanazért azt találták, hogy a vendégszeretettel való ily visszaélés nem tisztességes. Tudták ugyan, hogy a menekvők ily tervekkel soha sem hagynak fel, de annál jobban tisztelték Kossuthot, aki a Napoleon élete ellen való törekvésekbe semmiképen bele nem avatkozott. — Kossuth példájára én is tartottam néhány felolvasást; műtörténelmieket: a művészet befolyásáról az iparra, a természet befolyásáról a művészetekre, Londonban, Sheffieldben, Manchesterben s Walesben, szívesen meghallgattak s elég jól fizettek; az angol szereti, ha tanulhat.

IV.

A menekültek nehezen tudták felfogni valódi állásukat Angolországban. A menhelynek csak jogait ismerték el, de kötelességeit teljesíteni eszökbe nem jött. Igy pl. kevéssel Kossuth megérkezése

előtt a németek egy «izgatási szövetséget» alapítottak Londonban és ezt tüstént nagy hűhóval a lapokban is hirdették teljes nevök aláirásával. A Times ennek következtében egy erős czikkben fenyegette azokat, a kik az angol menhelyet politikai cselszövények és összeesküvések színhelyévé teszik oly hatalmak ellen, melyekkel az angolok békében élnek. Tausenau ennél fogva, kit személyesen más oldalról is fenyegettek, hozzám fordúlt, mutassam be Cobdennél, kiben a számüzöttek mint a continentalis szabadság legőszintébb barátjában bíztak. Ettől a következő levelet vettem, mely az angol nézeteket legjobban fejezi ki:

«Tökéletesen igazsága van, midőn azt írja, ily dolgokat lehet tenni, de nem eszélyes rólok szólni. Ez épen az én nézetem a német izgatási szövetség szerzőinek magaviseletéről Londonban. Ők magok adták fel magokat nyiltan a legoktalanabb (injudicions) módon s a diplomaták megtámadásának tették ki magokat. Egy-két czikk a Timesben előkészíti a parlamentet egy új idegen billre, hogy ily dolgok bármi módon elkerültessenek és minden idegen rendőrségünk kénye alá helyeztessék, csakúgy mint a continensen történik. Ez az, ami engem annyira felboszant ezen emberek ellen. A németek egyszerre a legtudósabb és legügyetlenebb emberek, s midőn a liberálisok oly kevés tapintattal bírnak, nem csoda, ha ostoba fejedelmeik igen könnyen leverhetik őket stb.»

A menekültek az angol szokásokkal sem tudtak semmiképen megbarátkozni. Igy például minden angol közebédnél nélkülözhetetlen személy a toastmaster, ki az elnök széke megett áll s az illő alkalommal felszólal: «Uraim! csendet kérlek!» s kijelenti, ki s mire emeli a poharát s ki lesz az, ki a felköszöntésre felel. A németek is adtak egyszer közebédet, melyre a többi menekültek főbbjei meg voltak híva, köztök én is. Amint beléptem, hozzám jött mindjárt a főpinczér, ki engem ismert, kérdezve, ki lesz a toastmester? Megmondtam neki, hogy a németeknél a toastmaster egészen ismeretlen institutió. Erre nagy bölcsen megjegyezte, hogy már most tudja, mért nem sikerült és nem sikerülhet soha a németeknél a forradalom, hiszen ez oly nép, mely rendet nem tud tartani és toastmaster nélkül gyűl össze közebédre. Volt ugyan köztük egynéhány, de kevés, aki beleélte magát az angol életbe, mint pl. Blind Károly; mások büszkélkedtek abban, hogy az angol nézetekkel és szokások-

kal ellentétbe tegyék magokat. Schramm pl. szerette az angoloknak bebizonyítani, hogy Shaksperet nem értik s nem is érdemesek reá, csak a németek tudják megbecsülni. Bucher Lothár pedig kimutatta, hogy az angol parlamentarismus puszta ámítás.

V.

Míg Kossuth egészen visszavonúlva élt, s néhány személyes barátain kívül az angol közönséggel csak a felolvasó teremben érintkezett, én és feleségem a londoni társaság különböző rétegeivel folyvást összeköttetésben maradtunk s természetesen az írói körökkel is megismerkedtünk. Dickens különös előzékenységgel viseltetett mindig irántunk, őt nem igen lehetett látni társaságban, visszavonulva élt egy külön körben, melyhez főkép hetilapjának munkatársai tartoztak; az év egy részét rendesen Francziaországban töltötte s az úgynevezett angol társaságot nem igen szerette. Épen ellenkezője volt Thackeray, kit az aristokratia estélyein gyakran lehetett látni s a Garrick-clubban, hol színészek, a színház pártolói és írók esténkint összegyűltek. Humora sohasem hagyta el. Egyszer lord Ellenborough jött szóba és Hayward, ki aristokratikus ismeretségeivel szeretett kérkedni, megemlíté, hogy pénteken nála ebédel. Thackeray megjegyezte: épen jó, ő is péntekre van oda meghíva, majd együtt mehetnek. Hayward egy pár pillanatig hallgatott, aztán, mintha most jutna eszébe, felszólal: de mégsem péntekre vagyok meghíva Ellenboroughékhoz, mire Thackeray szárazon megjegyezte: én sem.

A lapok szerkesztőivel mind ismerettségben voltam, különösen Forsterrel, az Examiner szerkesztőjével, Dickens meghitt barátjával s későbbi biographusával; Lewessel gyakran találkoztam, többnyire az omnibusz tetején, midőn ő is, én is a cityből hazafelé jöttünk, Douglas Jerrolddal, s a Howitt-családdal is többször találkoztunk és Thornton Hunttal különösen midőn ennek sógora Gliddon, aki sok évig északamerikai consul volt Egyiptomban, és több könyvet írt ezen országról, Londonba érkezett s velem megbarátkozott. Nagyobb munkát készített akkor elő ezen czím alatt: «Indigenous Races of Men», melybe én is egy hosszabb értekezést írtam a művészetről ethnologiai szempontból. Ő akkor sokat foglalkozott egy gyarmato-

sítási tervvel s vasuttal Hondurasba, mely engem is némileg érdekelt s melynek következtében Squierrel az amerikai tudóssal, ismerkedtem meg, ki a legjobb könyvet írta volt Hondurasról s Guatemaláról s az amerikai régiségekkel is sokat foglalkozott, nemkülönben a Hondurasi köztársaság alelnökével, kiben a vörös bőrre oltott spanyolt nem lehetett fel nem ismerni. Szenvedélyes szemeforgása azonban nem nagy kedvet keltett Közép-Amerikát gyarmatosítani.

A művészek közt leginkább a Landseer-családdal barátkoztunk meg. Sir Edvin mindenesetre a leggenialisabb állatfestész volt Angolországban; hírét azonban nagy részben Tamás testvérének köszönhette, a rézmetszőnek, kinek kitünő rézmetszetei népszerűvé tudták tenni s minden házba behozni öcscse compositióit. A tudósok közt, amint már egyszer említém, a muzeum tisztviselőivel léptem szorosabb összeköttetésbe s időm nagy részét csakugyan a muzeumban töltöttem, hol a régiségeknél, hol az olvasó teremben: a nyelvészek is különösen érdekeltek, főleg Goldsticker, a kitünő szanszkritista, kinél rendes szanszkrit leczkéket is vettem s vele eljártam a nyelvészeti társulat üléseibe, mely engem nemsokára választmányába választott be. A társulatok ülései különös institutióvá fejlődtek Londonban. Télen át s tavaszszal minden nap más-más társulat tartja ülését, legnagyobb része a Sommerset-Houseban. A felolvasások mindig discussióra adnak alkalmat, s a felolvasott tárgynak megvitatására s felvilágosítására; bevégezte után behozzák a theát és kezdődik a fesztelen társalkodás.

Ismerőseink természetesen nagyobb részint a whigek és radikálisok közé tartoztak; Urqhartnál azonban reggelinél találkoztam néha tory kitünőségekkel is. Egyszer Miss Agnes Strickland mellé jutottam, ki, mint az angol királynék életírója, hírre tett szert. Azon időben Macaulay történelmének első kötete jelent meg épen, kérdeztem tehát, mit mond hozzá? a szellemes nő így felelt: «You call it history? I call it his story». Ezen lefordíthatatlan szójáték jelentése: «Ön történelemnek nevezi? Én az ő meséjének». Macaulay egyébiránt nem volt népszerű a társaságban, szépen szólt, szerette maga-magát hallgatni s hozzászokott a megbámultatáshoz, ugyanazért monopolizálta a társalgást, mellette senki sem juthatott szóhoz. Sidney Smithről, a jóízű élczei által híres papról mondják,

hogy azon időben, midőn Macaulay Indiából visszajött, megkérdezték, mint tetszik az államférfi, hosszú távolléte után?

— Csakugyan nagyon javult, különösen bámultam benne néhány szónoki fellobbanását — hallgatásának. (Some eloquent flashes of silence.)

Ismerőseinknek köre évről-évre tágult s lassan-lassan egészen beleéltük magunkat az angol szokásokba, különösen midőn gyermekeink is azon kort érték el, hogy őket iskolába kellett küldeni, ahol természetesen egészen angolokká váltak; azon voltam azonban mindig, hogy a magyar nyelvet el ne felejtsék s tudják magokat magyaroknak érezni.

VI.

Az orosz-török háború megint felvert nyugalmunkból. Kossuth nagy reményeket kötött hozzá s készült Törökországba a magyarokkal együtt. Az ügy azonban nemsokára más fordulatot vett, a franczia-angol-olasz szövetség jött létre Törökország integritásának fentartására, a szövetséges seregek Törökországba indúltak s onnét Krimiába; ez természetesen kizárta Kossuthnak minden beavatkozását, de sokan közűlünk Törökországba mentek; Éber, mint a Times levelezője, Lórodi, mint a török táborkar tolmácsa, Gelics egy angol idegen-légióban, melybe sok magyar állt be. Türr az angol élelmezési bizottság szolgálatában Bukarestbe jutott, ahol akkor már az osztrák sereg bevonult volt. Amint az osztrák tisztek ottlétét megtudták, a parancsnokság őt a neutralis területen elfogatta, s Erdélybe vitette a haditörvényszék elé. Ez természetesen Angolországban nagy felindulást eszközölt, az angol kormány tüstént követelte kiadatását, mire az osztrák kormány rá is állt, de a dekórumot mégis meg akarta tartani, tehát a haditörvényszék által halálra itéltette, de Magyarországon keresztül Triestbe kísértette, ahol az angol consulnak adatott át, ki őt angol hajón tüstént visszavitette Konstantinápolyba.

A nyarat rendesen Whigt szigetén töltöttük, ez Southamptontól és Portsmouthtól délre fekszik; Francziaország felé nyuló partjának éghajlata egészen eltér az angoltól; a sziget közepének fensíkja védelmezi az alacsonyabb partot az északi szelektől, a Golf folyó is beleütközik ezen partokba, itt tehát minden évben meg szokott érni nemcsak a szőllő, de a füge is. Az ember London szomszédsá-

gában élvezhet olasz langyos szellőt. A szigetnek azon időben nem volt még vasútja s azért nehezebben jutott hozzá az ember mint most, hol a vasárnapi közönség rendesen el szokta özönleni; időnkben a Shanklin és Ventnorban épült csinos villák csak téli lakásul szolgáltak azon gyengélkedőknek, kik nem mehettek Dél-Francziaországba, de nyáron át üresen álltak, az angolok melegebbnek tartották az éghajlatot, mint hogy a nyarat ott töltsék; mi természetesen épen azért kerestük fel e helyeket, hol aránylag olcsó áron élvezhettük a nyarat és a tengeri fürdőt. A divatos idény és drága lakbér ott az őszi napéjegyennel kezdődött; mi már július kezdetén mentünk oda és szeptember közepén távoztunk. Úgy rendeztük el, hogy ismerőseink közűl mindig többen szintén jöjjenek oda nyaralni. Ott sétálgattunk, gyűjtöttük a tenger élő virágait s a sziklák kövesüléseit, olvasgattunk, bejártuk a sziget minden szebb pontját, este pedig hol az egyiknél, hol a másiknál kedélyes társalkodásnál vagy zenénél találkoztunk. Egyik-másik esztendőben Kossuth is itt töltötte a nyarat, de kívülünk a többi társasággal nem igen közlekedett; mi, ha Herzen Ventnorban volt, ki nem fogytunk az adomákból és élczekből, a nagy orosz agitátor egyike volt a legszellemesebb társalkodóknak, kifogyhatatlan szláv humorral vegyítette finom franczia élczeit. Az angolokat nem igen szerette; ő, mint minden orosz, sokkal inkább rokonszenvezett a francziákkal, szerette kigúnyolni a német nehézkességet és ügyetlenséget, ámbár nevelésére épen a német philosophia nagyobb befolyással volt, mint a franczia irodalom. Miután azonban ő indította meg s adta ki a Kolokolt (a harang), azon hatalmas orosz izgató forradalmi lapot, melyet Miklós czár is rendesen elolvasott, mert sokszor olyan leleplezéseket talált benne, melyek őt is érdekelték, az ily hetilap kiadására egész Európában nem talált alkalmasabb és biztosabb helyet, mint Londont.

Természetes, hogy ezen lap szorosan el volt tiltva Oroszországban, de azért mégis több ezer példányban csempésztetett be az országba, minden orosz, a ki a nyugaton élt vagy utazott, folytonosan járatta. Herzen s barátja és dolgozó társa, a híres költő, Agareff, ki családjával házában lakott, roppant népszerűek voltak Oroszországban egész 1863-ig, de midőn ekkor a lengyel forradalom jogosságáról írt, egyszerre minden befolyásukat elvesztették Orosz-

országban ; az Aksakoffok és Katkoffok nemzetiségi izgalma lépett előtérbe. Az orosz a szabadsággal keveset gondol, midőn a panszlavismus jő szóba.

Bakunin is, midőn Sziberiából szerencsésen megszökött s Amerikán keresztűl Londonba jött, Herzennel szövetkezett, nézeteik azonban nem egyeztek meg egészen s így elváltak egymástól, az orosz agitátor az európai nihilisták szélsőbali főnökétől; mert Bakunin még Oroszországot is kicsinylette, ő az összes európai viszonyok teljes átalakítását fogta fel czéljáúl.

VII.

Az amerikai Egyesült-Államok elnökének székfoglalása után legelső foglalatossága a tisztviselők kinevezése, párthiveinek jutalmazása. Tudvalevőleg a minisztereknek egészen különböző állásuk van Amerikában, mint az európaiaknak ; ők nem tagjai a congressusnak vagy senátusnak, nem is felelősek annak, ők az elnöknek csak tanácsadói és titkárai, a felelősség egész kiterjedésében kizárólag az elnököt illeti, ki a senátus helybenhagyási joga által kinevezéseiben némileg korlátoltatik, valahányszor annak többsége ellentétben áll az elnök pártszinezetével. Azon időben legelső díjnak tartatott a liverpooli consul állása, mely a díjakból eredő jövedelmére nézve a teendők sokasága mellett az elnök fizetésével felért. Azután következett mindjárt a londoni consul állása, mely szintén a jövedelmezőbbek közé tartozott. Ez Saunders magyarbarátnak jutott osztályrészűl, mint a demokrata-párt egyik legtevékenyebb, magát minden tekinteteken túltevő főkortesének, ki most Londonban Kossuthnak és Mazzininak minden tőle telhető szolgálatot szívesen megtett, mert rokonszenve az európai forradalomé volt, s azoké, kik képviselték. Amerikai utazók által s amerikai útlevelekkel jutottunk ismét összeköttetésbe Magyarországgal ; ilyennel ment be Figyelmessy az országba s játszotta ki a Bach-huszárok ostoba durvaságát.

Otthonról s különösen Budapestről a legczifrább jelentések jutottak Kossuthhoz, hogy ott az összeesküvés teljesen szervezte a felkelés lehetőségét, s különös, hogy Kossuth, Klapka s a menekültek főbbjei hitelt adtak az ily tudósításoknak. Én elhittem ugyan az

általános elégületlenséget, de a szervezésben s felkelési készültségben semmiképen sem tudtam bízni, s főleg azon botránykoztam meg, hogy az országban állítólag fennálló szervezésnek vezérei folyton pénzt kértek Kossuthtól: mert külföldi pénz nélkül, úgy mondták, Magyarországban nem lehet forradalmat csinálni, de azzal mindjárt. Egyébiránt mindnyájan igen jól tudtuk és sohasem kételkedtünk abban, hogy Magyarország csak oly esetben kelne fel, ha a külső viszonyok alkalmat adnának arra, akár a forradalom új kitörése által Francziaországban, akár valamely nagy háború által, melybe az osztrák birodalom keverednék bele.

Saunders igen jó viszonyban állt az európai menekültek fejeivel, míg Buchanan, az Északamerikai Államok londoni követe, kiről mar most is rebesgették, hogy ő lesz a legközelebbi választásoknál a demokrata párt elnökjelöltje, Londonban a conservativ körökben lett népszerűvé s velünk egyátalában semmi összeköttetésben sem állt. Saunders tehát, midőn követje visszakészült Amerikába, nagy búcsúebédet adott, hogy, amint magát kifejezte, az amerikai demokratia vezérével megismerkedtesse az európai demokratia vezérférfiait. Az asztalnál a házi asszony mellett Buchanan ült, mellette Kossuth, a másik oldalon Ledru-Rollin s Mazzini; ott volt a lengyel Worcel, az orosz Herzen, Orsini, ki épen akkor szabadult ki a legregényesebb módon a mantuai erődből, Garibaldi, ki mint egy amerikai kereskedelmi hajó kapitánya épen most Chinából érkezett meg, Sickles és felesége, a követségi titkár, ki később egy házi tragédia, s az amerikai belháború alatt mint északi tábornok vitézsége által vonta magára a közönség figyelmét. Ott volt végre Ihász ezredes, Kossuthnak tántoríthatatlan híve és én. Azon időben nem igen gyanítottuk, mily nagy szerepet fog még játszani egyike-másika a vendégek közűl. Tudtuk, hogy Buchanan meg fog választatni elnöknek, azt nem gyanítottuk, hogy a hatalmas Ledru nem tűnik fel többé a tettek színpadán, hogy Herzen el fogja veszteni befolyását a forradalmi Oroszországra, hogy Orsini neve egy rettenetes merénylethez lesz kötve, hogy Garibaldi országokat hódít meg s diktátora lesz Dél-Olaszországnak. Azon időben minden esetre Kossuth és Mazzini voltak a legjelentékenyebbek ezen társaságban, melylyel Buchanan nem igen ugyanazonosította magát.

VIII.

Magyarországból Wargha István jött meg hírekkel s levelekkel. Nekem ezen ember sohasem tetszett, s most még kevesebbet, mint azelőtt. Nem soká időzött Londonban, elment Jersey szigetére, hol Perczel és Teleki Sándor laktak. Odautazása előtt egy angol pinczérrel kompániában házat vett Londonban, mely visszajötte előtt szerencsésen elégett, de magasan biztosítva volt. Mindez oly gyanút gerjesztett bennem, hogy Kossuthot figyelmeztettem, ne bízzon ezen emberre semmit. Kossuth nem is használta fel komolyan, mégis kezére bizott amerikai Kossuth-bankókat, hogy azokat a magyar hívek közt árusítsa el s így alap teremtessék a politikai izgatás czéljaira. Wargha Párisba is ment s onnét vissza Magyarországba, hol nem sokára azután feltalálták az elásott koronát s a gyanút, hogy ezt Wargha árulta el, nem enyésztette el a zsandárok által történt elfogatása s több hónapig tartó börtöne. Kossuth nagyon meg volt lepetve a korona felfedezése által; mert ő nem ismerte rejthelyét; Szemere ásatta azt el két három barátjával, kiknek egyike Amerikában volt, egy másik az országban maradt.

IX.

Meghalt nagybátyám régiséggyűjteménye megérkezett Londonba. Ismertem művészeti és régészeti becsét; meg akartam mutatni az angol közönségnek, mert büszke voltam reá s tudtam, hogy ez igen nevezetes helyet foglal el a magángyűjtemények közt. Fejérváry már régen lerajzoltatta minden nevezetesebb tárgyait. Ezen rajzokat Braun Emiliónak, a római régészeti intézet titkárának adtam át, ki ezeknek nyomán a gyűjteményt a Bulletino del instituto-ban több számon keresztül ismertette. A régészeti társaság Londonban, melylyel már régebben álltam összeköttetésben, szívesen engedte meg, hogy helyiségeiben és szekrényeiben közszemlére felállíthassam a gyűjteményt. Henszlmann, ki azon időben Londonban volt, megírta katalogusát. A gyűjtemény több különböző részből állt, némely válogatott egyiptomi régiségekből báró Stürmer gyűjteményéből, egy kicsiny, jelentékeny darabokból álló etruriai és nagy-görögországi díszedény-gyűjteményből, számos, kitünő bronz

szobrocskákból és házi eszközökből, melyek közt némelyik görög eredetű. Itt volt egy szép példányokban gazdag vésett drágakő-gyűjtemény, három féléletnagyságú antik márványszobor, több régi mellszobor; egy elefántcsont dombormű-gyűjtemény, mely kezdve consuldiptychonokkal s byzanci és karolingi vésményekkel, a dombormű történetét egész a XVI. századig igen jól képviselte; végre olasz majolikák a XVI. és XVII. századból, köztük két gyönyörű tál a mantuai herczegek czímerével és Perugino iskolájából való rajzokkal, az úgynevezett biancheggiato modorban. Volt még néhány középkori műemlék is, képek közűl egy Francesco Francia, Madonna a trónuson szt. Józseffel és szt. Ferenczczel, a művész aláírásával és évszámmal 1512. Ezen kiállítás által megismerkedtem Londonnak legnevezetesebb gyűjtőivel, kik épen most kezdtek azon idők művészetével foglalkozni, mely az átmenetet képezi a római és a középkori művészet közt. Erre nézve főleg a miniatur kéziratok és az elefántcsont domborművek adhatnak támpontot; mindakettőnél azonban nagy nehézségűl szolgált a sokszorosításnak csaknem lehetetlensége, mert eddigelé sem magánember, sem gyűjtemény nem engedte meg, hogy az elefántcsont domborművek gipszben másoltassanak le, félvén attól, hogy ezen művelet alatt megnedvesedvén, kárt vallhatnának. Én azonban engedtem Nesbitt úr kérésének s ráálltam, hogy elefántcsont régiségeim gelatinnal mintáztassanak le s hogy a minták galvanoplastikus módon Franchi, a Southkensington Museum mintázója által örökíttessenek meg, feltételűl szabtam azonban, hogy ha ezen mód szerint a többszörösítés kiterjesztetnék és csereviszony állna be á gyűjtemények közt, én a cserepéldányok megszerzésében előnynyel bírjak. A dolog sikerűlt, különösen miután a franczia muzeum mindjárt ráállt a mintáztatásra és cserére. Igy keletkezett azon gypszgyűjtemény, mely az Arundel-társaság által tagjainak számára készűlt s melynek első kiállításánál én is tartottam felolvasást, melyben kimutattam, hogy a monzai diptychon alakjai egyik részén Valentiniánra és anyjára, másik oldalán Theodosiusra vonatkoznak.

Családom szaporodott, a nagyobb gyermekek nevelése költséget igényelt, gyűjtőnél pedig nem hal ki a gyűjtés szenvedélye, különösen oly helyütt, hol kitünő műemlékek néha elég olcsó áron fordulnak elő; így tehát elhatároztam magamat előbb is a majolica-gyűjte-

ményt egy franczia ismeretes műbarátnak és műárusnak eladni, ki ezeket Párisba vitte s rajtok tetemes pénzt nyert, sőt az elefántcsont-gyűjteményemen is túladtam; ezt előbb a British Museumnak kináltam, de a tisztviselők nem reflectáltak reá, mert épen akkor Maskelyn elefántcsont-gyűjteményét vették meg, mely számra nézve meghaladta az enyémet, de belbecsre nézve hátrább állt. Volt azonban azon időben Liverpoolnak egy tisztességes polgára, Mr. Mayer, ki már egy nagyobb, egyiptomi gyűjteményt vett volt meg s most elefántcsont-gyűjteményemre alkudott; különben maga is folyvást gyűjtött, különösen középkori s renaissance műemlékeket, hogy mindezt szülővárosának ajándékozza s az ottani muzeumot gazdagítsa. Nehezen váltam meg gyűjteményem ezen igen nevezetes és önálló részétől, 18,000 forint azonban oly összeg, mely azon időben s viszonyaink közt rám nézve igen jelentékeny volt, s épen akkor került elő egynéhány rendkívül érdekes vésett gemma, mely különösen érdekelt s így megtörtént az alku s a gyűjtemény jelenleg a liverpooli muzeumot diszesíti néhány magyarországi őskori bronzrégiséggel együtt, különösen egy Mátravidéken talált karddal és két nagy bronzkerékkel, melyek Sárosvármegyében az abbosi határban ásattak fel. Az ily bronzkerekek igen ritkák, van kettő a magyar nemzeti muzeumban is, ezek már súlyuknál fogva sem lehettek soha használatban, sőt ha a tengelylyukba beleteszszük kezünket, azt találjuk, hogy ottan érdesek, hogy tehát azokban soha tengely nem forgott, mert ez még a legrövidebb használatidő alatt is tökéletesen kisimította volna az érdességet. Világos, hogy ezek, mint a királyság jelvényei, a törzsfők és fejedelmek lakását diszesítették; mert a mint jelenleg a korona, úgy régi időkben a kerék jelezte a legfőbb hatalmat; csak az istenek szobrai és a királyok vitettek fogatokon, minden egyéb polgár vagy gyalog járt vagy lóháton, vagy vitette magát zsöllyeszéken. Tudjuk, hogy a rómaiaknál, a királyság eltörlése után, csak a triumfátor járt diadalkocsin diadalmenetében.

Amint már említém, sok időt töltöttem a British Museumban. Ez mindenesetre az európai muzeumok közt, ha nem is kiterjedésére, de mindenesetre a benne őrzött műkincsek belbecsére s nevezetességére nézve, a legelső. Már az egyiptomi óriási szobrok, a feliratos domborművek és halotti sztélák száma sokkal nagyobb, mint bármely más európai gyűjteményben, csak a bulaki, Kairó mellett,

tesz rajta túl, ehhez járultak a Layard által felásott ninivei királyi paloták alabastrom domborművei és szobrai, melyek páratlanok. Az angol nemzet, mely a bibliával igen sokat foglalkozik, különös előszeretettel karolta fel a ninivei régiségeket s az ásatások eredménye itt csakugyan rendkívüli érdekkel bírt, mert feltalálták Sardanapal könyvtárát, számtalan agyag táblácskát és hengert, melyek assyriai ékirattal fedve vannak. Nehéz volt ugyan ezeknek értelmezése, ismeretlen nyelvben, ismeretlen betűkkel írt okmányok sorozata, de az emberi combinatio csakugyan megfejtette ezeket is. Tudva levő, hogy ez az emberi ész találékonyságának egyik legnagyobb vívmánya; könnyítette egyébiránt ezen eljárást a táblák bizonyos neme, mely syllabariumot foglal magában és ezeknek segítségével angol, néhány franczia és német tudós lassan-lassan elolvasta e nevezetes okmányokat, melyekben az assyriai történelem hivatalos szerkezete reánk maradt fenn, és szent könyveiknek egy része, melyek Mózes könyveire s a zsidó legendákra felvilágosító fényt vetnek. Ott van pl. az özönvíz, a sátán isten elleni feltámadásának és legyőzetésének története, a babyloni torony sat.; még magánüzletek jegyzéke is találtatott fel, pl. az Egibi bankárháznak számadásai, melyek több nemzedéken keresztűl tanuskodnak összeköttetéseiről az udvarral, Nabukodonozor királytól le egész Dáriusig; ezek voltak azon idők Rothschildjai; szóval itt egy egész új történelem nyilt meg előttünk, mely hitelesebb és nevezetesebb, mint mind az, mit eddig Ninivéről és Babylonról tudtunk. Mindez nem újság többé azok előtt, kik a régi történelemmel foglalkoznak, de képzelhetni, mily érdekkel kísértem én e régiségek megfejtését. Jelen voltam, midőn a domborművek szállítmányai egymásután megérkeztek és felállíttattak s az agyag táblácskák tartalma kibetűztetett és közrebocsáttatott. Mondhatom, hogy láttam, miként született ezen nevezetes történelem egyes részleteiben s miként nyertek ezek lassan-lassan összefüggést, miként töltettek be a hézagok, míg az egész oly alakban tünt fel, minőben mostan előttünk áll.

Persepolisból a Xerxes palotájából van a British Museumban néhány igen érdekes fekete márvány dombormű, mely az idő által szürke felületet nyert; ezeknél szebbek azonban azok, melyek lord Aberdeen gyűjteményében léteznek. A görög művészetre nézve a British Museum kincsei felűlmúlják a világ minden gyűjteményeinek

remekeit. Itt van először is lord Elginnek híres gyűjteménye Athenből, a Parthenon domborművei s Phidias szobrainak töredékei, melyeknél dicsőbbet emberi kéz soha sem készített. Midőn lord Elgin ezeket az angol nemzetnek először is megvételre felajánlotta, a parlament bizottságot nevezett ki, mely a szakértőket a műemlékek becse iránt kihallgatta. Igen érdekes az akkor uralkodó nézetekre nézve, hogy a kihallgatottak majd mind csak arról szólnak, vajon Perikles idejének ezen maradványai megközelítik-e vagy felűlmúlják a belvederei Apollo márványszobrát, mert ezt tartották Winkelmann óta a legtökéletesebb görög műnek; végre Canova, ki épen hírének tetőpontján állt, megmondta az angoloknak, hogy ezen szobrok és domborművek mindent felűlmúlnak nemes szépségökben, ami eddig ismeretes s hogy ő nem vállalkoznék ezeknek restauratiójára, sőt minden restauratiót oly szentségtörésnek tartana, mely őket eredetiségökből kivetkőztetné s elcsufítaná. Voltak ugyan sokan, sőt vannak most is, kik Elgint ócsárolják, hogy a művészet ezen remekeit eredeti helyökről levétette s Londonba hozta; de ezek nem gondolják meg, hogy a párkányzat azon részei, melyek Athénben maradtak, később a szabadságharcz alatt s az idők viszontagságai által erősen megrongáltattak, sem nem figyelnek arra, milyen befolyással lettek a British Museum ezen kincsei a műtörténelemre, a művészetre s a közönség ízlésének nemesítésére, azóta, hogy kezünk ügyébe helyeztettek úgy, hogy azokat közelről könnyen tanulmányozhatjuk.

Itt vannak azonkívül a phigaliai Apollo templomának domborművei, a xanthusi és lykiai emlékek, melyeket Sir Charles Fellows fedezett fel. Itt a knidosi s halikarnassusi műemlékek, a régi mausoleum fennmaradt domborművei, melyeket Newton barátom ásatott ki. Jelen voltam, midőn Mausolus dicsőséges szobra, a legszebb arczképszobor, mely a régi korból reánk maradt, számtalan darabokra törve a British Museumba megérkezett; úgy rakták össze, mint valami mozaikot, míg az egész alakot öltött s nemes szépségében előttünk állt. Itt vannak az ephesusi domborműves oszlopok töredékei Skopas idejéből, a kyrénei régiségek, szóval a legnevezetesebb eredeti szoborművek, melyek a görög műtörténelmet felvilágosítják s ezeken felűl a kisebb bronz szobrocskák egész serege, etruriai, római ékszerek és házi eszközök, a sírok emlékei s a lakok

felszerelései, a legnagyobb görög s római éremgyűjtemény s végre egy páratlan vésett-kőgyűjtemény, különösen mióta a Strozzi-ház gemmái a Blacas herczeg gyűjteményével szintén ide kerültek, nem is említve az ősrégészeti, középkori s renaissance műveket, melyek egyébiránt a szintén londoni mulatásom alatt alkotott South Kensington muzeumban sokkal fényesebben és rendszeresebben gyűjtettek és állíttattak fel.

Sokat időztem a British Museum teremeiben; a tisztviselők csaknem úgy tekintettek, mintha kartársuk volnék: nyitva volt előttem minden szekrény; én különösen a gemmákkal foglalkoztam, mert azt tartottam, hogy ez a régészetnek ezen időben legelhanyagoltabb része, holott mégis nagy művészet jelentkezik benne. Újabb időkben is keletkeztek kitünő kőmetszők, de ezeknek egy része egyenesen hamisításokkal foglalkozott, antik tárgyakat véstek antik kövekre, úgy, hogy a fölfedezés csaknem lehetetlenné vált. A mult század végén és a jelen század kezdetén az erkölcsi érzék alig-alig szólalt fel a műemlékek ilynemű hamisítása ellen, a művészek dicsőségnek tartották, sőt kérkedtek avval, ha valamely műértőt s gyűjtőt megcsalhattak s új munkát régi gyanánt adhattak el, sőt ezt nem is tekintették csalásnak. Miután több gyűjtő ilyformán megjárta, különösen Lajos bajor király, a régi vésett-kövek gyűjtése egészen kijött a divatból, még Angolországban is, hol Pistrucci éremvéső azáltal lett ismeretessé, hogy ónyx drágakőből régi minta szerint vésett egy kitünő bachans főt melyet Payne Knight, a híres gyűjtő, mint régit vett meg. Ezen eset nagy feltünést gerjesztett, Pistrucci kineveztetett érembélyeg-vésőnek s reformálta a pénzveretet, tőle valók IV. György azon gyönyörű aranyai, sőt rézpénzei is, melyeknek hátlapján szt. Györgynek kitünően vésett alakja látszott. Knight szégyenelte, hogy ő is tévedett, de azóta sem ő, sem az angol nagy urak, kik azelőtt gyönyörködtek a régi vésett-kövekben. — Marlborough herczeg, lord Beverley, lord Breadalbane, Northumberland herczeg, Devonshire herczeg s másoknak gyűjteményei híresek voltak. — nem mertek többé gemmákat venni. Áruk különösen akkor szállt le, midőn Poniatovszky herczeg roppant gyűjteménye Londonban kalapács alá került, mert közel ezer darab új mű volt köztök, régi görög s római művészek nevével eléktelenítve. Igy történt akkor, hogy a gyűjtemény valódi s kitünő régi

kövei is potom áron keltek el. — A gemmák piaczi árának csökkenését csak kevesen használták fel. Herz, londoni gyűjtő, ekkor szerezte össze gyönyörű gyűjteményét, úgy Fould is Párisban. Mind a kettő később szintén elárvereztetett. Én is azon voltam, hogy csekély jövedelmem mellett itt-ott egy jó régi követ szerezzek meg, mely kezem ügyébe kerűlt. Egyszer néhány elsőrendű gemma volt eladó aránylag csekély áron, de ez is meghaladta tehetségemet. Egészen elkomorodva jöttem haza, hogy el kell szalasztanom ezen kitünő alkalmat gyűjteményem gyarapítására. Feleségem megtudván komolyságom okát, valódi női heroismussal, tudtom nélkül eladta szép gyémánt nyaklánczát s megvette számomra a gemmákat. Sokat foglalkoztam ezen időben Plinius természethistóriájának azon czikkével, mely a drágakövekről szól, hogy elnevezéseit a mostaniakkal összehasonlítva, identifikáljam és a fönmaradt emlékekben kimutassam.

A South Kensington muzeum is ezen időben keletkezett, a városnak egyébiráut egészen más részében helyeztetett el, úgy, hogy ezt csak ritkábban látogathattam. Ezen intézet Albert királyi herczegnek, a királyné férjének köszönhető. Ő t. i. az első iparkiállításnál meggyőződött arról, mit az egész világ úgy is tudott, hogy az angolok ízlése iparműczikkeikben mögötte áll a francziának. Régi tapasztalás, hogy a latin nemzetek műízlése sokkal élénkebb; ez némileg öröksége a római czivilizátiónak, melynek traditiói Olasz- és Francziaországban soha meg nem szakadtak egészen. A német faj ellenben nem bír azon természetes ízléssel, mint a román, csak tanulmány által jut oda, hová pl. a franczia nőt ösztöne vezeti. Az angolok ezek mellett a német fajnak legkirívóbb ízléshibáit mutatták nem egyszer. Ismeretes, a színek minő ízléstelen összeállításában gyönyörködik a mulatságokban és bálokban megjelenő sok angol nő, másrészről épen a legfinomabb műértők és műbírálók Angolországban találhatók. Albert herczeg tehát azon volt, hogy rajziskolák, különösen pedig a muzeumok számára megszerzett mintaszerű műipartárgyak által a nemzet ízlését nemesítse. Törekvéseinek czélszerűségét az angol parlament is igen hamar ismerte el, sőt Hume József, a ki a sinecurákat mindig ostromolta s a takarékosságot prédikálta, maga is szószólója lett azon kiadásoknak, melyek művészi czélokra irányoztattak elő a kormány által. Igy nyert a British Museum oly dotátiót, minővel a világon semmi más

muzeum sem dicsekedhetik s mely egy millió forintot halad meg; így alapíttathatott meg a South Kensington muzeum, melyben különösen az olasz renaissance a leggazdagabban képviselve találtatik, olyannyira, mint sehol Olaszországon kívül; így gyarapodott a National Galery is, az európai képgyűjteményeknek csaknem legifjabbika, mely e században vette eredetét, s mindamellett hogy a nagy mesterek képei ritkán szerezhetők meg, mégis most az európai galeriák közt igen nevezetes helyet foglal el. Ennek tisztviselőivel is ismerkedtem meg közelebbről és szabad időmnek egy részét a régi képek közt szerettem tölteni.

Bucher révén barátkoztam meg Goldsticker tanárral, ki az University College-nél a szanszkrit nyelvet tanította. Rendkívül kedves tudós volt, königsbergi születésű, most angollá lett s a keletindiai társaság könyvtárában szorgalmasan tanulmányozta a kéziratokat, különösen pedig a grammatikusokat. Oly kedvesen tudta előadni tudományos buvárkodásait, hogy én is ráadtam magamat a szanszkrit nyelvészetre s nála tanultam azt több szorgalommal, mint sikerrel. Egy régi szanszkrit szótár lemásolásával foglalkoztam főleg s azt készültem kiadni. Ez is, mint minden régi szanszkrit tudományos mű, versekben volt írva, a Brahmán nem is tudja fölfogni, hogy komoly tárgyról máskép lehessen írni, mint kötött beszédben, a próza kizárólag a komikumnak van fentartva. Ezen körülmény akadályozza nagyban a hittérítők munkásságát, mert a bibliát természetesen csak prózában fordították, a hindu pedig, ha prózát lát, már előre is jókedvű és nevetni készűl, mert megszokta, hogy mindaz ami magasztos, ami tudományos, ami komoly, az versbe legyen foglalva.

Az én időmben történt, hogy az angol kormány India kormányzatát a keletindiai társulattól átvette, s ez alkalommal be is hozta az alsóbb hivatalnokok kinevezésénél a versenyvizsgákat, melyeknél azok, kik legjobban tudtak megfelelni a kérdésekre, hivatalra neveztettek ki. Egyszer, midőn épen Goldstickernél dolgoztam, bekopogtat egy csinos fiatal ember és megkéri a tanárt, adna neki néhány leczkét a szanszkrit nyelvből, ő szintén pályáz indiai hivatalra, kiszámította, hogy azon tudományokból, melyeket megtanult, körülbelül hány jegyet nyerhet s hogy a minimum elérésére szüksége volna még két-háromszáz jegyre, ezekre máskép, mint a szanszkrit nyelv által, nem igen tehet szert. Goldsticker megmondta neki, hogy nem

szokása magánórákat adni, végre engedett az ifju kérésének, de csakhamar észrevette, hogy ez bizony alig tud valamit a szanszkritból, még az olvasás is nagy nehézséggel járt, mind a mellett igen szorgalmasan fel szokta jegyezni mindazt, amit az óra alatt hallott. Goldsticker kérdezte, miért teszi?

— Mert mindez igen okos észrevétel, én ezt mind el fogom mondani a vizsgánál.

— Hátha nem kérdik ezt, hanem más valamit?

— Azt sem bánom, mégis erről szólok, hadd lássák a vizsgálók, hogy ha nem is tudok felelni kérdéseikre, tudok más valamit.

Goldsticker nevetett s azt találta, ha ez így van, akkor különb dolgokat is mond neki, melyek még okosabbak, s kezdte előadni átalános nézeteit a szanszkrit nyelvről és irodalomról, nagy súlyt fektetve némely pontokra. Az ifju egy darabig követte az előadást jegyzéseivel, egyszerre letette az irónt.

— Hát mért nem jegyzi ezt?

— Kérem, ez annyira tudományos és oly okos, hogy ezt bizonyosan vizsgálóim sem tudják, ez nekik is újság volna, ezzel azután semmit sem nyerek.

Ismervén a vizsgálók egyikét, egy 50,000 forinttal nyugdíjazott tisztviselőjét a társulatnak, megkérdeztem tőle annak idejében ezen ifju vizsgájának eredményét.

— Oh, mondta Ellis úr, rossz vizsgát tett, de mégis kineveztük hivatalnoknak. A történelemben kérdeztük tőle, vajon Cicero nős volt-e? azt felelte: hogy nem volt felesége; mire kérdeztem, hát kicsoda volt az a Tulliola, a kiről leveleiben oly sokszor emlékezik? mire rögtön azt felelte: igaz, hiszen ez volt a felesége. Nevettem ugyan tudatlanságán, melylyel a leányt anyjával zavarja össze, s egyátalában amint látszik Cicero viszonyaival épen nem foglalkozott, de megtetszett azon életrevalóság, melylyel legkevésbbé sem zavarodva meg, rögtön minden fennakadás nélkül adta elő azt, amit nem tudott. Ilyen ember is szükséges Indiába, nemcsak alapos szóbatudós.

X.

Gyermekeink fel kezdtek nőni, iskolába kellett őket küldeni s így megismerkedtem az angol neveléssel mindjárt kezdetétől fogva.

A gyermekek reggel mentek ki 9 órakor s csak 4 órakor jöttek vissza az iskolából. Minden óra után volt egy negyedig tartó, délben egész órai szünet, mely alatt a gyermekek a játszóhelyen lármázhattak s tombolhattak, délben pedig csekély árért kis ebédet kaptak. A játszóhely Angolországban minden iskolánál a legszükségesebb helyiségnek tartatik, mert anélkül, hogy legyen hely, hol a gyerekek kitombolhassák pajkosságukat, nem is tudnak képzelni iskolát. Iskola után járja a cricket, az angol ifjuság legkedvesebb játéka. Az University College school mellett azonban ritka volt a cricketezés, ugyanazért összeállt a tanulók közt egy társaság, mely az igazgatótól engedelmet kért, hogy mivel a többiek nem igen szoktak cricketezni, nekik adassék a játszóhely kizárólagos használata. Key tanár, az iskola igazgatója, megadta ezen engedelmet, mi a többi tanulókat roppantúl bántotta. Ők kiváltságot nem tűrnek, panaszkodni mentek az igazgatóhoz, hogy vonja vissza ezen szabadalmat, melyet csak bizonyos számú tanuló élvezhetne. Key nem volt otthon, vagy talán nem akarta őket fogadni s a fiúk dühökben előbb lármáztak, azután betörték a tanár ablakait. Amint fiam ezt nekem elbeszélte, continentális felfogásom szerint azt hittem, hogy ebből nagy baj fog keletkezni, vizsgálat s egyiknek másiknak erősebb büntetése. Minthogy ugyanaz nap a nyelvészeti társulat ülést tartott, melynek én is, Key is, tagjai voltunk, odasiettem este, s az ülés után megkérdeztem, mi történt az iskolában s mi lesz annak vége. Key nevetett; mondta, hogy ez bizony alkalmatlan egy dolog volt, de a fiúknak tökéletes igazságuk van; ő ugyan azt hitte, midőn az egyik cricket-egyesületnek megadta a játszóhely kizárólagos használatát, hogy ha a fiúk ezzel meg nem elégszenek, majd elfoglalják magok a játszóhelyet; de hát inkább ő ellene fordultak s betörték az ablakokat. Az egésznek más következése nincs, mint az, hogy az ablakokat meg kellett csináltatnia, egyébiránt örűl, hogy a gyerekekben van annyi önérzet, hogy jogaikat még ellene is fentartják.

Az angol nevelésnél sokkal nagyobb súlyt fektetnek a jellem kiképezésére, mint a gyermekek tudományokkal való megtömésére; ugyanazért a feladás az iskolákban egészen ismeretlen s a *sneak*, aki ólálkodik s a tanárnak panaszkodik, nem könnyen élhet meg a fiúk közt. A szünórák és szünnegyedek alatt szabad a lárma és verekedés, ez edzi a fiúkat s megtanítja őket az önvédelemre, csak az orv-

támadás hátulról tilos köztük, ezt a többi nem tűri s mindig megbünteti keményen.

Év mult év után, Bécsben sem voltak többé oly dühösek mint kezdetben; aki az emigrátióból bűnbocsánatért folyamodott, az meg is kapta, minek következtében sokan el is hagytak bennünket. Másrészről is könnyebben lehetett útlevélre szert tenni; sok magyar látogatta meg a külföldet s elment Párisba Teleki Lászlóhoz, Brüsselbe Jósika Miklóshoz; de Kossuthot kerülték Londonban, jelentékenyebb látogatója nem volt Magyarországból, ami őt eléggé bántotta. Időről-időre beküldte ugyan Magyarországba ágenseit, Matthaidest, Figyelmessyt, Warghát, a ki a korona feltalálása után is még egyszer kijött Londonba, s voltak Magyarországban is néhányan, kik némi forradalmi organizátiót tartottak fen, ezek azonban nem tartoztak a jelentékenyebb társasági rétegekhez s a jelentések, melyeket Kossuth kapott, akkori nézetem szerint is, mind túlzottak voltak. Hittem ugyan, mint minden menekült, hogy azon esetre, ha külesemények bármily hadsereget hoznának Magyarország határaihoz, a zendülés nem maradna el, azt azonban, hogy volna oly organizátió, mely szálait az egész országra kiterjeszsze, azt elhinni semmiképen nem tudtam.

Anyagi viszonyaink azalatt némileg javultak. Ipam is eljöhetett hozzánk látogatóba és pénzzel is segíthetett. Anyósom többször hosszabb ideig is nálunk időzött. Zsivora is meglátogatott Londonban, hű barátunk, aki érdekeinket Magyarországban képviselte s nem tekintve, hogy ezáltal maga is gyanussá válik, feleségem részéről megtette a szükséges lépéseket vagyonának visszaszerzése tekintetében; de régi barátaink közűl soha egy sem írt; mi nem igen mertünk hozzájok levelet intézni, mert tudtuk, hogy ez compromittálhatná őket, ők pedig, mintha csak nem is léteznénk többé, vagy ragályos betegségben szenvednénk, tökéletesen elhanyagoltak, sőt Angolországot kerülték, ha külföldre jutottak. Különben sokat foglalkoztunk mindig irodalommal; feleségem lefordította Lermontov «Napjaink hőse» czímű regényét s írt három karácsonyi színdarabot gyermekek számára, melyeket nálunk Kossuth gyerekei s a mieink elő is adtak, én pedig az amerikai levelezésen kívül is folyvást írtam tanulmányokat másodrendű Reviewkba, a Chambers Journalba, s könyvkiadói megrendelésre compiláltam egy kötetet Algériáról ezen

czím alatt: The tricolor on the Atlas. Minthogy azonban el voltam határozva, hogy amnestiáért folyamodni soha sem fogok, hozzászoktam azon eszméhez, hogy Magyarországot nem igen fogom többé látni s fiaimat talán az indiai szolgálatra képeztetem ki, vagy Amerikába küldöm, csakhogy anyagi forrásaim még most is oly szűken voltak, hogy az angol nevelés tetemes költségeit alig fedezhettem, különösen miután családunk szaporodott s már négy fiam volt és két leányom. Ugyanazért néha komolyan gondolkoztunk arról is, vajjon ne hagyjuk-el a drága Angolországot s ne menjünk-e Olaszországba, ahol most szabadabb levegő lengett s Piemont nem volt elzárva politikai menekültek elől.

ANGOL BARÁTINK.

I.

Azon időben, melyet Angolországban töltöttünk, legnagyobbrészint a whigek voltak hatalomban. Tudvalevő dolog, hogy az aristokratia kormányozza Angolországot; a minisztereknek egy része felsőházi tag, s azon tárczáknál, melyek alsóházi tagok kezére bízatnak, az államtitkár tartozik a felsőházhoz, továbbá, ámbár a fősúly az alsóházban fekszik, melyből a felsőház tagjai ki vannak zárva, mégis azoknak testvérei, fiai és atyafiai töltik be a miniszteri állomások nagyobb részét, szóval Angolország kormánya még most is túlnyomólag aristokratikus. A whig családok, melyek időmben mind atyafiságban álltak egymáshoz, a Russelek, Cavendishek, Howardok, Campbelek, Elliotok már századok óta a politikai s vallási szabadságot írták zászlaikra; ők sürgették a parlamentnek és municipiumoknak reformját, s a vallási megszorítások megszüntetését, mert tudták, hogy aristokratia csak úgy maradhat hatalomban, ha a középosztálynak, a polgároknak érdekeit védi s különösen a gyáripart, a gyapotot, vasat és szenet és a kereskedelem kiterjesztését veszi tekintetbe. A toryk egyébiránt, kik eredetöktől fogva mindig conservativek voltak, s úgy, mint Guizot Francziaországban, azt tartották, hogy a kormány mestersége leginkább az ellentállásban áll, mégis sokkal bölcsebbek voltak, mint a continentális kartársaik, s nem egyszer történt, hogy ők vitték keresztül azon reformokat, melyeket az ellenzék sürgetett, s melyeket ők maguk igen soká elleneztek. Ezt tette Wellington herczeg a pápisták emancipatiójával, s akkor lord Winchelsea csakugyan párbajt is vívott a herczeggel, miután dühösen megtámadta, mint renegátot. Igy tett Sir Robert Peel is, ki épen azáltal jutott a választá-

soknál többségre és kormányra, hogy a gabonavámokat pártolta, két évvel később pedig maga vitte keresztül eltörlésöket, s ezáltal meghasonlást és pártszakadást okozott a toryk közt; úgy Disraeli is mint a tory kormány elnöke terjesztette ki a választási jogot. Lassan-lassan a különbségek a két párt közt kiegyenlíttettek, úgy, hogy a régi nevek is megszűnnek s helyettök conservativ-liberálisokról és liberális-conservativekről hallunk inkább, s mellettök radikálisokról, kik mindig a whigekhez szoktak csatlakozni, s mint a szabadelvű reformok előharczosai, részletfizetést is elfogadnak a politikában; állásukat különben külsőleg is jelzik s a parlamentben a két párt közt a keresztpadokon ülnek. A whigek ezeket mindig elfogadták szövetségeseknek, de azon időben, melyben Angolországban voltunk, a kormányban nem igen adtak nekik helyet. Igaz, hogy egy-két magas állás az administratióban mindig megnyilt számukra, de csak olyan, mely nem adott helyet a miniszteri tanácsban. A radikálisok nem panaszkodtak e miatt, angol államférfiak tudnak várni, mert elveket képviselnek s kevésbbé gondolnak személyökkel, megelégedve azzal, hogy midőn a század első negyedében még a radikális név is rosszúl hangzott és oly veszedelmesnek tartatott, hogy az embert a társaságból kizárta, most egy nevezetes része a parlamentnek, nyiltan radikálisnak vallotta magát, befolyással bírt a kormány politikájára s azon czélokat, melyeket a haza javára üdvöseknek tartott, keresztül tudta vinni, ha nem is egyszerre s egészen, legalább részletesen, időről-időre. Egyáltalában, azt lehetett mondani Angolországról, hogy ez aristokratikus köztársaság, névleges királylyal, mert a parlament teljesen átvette a kormányt a koronától. Az aristokratia bírja azóta a kormányzás egyedárúságát, de csak azon föltétel alatt, hogy hatalmát mindig a középosztály érdekében érvényesítse s ennek szellemében kormányozzon. Még különösebb volt az, hogy a szabadelvű whig kormányt és pártot lord Palmerston vezette, ki eredete szerint, életének közepéig, tory volt, tory miniszteriumokban szolgált folyvást s csak a reform-bill iránti vitában állt be whignek, s újra belépett a kormányba, a nélkül, hogy a nagy whig családokkal atyafiságban volna. Olyannyira el volt ismerve képzettsége.

Időnk azonban nem kedvez az aristokratiának. Ez természete szerint nem verhetett gyökeret a gyarmatokban, mert a kivándor-

lók csak kivételesen tartoztak a nemzet magasabb rétegeihez; ugyanazért Amerikában s az angol gyarmatokban nem is találunk aristokratiára, alkotmányuk demokrata alapra van fektetve. Európában is, mindenhol, hová a code Napoleon elterjedt, megszünt a majorátus s a születéssel járó kiváltság. Francziaországban a társadalom is tökéletesen demokrata lett, czímekkel senki sem gondol; kinek is jutna eszébe, hogy Hugo Victor valóságos gróf, hiszen a költő babérkoszorúja régen elfödte a kilenczágú koronát. Olaszországban, a legrégibb történelmi hagyományokkal bíró családok hazájában, az aristokratiának, mint olyannak, semmi szerepe sincsen; a miniszterek közt ritkán látunk történelmi nevet, s ha az olasz egység egyik megalapítója, Cavour, gróf volt is, befolyását nem születésének köszönte, hanem lángeszének. Spanyolországban és Portugalban az aristokratia tökéletesen elcsenevészett physikailag és vagyonilag; ott is a középosztály uralkodik, s a magas születésnek semmi kiváltsága nincsen. Igaz, hogy Németországban, Ausztriában és nálunk a czím még mindig nagy dolog, Magyarországban megnyitja a felsőház kapuit; csakhogy a felsőház elvesztette minden befolyását s a kormánynak alázatos szolgája lett, mely parancsra szavaz, csak tisztességből hallatszik benne néha egy pár gyenge ellenzéki szó. De nálunk is, hol folyvást szaporodnak a majorátusok, s hol a grófi és bárói czím társadalmi tekintetben imponál, az aristokraták befolyása napról napra csökken, kiváló egyéniség alig találkozik köztük, sőt ha van soraikban talentum, ez természetes helyét nem foglalja el a felsőházban, hanem képviselővé lesz, belevegyűl a középosztály közé, s mint annak tagja működik czímeinek és kiváltságainak daczára. Egyetlenegy aristokratia létezik még Európában, mely érzi állásának méltóságát, fentartotta befolyását, eljárása által megfelel középkori kiváltságainak és megmarad a nemzet vezére, ez az angol. Már akkor, midőn 49-ben Londonba érkeztem, csodálkoztam, hogy a forradalom daczára, mely a szárazföldön még a társadalmi formákra is a legnagyobb befolyással volt, s például a liberiát mindenünnen kiküszöbölte, Londonban még mindig láthattam hajporos, parókás kocsisokat az úri fogattal, kirívó színekbe öltözött inasokat hátul. Még jobban csodálkoztam, midőn észrevettem, hogy az alsóbb osztályok is büszkék az ország aristokratiájára és semmi gyűlölet sem

tapasztalható a magasabb osztályok ellen. Mindezt nemsokára természetesnek találtam, midőn magam is közelebbről ismerni tanultam az angol aristokratiát. s e közt mintaképen tünt fel nekem lord Lansdowne. Nem tartozott azok közé, kik lángeszök által maradó befolyással volnának hazájok sorsára. de minden ízében angol művelt nagy úr volt; a ki őt ismerte, természetesnek találta népszerűségét alul és felül, a népnél és az udvarnál. Eredetileg ifjabb tagja a családnak, szerény jövedelemmel, mint lord Henry Petty, Calne kis városnak képviselője volt az angol parlamentben, a század kezdetén. Itt Foxhoz csatlakozott s a szabadelvű whigekhez, kikkel miniszteriumba is lépett s még igen fiatal korában egy darabig a hadügyi tárczát kezelte, mely tudvalevőleg Angolországban mindig civilista kezére bízatik. A miniszterium bukása után éveken keresztül híve maradt az ellenzéknek. Mostoha bátyja és egy másik atyafia váratlan és gyermektelen halála után ő lett a nagy ősi birtoknak s felsőházi czímnek örököse. Az angol aristokratia traditiói meg voltak benne testesülve: érezte, hogy nagy úr csak úgy tarthatja fenn befolyását a politikában, ha nem a maga érdekében, de a középosztályokéban kormányozza az országot; ugyanazért a reformnak minden tekintetben barátja s előmozdítója volt, mint Fox régi barátja s követője a polgári és vallási szabadság zászlója alól soha sem távozott el, a társadalomban pedig tudta, hogy az angol nemzet dicsőségét nemcsak hadvezérei és államférfiai alkották, hanem hogy abban az íróknak is igen nagy részök volt; hogy Shakespeare, Sir Walter Scott s Byron csak oly dicsősége Angolországnak, mint akár Wellington herczeg: ugyanazért pártolta mindig az irodalmat s írókat úgy társadalmi, mint anyagi tekintetben. Moore Tamás neki s barátainak köszönhette gondtalan öregségét, mert lord Lansdowne a tudományok előmozdításában látta az aristokratia egyik főfeladatát, ugyanazért a londoni egyetemben s a közhasznú ismeretek terjesztésére alkotott társaságban mind olyan alkotásokat látott, melyek igazgatásában részt venni kötelességének tartotta s mint minden szépnek barátja és bámulója miniszter korában is soha szem elől nem vesztette a British Museum és National Galery érdekeit. Londoni palotájában, mely szoborgyűjteménye által európai hírű, gyakran találkoztak a tudomány s irodalom bajnokai az államférfiakkal s a

magas aristokratia tagjaival. Bowood, a család falusi kastélya Angolország nyugati részében, hol a nyarat tölteni szokta, híres gyönyörű képtára által, melyben az olasz és hollandi iskola néhány remekeit csodáltam.

Az angol aristokratia ért az élet élvezetéhez, így például ismervén, hány vendég fér el kényelmesen kastélyában, a szerint hívja meg őket, megjelölvén az időt, mely alatt szívesen látja az egész idényre, vagy egy-két hétre, mikorára ismét más vendég lép az elmenő helyébe. Mi is bent voltunk az egyik bowoodi vendégsorozatban; a mint elhelyezkedtünk s a fogadóteremben megjelentünk, lord Lansdowne mindjárt megmondta nekünk, hogy mindenki reggelizik tetszése szerint, szobájában vagy az ebédlőben, délben van a luncheon, hat óráig mindenki azt teszi, a mit akar, ott van a könyvtár, az istállóban készen állnak a paripák a vendégek számára, a park nyitva áll, mindenki úgy mulasson, a mint kedve tartja. Hét órakor van az ebéd, melynél az összes társaság összegyűl, s együtt marad egész estén.

Lord Lansdowne minden tekintetben egyike volt a legkedvesebb öreg uraknak, a királyné úgy kedvelte, mint leghűbb tanácsadóját, ki is akarta nevezni Kerry herczegnek, de az öreg lord nem akart megválni régi nevétől. Különösen érdekes volt, ha néha fölmelegedett s a régi idők eseményeit beszélte el a kis vendégi körben; pl. mily zavarban voltak a miniszterek, midőn a királyné kijelentette, hogy unokatestvéréhez, Albert coburgi herczeghez férjhez akar menni és ő reá bízatott, tudja meg, mik a királyné jövendőbeli férjének anyagi kívánságai, nehogy várakozásában valahogy csalatkozzék, mert a reformparlamentben a régi bőkezűség, minőt pl. még Lipót herczeg élvezett, természetesen csökkent. Lord Lansdowne tehát fölkereste a herczeget, szerencséltette, hogy a királyné választása épen reá esett, megmondta, hogy az angol nép mindenesetre ismeri ezen állás követelményeit, s megkérdezte mit gondol, mily jövedelemre volna szüksége évenkint. Mire az akkor csak épen huszadik évét elért herczeg pirulva említette, hogy az uralkodó coburgi herczegnek van 120,000 forint jövedelme, ő ezen kérdésről szintén gondolkozott már, s úgy számította ki, hogy kevesebbel mint 8000 fonttal évenkint nem élhetne meg új, fényes állásában. Lord Lansdowne mosolygott, nagy gondtól menekedett

meg az ily szerény nézetek kinyilatkoztatása által. s biztosította a herczeget, hogy a parlament annál jóval többet fog neki megszavazni, bizonyosan nem ismeri még az angol viszonyokat, de reméli, hogy tökéletesen meg lesz elégedve. A minisztertanács el is határozta a herczeg évi dotatióját 60,000 fonttal. mihez hozzájárult még néhány sinecura, a herczeg pl. a saint-jamesi park csőszévé is neveztetett ki. mi szintén egy pár ezer fontot hoz be. s tábornokká stb.

A British Museumnál üresedés állt be egyszer: feleségem akkor kérdezte lord Lansdownetól, lehetséges volna-e, hogy én ezen helyre neveztessem ki. mire az öreg marquess őszintén felelt, hogy a muzeum szolgálatából nincsen ugyan kizárva az idegen, most is a főkönyvtárnok. az intézet legelső hivatalnoka. az olasz Panizzi; az angolok azonban csak olyat szeretnek ottan látni. a ki egészen angollá válik s lemond arról, hogy valaha ismét visszamenjen hazájába. az angol önérzet a maga nemzetiségét tartja legelsőnek a világon. a kinek kilátása van még, hogy hazájába visszakerül, azt ők nem nevezhetik ki. Meg is említette e tekintetben. hogy midőn Druyn de Lhuys angol követnek neveztetett ki Napoleon által s lord Palmerstonnak bemutatta magát. franczia udvariassággal megemlítette, hogy ő az angol nemzetet annyira tiszteli, hogy, ha nem volna franczia. angol szeretne lenni. Mire lord Palmerston büszkén viszonzott, hogy tökéletesen igazsága van, neki is. ha nem volna angol, csak azon egy kívánsága volna. hogy — angollá válhassék.

Az angol aristokratia büszke nemzetére s az angol nemzet ugyanazért büszke aristokratiájára; méltán, mert ez nem zárkozik el a középosztályoktól. melyekkel az elsőszülöttön kívül minden gyermekeivel összevegyül, míg másrészről a középosztályok legkitünőbb egyéneit rendesen a felsőházba emeli. A kék vér tisztaságának németországi előítélete sohasem fogamzott meg angol agyban.

II.

A reformbill megváltoztatta nemcsak a parlamentet. hanem a társaságot is. előtte a törvényhozás csaknem kizárólag az aristokratia kezében volt, annak befolyása alatt választatott az alsóház több-

sége, a városok képviselői nem érvényesíthették a kereskedelmet és ipart képviselő befolyásukat ezeknek nemzetközi fontossága szerint. A reformbill a városokba helyezte a súlypontot, s nagyobb tekintélyt adott a mesterembereknek, kalmároknak, boltosoknak, szóval a kisebb polgárságnak. Miután ezen osztály vallás tekintetében sokkal buzgóbb és sokkal inkább hallgat papjára, mint a magasabb osztályok, a reformbill keresztülvitele óta nagyobb tekintélye lett az alsóbb papságnak. A békebarátok száma is növekedett, a városi polgár főleg a kereskedés piaczainak szaporításával gondol, nem az ország nagyságával, békét kíván tehát, nem a hatalom terjedését, nézetei szűkebb látkörűek, mint az aristokratiáé, de a kereskedésre nézve megkívánja a lehető legnagyobb szabadságot; ennek folytán ellensége a védvámrendszernek, megköveteli a szabad kereskedést, a vámokat kizárólag financiális tekintetből akarja alkalmaztatni s a jövedelmi adó igazságosságáról meg van győződve. Mindezen nézetek csak lassan-lassan terjedtek Angolországban, s módosították a régibb felfogásokat. Ezeknek szószólója főleg Cobden volt, a reformbill által hatalomra jutott középosztályoknak legkitünőbb képviselője.

Cobden Rikárd, egy zilált viszonyok közt élő bérlőnek fia, gyermekségében maga is őrízte a juhokat, egyetemi nevelés nem jutott soha osztályrészeül, gyáros nagybátyja megkedvelte az élénk eszű fiút s gyapot-festőgyárába vitte, Londonba; de ezen üzletnek nem kedvezett a szerencse, Cobden tehát áttette a gyárt Manchesterbe, hol azt nagyobb sikerrel vezette, s értelmi súlya által nemsokára nagy befolyást nyert. A kormányzó osztályok t. i. s az összes közvélemény nagy súlyt fektettek Angolország keleti politikájára. Az aristokratia utánszületett fiai mint gyarmati hivatalnokok, mint tisztviselők az ind társaság szolgálatában s mint tisztek a hadseregben szereztek maguknak független állást; az aristokratia tehát sohasem volt idegen oly háborútól, mely a gyarmati birodalom határait terjeszti, s miután Indiának legerélyesebb népsége mohamedán vallású, mely a török szultánban ismeri khalifáját, Törökország integritásának fentartása egyik sarkpontja volt Angolország hagyatékos külpolitikájának. Ezen nézetek ellen kelt ki Cobden egy híressé lett névtelen munkácskájában, melyet «egy manchesteri kereskedő levelének» czímzett, s melyben kifejti, mily alaptalan az

Oroszország iránti aggály, s mennyire nincsen Angolország érdekében bármely háborúra vezető politika különösen Törökország fentartásának érdekében, mert annak felbomlása csak az idő kérdése. A manchesteri gyárosok ebben fölismerték fiatal polgártársuk kitünő tehetségeit, melyek neki nemsokára vezérszerepet vívtak ki az öszszes kereskedői és gyáros osztályokban. ő lett a szabad kereskedés kedvelt szónoka, meetingekben és a parlamentben. hová őt előbb Stockport. később Manchester, utóbb Rochdale küldte, s hol vas logikája s czikornyátlan, természetes szónoklata által nagy befolyással lett az ügyek vezetésére. Mint gyakorlati férfi támadását mindig csak egy pontra irányozta, s ez először is csak a gabonatörvények ellen volt intézve, hogy a munkás nép olcsó kenyeret kaphasson, míg a földbirtokos aristokratia az e részben fennálló egyedárúságát megrögzött erőködéssel védte. Az agitatio több esztendeig folyt szünet nélkül, a manchesteri nép nagy épületet is emelt, a szabad kereskedés házát (freetrade-hall). hogy ebben összegyűlhessen, mert nem létezett a városban elég nagy terem, hová az egész nép beférhetett volna, mely Cobdennek és barátainak beszédeit hallani akarta. A mozgalom szervezést nyert, s mint a gabonatörvények elleni liga (Anticornlaw-league) elterjedett az egész országban, de Manchester s jelesen Cobden maradtak mindig ezen mozgalom élén, mely nagy politikai tényezővé vált. A whigek felkarolták a liga nézeteit s egyáltalában a szabad kereskedés elveit, de a toryk képesek voltak sir Robert Peel vezérlete alatt, ki gyáros eredetének daczára a földbirtokos aristokratia vezérévé emelkedett, a választásoknál többséget nyerni és a kormányt megbuktatni. Az 1846-diki választások jelszava egyenesen a gabonavámok fentartása volt, e czímen jutott sir Robert Peel kormányra, kit az ország régóta elsőrendű financziális tehetségnek ismert el. Az ő csillaga mellett elhomályosult Cobdené, sir Robert befolyása nagyobb volt, mert szónoklata, mely a klasszikai tanulmányok hatása alatt ért meg, és feltünést gerjesztett még Angolországban, a szónokok e hazájában is, befolyást még a városi választókra is gyakorolt. Az 1847-diki burgonyavész s az általános rossz termés azonban, mely Irlandban rémítő nyomort és financziális catastrophát idézett elő, megváltoztatta sir Robert nézeteit: a nyomor enyhítésére szükséges volt a gabonatörvények megszüntetése, hogy a külföldről behozathassanak

a készletek; ő tehát a parlamentben is felhagyott azon elvvel, melynek czímén csak imént kormányra jutott, s fényes elismerést adván Cobden czikornyátlan szónoklatának (unadorned eloquence), a kormány részéről hozta indítványba a gabonavédvám eltörlését. Manchester győzött a földbirtokos aristokratia fölött, a toryk tábora meghasonlott, a politikai pártok viszonya megváltozott. A szabad kereskedés barátai Angolországban ekkor Cobdennek, a ki politikai izgatása alatt tulajdon anyagi érdekeit elhanyagolni kénytelen volt, nemzeti aláírás következtében 800,000 forintnyi nemzeti jutalmat adtak át s őt vezéröknek nyiltan elismerték, ámbár mellette barátja Bright, a quaker, fényesebb szónoklata s határozottabb színezetű eljárása által talán még jobban kitünt. Cobden beutazta ezen diadala után egész Európát, s mindenütt a legnagyobb kitüntetéssel fogadtatott úgy a tudományos közgazdák, mint az államférfiak s a nép által, mely érezte, hogy ez az ő jótevője; politikájának hatása kiterjedt a continensre is. Ezen utazásban tanulta ő megbecsülni a szárazföldi kitünőségeket s a continentális nemzetek törekvéseit a szabadság felé, melyeket az angolok oly gyakran kicsinyeltek s mintán látták, mennyire hátramarad minden alkotmányos törekvés egész Európában, azon meggyőződésre jutottak, hogy az angolszász nemzetiségen kívül a népek nem alkalmatosak szabad alkotmányra és parlamentáris kormányra, s hogy ez kizárólag az angolok és amerikaiak kiváltsága. Cobden különös rokonszenvvel volt a magyarok iránt, háza nyitva állt jelesebbjeinek, barátaival együtt mindig a legnagyobb előzékenységgel, tapintatos módon segített a menekülteken. Szerencsémnek tartottam, hogy irántam valóságos baráti érzelemmel viseltetett. Egész magaviseletében nem volt semmi csinált és mesterkélt, a természet valódi nemesei közé tartozott. Sokszor ültem kandallójánál kedélyes beszélgetésben, mert mint gyakorlati ember minden csekélységre kiterjesztette figyelmét s akarta ismerni a külföld viszonyait. Háza a Westbourne terraceon rengeteg négyemeletes épület volt, de nem igen kényelmes lakás; itt sokszor estélyt rendezett, melynél barátai, a szabadkereskedési mozgalom főemberei, meg szoktak jelenni. Ott volt mindig két szomszédja, John Benjamin Smith, parlamenti tag, ki az üzlettől mint gazdag ember vonult vissza, házában két leányát Rónay Jáczint nevelte, mindamellett, hogy az asszony erős vallásos,

protestans érzelmű nő volt. Sir Joshua Walmesley, a másik oldalon Cobden szomszédja, a demokraták vezérének tartatott; mint iskolamester kezdte pályáját, megbarátkozott Stephensonnal, a vasutak feltalálójával, s minden megtakarítását az utolsó fillérig beleölte a legelső, Manchesterből Liverpoolba vezető vasut részvényeibe, melyek rövid idő alatt bámulatosan emelkedtek s őt gazdag emberré tették. Sokszor említette előttünk, hogy Angolország sociális szervezete egészségtelen s csak akkor juthat biztos alapra, ha az elsőszülöttségi törvény el fog töröltetni és meg fog szünni. Lehetetlen, hogy az egész ország földje néhány ezer birtokos kezében maradjon, s azoknak, kik nem tartoznak ezen osztályhoz, csaknem lehetetlenné váljék földbirtokot szerezhetni.

Midőn egész Európában megszünt a jobbágyság s a paraszt nem bérlő többé, hanem birtokos, lehetetlen, hogy Angolország a bérletrendszert fentarthassa, s hogy a földkérdés előbb-utóbb ne váljék égő kérdéssé. Bevallotta ugyan maga is, hogy az angol nép hajlama nem demokrata, hogy aristokratikus nézetek és szokások hatják át még a legalsóbb rétegeket is, s elbeszélte, hogy midőn Londonban házat vett, szolgáinak kényelmét is tekintetbe akarta venni, s a konyha melletti ebédlőben számukra nagy, kerek asztalt állíttatott fel, karszékekkel körülte s megengedte, hogy időről-időre vendéget is láthassanak ebédjöknél; de harmadnapra már bejött az inas és felmondott, mert ő nem maradhat olyan házban, melyben semmi rend nincsen, s miután sir Joshua megkérdezte, mi a valódi panasz, azt felelte, hogy a szakácsné azt jobban el tudja mondani. Sir Joshua lement tehát a konyhába, a hol az összes cselédség már összesereglett, s mindnyájan egyhangúan kijelentették, hogy felmondják a szolgálatot. A szakácsné elbeszélte most, hogy itten rend nincs és nem is lehet; ki látott valaha ebédlőben kerek asztalt, hol senki sem tudhatja, ki az első és ki az utolsó? négyszögű asztal kell, ő ül felül s mellette az inas, széken, meg a kocsis, de a szolgáló s a többiek, azok lóczán üljenek; így hozza ezt magával a rend minden tisztességes háznál, hol mindenki tudja, mi az illő helye, ki az első, ki az utolsó. A mint a szakácsné bevégezte előadását, mindnyájan, még a szolgáló és mindenes is ugyanazt követelték s panaszolták, mert ők is tudják, mi a rend.

A demokrata nézetek nehezen terjednek Angolországban; a

földmivelő munkások s napszámosok tudatlanok, a kisbérlők többsége nem gondol egyébbel, mint munkájával, az időjárással és a sörrel; a kereskedő és gyáros pedig elsőszülött fiára hagyja vagyonát, ha meggazdagott, csak úgy, mint a lord.

Bright is sokszor ott volt Cobdennél, ő az idegeneket s különösen a menekülteket nem igen szerette, s mindamellett, hogy vallási tekintetben a quakerek közé tartozott s ezért a békepártnak fő-szónoka volt, folyvást és élesen támadta meg elleneit társaságban és parlamentben. Egyik kedvencz kérdése volt a vadászati törvények módosítása, melyek az orvvadászok ellen a kegyetlenségig mennek. Egyszer Grantley Berkeleynek, ki a sportvilág előharczosa volt, a vadászati jog mellett tartott beszédére odaszólt: «Ne bántsa a szegény orvvadászokat, hiszen ha nem született volna gazdag földbirtokosnak, hanem szegény farmer fia volna, belőle is orvvadász vált volna.» Mire Berkeley imígy felelt: «A tisztelt tag pedig, ha nem született volna quakernek, bizonyára bérért vívó athletának állt volna be.» — Brightnak sógora P. elhagyta a quaker vallást, katholizált, Irlandba ment s ott a Tablet katholikus lapnak szerkesztőségét vállalta el, később ő is beválasztatott a parlamentbe. Mindenki tudta, hogy Bright és sógora évek óta nem látták egymást, hogy minden baráti és atyafiságos viszony megszünt köztük, kiváncsiak voltak tehát látni első találkozásukat, s csakugyan Bright bevárta sógorát a folyosón, környezve a parlamenti tagoktól, s a mint az belépett, mosolyogva megszólítá: P. testvér, hogy vagy megelégedve új babonaságoddal? Mire P. szintén mosolyogva felelt: Sokkal jobban, mint Ön régi hypocrisisével.

Cobdennek legjobb barátja volt Salis Schwabe, egy Németországból Angolországba szakadt gyáros, kinek valósággal nagyszabású eszméi voltak, s ki üzletben és politikában nagy sikerrel működött. Gazdag volt, minden tekintetben Cobden híve, kit ő többször anyagi zavaraiban segített. Gyönyörű nyaralójában, Walesben a tengerparton, szép modern képgyűjteményt hozott össze, mert Angolországban a kereskedők szintén érzik a szépművészetek befolyását és szeretik élő híres mesterek képeivel diszíteni termeiket. Schwabe azalatt halt meg, hogy Angolországban voltunk, özvegye Olaszországban tölti idejét; Torre del Grecoban női nevelőintézetet alapított a nép leányai számára, egyáltalában,

mint Garibaldi nagy tisztelője, az olasz míveltség terjesztésére a legalsó osztályokban sikerrel működik folyvást.

Nekem különösnek tetszett Cobden viszonya a whig aristokratiához. Régóta vezére volt azon pártnak, mely a whig kormányt a toryk ellen támogatta, s valósággal a kormánypárt hű szövetségesének tekintethetett, s mégis semmi személyes érintkezésben sem állt a miniszterekkel. Sir William Molesworth, az úgynevezett bölcsészeti radikális, jött be a miniszteriumba, mint a radikális pártárnyalat képviselője, gazdag cornwalli birtokos, ki nevelése és öszszeköttetései által közel állt a nagy whig családokhoz, elvei azonban és politikája azonosították a manchesteri iskolával, melylyel régóta barátságos lábon állott. Az ő asztalánál találkozott először életében Cobden lord John Russellel az ötvenes években, miután a miniszteriumot már sok év óta támogatta volt. Általán véve, a whig aristokratia s kormány nagyon hasonlított oly családi cliquehez, mely nem könnyen engedi, hogy idegen furakodjék közéjök. A vezérminiszterek mind atyafi és sógorsági viszonyban álltak egymáshoz, az egy lord Palmerston kivételével, kinek talentumát és tapasztalását nem nélkülözhették, de nem is szerették soha. Különös egy jelenet volt, hogy a whigek élén ezen férfiú állt, kinek előzményei az ellenpárthoz tartoztak, s kinek elvei sohasem voltak egészen szabadelvűek: tory állt a whigek élén, a toryk vezetője pedig radikális volt, Disraeli. Ugyanazért a két párt belpolitikája alig különbözött egymástól, az igazi ellentétet a radikálisokban kellett keresni, kik a kül- és coloniális politikára nézve egészen eltérő nézetekben voltak akár az egyik, akár a másik párttól: ők már akkor sem tudtak megbarátkozni az angol birtokviszonyokkal, a földkérdéssel s a szabad földet kezdték prédikálni, mely előbbutóbb Angolország legnevezetesebb kérdésévé fog válni. A nagy közönség erre még nem volt elkészítve: Angolországban minden kérdésnek sok idő kell, míg megérik. A szabad föld kérdése az ötvenes években csak oly társulatok alakulásában nyilatkozott, melyek a városok közelében, vagy vasúton könnyen elérhető távolságban fekvő jószágok vagy jószágrészek megvételére voltak irányozva, hogy a társulat tagjai közt kerti részletekre feldaraboltassanak, s így a gyármunkásnak is megadassék a lehetőség, hogy tulajdon házikóval s kerttel bírjon. Ily társulatok alapításától még

hosszú az út az elsőszülöttségi törvény eltörléséhez, pedig ez az angol radikálisok végczélja.

A manchesteri iskola egyik alapelve volt mindig, hogy India és a gyarmatok birtoka nem mulhatatlanul szükséges az angol nemzet jólétére. Ezen birtok csak az aristokratiának fekszik érdekében, mely itt az elsőszülöttségi törvény következtében vagyontalan fiait helyezi el. A kereskedés meg fogja találni és fel fogja tartani az összeköttetést ezen országokkal, ha nem is lesznek többé angol felsőbbség alatt. A gyarmatok úgyis, a mint önkormányzatot nyertek, kivétel nélkül mind behozták a védvámrendszert, tehát a mi a kereskedést illeti, csak oly viszonyban vannak, mint bármely idegen ország. Amerika példája mutatja pedig, hogy a kereskedés nem függ össze a birtoklással; mióta az Egyesült Államok megszüntek angol felsőbbség alatt lenni és függetlenné tették magukat, a kereskedés köztük és az anyaország közt, minden politikai ellenkezés daczára, évről-évre óriási arányban gyarapodott. A manchesteri radikálisok nagyobb vagy kisebb befolyása a kormányra leginkább a külügyi politikában nyilatkozik, ők a háború legnagyobb ellenei s Oroszország terjeszkedő politikájában semmi veszélyt sem látnak, mert az indiai birodalomra nem fektetnek különös súlyt.

III.

Egészen más iskolához tartozott Toulmin Smith barátunk, a ki szintén radikális volt, de a whigeket nem szerette, még kevésbbé pedig Cobden manchesteri iskoláját, mely a régi traditiókkal szakított, holott ő a régi traditiók embere maradott s mindig fájlalta, hogy a parlament, miután a királyi hatalmat megtörte, a grófságok és községek szabadságát is lassan-lassan magába felszítta s mindenhatóságot tulajdonított magának, a localis és municipális szabadságok rovására. Toulmin Smith, mint már egyszer említettem, a municipális és localis autonomia barátja és védője volt; senki sem ismerte olyan jól Angolország parlamentáris históriáját, mint ő, s különösen az institutiók fokozatos átváltozását, mely lassan-lassan Angolországból is központosított államot teremtett. Fent lakott Highgate dombjának tetején, ott volt századok óta családjának háza és kertje, ehhez ragaszkodott angol szivóssággal, úgy mint a

régi hagyományos jogokhoz. Andrew Marwel, a mult század ismeretes radikálisa, volt előképe; nem egyszer említé, hogy Walpole miniszter, a lekenyerezés és politikai vesztegetés nagy mestere, a ki kérkedni szokott, hogy minden ember árát ismeri, ezt az egyet sohasem tudta megnyerni. A miniszter el is ment egyszer Marwelhez, a ki szintén Highgateban lakott, nem találta otthon, s észrevevén, hogy a konyhában nincsen tűz, megkérdezte a szakácsnétól, Marwel künn ebédel-e?

— Nem bizony, de tegnap sütöttünk rostbeafet, ma hidegen eszi, nem kell tűz.

— Hát holnap?

— Megint hideg rostbeafet eszik. Az egész hétre hétfőn sütjük meg.

Walpole erre átlátta, hogy ily embert, kinek szükségei nincsenek, megvesztegetni még sem lehet.

A mint Cobdent jellegezte általános nyájassága mindenki iránt, holott mellékkérdésekben szívesen tudott engedni, hogy főczélját elérje; úgy Toulmin Smithnek már arczában is látszott az angol szivósság, mely jogaiból nem engedi még a pontot sem az *i* fölött s kész akár egyesek, akár a kormány túlkapásait a biróság elébe vinni. Ugyanazért ép úgy, a mint a legközelebbi körében szerették, s ragaszkodtak jószívű egyenességéhez, úgy tágabb körökben kerülték s különcznek tartották; mert sem időt, sem költséget nem kimélt az igazság fentartására. A parlamentbe nem jutott soha, de ismeretes jogi tudománya következtében parlamenti enquêtekben sokszor fölkérték nyomatékos véleményét. A magyaroknak különös barátja volt mindjárt az első pillanattól fogva, főleg azért, mert tudta, hogy az országgyűlés nálunk nem vonta még magához a megyei municipális autonomiát, sőt, hogy erre támaszkodott a kormány ellenében. Egyébiránt nem maradott egyoldalú; gyönyörű földtani gyűjteménye, különösen a kréta-képletből, bármely muzeumnak díszére vált volna, régiségekkel is foglalkozott, különösen azon magánrézpénzekkel, melyek különböző időkben, utoljára a franczia forradalom idején, verettek magánszemélyek, gyárak s kereskedők által, midőn a zilált köz- és magánügyek következtében a kormány a papirnak kényszerforgalmat adott, melynek folytán a vert pénz a forgalomból kiszoríttatott. Családja és barátai

körében alig lehetett kedvesebb ember, mint ő, kit a közönség veszekedő, jogait és a községi jogokat végletekig védő kedélye miatt nem szeretett. Házában fentartották még a régi angol szokásokat; kandallójában karácsonytól új esztendeig égett a nagy yulefatörzs, mely még az angolszászok pogány szertartásaihoz tartozott, s mint Cromwell tisztelőinél, nála is január 31-én, Károly király lefejeztetése évfordulóján, melyet a toryk Károly király martyriuma név alatt ünnepnapnak tartottak, mindig megvolt az asztalon a borjúfej. Ezen nap ünnepeltetése vagy nemünnepeltetése két századon keresztül oka volt annak, hogy a parlament mindig csak februárra hívatott össze, mert a toryk megkívánták, hogy e napon a parlament szüneteljen, holott a whigek ennek egyáltalában semmi külön jelentőséget sem akartak tulajdonítani.

Tudva van, hogy Londonban az úgynevezett companiák, mint a régi czélhrendszer maradványai, még most is fennállanak, melyekbe mindenkinek, a ki polgára akar lenni Londonnak s részt venni a city választásaiban s kormányzatában, be kell íratni magát. Ezen companiáknak nagy birtoka van Irlandban, melyet még az Erzsébet idejében történt elkobzások következtében nyertek. Ezek közt van a halárúsok czéhje is, mely mindig az ellenzékhez tartozott, sőt azzal büszkélkedik, hogy az amerikai szabadságharcz óta újabb időkig évi nagy banquetjénél mindig elmaradt a felköszöntés a királyra, s hogy a haza jólétére szólt az első toast. Csak a reformbill keresztülvitele óta szünt meg ezen különös szokás. Toulmin Smith rendes vendége volt ezen banquetnek, egyszer én is meg voltam híva ehhez, s ő figyelmeztetett arra, hogy midőn Hamlet Poloniustól kérdezi, vajjon nem halárús-e? ez nem jelent egyebet, mint azt, nem tartozik-e az ellenzékhez. Toulmin Smith igen sokat foglalkozott a régi angol irodalommal Chaucertól Shakspereig s én mindig sajnáltam, hogy igen ügyes, talpraesett megjegyzéseit s commentárjait sohasem foglalta egy munkába, mely a szöveg felvilágosítására sokszor igen érdekes, az ország kulturális históriájából keletkezett világot vetett. Kossuthtal kezdetben erősen rokonszenvezett, később elidegenedett tőle, midőn látta, hogy nem marad mindig a történelmi alapon, s hogy szövetkezik a franczia és olasz forradalmárokkal, kik iránt, mint megátalkodott centralisták iránt, erős ellenszenvvel viseltetett.

IV.

A highgatei domb alatt, ott, hol London városának határa Highgatet érinti, a völgyben, melynek szélén az a szegényház áll, elszegényedett londoni polgárok számára, melyet a XIV. század kezdetén Whittington * alapított, ki Londonban *háromszor* viselte a Lord Mayor tisztjét s kinek meggazdagodása macskája által minden gyermek-mesekönyvben olvasható, ott lakott egy másik jó barátunk, James Yates, az angol jellemnek ismét különböző árnyéklatának képviselője. Jól bírta magát, gyermeke nem volt, minden tudományban ízlésteli dilettans, gyönyörű kertjével, ásványgyűjteménynyel, könyvtárral, régiséggel foglalkozott, szerette a szépirodalmat, még a külföldit is. Fiatal korában sokat útazott a continensen, Weimarban Goethével lépett összeköttetésbe s most vénségére szerette időről-időre házában s kertjében összehozni a magasb művelt társaságot, notabilitásokat s érdekes vendégeket. Háza nem volt ugyan nagy, de májusban adta mindig azon délutáni, Angolországban ebédelőtti, mulatságot, hol a terraceon, a kertben és az

* A monda szerint Whittington, kinek szülői tönkre mentek és elhaltak, mint gyermek egy gazdag angol kereskedő házába került szolgálatba. Az elárverezett atyai vagyonból a gyermek csak egy macskát mentett meg, melyhez ő különösen ragaszkodott. Ura épen hajót küldött ki Afrikába s felszólította hozzátartozóit, hogy a megrakodásnál ők is adjanak valami árút, mely azután az ő számukra el fog adatni. Mintegy gúnyból kérdezték Whittingtont, hát ő mit ad a hajóra, hogy ő is részvényes legyen a vállalatban, odaadta tehát macskáját. A hajó több esztendeig maradt el, ura,ki iránta mindig szives volt, meghalt, az üzlet más kezekbe került, Whittingtonnal rosszúl bántak s ő megszökött; de midőn azon helyre jutott, hol most a szegényház áll, távolról hallotta a Bow templom harangját, s úgy tetszett neki, hogy ezt harangozzák: Whittington, Whittington, three times lord Mayor of London, (háromszor lord Mayorja Londonnak). Erre visszament a citybe. Épen midőn a London-hidhoz jött, visszaérkezett a régen elveszettnek vélt hajó roppant kincsekkel s azon hírrel, hogy Afrikában igen jó üzletet csinált az Aranyországban, melynek legnagyobb átka volt az egerek sokasága. Ezek még a király asztalát is bántották s midőn a kapitány elmondta neki, hogy van egy olyan állata, mely az egereket el tudja pusztitani, a király roppant mennyiségű aranyon megvette a macskát, mely a hajón megkölykezett volt. Igy lett Whittington gazdag ember s annak idején Londonnak több izben Mayorja. Ez a monda, melynek emlékéül a szegényház alatt ott áll Whittington szobra, ölében macskát tartva.

üvegházban elfért a vendégek sokasága. Igazi tárháza volt ő az ismereteknek, s ha valami idézetre volt szükségem, angol multszázadi íróból vagy költőből, azt Yates barátunk mindjárt meg tudta mondani, vagy legalább útba tudott igazítani, hol találhatom meg. Nála ismerkedtem meg Martineauval, a híres unitárius egyházi szónokkal, a ki Polyxéna leányomat megkeresztelte.

Szemben a highgatei magaslattal s ettől hullámos terület által elválasztva fekszik Hampstead, az én időmben még külön helység, mely most tökéletesen össze van forrva a fővárossal. Itt lakott Frederik Hill, ki magas állást foglalt el a postakezelésnél, testvére volt sir Rowlandnak, a pennyposta feltalálójának, s typusa az értelmes angol hivatalnoknak, kinek az a jellege, hogy távol van minden pedansságtól, nem fektet súlyt állásra s a helyett, hogy a közönségnek imponálni akarna, inkább azt tartja, hogy a kormány a közönség szolgálatára rendeltetett. Sir Rowland egyszer nála beszélte el nekünk, hogy régi szokás szerint a külországok követeinek levelei nem kézbesíttettek tüstént, a mint megérkeztek, hanem csak egy nappal később. Ezen szokás természetesen azon időkben vette eredetét, midőn a kormány a követek sürgönyeit felnyittatta s elolvastatta. A cabinet noir azonban régen megszünt Angolországban, s a levélletartóztatás és nyitás csak a belügyminiszter egyenes parancsolatára a legritkább esetben történhetik meg, bűntények földerítése tekintetéből. * Sir Rowland kiadta tehát a rendeletet, hogy a követek levelezése ezentúl ne kezeltessék másképp, mint akárki másé, de ezt jó alkalomnak tartotta arra, hogy a különböző követekkel megismerkedjék. Elment tehát először a franczia követhez és bejelentette intézkedését, mit a franczia követ udvarias szívességgel megköszönt, megemlítve, hogy mindig csodálkozott, miért kapja a követség minden tagja párisi levelét egy nappal előbb, mint ő. Az orosz követ ellenben igen közönyösen jegyezte meg, hogy ő egyáltalában nem gondol azzal, mikor hozzák neki a sürgönyöket, ő az angol kormány rendelkezéseivel a posta iránt egyáltalában nem foglalkozik; rendeljék el, a hogy akarják; ez belügy, neki mindegy, akár megtartják a régi szokást, akár megváltoztat-

* Tudva van, hogy 1844-ben Mazzininak egy levele lord Aberdeen minisztersége alatt nyittatott fel, újabb időkben a féniekéi.

ják; minden kormány úgy járjon el, a mint neki tetszik, s a mint körülményei megkívánják. Az osztrák követ pedig a legnagyobb zavarba jött, megkérte sir Rowlandot, ne tegyen semmi változást az eddigi eljárásban; neki utasítása e kérdésre nézve nincs, jelenteni fogja a dolgot miniszterének, de tiltakozik, hogy addig bármi változás álljon be az eddigi eljárásban.

V.

Az anglikán püspöki egyház nemzeti volt eredetétől fogva. A püspökök és papok el nem különözték magukat a társadalomtól, sőt ebbe annyira beleélték magukat, hogy, különösen a mult század óta, csaknem a katholikusok emancipatiójáig, kevéssé gondoltak egyházi jellegökkel, mert urak voltak s nagy urak, politikában s társadalomban. Ez ellenhatást idézett elő, s a harminczas évek óta komolyabb törekvés fejlődött ki két irányban. Az anglikán egyház VIII. Henrik szándéka és iránya szerint keveset változtatott a dogmában, csak a pápától való függést szüntette meg; a XXXVI. hitvallás-articulusnak szelleme egészben véve keveset tér el a katholikus felfogásoktól. A reformatió szelleme VI. Edward alatt hatolt be az anglikán egyházba, s az ez időben készült imádságos könyv egészen kálvinista szellemű. Ezen két irány mindig bennmaradt a püspöki egyházban, s most, midőn komolyabban foglalkoztak a vallással, ez csakugyan két irányban fejlődött ki, melyet a magas egyház és az alacsony egyház (high church és low church) névvel jeleztek. A magas egyház irányában kitünt főleg Pusey tanár, Oxfordban, a ki barátaival együtt, az úgynevezett traktariusokkal, az angol egyház katholikus irányát fejtegette, különösen a tekintély szükségességét, hogy a kételyt megszüntesse. Ezen iskola tudományosságát nem lehetett kétségbe vonni, eredménye azonban az volt, hogy Puseynek épen legkitünőbb tanítványai katholikusokká lettek. Az angolok ugyanazért Puseyt Charonnak nevezték el, a ki a lelkeket átviszi a túlpartra, de maga nem marad ottan. Míg Pusey és a traktariusok különösen a ritualéval sokat foglalkoztak és a külső különbséget az anglikán és katholikus egyház közt csaknem egészen megszüntették, addig az alacsony egyházban belemélyedtek a vallásos érzelem bensőségébe, oly szellemben,

minő a mult században a methodistákat elkülönítette az anglikán egyháztól. Ezen mozgalmat, mely azelőtt inkább az alsóbb rétegekben maradt, s főleg az iparosoknál fejlődött ki, most lord Ashley, ki később lord Shaftesbury lett, lord Palmerston mostoha fia, a társadalomba hozta be és divatossá tette. Mozgalom és élet fejlődött ki e szerint két oldalról és két irányban az angol egyházban, mely különösen az oxfordi egyetemben nyilatkozott. Két testvér, a Newmanok, voltak akkor Fellowok, két különböző collegeben, mind a kettő komolyan fogta fel s tanulmányozta ezen kérdéseket. Az egyik, Vilmos, Pusey tanár legkitünőbb követője, katholikussá lett és szerzetessé, ki is tüntette magát mély gondolatokban gazdag irataiban, melyekben az anglikán vallást s a protestáns elveket megtámadta s végre legújabb időben bibornokká neveztetett ki. Ferencz, a második testvér, gyakorlati oldalról fogta fel a kérdést s hittérítőnek ment Ázsiába, de ezen foglalkozásban nem talált megnyugvást, sőt tudományos, kritikai szemmel vizsgálván a biblia szövegét, kételyei szaporodtak, minek következtében ő is, úgy mint testvére, lemondott az oxfordi állásról; de ellenkező irányban, nem a tekintély és hagyomány, hanem a skepsis és philosophia ösvényén tért el az anglikán egyháztól, midőn a legmagasztosabb theismust vallotta, a stoa szellemét modern alakban. Több könyvet írt, melyeknek némelyikét az angolok nagyon veszedelmesnek találták; a héber monarchia történelme azonban nagyobb körben is elismerésre talált. Tevékenységének köre nagyon változatos volt, bibliai kritika, a régi történelem, római, görög, keleti philologia; lefordította Homért és Horáczot, írt czikkeket a Reviewkba, tanára volt a latin nyelvnek és irodalomnak az University Collegenél, s mióta mi Angolországba értünk, mint nemesszívű, áldozatkész barátunk igen sokat foglalkozott a magyar ügygyel. Sohasem ismertem önzetlenebb, szelidebb s a mellett mégis meggyőződéséhez szívósabban ragaszkodó férfit, ki mindig kész volt barátainak szolgálatot tenni. Kossuthtal kevésbbé rokonszenvezett, mint velem, de elismerte lángeszét, ő adta ki s itt-ott megfésülte amerikai beszédeit, melyeket feleségem körútunk alkalmával a helybeli lapokban megjelent tudósításokban szorgalmasan gyűjtött és Newmannak átadott. Szabadelvű vallási felfogása sok ellenséget szerzett neki, eretneknek tartották s habár a társaság

most e tekintetben nem volt annyira fanatikus, mint Shelley idejében, a kétely és a bibliai kritika, még akkor is, midőn mély vallási érzülettel párosult, idegenséget és ellenszenvet gerjesztett. Azóta e részben is erősen változott Angolország, hol Renan tavaly a társaság által is látogatott felolvasásokat tarthatott: az én időmben ilyesmi még lehetetlen lett volna. A Westminster Review volt akkor a skepsisnek s a bibliai kritikának legfőbb organuma, mondhatjuk, a tudományos irányé a vallásban. Itt azonban szintén két irány nyilvánult, az egyik a Comte positivismusa, melyet leginkább Miss Harriet Martineau képviselt, * a másik az unitarius, bölcsészeti theismus, melynek a minden szónoki tehetségekkel bíró James Martineau, Harriet testvére, főképviselője és előmozdítója volt. Prédikácziói nagy közönségre találtak, egy anglikán pap megjegyezte, hogy igen jók és hatásosak, ha az ember csak egy kis szentháromságot tesz beléjök. Egyáltalában az angolok a vallást sokkal komolyabban veszik, mint a continentalis népek s különösen mi magyarok, kik csak igen nehezen tudtunk hozzászokni az angol vasárnaphoz, mely alatt minden közintézet s mulatóhely, muzeumok, állatkert, könyvtárak és szinházak zárva vannak, de különös ellentétben a korcsmák nyitvák, úgy hogy a munkás nép csaknem erőszakosan oda hajtatik.

Az angol kormány a püspökök kinevezésénél mindig a pártszempontot is vette tekintetbe, ha a tory kormány idejében ürült meg valamely püspökség, tory pap vagy kanonok nyerte el azt, a whigek idejében szabadelvű whig. Arra azonban mind a két fél figyelmezett, hogy a fanatikus irány minélinkább kimaradjon az egyházból s hogy a profán tudomány is képviselve legyen a püspöki székeken. A manchesteri műkiállítás idejében az ottani püspök hívott meg vendégűl s nála töltöttem egy pár napot. Ő a szabadelvű irányhoz tartozott politikában is, és a klasszikai tudományok iránt különös előszeretettel viseltetett. A reggeli előtt az összes háznép, a cselédeket is beleértve, összejött az ebédlőben, a hol rövid ima után a bibliának egy fejezete olvastatott el, így egy-két esztendő

* Comte systemáját Macaulay jellemezte legjobban, midőn egy társaságban azt állította, hogy a positivismus főelve: Nincs isten, és Comte annak prófétája.

alatt a bibliának legnagyobb része tudomására jött a háznépnek, nem hagytak ki belőle egy árva szót, nem választották ki különösen az evangeliumokat, mert az angol azt tartja, hogy a biblia kezdetétől végeig egyiránt szent könyv, s hogy minden jó keresztény-nek kötelessége azt egész kiterjedésében ismerni; mindennapos felolvasása egyébiránt nemcsak a püspöki palotában, hanem minden istenfélő házban szokásban volt. Ebédre mindig egy pár fiatal pap vagy káplán volt meghíva, kik természetesen sokszor vallásos kérdéseket is hoztak szóba. A püspök ily alkalmakkor élesen utasította vissza a Pusey irányában kifejlett ritualista nézeteket, melyeket azon időben különösen a fiatalabb papság nagyon felkapott, a szertartásokat sok egyházban minél inkább a pápista szertartásokhoz alkalmazta, a responsiókat énekelte s énekeltette, az egyházat külsőleg is római módra szerelte föl, sőt néhol a gyóntatást is behozta; szóval az anglikán egyház katholikus irányban működött, mi különösen a társaság magasabb rétegeiben a nőkre erősen hatott. Áttérések is történtek a katholika egyházhoz, de a közép osztályok annál szívósabban ragaszkodtak a hagyományos «no popery» (nem kell katholicismus) jelszóhoz és a kálvinista nézetekhez. Az alsóbb osztályok közt a methodisták és baptisták találtak legtöbb követőt. Az unitáriusok száma nem volt nagy, ezek leginkább a tudományos műveltségű férfiak közt találtak pártolókat, de proselytákat soha nem kerestek. Volt ezeken kívül még sok mindenféle secta, de ezek nem bírtak sem számra, sem tekintélyre nézve nagyobb befolyással. Találkoztak ugyan térítők s apostolok, kik az utczán s különösen a főváros közepén levő parkokban hétköznap és vasárnapon prédikálni kezdtek s a rendőrség sohasem bántotta őket, de arra figyelt, hogy a közlekedés semmiképen meg ne akadhasson s a járda, a kocsiút szabad maradjon.

VI.

Nassau Seniorban az angol jellemnek ismét egy eltérő typusával ismerkedtem meg, ő is barátaink közé tartozott, ámbár a magyar ügy iránt kevésbbé érdeklődött. Kitünő férfinak tartották, a kormány nagyra becsülte és sokszor felhasználta tudományát. Szerették társaságban is, hol a legpraktikusabb férfiak közé soroz-

ták, mint olyan embert, ki a tényeket igen élesen vizsgálja, a mellett egyáltalában a képzelőtehetségnek egy szikrájával sem bír s épen azért a leghidegebb észjárással s minden elfogultság nélkül nézi a világot. Szokása volt igen terjedelmes naplót vinni, melybe minden tényt, mely tudomására jött, pontosan följegyzett, természetesen azt is, hogy kitől hallotta. Különösen érdekelték őt a külföldnek eseményei és a nevezetesebb férfiak, kik azokban szerepeltek. Ezekre nézve főleg honfitársaik részéről keresett részrehajlatlan tudósítást, mely azonban néha még sem volt egészen pontos, mint pl. midőn a magyar viszonyokról, Kossuthról, és annak szerepéről a forradalom előtt, egy magyarországi főúrtól vette tudósításait, ki életének nagyobb részét távol a politikától Bécsben töltötte s magyarul nem beszélt. Naplói az angol politika titkosabb rugóinak felvilágosítására igen nevezetes kútforrásúl fognak szolgálni, némely kivonatok belőlük halála után már is a közönség kezébe kerültek. Itélete az angol államférfiak s befolyásuk felől éles volt, de talán még sem mindig egészen igazságos; mert a mint Ranke megjegyzi, a történelemírónak feladata nemcsak az, hogy a történelmi adatokat összeszedje, hanem főleg, hogy azokat megértse, ez pedig fantázia nélkül lehetetlen.

Minden barátaink közt legszorosabb viszonyban álltunk a Horner családdal. Skótok voltak eredetileg, az öreg Horner ifjuságát Edinburghban töltötte azon időben, midőn ezen város a kritika, tudomány és legszellemesebb társaság székhelye volt. A whigek bátyját kitünő férfinak tartották, sőt egyik jövendőbeli főoszlopuknak, ő azonban fiatal korában halt meg s a Westminster Abbeyben, Angolország ezen pantheonjában nyert emlékszobrot. A whig párt átvitte rokonszenvét az elhunytnak testvérére, ki előbb a szegénytörvények, később a nevelésügyi kormánybizottságnak tagja lett, különben az újabb geologiai iskolának legrégibb, szorgalmas munkása és terjesztője volt, ki pl. azon czélból, hogy az egyes geologiai rétegek korát megközelítőleg meghatározhassa, s ezekre nézve biztos adatot szerezzen, Egyiptomban a heliopolisi obelisk talapzatát a legpontosabb mérések szerint felásatta, ezen emléknek kora biztosan meg levén állapítva a reá bevésett király neve által. Horner ásatásaiból kitünt, hogy közel 4000 esztendő óta mennyire emelkedett a talaj a Nilus évenkint visszakerülő áradásának lerakó-

dása által. Ezután több helyütt ásatott. Alsó-Egyiptomban oly mélyen, míg a Nilus-iszap alatt meg nem találta az eleven talajt. Az eredmény ezen lerakódásoknak roppant régiségét bizonyította be, közel 10.000 évet, ámbár a kritika ezen mathematikai módszert sem akarta biztos alapul elfogadni, mert nincs bebizonyítva, hogy akár a heliopolisi obelisk felállításának korától fogva, akár régebben a Nilus-iszap évi lerakódásai mindig egyformák lettek volna, s bizonyos kivételes esetekben nem rakódhatott-e le némely esztendőben tízszerte vagy százszorta nagyobb iszapmennyiség, mint máskor. Horner életének egy részét Németországban töltötte hat leányával együtt, s ezáltal jobban ismerkedett meg a külföldi viszonyokkal, családja pedig a német nyelvvel is, mint az angolok közönségesen szoktak. Leányai mind kitüntek úgy szépségük, mint műveltségük által, s feleségem legkedvesebb barátnői voltak, különösen Lady Lyell, a híres geolog és Mrs. Lyell, az indiai ezredes felesége, nemkülönben két leánytestvérök, Susan és Joanna, kik közül Susan kisebbik leányom keresztanyja lett. Mind a kettő több fordítás által német nyelvből és egy igen czélszerű és kedvelt flóreneczi útmutató által, melyben e város műkincseit följegyezték, az irodalomban kitüntette magát. Sir Charles Lyell a nagy világban élt, házában a tudományos és aristokratikus elem gyakran képviselve volt kitünőségei által. Rendkívüli szórakozottsága közönséges dolgokban, melyek a tudománynyal semmi összeköttetésben nem álltak, mert ezekre nézve mindig a legnagyobb figyelmet fordította, néha mulatságossá vált. Ismeretes, hogy ő találta fel s honosította meg a földtanban azon nézetet, hogy a föld változásai mind lassan és folytonosan, még mostanáig működő viszonyokból eredő erők által alakult olyanná, minőnek látjuk; ő zárta ki a tudományból a roppant kataklysmusokat, melyek előtte a geologiai rendszerekben oly nagy szerepet játszottak. Könyvei nagy népszerűségnek örvendtek és számos kiadásban jöttek ki; epochalis volt munkája az emberi nem régiségéről, amerikai utazása pedig ép oly kellemes, mint mulatságos olvasmány, melyről még az amerikaiak is, kik feljajdulnak, ha az idegen gyöngeségeiket említi, azt találták, hogy igazságosabb, mint azt angoltól várni lehet; mert épen azért, mivel az angol s amerikai faj főalkatrészeire nézve azonos, az angolok élesebben szokták megbírálni azon eltéréseket,

az anyaország typusától, melyek Amerikában fejlődtek ki s őket külön nemzetté alakították. A Lyell család, különösen Lady Lyell, a magyar számûzötteket s családjaikat a leggyöngédebb módon vette mindig pártfogásába, Vukovics, Speletics s mások beszélhettek volna jóságáról és szívességéről s azon mély tiszteletről, melylyel az egész család Kossuth iránt viseltetett.

ANGOL SZOKÁSOK ÉS SAJÁTSÁGOK.

I.

Tizenegy esztendeig laktam Londonban főleg angolok közt, mert a fővárosban van valami 40—50,000 német is, akik fentartják családjaikban németségöket és német műveltségöket; aki ezeknek körébe jut, az Németországban maradt, s nem ismerheti Angolországot, melynek szokásai nagyrészben eltérnek a szárazföld szokásaitól, s ámbár tudom, hogy a következő lapokon olyat is mondok, ami sokak előtt nagyon is ismeretes, mégis szükségesnek tartom kijelölni némely jelenségeket, melyek első pillanatra az útazónak nem tűnnek fel, ki csak rövid ideig maradt Angolországban. Már maga a főváros egészen másforma, mint az európai fővárosok; nincs sem erődítésekkel elzárva, mint Páris, sem fogyasztási adóvonallal körülvéve, mint a continentális fővárosok, az élelmi czikkek és italok az egész országból szabadon vitetnek Londonba, kivévén azokat, melyek tengeren a külföldről jönnek, de ezek is csak az országos vámnak vannak alávetve s különös fogyasztási adó nem létezik, mely kizárólag a várost illetné. Continentális nézetek szerint London nem is valóságos város, hanem csak az utczák és épületeknek ideális összefoglalása, mert Londonnak nincsen központi hatósága, több, egészen különböző részekből áll, csak a régi városnak, a citynek, mely Londonnak igen kis részét képezi, van választott lord mayorja, tanácsa és rendes városi gyűlése, a többi részeknek nincsen municipális szervezete, s a parlament csak újabb időben hozta be a közmunka-tanácsot, különösen a csatornázás tekintetéből. Ez és a fővárosi rendőrség képezik az egyetlen közigazgatási köteléket a város különböző részei közt. Hogy azonban ezek hatáskörének kiterjedése meghatároztathassék,

szükséges volt kijelölni. meddig terjed a főváros és e tekintetben határozattá lett, hogy központul tekintve a Trafalgar squaret, mind az London, a mi egy öt angol mérföldre terjedő sugár által képezett körben benfoglaltatik. Ez természetesen csak ideális határ, mert az utczák sora már az öt mérföldön túlra is szakadatlanul kiterjedt s Woolwich és Greenwich a fővárossal régóta összeforrtak, nem is említve Highgate és Hampstead helységeket a Themse északi oldalán és Chelseat a déli parton. A város folyvást növekszik, oly arányokban, melyek a szárazföldön ismeretlenek, úgy, hogy a lakosság már most is felülmulja a négy milliomot s nagyobb mint Belgiumé, vagy Hollandé. A világnak legnagyobb városa már magában is valóságos ország, s még sincs egységes municipális szervezete, de az angolok e mellett meg tudnak élni és jól érzik magukat s nagyobb rend uralkodik Londonban, mint a logika törvényei szerint szervezett hatóságokkal bíró európai rendőrállamok fővárosaiban.

A mostani London főleg négy városból forrt össze: a City az eredeti London, a Themse bal partján, fölötte nyúlik Westminster; a Themse jobb partján pedig Southwark és fölötte Lambeth, a londoni püspök lakával. Kültelekről itten természetesen szó nem lehet többé. A mostani London négy különböző megye területéhez tartozik s legnagyobb része a szomszéd uraságok birtokain épült fel. Azon város pl. melyet Somerstown-nak neveznek, a Somers család földjén épült fel, a család ezáltal roppantúl meggazdagodott és felsőházi czímet nyert. A westminsteri herczeg is úgy nyerte mesés jövedelmét, hogy Londonnak legdivatosabb része, hol az aristokratia ütötte fel lakhelyét, az úgynevezett Belgravia, az ő területén fekszik. Miután pedig Angolországban a kötött birtok (entail) törvénye következtében csaknem lehetetlen földbirtokot örök áron szerezni, és csak idővételek vannak szokásban, melyek kilenczvenkilencz esztendőn, vagyis három embernyomon túl nem terjednek, s ezen idő elfolytával a föld minden felépítményekkel együtt az eladó birtokosra visszaszáll, ezen körülmény a város építésére nézve is nagy befolyással volt. Építő czégek veszik meg t. i. a földbirtokot kilenczvenkilencz esztendőre s megállapított terv szerint kiépítik az utczákat és squareket, sokszor úgy csoportosítván a házakat, hogy öt-hatnak homlokzata együttesen egy

nagy palotát képezzen a tér felé, melynek azonban természetesen egy nagy kapuja helyett öt-hat ajtaja van. A felépült házakat azután eladják kilenczvenhat vagy nyolcz esztendőre azoknak, kik tőkéjöket házba fektetik, úgy, hogy a fizetés akár tőkében, akár évjáradékokban történjék. A házbirtokos a házat most bérbe adja a lakóknak, rendesen hét esztendőre, majd mindig azon záradékkal, hogy ezen béridő (lease) lefolytával az eredeti szerződés egyszer vagy kétszer újíttathassék meg. Rövidebb bérletidő kivételes. Miután a kilenczvenkilencz év elteltével nemcsak a terület, hanem minden felépítménye is a földbirtokosra ingyen száll vissza, nagyon természetes, hogy az épületek ehhez mérten épülnek, s hogy az utolsó években a tatarozások elmaradnak. Kossuth pl. az Alpha Roadon oly házban lakott, melynek birtoka rövid idő mulva visszaszállandó volt a földesúrra; az épület tehát elhanyagolt állapotban maradt s a házi úr annyira vonakodott minden nagyobb tatarozástól, hogy a lakásban maradni nem lehetett. A gazdagoknak számára épült nagy úri házak azonban természetesen nem romlanak meg a kilenczvenkilencz esztendő alatt, s azon túl is roppant vagyont képviselnek. Azon időben, melyet Londonban töltöttem, a westminsteri herczeg, akkor még marquess, városbirtokának tetemes része szállt ilyformán vissza reá, s jövedelmét évi négy millióról hat millióra emelte.

Miután Londonnak újabb részei egyes építészeti czégek által tervszerűen építtetnek, nem pedig a házbirtokosok szeszélye szerint, az utczák elrendezése is különbözik a continentális utczák elrendezésétől. Minthogy minden házban csak egy család lakik, bolt a divatos utczákban nem tűretik, a boltok s birtokosaik mind az üzletutczákban találhatók, melyek a lakóutczákat keresztül szelik, a squareken és téreken nem lát az ember boltot. Ott, a hol a gazdagok laknak, mindig két szép, széles utcza közt van egy keskenyebb sikátor, melyre mind a két oldalról a nagy házak istállói dőlnek, s melyen keresztül a piszok kivitetik. Négyszögbe épített házak, melyek a telket csaknem egészen elfoglalják s csak kis udvarokat s világ-udvarokat hagynak üresen, melyekben a continentális építkezés következtében a levegő poshadt s a bűz kiállhatatlanná válik, Angolországban egészen ismeretlenek: mert sehol sem fektetnek oly nagy súlyt a jó levegőre, mint Londonban; a

squarek be vannak fásítva, a város belsejében roppant parkok terülnek el, ezeket nevezi az angol London tüdejének.

II.

A gazdagok — kiket az angolok a felsőbb tízezernek neveznek (the upper ten thousand) — természetesen egyéni kényök-kedvök szerint rendezik el házaikat. A középosztály házai ellenben körülbelül mind ugyanazon terv szerint épültek, csak a nagyság teszi köztük a különbséget. A konyha, a hozzátartozó helyiségekkel s a cseléd ebédlőjével, félig földalatti, a magas földszinten van a ház ajtaja; de ez mindig zárva van, pedig házmestert nem tartanak, sem csengettyűt az ajtón, hanem egy kopogtató van reá alkalmazva, s evvel dörömböl a vendég, hogy jelezze jelenlétét. A mészáros, pék, újságkihordó s a szolgaszemélyzet egyet ütnek az ajtóra, a posta két ütéssel jelzi megjelenését, a vendégek hosszasabban dörömbölnek. A szolga erre felnyitja az ajtót, a pitvarban átveszi a vendég kártyáját, s hogy ha ebből látja, hogy ez nem tartozik a ház megszokott vendégei közé, bevezeti a pitvar mellett levő parlourba, mely a házi úr dolgozó szobája, hol ez megbeszéli a látogatóval annak dolgát. Az idegen, kinek ajánlólevele nincsen a családhoz, ezen szobánál tovább alig juthat be az angol házába, sőt még ha közelebb ismeretségbe is találna jutni, úgy hogy a házi úr szükségesnek tartaná az ebédre való meghívást, rendesen a vendéglőbe hívja meg az idegent, nem pedig házába. A kinek azonban jó az ajánlólevele, azt bevezetik a házba és családba, hol csakugyan úgy tekintik, mintha a régi barátok közé tartoznék. A parlour mögött van az ebédlőszoba, első emeleten a társalgási terem s hálószobák, a második és harmadik emelet a gyermekek és háznép számára rendezvék el. Ez az általános terv, melynek fővonalait minden házban felismertük.

A szobában jellemző a kandalló, mert az angol a kályhát egészségtelennek tartja, mely a szobalevegőt kiszárítja, ugyanazért jobban szereti a kandalló nyilt tüzét, mely körül ebéd után a család és vendégek helyet foglalnak, habár sokszor csak lábuk melegszik meg, míg hátuk fázik. Az északi városokban akadunk ugyan kályhákra is, ezeken azonban mindig fel van állítva egy széles,

vízzel töltött medencze, hogy a víz elpárolgásából a szobalevegő némi nedvességet nyerjen. Az ablakok mind nagyok, csiszolt üvegből készültek, de nem úgy nyílnak, mint a continensen, hanem nyaktiló módjára tolatnak fel s bocsáttatnak le, ugyanazért soha nem zárnak oly szorosan, mint nálunk, mert az angol szereti a ventilatiót. A mi a padozatot illeti, Londonban nem ismerik a parquetet, a lágy fából készült padló szőnyegekkel van bevonva; ha tánczmulatság van a házban, a szőnyegek bevonatnak vászonnal. A butorokban uralkodó a tömör alak, mely azonban a legnagyobb kényelemmel van összekötve, s miután a szobák általánvéve kisebbek mint nálunk, a butorok sokasága elhalmozza a tért. Miután minden ház rendesen csak egy család számára készült, ez sohasem oly magas, mint pl. Bécsben vagy általában a continensen, csak Edinburghban lát az ember öt-, hat-, hétemeletes házakat, s ott csakugyan a lakók nem a házakat, hanem az emeleteket szokták kibérelni, ugyanazon emeleten azonban mindig csak egy család lakik. Vannak aztán lodgeing houseok is, oly házak, hol a magánember havi szobát vehet ki, sőt kisebb házak úrfi-lakásoknak, és sok boarding houses, hol az ember szobát s teljes ellátást kap közös reggelivel, uzsonával s ebéddel, s egy nagy közös fogadószobával, mi némileg az amerikai hôtel-életre emlékeztet.

Londonban s általában az angol városokban a házak alacsonyak, s miután az angol a tért inkább lakásra, mint fényűzésre használja fel, a lépcső szűk, egyszerű, sőt a legtöbb házban csak fából készült. Miután továbbá az épületek csak kilenczvenkilencz esztendőre épülnek, a falak nem oly vastagok, mint nálunk, s boltozott termek még földszint is csak a city régi házaiban s a főúri palotákban találhatók. A city egyáltalában eltér épitése módjában az újabb Londontól. Alig látunk ott más embert, mint kereskedőt, ki nappal ott végzi dolgát, s kinek a város divatosabb részében van lakása, éjjel és vasárnapon a city üres, csak a házfelügyelő marad benne. Minél közelebb jutunk a börzéhez, annál gazdagabbak a czégek is, melyek itten székelnek, ha azonban a nagy bankárokhoz belépünk, szinte csodálkozunk azon roppant egyszerűségen, mely a szoros, alacsony üzlethelyiségekben uralkodik. Raikes Currie, kinél pénzemet letettem, s kinek a Westenden gyönyörű, kényelmesen elrendezett háza volt, kérdésemre, hogy miért tölti ő a nap

legnagyobb idejét ily sötét, legegyszerűbben butorozott helyiségben? azt felelte, hogy ez hagyományos a cityben s bizonyítja az üzletnek régóta való fennállását. Az egész üzlethelyiség, melyben milliomok és milliomok fordultak meg évenkint, ugyanazon állapotban volt most is, mint a mult század közepén, sőt Rothschildnak city irodája még mindig oly egyszerű, mint mikor az öreg Náthán, a londoni ház alapítója, azt elég szerényen berendezte.

A bankároknak s magánbankoknak sokkal nagyobb szerep jutott az angol magánéletben, mint bárhol másutt; az ember t. i. nem szokott itt ötven-hatvan forintnál többet készpénzben a házban tartani, hanem pénzét a bankárnál teszi le folyószámlára és kap érte utalványozó könyvecskét, melyből minden egy-két fontot meghaladó fizetés alkalmával egy lapot tölt be, s vág ki és azzal fizet. Az ily utalvány, melyre a bankár czége van nyomva (check), minden boltban, minden iparos és üzletember által nehézség nélkül fogadtatik el és továbbra is fizetésül szolgál, mint a bankó, mindaddig, míg az illető bankárnál beváltatik. Így a forgalomban levő pénzmennyiség, arányban véve, Angolországban sokkal csekélyebb, mint a continensen, mert a check-rendszer megkönnyíti a mindennapi kis üzletek kiegyenlítését.

III.

Az angol háztartás a város roppant kiterjedése mellett szintén más szint öltött, mint nálunk, a mészárosok, fűszeresek, sőt még a nagy rőfös kereskedőházak is kétszer egy hétben kiküldik emberöket s kocsijokat a város minden távolabb fekvő részeibe s a legközelebbi napokra átveszik a megrendeléseket s elhozzák az árúkat a házhoz, úgy hogy boltokba, vásárra járkálni nem szükséges s a háziasszonynak és szakácsnénak ideje megkiméltetik. Üzletben egyáltalában a központosítás áramlata mutatkozik mindenütt, már abban is, hogy pl. a nevezetesebb orvosok mind a Brooke Streetben laknak, minden ügyvédnek valamelyik ügyvédi testülethez kell tartoznia, s e testületnek épületeiben tartja irodáját, így mindnyájan egymás mellett találtatnak; a könyvárusok mind a Pater noster Rowban tartják boltjaikat, még a czipészek s egyéb iparosok is minél inkább egymás mellé csoportosulnak, a boltosoknál pedig

Londonban kezdődött az üzlet azon nagyszerű összpontosítása, melyet Párisban még inkább kifejlesztettek, hol ugyanazonegy boltban az ember mindent, a mire ruházatra vagy butorzatra szüksége lehet, együttesen megtalál. A kivándorlók számára is vannak különös boltok, melyekben az összes készlet, mire az Ausztráliába vagy Canadába menőnek szüksége lehet, a sátortól kezdve a baltáig, ásóig, s konyhaedényig, a legczélszerűbben összeválasztva és elcsomagolva készen találtatik úgy a legszegényebb sorsúak számára, mint a középosztály és gazdagabbak szükségeinek megfelelő módon. Az árak általában meg vannak szabva, alkudozásról, még a kofáknál sem lehet szó, az ár vagy tetszik, vagy nem tetszik, a ki készpénzzel fizet, annak bizonyos százalék elengedtetik.

Nekünk, szárazföldi embereknek, mindjárt feltűnik a kávéházak hiánya Londonban, mert olyan ember, kinek semmi dolga nincs, s órákig pipázgat s újságokat olvas egy findzsa fekete kávé mellett, Angolországban alig találtatik; csak a cityben vannak kávéházak, melyekben a hajóskapitányok jönnek össze, kik megbízásra várnak s üzletemberek, kiknek reájok szükségök van, s ott is külön van pl. a balti kávéház, melyben az oroszokkal és az északi tengermosta vidékekkel kereskedő világ találkozik; a Jeruzsálem kávéházban az indiai s déli tenger hajóskapitányai s üzletemberei gyűlnek össze; van oly kávéház, hová az északamerikai s ismét hová a délamerikai üzletemberek járnak, de ezen kávéházakba sem léphet be bárki, bevezetés szükséges erre olyantól, ki ezen kávéházakban letette a taksát s annak rendes látogatója, szóval ez egy neme a clubbnak. A Lloyd-intézet e tekintetben a legnagyobbszerű, csak itt találhatók minden angol gyarmatok kereskedelmi újságai, itt vannak beírva mind az angol kereskedői flottához tartozó hajók, megjelölve, hogy minő állapotban vannak; itt találja az ember mindazon tájékozást, melyre tengerentúli üzletnél szüksége lehet.

A börze is máskép van berendezve, mint a continensen, csak az alkuszok jelenhetnek itt meg, kik a kötött üzletekért felelősek, ugyanazért csak nagy tőke mellett vétetnek be az alkusz-társulatba; ha valamely idegen vetődnék közükbe a tőzsde helyiségén, beverik a kalapját s nagy lármával dobják ki.

Az operaházban csak szalonruhában lehet megjelenni, fehér nyakravalóval s magas tetejű fekete kalappal, a nők teljes díszben,

máskép senki sem bocsáttatik be. Az angolok ennek igen helyes okát adják, a társaság megkívánja t. i. hogy legyen legalább egy színház, melyben az ember biztos, hogy részeg matróz nem ül szomszédságában s nem csinál lármát. Ez ellen még a legmagasabb bemeneti ár sem biztosít; mert a tengerészek, kik néha egész évig hajón voltak, csak akkor kapják meg kiérdemelt béröket, midőn partra szállnak; e szerint sokszor nagy pénzösszeg van zsebökben, s miután kilátásuk lehet, hogy rövid idő mulva ismét tengerre szállnak, legnagyobb részét kevés nap vagy hét alatt pazarolják el, s nincs oly drága mulatság, hová felfogadott szeretőikkel együtt el ne mennének, de szalonöltözetet, fehér nyakravalót s magas kalapot sohasem öltenek fel, ugyanazért az opera kizárólag a társaság gyűlhelye, hol a galeriákon is csak díszöltözetben lehet megjelenni.

A kávéházi életet már régóta a clubbélet váltolta fel Angolországban: de a clubbok is másformák, mint nálunk, az élet ezekben olcsóbb, mint a szállodákban, nőtlen ember mindenesetre takarékosabban él a clubban, mint bármi étkező helyen, nem úgy, mint nálunk, hol a casino asztala a legdrágább a városban. A kártya azonban s a tekeasztal, — kivéve a Brooksclubbot, mely a continentális jockeyclubboknak felel meg — a negyedik emeleten helyeztetett el s a clubbnak legkevésbbé látogatott helyisége. — Miután a hangos szó angol nézetek szerint, a parlamentet kivéve, mindenütt illetlen, kiabáló társaság, minő nálunk s különösen Olaszországban napirenden van, sohasem fordul elő, még az angol korcsmákban sincsen lárma. A munkás és napszámos is hallgatva iszsza sörét s pálinkáját, s ha verekedő kedve támad, az utczára megyen ki, s ott verekszik, mindaddig, míg a rendőr be nem zárja. Kivételt képeznek azonban az irlandiak, kik általában lármásabbak, fecsegőbbek és a legverekedőbbek.

A rendőri szervezet Londonban példányszerű s a nép barátját és védőjét látja minden rendőrben, ugyanazért mindig segítségére kél, ha ez valakit bekísér. De a rendőr is, mint minden tisztviselő Angolországban, sohasem felejti el, hogy ő a közönséget szolgálja s nem követel kivételes állást, nyájasan ád felvilágosítást, tanácsot és segélyt.

Ismeretlent az utczán megszólítani s útbaigazítást kérni tőle

nem szokás. Idegenek, kik ezt nem tudják, sokszor vétenek ezen szabály ellen, a megszólított angol azonban ilyenkor a legközelebbi boltra szokott ujjával mutatni: kérdezősködjünk ottan. Continentális embernek leginkább azon szokás tűnik fel, hogy az utczán találkozó női ismeretségei előbb köszöntenek; ha ez nem történik, illetlen a nőket, még ha ismerjük is, az utczán köszönteni; ők tudják legjobban, vajjon akarnak-e bennünket e pillanatban ismerni vagy nem.

A szokás az angol nőknek nagyobb szabadságot ád; magánosan járnak ki, senki sem botránkozik meg, ha kisasszony férfiakkal levelez, ha társaságban, hol szülői nincsenek jelen, idegent, ki neki bemutattatik, meghí az apai házhoz s csak ott mutatja be szülőinek. Ellenben a férfiak is sokkal illedelmesebben viselik magukat a nők irányában, mint a continensen, úgy hogy ezek alig jöhetnek azon helyzetbe, hogy illetlen szót halljanak. Nőt bántalmazni még a legalsóbb osztályoknál is férfiatlan tettnek tartják, melyet meg szoktak boszúlni. Mindez az angol életnek oly különös jelleget kölcsönöz, mely az idegent mindjárt első pillanatban arra emlékezteti, hogy itt oly régi társadalomba jutott, mely elkülönítve a többi európai nemzetektől, hagyományai szerint különös formákban fejlődött ki.

IV.

Az étkezés igen nevezetes helyet foglal el az élet œkonomiájában. E részben is nagy eltérést tapasztaltam Londonban a szárazföldi, s különösen a pesti szokásoktól. Nem is említve, hogy az ebéd ideje a társaság minden osztályaiban ugyanaz, elrendezése egészen különböző a mienktől. A reggeli, 9 óra tájban — mert a londoni későn kel föl — sokkal bővebb, mint a mienk; thea nem nem is képzelhető tojás, vaj és pirítós kenyér nélkül, mihez még könnyű sült hús vagy hal járul. Délben van a luncheon ideje, otthon a nők és gyermekek könnyű ebédje, azoknak, kik az irodákban és üzleti helyiségekben el vannak foglalva, rövid, ideiglenes étkezés, hideg hús, ürüszelet (mutton chops) vagy beefsteak s hozzá vagy egy pohár sör vagy bor. A cityben vannak bizonyos étkezési házak, melyek épen e czélra rendeztettek be, hol a konyha az étte-

remmel szomszédos s vele ablakforma nyílással össze van kötve, melyen keresztül adják be a steaket, mert az angol azt tartja, hogy ez csak akkor jó, ha a rostélyról közvetetlenül az asztalra kerül; már az is, ha a pitvaron keresztül vitetik, megrontja eredeti ízét. Az angol elvégzi munkáját, látogatásait vagy sétalovaglását öt óráig délután; hat és nyolcz óra közt, átlag véve hétkor, következik az ebéd. Ennek egyik jellege a levesnek elmaradása. Az angol nem rontja meg húsát főzés által, csak a teknősbéka-levest szereti s ebben az úgynevezett zöld zsírt, ez azonban csak nagy díszebédeknél, pl. a lord mayornél s testületi banquetteknél szokásos, az angol középrend nem eszik levest. A halakban természetesen válogatni lehet Londonban, neveléshibának tartatik, ezeket evésnél késsel érinteni. A hús tudvalevőleg legelső minőségű, a borjút az angol nem vágja le az állatnak oly korai kifejlődésénél, mint nálunk, húsát csak öt-hathónapos korában tartja egészségesnek. A húst hirtelen sütve szereti, azon mártásokat alig ismeri, melyek a konyhában készülnek, hanem az asztalon áll hat-hét különböző mártás és fűszer üvegekben úgy, mint nálunk az eczet és olaj, s mindenki azt használja, melyet ízlése megkíván; csakugyan mondhatjuk, hogy míg a franczia a konyhában készíti el étkeit, az angol ezt az asztalnál teszi, egyéni ízlése szerint. Vannak azonban bizonyos ételek, melyeknél a szokás megszabta már a mártást. Midőn Londonba jöttem, barátaim bevezettek a reformklubba: bárányhúst ettem s ehhez a szolga mentamártást hozott, mely nekem ízlett, másnap rostbeefet rendeltem s ehhez is megkívántam a mentasaucet, erre a szolga megvetőleg nézett reám e szavakkal: «Uram, ez nem járja, ez nem orthodox, a báránynyal jár a mentamártás, rostbeeffel a Yorkshire pudding.»

Az angolok épen nem tudnak bánni a főzelékkel, egyszerűen leforrázzák s úgy hozzák be, az ember az asztalnál czukrozza meg, vagy eczettel és olajjal eszi, vagy soyával, s borssal és efféleкkel fűszerezi, a mint tetszik. A fínom tésztás, mely a bécsi s pesti konyhában oly nagy szerepet játszik, szintén ismeretlen Londonban. A nemzeti tésztás a plumpudding, ezen jó, de nehéz étel harminczhat óráig főzetik vászonba bekötve, csak így éri el tökélyét, ellenben a pie a legközönségesebb tésztás; mély tálba tesznek gyümölcsöt, vagy összedarabolt húst, vagy főzeléket, ezt meglehetősen

vastag tésztával fedik be, így teszik tűzre s hozzák az asztalra. Nekem különösen ízlett a rebarbara pie, melylyel máshol nem találkoztam; a plánta szárából készül, melynek savanyús íze kellemes, ezen ételhez orthodox a devonshirei tejföl. Minden húsétellel jár a főtt burgonya; általában mondhatjuk, hogy az angol több burgonyát eszik, mint bármely más nemzet. A házi úr szerepe az ebédnél nem jár fáradság nélkül, a húsételek felvágatlanúl hozatnak be, a házi úrnak kötelessége ezeket fölszelni, a mi pulykánál, kappannál, szalonkánál s házi nyúlnál hozzá nem szokott kezeknek nem épen könnyű, sőt a házi úr meg is kérdezi a vendégtől, melyik részét szereti jobban, mellét vagy szárnyát, a kisült vagy a véres részt? Ugyanazért a fölszelés mestersége szintén a jó neveléshez tartozik, az éles kés pedig angol asztalnál épen nélkülözhetetlen. Ahhoz, hogy az angol nem főz disznózsírral, mint a magyar, nem is vajjal, mint a német, vagy olajjal, mint az olasz, hanem marhazsírral, minden idegen könnyen hozzá szokik, mert a Londonban leölt marha annyira elsőrendű, hogy zsírjának semmi fagygyú íze nincsen. Alig kell említenem az angol evésmód külsőségeit, melyek jóformán egész Európában elterjedtek, még sem fogadtattak el egészen. Az angol pl. iszonyodik attól, ha valaki ujjal hozzányúl bármi ételhez, a csirkecsontot kezébe veszi, vagy, mint nevelt francziák is teszik, kenyérrel törli ki a mártást tányérán. Még ha hámozni kell is valamit, azt sem fogja kezébe, hanem felszúrja villájára s az éles késsel valóságos műtétet követ el, akár a burgonyán, akár az almán. Ebédre mindig átöltözve kell megjelenni, még akkor is öltünk frakkot, ha otthon vagyunk; ebéd után a nők eltávoznak egy negyed órára, csak a férfiak maradnak az asztalnál s egymásnak nyujtják a borpalaczkot. Ez a régi szokás, melytől eltérni nem lehet. Raikes Currie bankáromnál voltam egyszer faluhelyen, ott volt szomszédja, a híres történelemíró Grote s kívülem még egy vendég, kire most nem emlékszem. Történetesen ezek közül egy sem volt borivó. Ebédnél igen jól mulattunk a szellemes nőkkel, s a mint ezek eltávoztak, s kisült, hogy közőlünk egy sem iszik bort, kérdeztem a házi urat, nem kelünk-e föl az asztaltól, hogy a megszakított társalkodást folytathassuk, mire azon feleletet kaptam, hogy a borivás nem főczélja a férfiak ebédutáni együttmaradásának, hanem az, hogy a nőknek alkalmuk legyen egy

negyedig vagy félóráig maguk közt beszélgethetni. Nagyobb ebédeknél nem illik, hogy az ember magában igyék, valahányszor poharát megtölti, int valamelyik más vendégnek, a ki akkor szintén poharához nyúl s némán felköszöntik egymást. Nagy vendégségeknél az inas által izenjük meg valamely távol ülő ismerősnek, hogy egy pohár bort akarunk vele inni, egymásra nézünk, fölemeljük poharunkat és kiiszszuk. A lord Mayor-ebéd végén régi szokás szerint a szeretet kelyhe (loving cup) kering, nagy ezüst kupa, melyből egyet hörpentünk állva, mialatt szomszédunk is feláll, ez átveszi tőlünk s maga iszik, míg a szomszédja ismét állva őrzi, az inas pedig egy nagy ezüst medenczét hord körül, mely rózsavízzel meg van töltve, ebbe mártjuk asztalkendőnk végét s megtöröljük vele szánkat. Ünnepélyes ebédeknél főfő jellemvonás a toast, melynek legalább egyike hosszú beszéddé válik. Miniszterek s mindazok, kik az államférfi nevére igényt tartanak, keresik az alkalmat, hogy nézeteiket a parlamenten kívül is nyilváníthassák. Szeretnek a közönséggel érintkezni, ily alkalom a lord Mayor-ebéd, melynél a miniszter rendesen programmbeszédet tart, annálinkább, minthogy a közönség tudja, hogy az ebédutáni beszédeknek (post prandial speech) soha hivatalos jelentősége nem lehet, s a bornak valódi vagy képzelt hatása szabadabb szót enged, mint a parlamentben.

V.

Az angol aristokratia nemcsak befolyására, hanem lényegére nézve is tökéletesen eltér a többi európai aristokratiától. Míg a szárazföldön majd mindenütt a grófnak minden fia gróf, Angolországban csak a család fejét illeti meg a főúri czím, csak ő a peer; legidősb fiának van ugyan szintén czíme, de csak tiszteletből (by courtesy), a többi fiúk a család nevét viselik, mely különböző a főúri czímtől, pl. a Marlborough herczeg legidősb fia Blandfordi őrgróf, holott a család neve Churchill s a herczeg többi fiai csak ezt viselik, de tiszteletből megadatik nekik keresztnevök elébe a lord czím, mely azonban semmi kiváltsággal sem jár, mert csak a családfő a felsőháznak tagja, csak neki van azon kiváltsága, hogy bűntény esetében nem a rendes bíróság, hanem a felsőház itél

fölötte. Ha az idegen csodálkozását fejezi ki a fölött, hogy a fiú más nevet visel, mint apja, s az egyik testvér, mint a másik, az angol azt találja, hogy ez a természet rendje, ezt bizonyítja a szójárás az állatoknál, például az apa mén, az anya kancza, ivadékuk csikó, holott a családi név ló. Igy van a bika, tehén, borjú név a szarvasmarha családnál; a kan, kocza, malacz a disznóknál; a kakas, tyúk, csirke, a tyúk családnál stb. Egészben véve az aristokratia Angolországban sokkal jobban van szabályozva minden etiquette-kérdésre nézve, mint a continensen; a herczegnek legidősb fia marquess, a marquessnek legidősb fia gróf, a grófé algróf, az algrófé báró — mit az angol egyszerűen csak úgy fejez ki, hogy lord, — a lordé még tiszteletből sem lord, hanem egyszerűen honorable Mr. N. N.

A czímerkoronák is különböznek a continentálisoktól. A herczegi fövegnek koronája öt eperlevélből áll, alól pedig hermelinnel van szegélyezve; az őrgrófé három eperlevél közt két gyöngygyel van diszítve; a grófi föveg koronáján öt magas száron, mely e föveg felső széléig ér, egy-egy gyöngyöt látunk, úgy hogy az ágak négy alacsonyszárú eperlevéllel elválasztvák egymástól; az algrófi föveg koronáján a diszített aranyabroncs fölött öt darabból álló gyöngysor fekszik; a bárói föveg koronája sima aranyabroncs s négy gyöngy rajta. A közepén rojtos, vörös bársonyföveg (coronet) s a hermelinszegély a szárazföldi heraldikában ismeretlenek.

Az angol aristokratia számra nézve igen terjedelmes. Van 29 herczeg, 25 valódi őrgróf, 227 gróf, 71 algróf, 324 báró, ide nem értve azokat, kik csak tiszteletből viselnek magasabb czímet vagy egyszerűen a lordét. Lordnak nevezik egyébiránt társalkodásban a herczegi czímen aluli minden peert; ha azonban a keresztneve szintén megemlíttetik, ez nem azért történik, hogy más hasonló nevű egyéntől megkülönböztessék, hanem azért, hogy ezáltal kijelentsük, miként az ily egyén sem nem peer, sem nem annak legidősb fia, hanem az ifjabb ágat képviseli: lord John Russel pl. a bedfordi herczegnek egyik fiatalabb fia volt, de később a királyné által grófffá (earl) neveztetett ki s mint Earl Russell lett egy új peerség megalapítója. Egyébiránt nem minden peer tagja a felsőháznak, csak az angolországiak azok, a skót peerek hetet választanak maguk közül, kik őket a felsőházban képviselik, úgy az irlan-

diak is tizenhatot: ezek élethossziglan, azok a parlament tartamára. A felsőház tagjainak száma, mert ide tartoznak a püspökök is, körülbelül ötödfélszázra megyen. A püspökök közt a legelső helyet foglalja el az ország primása, a ki magát *isten kegyelméből*, canterbury-i érseknek írja, utána jő a yorki, ki csak *isten engedelméből* yorki érsek. Minden lord feleségét megilleti a lady czím, úgy a főurak legidősb leányát is, a többi leányok honorable Miss N. N.-nek czímeztetnek.

A peer-családokon kívül van még Angolországban a nemességnek egy oly neme, mely a continensen egészen ismeretlen, ezek a baronetek, kiknek czímerében oldalt, mindig megjelenik ezüst mezőn a véres kéz, mi az irlandi Ulster tartomány czímere; mert midőn ez fellázadt s visszahódítására hiányzott a pénz, Jakab király pénzen adott el armálisokat s megteremtette a baronetaget, mint a nemesség legalsóbb fokát, melynek czíme «Sir», de a sir után sohasem következhetik a családi név, mindig csak a keresztnév s tökéletesen incorrect s angolnak fülsértő, ha pl. sir Elliotról beszélünk; ilyen nincs, a bécsi követ sir Henry Elliot, vagy, ha társalgásban említjük, egyszerűen sir Henry. A baronetrang a családban szintén az elsőszülöttség útján tartja fenn magát s a baronet feleségének megadja a lady czímet. Vannak azonban még lovagok is (Knight), ezeket szintén megilleti a «Sir» czím keresztnevök előtt; feleségök szintén lady, de ezen rang személyes és nem megy át az örökösökre. Czím nélküli nemességet nem ismer az angol, levélczímen megadja minden tisztességes embernek az Esquiret, a mi a régi tekintetes, mostani nagyságos úrnak felel meg, de csak levélczímen használtatik. Az angol keresztnevek is különbözők a mieinktől; ezek nem fordulnak elő mindnyájan a kalendáriumban, sőt szokás az anyai családnevet az elsőszülött fiúnak keresztnévül adni. Innét erednek oly nevek, mint Stuart Mill, Stratford Canning, Lytton Bulwer stb. A legidősb leánynak keresztnevét nem szoktuk említeni, csak a családi név elébe teszszük a Miss czímet, a többieknél meg kell említeni a keresztnevet.

A majorátusokra nézve is különböző a felfogás és a törvényes szokás Angolországban, mint a continensen. A legfelsőbb bíróság azt határozta el, hogy miután a végrendeletet nem lehet egyébnek nézni, mint az élet utolsó pillanatában tett ajándéknak, s miután

ajándéknál szükséges, hogy létezzék egy elfogadó is, mert az ajándékozó csak oly személyt köthet meg föltételekkel, ki az ajándékot ily föltételek alatt el is fogadja, a majorátus alapítója csak a már életben levő utódjait kötelezi, pl. a fiút és unokát; de azon nemzedék, mely az alapító halálánál még nem született, ismét szabad rendelkezéssel bír, s így a főúri családokban is mindig előfordul időről-időre egy oly nemzedék, mely a családi vagyonra nézve ismét szabad rendelkezéssel bír, megterhelheti, vagy részeit elidegenítheti, beruházhat, pazarolhat. Az ily majorátussal (entail) nincs semmi összeköttetésben az elsőszülöttségi jog, mely Angolországban minden ingatlanra nézve régóta törvény, hogy t. i. végrendelet hijában csak az elsőszülött fiú örökli mind az ingatlanokat, a többi gyermekek csak az ingókban örökösödnek. Kivételes e tekintetben a kenti grófság, a hol a törvény, ha az apa különben nem rendelkezik, az egyforma osztályt hozta be (right of gavelkind); de az elsőszülöttségi eszmék olyannyira angolok, hogy két század óta nem volt esete az ingatlanok elosztásának Kentmegyében, mert minden apa végrendeletileg az első fiúra hagyta földbirtokát. De még az ingó s ingatlannak meghatározása is másforma Angolországban, mint nálunk; az angolnál t. i. városi ház az ingóságokhoz tartozik (personality), ellenben a hajó ingatlan. Idegen, ki az angol indigenátust nem szerezte meg, ki van zárva az ingatlanok birtokából.

Az angol birtokviszonyok igen sokszor hozatnak fel mintául, különösen nagy uraink által, s gazdáink igen sokszor panaszkodnak, hogy nálunk nincsen olyan bérlő-osztály, mint Angolországban s kivánják ezen osztálynak további kifejlődését. Az angol birtokviszonyok azonban majd mindig hibásan fogadtatnak fel az idegenek által. Ezekre nézve fő nézőpont az, hogy az angol földesúrnak semmi allodiaturát nem tart, minden földje a paraszt kezén van, a ki azonban nem munkával, hanem pénzzel szolgálja le bérét s azért bérlőnek tekintetik. Ez azonban csak Angolországra szól, nem Irlandra, hol allodiaturák is fordulnak elő, úgy a skót felvidéken is, a hol a marhatartás miatt a parasztoknak felmondták a bért s például a sutherlandi herczeg összes jobbágyságát a Orkney szigetekre tette át, hogy juhainak legelője legyen, mert ezek több jövedelmet hoztak, mint mennyit a bérlők fizettek. Az angol lordnak természetesen nincsenek béresei s oly gazdasága, minő a

magyar vagy német úré. Történik ugyan, hogy némely úr mintagazdaságot állít, inkább szeszélyének kielégítése, mint jövedelme tekintetéből, de általánosan földjeit a parasztok művelik, kiket bérlőknek nevez, s a telkek csakugyan nem tíz, húsz, harmincz holdasak, hanem nagyobbrészt háromszáz holdasak. S miután Angolországban úrbér sohasem hozatott be, a birtokviszonyok olymódon fejlődtek ki, minő más országban ismeretlen. A szabad föld eszméje csaknem egészen új Angolországban s a földkérdés ugyanazért Irlandban már égető lett, de Angolországban sem maradhat azon stádiumban, a melyben most létezik, s az irlandi földkérdés megoldásának megkísértése fel fogja vetni Angolországban is a földkérdést és a birtokviszonyok általános revizióját, az elsőszülöttségi törvényes szokástól kezdve a bérlők szabad földjéig. Midőn egész Európában a feudalismus megszünt, mely az északamerikai Egyesült-Államokban s az angol gyarmatokban soha nem létezett, lehetetlen, hogy Angolország megmaradjon jelenlegi birtokviszonyai mellett, s ha e részben nem történt eddig semmi változás, ez leginkább annak tulajdonítható, hogy a nemzet legerélyesebb és legelégedetlenebb része inkább kivándorol oda, hol könnyen juthat szabad földhöz, mint hogy szülőföldjén hosszas vitával keresné természetes jogát.

AZ OLASZ HÁBORÚ.

I.

Garibaldi kisebbik fia, Ricciotti, beteges egy gyermek volt, önkénytes sántaságban szenvedett; ugyanazért egy gazdag angol nő, ki a nagy olasz szabadsághőst különösen tisztelte, magához vette, hogy gondozása alatt erősödjék, s felügyeletét Miss Jessie Whitera bízta. Házánál gyakran jöttek össze az olasz száműzöttek s Miss Jessie, kinek tolla igen ügyes volt, gyakran írt czikkeket angol folyóiratokba az olasz ügy érdekében. Midőn Orsini a mantuai várfogságból a legmerészebben tervezett szökés által megmenekedett s Londonba kerűlt, miss Jessie White írta meg menekülésének regényes történetét, mely a társaság figyelmét egy ideig Orsinira irányozta. Én is nála ismerkedtem meg az érdekes olaszszal; szép, sympathikus férfi volt, keveset szólt, de jól. Mazzinival ezen időben nem állt jó lábon, mert ez azt tartotta, hogy a szabadság csak a mártyrok vérével áztatott földön tenyészhet s meg volt győződve, hogy bárhol Olaszországban győzne a mozgalom, az mindjárt elterjedne az egész félszigetre; ugyanazért mindig a kezdeményezés apostola volt, kész bármi felkelés tervét felkarolni s előmozdítani s barátinak vérét és szabadságát koczkára tenni. Értesülvén egyszer egy állítólagos összeesküvésről a piemonti és toskánai határszélen, teljes hitelt adott a tudósításoknak s Orsinit küldte oda, San Terenzoba, Lerici mellett, a spezziai öbölnek egyik halászfalujába, hol fegyvert s embereket fog majd találni, kiknek vezérletét ő vegye által. Orsini eljutott ugyan San Terenzoba, ott azonban sem fegyvert, sem embert nem talált; a halászok elrejtették egy darabig, végre azonban mégis az osztrákok kezébe esett, kik őt Mantuába vitték, hol reá, mint ismeretes, már régen compro-

mittált köztársasági izgatóra, a halál várt. Nagy nehezen menekedett meg, különösen a Herwegh német költő gazdag felesége által eszközlött vesztegetéssel. Most Londonban időzött, mint sok olasz menekült, mert Napoleon rendőrsége gyanút táplált ellenök s nem igen tűrte Párisban. Orsini Mazzinival ez időben alig érintkezett, mert neheztelt reá, hogy a san-terenzoi kalandba elégséges ok nélkül ugrasztotta bele. Új esztendő előtt, 1857-ben találkoztam vele, még meg is kérdezett, nincs-e valami megbizásom Párisba, mert oda megy. Kevés héttel később, január közepe táján, olvastuk a hírlapokban, hogy egy olasz Napoleon császár kocsija alá, midőn az épen az operába ment, két robbanó anyaggal töltött bombát vetett, melyek számos embert öltek meg, de a császárt sértetlenűl hagyták. A merénylő Orsini volt, a franczia rendőrség által el is fogatott, de ez különös figyelmet tanusított iránta a börtönben. Pietri, a rendőrfőnök, többször meg is látogatta: pöre gyorsan folyt le, más vége nem is lehetett, mint a nyaktiló, miután annyi ártatlan ember életét áldozta fel: kivégeztetése előtt azonban nagy csodálkozásunkra levelet írt, melyben kifejezi meggyőződését Olaszország szabadságának biztos feltámadásáról, s inti az olasz ifuságot, hogy fejedelmek személye elleni merényletektől tartózkodjék. A levelet első pillanatban hamisítottnak tartottuk, de csakhamar meggyőződtünk, hogy valódi s híre terjedett, hogy Napoleon, kit minden olasz eddig a szabadság s különösen az olasz egység legnagyobb ellenségének tartott, most politikájában olasz-barát irányt vesz, sőt találkoztak mindjárt régi ellenségei közűl is, kik készek voltak részére állani. Nyáron gróf Cavour, a szárd miniszter, ki az olasz ügyet már a párisi béke-congressusnál szóba hozta, Plombièresben, a pyrænéi gyógyfürdőben, csakugyan találkozott Napoleonnal, mi a continentális udvaroknál feltünést és megütközést idézett elő. Mazzini e tekintetben most igen jól volt értesülve s ámbár kevesen voltak, kik szavainak hitelt adtak, elbeszélte nekünk, hogy a szövetség Cavour révén Viktor Emanuel és Napoleon közt meg van kötve, s hogy a francziák megkezdik a háborút Ausztriával; Felső-Olaszországot, Milanót és Velenczét hozzácsatolják Piemonthoz, mely ennek fejében Nizza és Savoya átengedése által fizeti ki a császári segélyt. Ez Mazzini republikánus nézeteinek keretébe sehogy sem illett; nemzetiségi tekintetből nem tudta ugyan védeni, hogy a

franczia Savoya Olaszországban tartozzék, ezt azonban mint szabad kantont inkább a Svájczhoz kivánta volna csatoltatni, hogy Francziaország ne érintse Olaszország határát, mert a franczia befolyást s a franczia császárság pressióját semmivel sem tartotta jobbnak, mint az osztrák befolyást és pressiót. Szerinte az olaszok legjobb esetben csak urat váltanak. Kossuth Mazzini tudósításainak e tekintetben nem adott hitelt, hogy is hihette volna, hogy a reactionárius Napoleon merné megtámadni a reactionárius Ausztriát, minden további szövetséges nélkül; mert mióta Palmerston szabadelvű kormánya megbukott, a császár Angolországra sem számíthatott többé, melynek a krimi háborúban szövetségese volt. Orsini merénylete után t. i. a whig kormány a császár sürgetésére valahára behozta a continentális hatalmak által gyakran óhajtott idegen-törvényjavaslatot (alien bill), mely a menekültekre nézve kivételes állapotot s esetleges rendőri felügyeletet tervezett. A liberális érzület erre felförmedt, at oryk igen ügyesen használták fel ezt s megbuktatták lord Palmerstont s francziabarát politikáját; ők inkább a hagyományos osztrák barátság iránt éreztek rokonszenvet.

A Párisban lakó magyar menekülteknek sok összeköttetéseik voltak a kormánykörökkel s az udvarral. Kiss Miklós sógora volt Thouvenelnek, ki később Napoleon minisztere lett, s már most is befolyással bírt; Szarvady bizalmas lábon állt Bixióval, ki a párisi financzkörökben nevezetes szerepet játszott; Klapka és Teleki látogatói voltak Napoleon herczegnek a Palais Royalban; Irányi találkozott Mieroszlavszkyval, ki szintén Napoleon herczeg környezetével szoros összeköttetésben élt; Klapka egyébiránt Cavourt is igen jól ismerte, mert egy genfi bank ügyében eljárt néha Turinba s érintkezett a miniszteriummal pénzügyekben. Mindezek hitték a franczia-osztrák háborút s meg voltak győződve, hogy ezzel a magyar ügy is összeköttetésbe jő. Ily körülmények közt intézte Napoleon császár az újévi ünnepélyes kihallgatásnál azon különös szavakat báró Hübnerhez, hogy sajnálja, miként a barátság Francziaország és Ausztria közt meghidegűlt. Ebben mindenki a régen szállongó híreknek megerősítését látta egy bekövetkezendő franczia háborúról Olaszországban; csak Bécsben nem akarták ezt elhinni; azt tartották, hogy lehetetlen ott a háború, hol az egyik fél azt semmiképen sem akarja, és semmi okot nem ad reá. Bruck,

a pénzügyminiszter, ugyanazért minden áron fenn akarta tartani az árfolyamot, mely minden nap leebb és leebb szállt. Apósom, ki Bruckkal régi idők óta, midőn az is kereskedő volt, bizalmas lábon állt, hitelt adott Bruck állításainak s nem hitte a háborút, mi neki sok pénzébe került.

II.

Januárius kezdetén Klapka feljött Londonba s minden tartózkodás nélkül elmondta előttünk, hogy Cavour és Napolon el vannak tökélve a háborúra s hogy abban a magyar nemzet sympathiáira s eshető felkelésére erősen számítanak, hogy különösen egy magyar légió fölállítása terveztetik. Kossuth mindjárt kijelentette, hogy ő ezen mozgalomba csak úgy lép be, hogyha elégséges garantiát nyer, hogy a magyar ügy ne csak eszközűl használtassék fel, s hogy ő minden magyar mozgalmat meg fog akadályozni, mielőtt a franczia zászló becsülete e tekintetben compromittálva volna, mert nem akarja hazánk szerencsétlenségét előidézni s a népet veszélybe dönteni, ha biztosítást nem nyer aziránt, hogy nem fogunk cserben hagyatni. Tudta egyébiránt, hogy úgy Turinban, mint Párisban felkarolják ugyan a magyar ügyet, de abból az ő személyét, hacsak lehet, ki akarják hagyni; mert a magyar mozgalmat csak oly eszközűl akarják felhasználni, melyet akármikor el lehessen ejteni s féltek, hogy Kossuth egyénisége annak oly iránt adhatna, mely befolyásuk alól kisiklik. Voltak is a magyar menekültek közt, kik Kossuth mellőzését nem bánták volna: Szemere régóta ellenséges állást foglalt vele, írt epigrammokat ellene s szidta azon körben, a melyhez tartozott. Tekintélyesebb volt Teleki László: ez sem közeledett Kossuthhoz, azóta hogy ez Ázsiából visszakerűlt, sem nem írt neki, sem nem jött Londonba, szavát pedig figyelemre méltatták a Palais Royalban, mely ez időben a titkos kormány állására emelkedett. Végre Teleki mégis szövetkezett Kossuthtal, de csak mint egyenjogú tagja a nemzeti igazgatóságnak, melynél Kossuth volt az elnök, Klapka a harmadik tag. Mindketten megkövetelték Kossuthtól, hogy ezentúl mint elnök, nem mint kormányzó írja magát alá, sőt az Amerikában készűlt magyar bankókészlet fennmaradt részét, melyen mint kormányzó volt aláírva, semmisítse meg. Napoleon miniszterei ellene voltak az olasz háborúnak, ugyanakkor, midőn

a császár, unokaöcscse által, már összeköttetésbe lépett a forradalmi elemekkel. A herczeg Viktor Emanuel leányát vette feleségül, nászajándékúl a háborút s Felső-Olaszországot ajánlva a szárd királynak. Forradalmi hajlamai régóta ismeretesek voltak s éles eszével átlátta azt is, hogy a magyar ügyet nem lehet az olaszszal összeköttetésbe hozni a nélkül, hogy Kossuth személye számításba vétessék s végre rávette a császárt, hogy május kezdetén Kossuthot titkon, miniszterei tudta nélkül, hívja meg Párisba. A herczeggel s császárral való találkozását igen élénken írta le Magyarország volt kormányzója az első benyomás befolyása alatt azon levélben, melyet tüstént feleségének irt s mely most iratai közt a közönség tudomására jutott. Kezdettől fogva mindig hangsúlyozta, hogy Magyarországban nem lesz felkelés mindaddig, míg a franczia sereg nem lép magyar területre s ott császári kiáltvány által ki nem mondja Magyarország felszabadítását, Kossuth e feltételhez makacsul ragaszkodott életének ezen nevezetes epizódja alatt, kezdettől végig.

Napoleon ismerte Kossuth népszerüségét Angolországban s ezt is fel akarta használni, ámbár nem igen bizott benne. Semmi sem aggasztotta őt jobban kalandos háborújában Ausztria ellen, mint az angol kormány magatartása. Tudta, hogy Albert herczeg és Viktória királyné bizalommal, sőt barátsággal viseltetnek iránta; de ismerte az angol toryk hagyományos politikáját, mely őket az osztrák szövetség felé vonzza; tudta, hogy az osztrák monarchiának integritása politikai hitágazattá vált az angoloknál, kik ezen monarchia fennállásában és erejében keresik a keleti kérdés oroszellenes megoldásának biztosítékát; ő tehát szükségesnek tartotta, hogy az angol politika ne szövetkezzék a jelen háborúban Ausztriával s ne hozzon létre oly combinatiót, melyben Poroszország is részt vegyen s fenyegetve a franczia határt a Rajna felől, lehetetlenné tegye az olasz hadjáratot. Merimé levelei Panizzihoz, melyek csak imént láttak világot, bizonyítják, mily nagy súlyt fektetett a császár Angolország jóakaratára; erre nézve pedig Kossuth vállalkozott, hogy, ha nem is a kormánynál, de mindenesetre a nemzetnél, népszerűvé fogja tenni a franczia-olasz háborút, esetleg kormányválságot is idéz elő s így mindjárt a háború kezdetén jelentékeny szolgálatot tehet a császárnak. Amint Kossuth visszajött, megszűnt minden további összeköttetése Mazzinival és Ledru Rollinnel, kik

el nem tudták felejteni, hogy ő, ki velök mindig a legbarátságosabb viszonyban állt, anélkül, hogy bejelentette volna, egyenesen átpártolt azon ellenségökhöz, ki ellen ők folyvást conspirálgattak. Kossuth említette ugyan nyilvános és magán beszélgetésben, miként hazája felszabadítására akár az ördöggel is szövetkezik s csak arra vigyáz, hogy ez őt el ne vigye, e részben is követve a régi magyar hagyományt, mely szerint Zápolya jelszava az volt: «Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo.» Mazzini és Ledru azonban a baráti viszony megsértésének vették a tudtokon kívül történt szövetkezést Napoleonnal, annyit legalább megkivántak volna, hogy Kossuth e tekintetben is előlegesen közölje velök terveit.

III.

Cobden ezen időben nem volt Londonban, Amerikába utazott és ott terjesztette a szabad kereskedelem tanait, melyet ott épen a szabadelvű párt, a republikánusok, Carey theoriái szerint, nem vettek fel programmjokba, sőt a védvámoknak maradtak hívei. Sir Joshua Walmesley nem bírt befolyással a manchesteri iskola követőire, Bright sohasem érdekelte magát a magyarokért s minden háborút ellenzett, Kossuth tehát csak Gilpinnel közölhette tervét, ki neki azóta, hogy Ázsiából Londonba érkezett, mint meleg tisztelője, nagyban s kicsinyben mindig kezére járt. Gilpin quaker volt mint Bright, könyvkiadó, jelenleg parlamenti tag s habár nem szónok, s nem is tartozott azok közé, kikről a lapok s a közönség meg szoktak emlékezni, mégis szorosabb összeköttetésben állt a mérvadó whigekkel, mint némely nálánál híresebb radikális.

A választások épen ekkor folytak javában, végeredményök keveset változtatott a pártok arányán, a whigek nem nyertek, sőt vesztettek néhány szavazatot. a toryk közel negyven szavazattal többségben voltak ellenökben, de azoknak száma, kik az ellenzékhez tartoztak, habár nem voltak whigek, kilenczvenre rúgott; ezektől függött tehát a többség s a kormány megbuktatása. A parlament megnyitása május 31-ére volt kitűzve, az ezt megelőző két hétben Kossuth Londonban. Manchesterben, Bradfordban és Glasgowban nagy népgyűlésekben beszédeket tartott, melyekben Angolországnak a szoros neutralitást ajánlta legjobb politikáúl, mely

minden az országot befonó szövetségektől távol marad, bár mennyire terjedne is a continentális háború. Én őt ezen útjában kisértem s tanúja voltam azon roppant hatásnak, melyet szónoklata mindenütt idézett elő. Gilpin ezalatt értekezett lord Palmerstonnal, aki meg is igérte, hogy a miniszterium változása esetében, ha ismét hatalomra jut, a radikális elemet, mely nélkül a győzelem lehetetlen, a miniszteriumban is látni akarja, a külügyekre nézve pedig a legszorosabb semlegességet megtartja. Az új parlament nem sokára bizalmatlanságot szavazott a kormánynak, az új miniszteriumban Milner Gibson tárczát nyert, Cobdennek is ajánltak egyet, de nem fogadta el, Gilpin magas hivatalt kapott a közigazgatásnál.

Lord Lansdowne, kinek feleségem Kossuth beszédeit megküldte volt ez időben, a következő sorokat intézte hozzá:

«Mondhatom, hogy Kossuth beszédét már előbb olvastam, mint Ön azt nekem megküldte, mert mindig bámulom nagy, hő szónoklatát, ámbár Ön nem várhatja, hogy mi, hidegvérű angolok, tűzbe hozassunk általa.

«Őszintén reménylem, hogy azon nagy események, melyek most fordúlnak elő, jobb Ausztriát adnak nekünk majd, de Európának szüksége van egy Ausztriára.»

Ezen oly sokszor ismételt angol nézet, hogy az osztrák birodalom Európára nézve elkerűlhetetlenűl szükséges, hogy ugyanazért a birodalom feldarabolása meg nem engedhető, ébresztette az emigrátió több tagjainál azon Duna-szövetség eszméjét, melylyel több esztendővel később Kossuth is komolyan foglalkozott. Tervének akarata ellenében történt kinyomatása Magyarországban feltűnést s visszatetszést keltett, s azóta sokszor említtetik, hol Kossuth politikájának elitélésére, hol a boszniai foglalás védelmére.

Seward, az amerikai senátor, épen ekkor utazta be Európát, most jött először át az Atlantikumon, nem ismerte még az óvilág fő embereit, pedig ezekre nézve is tiszta fogalmat akart magának szerezni, mert kilátása volt, hogy elnöknek választatik meg. Ez ugyan nem történt meg, mert Lincoln választatott elnöknek, ő azonban minisztere lett. Londonban meglátogatott bennünket, meghíttuk egy estélyre, melynél ő csakugyan megjelent, ámbár nagyon kapós volt, s mindennap három-négy ebédre s estélyre hivatott meg. A királyné is fogadta s kérdezte, utazásának mi a czélja? Seward

erre egész amerikai naivitással felelt, hogy a monarchia káros befolyását a nemzeti életre s financziáira akarja tanulmányozni, mire a királyné szellemesen megjegyezte: reményli, hogy a senátornak nem volt még alkalma ezen tanulmányok megkezdésére.

A hadizenet Londonban nem volt ugyan váratlan, de mégis izgatottságot idézett elő, mindenütt csak erről szóltak s minthogy nem is kételkedtek a felől, hogy az olasz ügy kapcsolatban van, vagy kapcsolatba fog jönni a magyarral, sokat kérdezősködtek nálunk az ügynek állása felett Magyarországban; mi természetesen most is, mint mindig, kifejtettük, hogy Magyarország jelen állapotával megelégedve semmiképen sem lehet, hogy beolvasztása az osztrák közbirodalomba mindig csak papiroson fog maradni s most épen úgy ki nem vihető, amint századokon keresztül kivihető nem volt. Ily nézetek a hírlapok útján és Kossuth beszédei következtében már régen elterjedtek a közönségben, mely azonban most nagy csudálkozására hallotta, hogy az osztrák sereg fővezére, gróf Gyulay Ferencz, magyar mágnás. Grant, a Morning Advertiser szerkesztője, egyenesen megtámadott egyik látogatásomnál, hogy mindaz, amit én nekik évek óta beszélek, még sem lehet igaz, különben nem adhatták volna magyar tábornok kezébe az osztrák sereget. Boszankodtam és tréfásan feleltem, hogy angol ember nem érheti fel eszével sem a bécsi ostobaságot, sem a magyar hazafiságot. A fővezér túl fog tenni még Brutuson is, s feladva hírnevét s katonai becsületét, szántszándékkal meg fogja magát veretni a franczia sereg által. Harmad napra csakugyan megjött a magentai vereségnek híre s a Morning Advertiser dicsőítette a magyar hazafiságot, mely a régi római legendákra emlékeztet. Ugyanaz nap nagy estélyre voltunk meghíva Milner Gibson miniszternél, ott volt a vendégek közt néhány franczia menekült is, köztök a kis Louis Blanc, ki szokása szerint szidta Napoleont és szerencséjét, mely ezen hadjárat által még dicsőséget is kapcsol nevéhez. E pillanatban felénk jött egy angol ismerősünk, elbeszélte, hogy épen a parlamentből jő, hol lord Stanley hirdeti, hogy a csata másnap megújult s az osztrákok teljesen megverték a francziákat. Megdöbbentünk s Louis Blanc tüstént megjegyezte, hogy ha ez csakugyan így van, ez nem többé a császár, hanem Francziaország ügye, sorakozni kell a franczia zászló köré, habár Napoleon lobogtatja is, mind-

addig, míg a franczia név becsülete nincs helyreállítva. Még a vendégek eloszlása előtt megjött a hivatalos jelentés Párisból, hogy ezen állított osztrák győzelem egy börze-manöverre vezethető vissza s hogy valóságos alapja nincsen.

IV.

Amint a háborúüzenet megjelent, a magyar tisztek Genuába kezdtek seregleni Angolországból, Francziaországból, Svájczból és a Keletről. Ott volt Teleki is és Klapka. Nehéz volt a rendet fentartani az emigránsok közt, mert az intrika nagyban folyt: dolguk nem volt, tehát egymás ellen s különösen Kossuth ellen erősen e elszövényeskedtek. Ihász levelei e részben igen szomorú képét adták a helyzetnek. Teleki s Irányi sürgették, hogy Kossuth jőjjön minél előbb, ez pedig nem akart titkon odamenni, idegen név alatt, hanem csak nyiltan, hogy a hírlapok is megemlítsék, mikép a császár felszólítására ment oda; nem mint kalandokat kereső izgató, hanem a kormány tudtával és meghivására, mint a magyar igazgatóság elnöke. Pedig a franczia kormány még most is furcsán bánt a magyarokkal; Ihász, ki a felállítandó magyar légió ezredesének ki volt szemelve, Párisnak vette útját, de itt letartóztatták podgyászát, mert revolvert találtak málhájában s hetekig tartott, míg a sok reclamatio útján ezt utána küldték. Kossuth végre a szárd kormánytól kapott útlevelet s junius 16-án a háború színhelyére utazott. Elindulása előestéjén még nála voltunk, feleségemnek ajánlta Vilma leányát, kinek megmondta, hogy őt mint második anyját tisztelje; ismételte, hogy nem hagyja magát elámíttatni, övé a felelősség; nem fogja engedni, hogy Magyarországot felhasználják s a hazafiakat a vérpadra hozzák más érdekek elérésére; tudja, hogy a nemzet bízik benne, ugyanazért határozott *feleletet* kér majd a császártól s azon lesz, hogy őszig eldőljön az ügy, mert ily izgatottságban nem tarthatja soká a nemzetet. «Szükségök van reám a táborban: most megküldték az útlevelet, nem mondhatják, hogy magam lopózom közikbe. Egyezkedésünknek engem illető részét Angolországban teljesítettem: most teljesítsék ők a magokét. Két hét múlva vagy visszajövök ismét, vagy vívunk a magyar szabadságért.»

Nekem a következő utasítást hagyta:

«Addig is, míg az elnökletem alatt működését Genuában megkezdendőnek remélt magyar nemzetségi igazgatóságtól más helyen vétetnék hazafiúi munkássága igénybe, Pulszky Ferencz urat angolhoni ügynöknek kinevezem.

Feladatai leendnek: 1. őrködni az angol kormány külpolitikájára s nekem s általam a magyar nemzeti igazgatóságnak rendesen, legalább egyszer hetenként, röviden jelentést tenni mindazokról, amiket tett, vagy teendőnek vél.

2. Fentartani az összeköttetést barátainkkal, hogy szükség esetében nagyszerű meetingek és demonstratiók történhessenek.

3. A lapokra hazánk ügyében kedvező befolyást gyakorolni.

4. A bankógépek ügyében, kiadandó utasítása szerint, szerződést kötni, az ellenőrködést elrendelni, illetőleg gyakorolni.

5. Leveleimet naponkint átvenni, felbontani, a kevésbbé fontosakra felelni, jelentéseiben az említésre méltókat megemlíteni, a fontosabbakat pedig nekem átküldeni.» London, julius 15. 1859.

Kossuth csaknem minden nap írt feleségének, kihez mi rendesen eljártunk, hogy a híreket halljuk. Ez 20-án elbeszélte nekünk, hogy Gilpin épen most volt nála s tudatta vele, hogy lord Palmerstontól irásban megkivánta a kijelentést, hogy nem fog a háború localisatiójának érdekében működni s az európai krizist korlátolni. Erre Palmerston azt felelte: That I shall go in the European crisis as far, as Mr. Gilpin, hogy ő az európai krizisben oly messze megyen, mint Gilpin úr. Ez most a levelet megküldte Kossuthnak, s ez az, melynek elvesztét Kossuth irataiban sajnálja. Miután angol hírlapok ennek létezésében kételkedtek, feleségem jegyzeteiből iktattam ide ezen körűlményt.

A magentai csata következtében megalakult végre a magyar légió, mert sok volt a magyar fogoly és szökevény, kik magyar vezényszó és magyar színek alatt szívesen álltak száműzött honfitársaik vezénylete alá; a depôt Aquiban volt. Az ottani mozgalmat legjobban festi Ihásznak következő levele:

Kedves Ferim!

Mindig nevetségesnek tartottam, ha valaki azzal mentegetődzött, hogy idő szűke miatt nem írhat levelet. Ezután nem fogom többé tenni azt, minekutána jelenleg magam vagyok az élő példa,

ki tiszta lelkiismerettel mondhatom, hogy nem volt időm utolsó leveledre ekkoráig válaszolni s jelenleg is, hogy írok, az az oka, hogy némethasam van s nem mehetek szegény családom körébe, melyet úgy szeretek, mint te a tiedet. Az én családom, az igaz, úgy szaporodik mint a házi nyúlé, már 900 főből áll, de azért úgy szeretem őket, mintha oly csekély számú volna mint a tied.

Jelenleg Aquiban vagyok, mint hatalmas úr, hódol az itteni világ, természetes, hogy nem tudják, minő távol van tőlem az uraság (ha uraságnak a tele erszényt nevezzük). Szegény vagyok, mint a templom egere, családomat a sok szenvedés mellett a szép remények bölcsőjében ringatom s ezzel jóllaknak s tűrnek, míg jobbra fordulhat sorsunk. Az öregünk megérkezett, de egyuttal el is utazott feltalálni a megszakadt fonalat, — ő benne erősítjük meg viharunkban horgonyunkat, — és ha ő nem képes bennünket a jó kerékvágásba hozni, akkor talán örökre veszve vagyunk! — No hanem csak bizzunk! nem lehet, hogy ügyünk veszve legyen. — Van még a magyarnak egy igazságos szent istene, aki legyőzi a gaz zsarnokok hatalmát. Aqui egy híres kénköves fürdőhely, meleg forrással, sok beteg látogatói vannak. A lakosság száma mintegy 7000, egy 10-ed része zsidó. Nagy drágaság van.

27. junius 1859.

A kormányzó Turinból e sorokat intézte hozzám, hogy csapatomnak megnyugtatásul felolvassam:

Turin, 24. jun. 1859.

Ihász ezredes úrnak.

Kedves Ezredes Úr!

Semmit sem óhajtok forróbban, mint hogy a parancsnoksága alatti vitéz magyar sereget mihamarabb láthassam s szenvedő hazánk nevében üdvözölhessem.

Ha még nem vagyok körükben, csak azért nem vagyok, mert közös hazánk iránti szent kötelességemnek tartám olaszhonbani megérkezésemnek legelső perczeit is mindjárt arra fordítani, hogy tisztába hozzam a hatalmasságokkal, mi az, amit tőlük hazánkra nézve várhatunk.

Ezt tisztába hozva, egyszersmind az olaszhonbani magyar hadseregnek összesen és személyenkinti javát akarom biztosítani, meg-

szerezni rendeltetésöknek azon alapot, mely után mindnyájok lelke sóvárog.

Ezen alap alatt azt értem, hogy magyar hazánk felszabadításáért küzdhessenek.

Tudom, hogy ezen vágy vezette őket a magyar, három-színű lobogó alá.

Hiszem, hogyha azt mondhatandom nekik «Vitézek! a czél biztosítva van! minden lépést, melyet előre teszünk, a végett teszszük, hogy hazánkba jussunk, ott vívandók ki a szent harczot, mely nemzetünket a nyomor és elnyomatás siralmából a jólét és szabadság templomába vezetendi.» Ha ezt mondhatandom Önöknek üdvözletűl, hiszem nem lehet oly akadály útunkban, mely a hazába vezet, hogy Önök bajnok karjai azt le nem győznék.

Ezen biztosítás megszerzésének óhajtása vezérli lépteimet a francziák hatalmas császárának, s Piemont vitéz királyának főhadiszállására, hová útban vagyok.

Eljárásomban kedves kötelességemnek tekintendem a szervezésben levő magyar hadsereg kellő ellátására, úgy mint nemzeti önérzetök kielégítésére gondoskodásomat kiterjeszteni.

Mihelyt ezek iránt tisztában leszek, Önök táborába sietendek.

Abban bízhatnak Önök, hogy én senkit sem fogok áltatásokban ringatni. — s hogy amint czélunk egy: a haza felszabadítása, úgy én e czélra szentelve életemet, atyai hűséggel hordozom szívemen mindazok javát, érdekét, becsületét, kiknek magamat e szent czél elérésében bajtársuknak nevezhetni büszke vagyok.

Felszólítom tehát Ön altal a parancsnoksága alatti tiszteket és bajnok legénységet, hogy eljárásom eredményét nyugton s bizalommal várják be.

Ha isten segít, hogy a magyar lobogót, feltámadásunk eme zálogát, szélnek eresztjük — Önök vitéz soraié leszen a dicsőség a honmentő magyar hadseregnek magkövét képezni.

Nagy dicsőséghez nagy kötelességek vannak csatolva. Az Olaszhonban szervezett magyar seregnek nem csak vitézségben kellend magasztos példát nyujtani a nemzetnek, hanem rendben s fegyelemben is, mely nélkül sem győzni nem lehet, sem katona a világ tiszteletére nem számíthat.

Megvárom, hogy a parancsnoksága alatti sereg becsületérzete,

minden bujtogatásokat férfiasan eltávolítand soraiktól, s hogy a rend, erkölcsiség s fegyelem oly hű őrre talál mindenki saját önérzetében, miszerint legkisebb sem történendik, a mi nekem vagy lehetetlenné tenné vagy csak nehezítené is azt, hogy úgy a hazának, mint Önöknek, összesen és egyenkint, érdekét biztosíthassam.

Óhajtom, hogy mint magyar hazafi biztos kilátás örömével, mint a nemzet főnöke pedig nemes elégedéssel üdvözölhessem Önök bajnok sorait.

Éljen a szabadság! Éljen a haza!

Kossuth Lajos,
kormányzó.)

Bezzeg volt egeket hasogató Éljen Kossuth kiabálás, melynek vége nem akart lenni. Hála Isten meg vagyok annyira a mennyire csapatommal elégedve, pedig nagy szűkölködésnek vannak kitéve.

Nem volna-e jó, korm. úr levelet újságokba tenni? Mit gondolsz?

Épen most kaptam 24-ről szóló leveledet, melyben oly szemrehányásokkal illetsz, hogy nem tudom mérgemben mint egy bomba szétpattanjak-e vagy mint egy bolond nevessek. Csak látnád, minő jó dolgom van! tudom, hogy azt mondanád, hogy jobb dolga van az ihászkutyának mint magának az Ihásznak. Hidd el, írnék, ha időm volna, mert szent kötelességem egyike, de alig tudok magamnak annyi időt csinálni, hogy a szolgálatbeli legszükségesebbeket végezhessem. Most szolgált bakákkal és huszárokkal és forradalmi tisztekkel van dolgom; ez nekem sok dolgot ád, ezenfelűl sok correspondentiám directe Cavour miniszterrel, az alexandriai Divisions-Generalissal, az itteni térparancsnokkal és General-Intendanssal, hát aztán a mi hangyafészkünkkel Genuában; — nem képzelheted kedves barátom, hogy gőzölög a fejem, exercirozni és oktatni is kell, de erre már alig-alig jut egy kis időm, ne légy tehát irányomban oly förtelmes igazságtalan. Holnap Klapkát várom, ki legelőször fogja meglátogatni csapatomat, — meg akarom neki mutatni, hogy nem henyélt a vén fika, hanem a parancsnoksága alatti 52 magyar megyéből és 62 osztrák gyalog ezredből összeszedett csapatját féken tudja tartani; — ők ugyan ezt könnyű dolognak tartják, természetes a hűs olasz szobákból itélve.

Mednyánszky Londonba ment, már pedig rég, tehát ne kérdezd tőlem hogylétét.

Hoszek Genuában van, mert itt a csapatomnál csak magyarul jól tudókat alkalmazhatok, aztán ő minden becsületessége mellett is igen puha.

Bethlen a herczeg mellett van.

Kiss Miklós az öreggel ment és Figyelmesi. Genuában vannak Klapka, Czecz, Szabó Imre, Sréter, Weisz, Simonyi, Teleki Laczi és Sándor, Irányi, Puky és még mások, de nem tekintélyes egyének. Türr kezét aligha le nem vágják, de a piemonti kormány pensiót ad neki, — süssék meg neki pensiójokat, mikor az ember csak nem is a honáért lesz béna.

Már Speletics levelét nem tudom mikor olvashatom el, legalább egy pár hétig olvasatlan fog heverni; — de ki az ördög is tudná a sok hivatalos levél mellett még a borzasztó privát levéltömeget is átolvasni? — az igaz, hogy van egy olasz-franczia és egy magyar segédem, de annak mindkettőnek annyi a dolga, hogy őszülnek bele.

Az én tisztjeim eddig: adjutansaim hadnagy Richon és Vasváry Béla.

A csapatnál Mogyoródi, Veress, Mihalovics, Novelli, Pongrácz Lajos gyalog és Benedikti huszárszázadosok, hadnagyok Nagy Károly, Podhorszky, Markó és a t.

Kérlek, mondd barátaimnak forró üdvözletemet, s megbocsássanak, ha nem irhatok.

Kedves nődet és gyermekeidet csókoltatom, a kis Pólit háromszor. Tanárky levelére legyen a válasz ez.

Kossuthékhoz elmenj s ott is mondd a legforróbb üdvözletemet s az öreg hozzám írt levelét közöld velök.

Az egy élvezetem van, hogy a genuai clubbtól távol vagyok. Isten áldjon! híved Ihász.

Nagy sürgés-forgás volt Genuában, midőn a magyar légió létrehozatala elfogadtatott a szárd kormány által; odacsődültek mind az emigránsok, a régi honvédtisztek, úgy hogy Teleki és Klapka nem is tudták, mit csináljanak velök, hogy igényeiknek megfeleljenek. Itt jelentkezett Türr is, de miután a magyar seregben nem szolgált soha, Garibaldihoz küldték, hadd legyen a magyar elem a vörös inges, szabad csapatoknál is képviselve. Gróf Teleki Sándor is odarendeltetett. Úgy történt, hogy épen a támadás előestéjén érkeztek meg; a garibaldinusok más nap reggel egy osztrák csapatra

találtak, s azt heves harczban hátraszorították, Treponti mellett. Türr mindig elől volt s a mint a vörösingesek csapatvezére megsebesült, maga állott a csapat élére, de midőn felemelt karddal azt «előre» vezényelte, egy osztrák golyó eltörte felső karját. «Előre fiúk! Éljen Olaszország» szavakkal esett el s vitetett vissza. Ez lévén a háborúban egyike a legelső ütközeteknek, a franczia újságírók, kik a táborban lesték az eseményeket, tudósításaikban természetesen mind elbeszélték az esetet, s a közfigyelem ismét Türr felé fordult.

Éber is ez időben lett ismeretesebbé. A franczia főhadiszálláson volt, hol civilistát nem tűrtek; ő tehát megerősíttette az igazgatóság által régi, török ezredes characterét, hogy a franczia seregnél maradhasson. Jelen is volt a solferinói csatánál s azt rögtön a hely szinén oly melegen, oly híven és oly festői módon írta le a Times számára, hogy ezen levél Londonban nagy feltűnést gerjesztett s a társaságban egy napig a közbeszéd tárgya lett.

A solferinói csata idejében Ihásztól a következő levelet vettem:

Aqui, 14. julius 1859.

Kedves barátom!

Talán csak nem haragszol, hogy válaszommal oly soká várakoztatlak? Ugyan ne tedd azt kedves barátom, mert biz ártasz vele egészségednek. Nem hanyagság vagy restség hosszas hallgatásomnak oka, hanem egyátalában nem valék képes magamnak a haza oltáráról annyi időt elvenni, hogy képes lehettem volna neked válaszolni.

A csatatérről újságokat írnom, annyit tenne, mint szemtelenkedni, minekutána itt Aquiban oly elszigetelve vagyok, hogy nagynehezen szivároghat hozzám olykor-olykor hír a táborból, amit vagy a magyar szökevények, vagy pedig eltévedt újságok hoznak.

Az öreg múltkor (7-ik julius) itten meglátogatott a vaspályaállomásnál, a municipalis tagok és a nemzetőri tisztikar fogadta. Én voltam azon szerencsés, ki a kocsiból kisegítettem és kit karjai közé szorított. Az állomáson kívül fel volt állítva a 3-ik bataillonom a magyarországi lobogót lebegtetve. A zászlóalj régi kormányzójok megpillantására oly örömkitörésekre fakadt, hogy az öreg Napoleont a régi gárdái közel sem fogadták visszatértekor Elba szigetéről úgy, mint az öreget ezen zászlóalj fogadta. Az öröm-

könnyek még a legdurvább arczokon is gördültek a szikrázó szemekből. A szemle után gyalog egy hosszas platanus fasoron kisérte a néptömeg a magyar kormányzót a fáklyák s nemzeti színű lámpák özönében és a meg nem szünni látszó «evviva» és «éljen» kiáltások közt a szállásomra, hová meghivásomat kegyeskedett elfogadni. Ott egy szakasz nemzetőr volt felállítva, kik mint «Ehrenwache» egész ittléte alatt szolgáltak. A város minden ablakai egész éjfélig ki voltak világítva. A fogadtatás mindenesetre oly nagyszerű volt, hogy többet ily kis várostól követelni nem lehet. Más nap reggel öt órakor a városon kívüli hosszú platanus alléban négy zászlóaljat és egy fél eskadron huszárt szemlélt meg. Bámulatos magatartással fogadta őtet csapatom. Ezen szemle után egy klastrom udvarában négyszögben állítottam fel csapatomat, hol az öreg egy lelkes beszédet mondott nekiek; bezzeg nem kellett más, őket azonnal az osztrák ellen vezetve, talán magok megadták volna az utolsó csapást volt zsarnokjoknak. Az egeket hasogató éljenzés «éljen a mi apánk», «a mi megváltónk», «a mi vezetőnk a honunk szent földjére» szünni nem akart.

Ezután elmentünk a kórházba, hol vagy kétszáz sebesültünk hevert; jobban esett szegényeknek, mint a legjobb orvosság.

Délután egy órakor egy bankettre valánk meghíva, ott az öreg a toastirozásokra jó olaszúl válaszolt, úgy látszik inspiratióból. Három és fél órakor elhagyá a legnagyobb megelégedésben Aquit.

Egy bataillont már elküldöttem szolgálatot tenni Alessandriába (az első z.-alj), a 2-ik és 4-ik Astiban van, a 3-ik és 5-iknek fele itt, Aquiban, a fél eskadron huszárral együtt.

— — — — — — — — — — — — — —

Klapka Turinban van. Czecz Kiss Miklóssal Astiban. Veress Alessandriában. Az öreg és Teleki Laczi, úgy Vetter, Irányi, Szabó Imre és Puky Genuában. Sréter és Teleki Sándor Kupával Milanóban. Türr sebesűlve Bergamóban, Hoszek az alessandriai vaspálya-stationál várja a foglyokat és ott átveszi a magyarokat. De már csakugyan zárom soraimat a legmélyebb üdvözletemmel kedves nődnél, az egész háznál és minden jó barátnál.

Isten veled, hived Ihász.

V.

Az események rohamosan követték egymást. Az osztrákok a háborúizenet után elmulasztották a gyors támadást s az olasz sereg megverését, mielőtt a francziák megérkezhettek volna, amint pedig ezek sorakozhattak, mindjárt következett a magentai csata és győzelem, utána a solferinói diadal, melynek utónapján Kossuth Napoleonhoz rendeltetett Valleggióba, amint ezt emlékirataiban elbeszéli. Visszatérve rendeletet küldött nekem, hogy a légió számára magyar bakkancsot és magyar nadrágot készíttessek. Mielőtt Bradfordba mennék, hogy a megrendelést eszközöljem, az olasz követségnél megtudtam, hogy a egy franczia csapat Lussin Piccolót, a quarnerói szigetet Fiume szomszédságában szállotta meg, s hinni kezdtem, hogy legközelebb Fiumét is elfoglalja s itt, Magyarország földjén kibontja a magyar háromszínű zászlót s kibocsátja a császári kiáltványt, mely Magyarországot belevonja a háborúba. Reményteljesen utaztam Bradfordba, de kevés órával megérkezésem után vettem a fegyvernyugvás megkötésének hírét, mely csakhamar véget vetett a háborúnak. Tüstént visszamentem Londonba. Kossuthné s gyermekei Kossuthhoz siettek Svájczba; reményeink ismét füstbe mentek épen azon pillanatban, melyben beteljesedni látszottak. Érzéseinket legjobban fejezi ki a következő két levél. Az egyiket Kossuth írta Savoyából, a másikat Ihász Aquiból. Mindkettő oly jellemző, s oly hű képét adja lelki állapotuknak azon időben, hogy azokat egész terjedelmében közlöm:

Aix les Bains (Savoie), julius 18. 1859.

Kedves barátom!

Dolgainknak a fegyverszünetig volt folyamáról, a mennyire az örökös utazás s tömérdek detail-munka engedé, nőmet s általa téged «au courant» tartani ügyekeztem; most orientálni akarlak a fatalis békekötés iránt, mely szegény hazánk kilátásait semmivé tette, oly kilátásokat, minőkkel tán soha sem birand többé. Képzelheted mit érezek — össze kellett szednem minden erőmet, hogy szívem meg ne törjön — de férfiúnak kell lenni a viszontagságok ellenében s vigasztal azon öntudat, hogy ha szabadságát nem adhatám vissza hazámnak, legalább irtózatos szerencsétlenségtől mentet-

tem meg azáltal, hogy felkelését a franczia zászlónak magyar földön engagirozásától tettem függővé, s ettől magamat semmi igéretek, semmi biztatások által eltéríttetni nem engedém. Mi volt volna sorsa szegény hazánknak, ha ezt nem teszem? — borzasztó csak reá is gondolni.

A béke (s minő béke!!) indokai iránt szóval majd mondhatok sokat, miket, mint nem egyedül az én titkomat, levélre bíznom nem szabad. De okos ember vagy, tájékozva leendhetsz azok által is, amiket írok.

N. császár amint a békepræliminarékat megköté, nyomban telegrammot küldött Pietrinek Genuába, hogy postára tett levelet hozzá, minket illetőleg. — Ez 14-kén érkezett meg Genuába reggel, midőn én már útban voltam Turinba, telegrammot kapván arról, hogy Cavour a táborból éjjel visszatérve leköszönt. A levél utánam küldetett eredetiben. Ez volt benne csaknem szóról szóra:

«Mon cher Pietri! Midőn utolszor találkoztam Kossuthtal, tisztán megmondtam neki, hogy vagy «je serai forcé» békét kötni, vagy pedig legerélyesebb eszközökhöz nyúlok a háború sikeres folytatására. Első esetben Magyarországért semmit sem tehetendek, második esetben egyetértésünk szerint Magyarországot függetlenségre segítendem. Szerencsétlenségre az első eset kénytelensége állott be. — Napoleon, a király s én mindent végig gondoltunk s meggyőződtünk, hogy nem lehet mást tennünk, mint amit tettem. Ily y aura amnestie générale pour les Hongrois, akik pedig en France ou en Algérie szolgálatot akarnak vállalni, szívesen elfogadtatnak. Sajnálom stb.»

Pietrit telegraph által Turinba hívtuk. Eljött s vele Cavourhoz mentünk. Im a beszélgetés veleje *confidentialiter.*

P. Nagyon rossz hatást teend az, ha Ön lelép.

C. Le kell lépnem. Lehet transigálni érdekek felett, de nem becsület felett. S én megbecstelenítve érzem magam. Hogyan? én írhatnék alá oly békét, mely királyomat az osztrák s a pápa confœderatusává teszi? Toscánát és Modenát megszökött fejedelmeiknek visszaadja? soha! ez nem pártkérdés, még Revel * is inkább

* Revel a régi ultramontán piemonti miniszter.

két kezét hagyná elvágni, mint ebben megegyezni — mert megegyezni becstelenség.

Én. (Közbe vágva.) Még több. Ön királya eddig souverain volt. — Birtoka nőtt, de többé nem souverain, hanem alárendeltje egy képtelen confœderatiónak, melynek elnöke a pápa, tagja Ausztria, mely beleneliézkedik egész birodalmából vont sulyával s Toscana, Modenára, Nápolyra való befolyásával s a concordatum által a papság sulyával. Mi lesz Ön királya ott? Vasallus.

C. Mais ça ne sera pas. Cette paix ne s'executera pas. Moi je me ferai conspirateur, revolutionaire s'il le faut * — de ebben meg nem nyugszom. És azt gondolja Ön, hogy Anglia megnyugszik abban, hogy Olaszhon ultramontanus befolyás alá helyezve, Anglia semmi morális súlylyal se bírjon az olasz földön? Mais! Palmerston lui même en est furieux ** stb. stb.

Aztán Cavourhoz fordultam, hogy ha már a hazám iránt nyujtott reményekben megcsalattattam, legalább nyujtaniok kell segédkezet a légió ügyét úgy intézni el, hogy személyes panaszra ok ne legyen. — Ezt becsületkérdésnek elismerték.

Ezalatt eljött Klapka s Teleki is. Én mindenek előtt azt kivántam, hogy az amnestián kívül a császár kötelezze magát a végbékekötésben kikötni, hogy akik hazamenetelt választanak, osztrák katonai szolgálatba többé ne kényszeríttessenek, különben találnak majd prætextust őket minden 3 nap alatt 25—40 bottal regalirozni. Pietri tett ez ellen nehézségeket, de én insistáltam mindaddig, míg specialis trainnel még az éjjel elment Milanóba a császárhoz s pénteken meghozta a császár határozott igéretét, hogy ezen stipulatiót biztosítja. Igy hát a szegény emberek mégis jobban vannak, mint azok, akik foglyokul maradtak volt.

Stipuláltam, hogy a cs. költségén küldessenek haza — elfogadtatott.

Hogy a végbékekötésig mostani depôtjukban maradjanak s tisztek és legénység hadi lábon elláttassanak, mint eddig — elfogadtatott.

* De az nem lesz, ezen béke nem fog végrehajtatni, én összeesküvő, forradalmár leszek, ha kell.

** Maga Palmerston dühös e miatt.

Hogy elszállításkor 15 napi zsold gratificatiót kapjon altiszt s legénység (4000-en felűl vannak, sokra megyen). Megigértetett.

Hogy a tisztek, kivált az emigránsok, állásaikból kizavartatván, valami kis indemnityt kapjanak, miszerint egy pár hónapi idejök legyen szétnézni helyzet után. — Elfogadtatott s másnap annyi bocsáttatott dispositiónkra, hogy azt utolsó fillérig repartiálván rang szerint hatvanon fölül levő tisztjeink közt, tábornokoknak 6000 frank, ezredesnek 5000 s még a pár nap előtt káplárból hadnagygyá előléptetteknek is 1000 frank jutott.

Ezeket búcsú napiparancsban a seregnek tudtúl adván — s végrehajtás és mindennek legombolyítása iránt rendelkezvén, pénteken éjjel ide indultam nőmmel találkozni, kinek rögtönzött iderohanása végtelen aggodalomba ejtett, mit az érthetetlen telegrammok zavaró conflictusa halálos kínná nevelt, pedig tenger bú-baj volt meg-megtörő keblemen.

A császár pénteken Pietri által (mert nem vágytam még egy entrevuere) biztosítását izente becsülésének s annak jeléül tudtomra adatta az okokat, mik békekötésre határozták. Indiscretio nélkül nem irhatom detailokban. — Seregének kimerültsége — nagy renforcementok annál nagyobb szüksége, mert az olaszok bizony nem sokat tettek magukért (30,000 önkénytes! mi ez? — Nálunk ennyi idő alatt 200,000-nyi sereg lett volna), erre az időhiány, mert a porosz támadni készült, az orosztól autograph levél jött azután való nap, midőn én Valeggióban voltam, még a «perfide Albion» is neutralitásról beszélve, erősen armirozott. Európai fegyveres mediatio fenyegeté, meg kellett előznie, vagy kötéssel vagy csatával, mire Verona ellen s nem «en rase Campagne» erősödés kellett volna hazulról, a távol basisról, hol a Rhenustól 240,000 német fenyegetett stb. mind materialis nehézségek — s az orosz — — ott a kulcs. Ezeket is csak stricte confidentialiter írom.

Ami minket illet, mondhatom, hogy okai alaptalanok, mondhatom, hogy ha alaposak volnának is Olaszhonra nézve, jobb békét kötni hatalmában volt, tehát bolond volt ilyet kötni, mondhatom s hiszem, hogy maga alatt vágta le a fát, hogy semmivé tette maga magát, ezt s még többet is mondhatok, de azt nem mondhatom, hogy megcsalt. Ezt nem mondhatom. Tudod, hogy én felkelésünket fr. sereg hozzánk küldésétől függesztettem fel; vagy így, vagy

nem. Ezt elfogadta s hátam mögött a forrongó nemzetet bajba sodorni nem iparkodott. Ő szintén kezemben hagyta hazánk dolgát. Hogy az expeditiót Velencze bevételének meg kell előzni, miszerint embarcationalis helyünk legyen az adriai tengeren, ebben én is igen természetesen megegyeztem, s ő ezutánra a seregküldést azon provisióval kötelezte, ha eddig európai fegyverzett mediatio veszélye békére nem kötelezi. Tehát mondhatom, hogy bolond volt, de azt nem mondhatom, hogy megcsalt. Ha a világ úgy hiszi, nekem nem áll tisztemben nem-et mondani; aki politikai hibát követ el, viselje sulyát, bünhödni fog érte jobban mint gondolná; tegnap Európa arbitere volt, s a világ legnagyobb emberévé lenni munkában vala; — ma nincs barátja, sem nemzet, sem fejedelem — az olasz gyűlöli — az Orsinik gombaként támadandnak — Magyarországra többé nem számíthat — az Orleans-pártnak roppant erőt adott — saját népe előtt nimbusát veszté — hadserege morog — tisztjei Milanóban epaulettjeiket tépték le — bünhödni fog s à coup sur én nem állok közibe s a közvélemény közé, melyben az Isten sujtó karja emelkedik; de én nem léphetek fel vádlólag, hogy megcsalt, mert ez nem áll, nem csalt meg.

Azért hadd tisztuljanak a viszonyok s higgadjon keblemben is a bánat szenvedelme, mielőtt Angliába visszatérnék. Balzsamot próbálok szívni sebzett mellembe Svájcz havasainak hűtő legéből, mert szívemben egy pokol ég.

Én tisztán állok lelkemismerete előtt. A jó polgár tisztét teljesítém, midőn a kinyujtott kezet vissza nem lökém, a nélkül, hogy megkisérteném hazámért mit tehetek. De számba vevén, kivel van dolgom, garantiákat követelék, melyek ha fel nem szabadíták hazámat, legalább szerencsétlenségtől óvták meg s jövendőjét nemcsak sértetlen hagyák, de megerősíték, mert revelálták, hogy a magyar nem tört meg, s csak alkalomra vár, hogy erőben s akaratban egy, s disciplinát ismer, a sikernek e feltételét; még hallgatott, csak fejét emelgette s megreszkettek fejemelése előtt Európa hatalmai, mint oly erőtől, melylyel nem bírnak, ha tettre tör ki; növekedett a sympathia, a bénúlt franczia is lángra gyúlva emeli fel maradt fél karját e gondolatra: magyar mellett Magyarországért küzdenie; sorainkban az utolsó közlegény is úgy viselte magát, hogy tiszteletet vívott ki a magyar névnek s már ma is minden

gondolkozó ember tudja, pár hó mulva tény gyanánt álland a világ előtt, hogy Magyarhon függetlensége nélkül semmi nagy európai kérdés meg nem oldható.

Én, mint a nap hevében feje hajtott növény, alkalmasint nem bírandok többé felüdülni — legyen úgy, de utolsó tettemben is nem voltam haszontalan fia szegény hazámnak.

Mind ezt lehet mondani, én is iparkodom mondani magamnak, de mit ér? »Wohl lässt der Pfeil sich aus der Wunde ziehen, doch nie wird das Verletzte mehr gesunden.« — — Szegény, szegény hazám! mikor virrad reád ily alkalom hajnala ismét! Oh ha láttad volna a nép fiát, e 4000 bajnokot! minő fiúk ezek! s meggondolni, hogy szeptemberig 20.000 ily bajnoknak élén állandék s velök s 30.000 francziával menve haza, milliókat mutatunk vala fel a világnak oly attitudeben, minőben még egy összes nemzetet nem látott — és oh, hogy meg kellett érnem, hogy mindennek vége — vége! — — Isten tartsa meg eszemet.

Arról, mi készűl Olaszhonban, nem szabad írnom — de bizony nem merném mondani, hogy a kötött béke consummáltatik — s ha mégis igen, pár év alatt vihar lesz Európában, vihar, minőt a világ keveset látott.

Költségeid voltak. Ird meg Genfbe poste restante, kifizettetem.

Nődet tisztelem. Legyen anyja leányomnak, míg itt kóválygog hontalan atyja, kinek most igazán nincs hová hajtani fejét.

Lajos fiamat segítsd utjára. Segítsd passushoz. Először indul világba az árva fiú. Meglátom, hogy boldogúl.

Nem tudsz valami házikót üresen künn a városból? az omnibus közelében az Universitás felé? — ismered szükségeinket s szegénységünket.

Isten veled s tieiddel. Barátod Kossuth.]

VI.

Aqui, augusztus-hó 12. 1859.

Kedves barátom Feri!

Hogy utolsó becses leveletekre a választ ily hosszú porázra bocsátám, közel se restségnek vagy hanyagságnak tulajdonítsd, —

egyedül a rossz kedv és a levertség tartóztatta vissza, — egyébiránt az időm szűke sem engedte volna ezt meg.

A seb, mely keblemen a tiszta égből lecsapott villám által ejtetett, igen is nagy, annak kínjait úgy senki sem érezheti, mint én, — én, ki első voltam, ki lelkes és derék csapatom előtt (4000) baráti karjaimat az üdvözletre kitártam, kiket mind ekkoráig a legszebb remények bölcsejében ringaték, — kiknek Kormányzó Úr szívreható levelét (melyet neked is megküldék) felolvasám. Alig hogy a lelkes éljenzések az osztrák seregben a magyaroknál visszhangra találtak, alig hogy a legkedvesebb remények karjai közt szunyadva, rövid s szép álmaikból a legborzasztóbbra ébredtek, ime már a Magyar Nemzeti Igazgatóság búcsú sorait kivonatban küldöm, mely szegény kis csapatomhoz intézve vala:

«— — — — — Klapka Tábornok mint seregparancsnok a tiszt éhez tartozó kötelességeket befejezendő, még egy ideig itt marad. — Együtt véve azonban a vitéz sereg irányában állásunk, mint igazgatóság, ezennel befejeztetik.

«Befejezzük azt sebzett kebellel, de nem reménytelenűl, meghajolva a meghiúsult kilátások miatt, de nem megtörve. Visszatérünk az örömtelen számüzetés sivár utjára. — Tűrni, szenvedni készek ha kell, tenni eltökéltek, ha s mikor lehet. Hazánk iránti kötelességérzetünket semmi viszontagság nem fogja soha megingatni, s e kötelességérzethez azon meggyőződés csatlakozik, melyet a jelen viszonyok minden balvégzet mellett is erősítenek, hogy magyar hazánk függetlensége Európa rendes állapotba jutásának oly mellőzhetlen feltétele, mely nélkül sem az olasz, sem akármely más nagy európai kérdés meg nem oldható. Ezért vallásos hitünkhöz tartozik, hogy édes hazánknak szabad s független jövendője van, csak nemzetünk, összesen s egyenkint, magához hű maradjon.

«Visszatérünk a számkivetésbe azon indulattal, minek alapja nem maradand ismeretlen nemzetünk és a história előtt, hogy vétkeztünk volna a jó polgár kötelessége ellen, ha részvétre hivatva fel, midőn hazánk elnyomása ellen egy óriási harcz volt készülőben, elmulasztottuk volna megkisérteni, ha nem fordíthatjuk-e hazánk felszabadításának alkalmára az ajánlott kilátásokat.

«A végzet másként akará, de vigasztal azon öntudat, melyet igazolni is képesek vagyunk, hogy oly alapra fektetők működésün-

ket, s oly biztosítékokat szereztünk meg, melyek, ha a háború ily kora, váratlan véget nem ér, hazánk függetlenségének helyreállítását, nemzetünk férfias eltökélésének értelmébe helyezendették.

«Most pedig, hogy béke köttetett, szenvedő hazánkat legalább nagy szerencsétlenségtől óvták meg.

«Ez is vigasztalás, mert sértetlen marad hazánk jövendője, mely óvatosságunk nélkül veszélyeztetve lehetett volna.

«S most nincs egyéb hátra, mint mély illetődéssel búcsút venni bajtársainktól.

«Köszönjük hű közremunkálását mindazoknak, kik nehéz pályánkon, hazánk iránti szent kötelességeink teljesítésében nekünk segédkezet nyujtottanak.

«Köszönjük vitéz bajtársainknak az ösztönszerű készséget, melylyel honszerető szivök szent sugallatából sorainkba siettek.

«E készség a nemzet ép szellemének nyilatkozványa, melynek csak alkalom kell, hogy széttörje az idegen jármot, mit idegen erőszak nyakunkba vetett.

«Az alkalom késhetik, de eljövend s vele a honszabadulás örömünnepe.

«Köszönjük a férfias méltóságot s szent becsületet, mely nemcsak a magyar nevet szeplőtlenűl őrizte meg idegen földön, — de a népek között úgy, mint a hatalmak itéletében, hitet, bizalmat, tiszteletet s rokonszenvet növelt a magyar iránt.

«Akik hazamennek szülőföldünkre, táplálják keblükben a honszeretet szent tüzét, híven és ernyedetlenűl, s amint magukkal viszik becsülésünket s testvéries szeretetünket, úgy mi viszont azon hitben búcsúzunk tőlök, hogy ha majd, megelégelve nemzetünk szenvedéseit, a gondviselés felhozza hazánk bús egére a szabadulás hajnalát, az Olaszhonban alakult magyar sereg elszórt tagjai helyt állnak magukért, hazáért és szabadságért.

«Vigyenek üdvözletet a szeretett honnak, áldás legyen útaikon.

«Jobb jövendőt a szenvedő hazának.»

Kelt Turinban, julius 16-án 1859.

Ihász, Ezredes és 1-ső Dandár-Parancsnoknak.

A Magyar Nemzeti Igazgatóság:

Kossuth, Teleki László, Klapka.

Elbúcsuztak főnökeink és mi mindig itt a kínzó bizonytalanságban várakozunk, — ki tudja, mi sors vár lelkes csapatomra, mely el volt határozva az utolsóig Belzebub egész csordája ellen küzdeni s ha kell egytől egyig elveszni.

Hiába fentem pallosom; — szegény leigázott honunk várakozásainak meg nem felelhetve, lehajtott fővel, búsan vigasztalom csapatom sorait a mindennapi szemlénél.

Ma kaptam szegény jó öregünktől s úgy Klapkától is levelet, melyben írják, hogy egy pár nap alatt sorsunk fölött határozva lesz s hogy mindazok, kik vagy átszöktek hozzánk vagy úgy fogatódtak el, szabadon, bántatlanúl visszatérhetnek honukba, s hogy az osztráknak mint zsoldosok szolgálni soha nem köteleztetnek. Hogyha lehetne a kutya németnek hinni, úgy szegényeknek sorsukon segítve volna, de mikor tartotta valaha a német a szavát? azt tenni, ő vétket követne el.

Ami személyemet illeti, én még nem határoztam el magamat mit tenni, három út áll nyitva előttem, az egyik visszatérni imádott öregünkhöz, ki is e következő sorokat intézte hozzám utolsó levelében személyemet illetőleg: «Egy pár hetet St. Gervaisben töltök, meghúzzuk magunkat. Roncsolt lelkemnek magányra s az örök természet csillapító befolyására van szüksége.

«Beh sokszor mondjuk, bár csak velünk lehetne Ön kedves hű barátunk, kihez 10 évi családi viszony, a testvériség érzetével egygyé forrasztott. — Nem tudom, engednek-e áldozatos kötelességei egy kis kirándulást.

«De ha majd meghiúsult reményeink kötelességéinek láncza végkép lepereg s ismét a hontalanság nyomora újra kezdődik, sokszor kérdjük egymástól, úgy leszünk-e ismét, mint 10 év óta valánk, vagy hiányozni fog-e családunk köréből Ihász, a jó barát, kit testvérnek megszoktunk tekinteni.

«Kérni nem merem Önt, édes barátom! mert tudja, hogy én csak inséget, nyomort, nélkülözést ajánlhatok, melyben 10 év óta önfeláldozással, híven és zúgolódás nélkül osztozott, s bizony csak jellemszilárdsága s lovagias hűsége bírhatá reá, hogy ily soká is tűrje azt.

«Köszönöm, köszönjük lelkünk mélyéből, hozzám, családomhoz példátlan csatlakozását, s hálátlanok volnánk, ha nem kérnők, hogy

csak, s csakis egyedűl saját vonzalmát vegye vezérűl jövendőrei elhatározásában. De ha e vonzalom oda vezetné Önt, hogy tovább is osztozni akarjon örömtelen tengésünkben, mondanom sem kell, hogy örömmel s vigasztalt érzéssel üdvözlendjük Önt családunk körében, mint szeretett testvért, kinek hű-ége elviselhetőbbé tette és teendné életünk bánatos terhét. — De ha másként határozand, családi körünkben nagy lesz ugyan a csorba, de életben, halálban hű, szerető testvérei maradunk.»

Mit tennél te helyemben Kedves Barátom? Napról-napra öregbedem, s azon forrás, melyből eddig anyagi segítséget merítettem, kiszáradhat, vagy valamely mystikus kéz által elvágódhatik, — pedig előbb főbe lőném magam, mintsem szegény jó öregünk terhére esnék, ki képes inkább maga szenvedni és gyermekei szájából a falatot elvenni, mintsem hogy jó barátait lássa nélkülözni. Én szívreható levelére válaszoltam s azt irám neki, hogy parancsoljon vélem, én irányában a síromig a változhatlan Ihász maradok. Én neki megírtam, amit itt neked is írok s megírtam azt is, hogy tervem az volt, hogy Kiss Miklós jószágán vagy 50—60 hold instruált földet átvenném, s abból, ha a sors megtagadná tőlem azt, amit eddig hazulról élveztem, tehát kereshetnék annyit, hogy megélhetnék. A harmadik út pedig piemonti szolgálatban maradni félfizetéssel (3400 frc.), ez sem megvetendő, mert ezen summából mint egyes ember csakugyan megélhetnék, — aztán rövid idő mulva activitásba léphetnék, már pedig mint piemonti ezredes jól állna az ember. No hanem én ezt mind megvetem, ha az öreg úr rendelkezni akar velem, mert ő vele még örökös fogságra is képes vagyok elmenni, ha terhére nem leszek.

Ha öregünk nem rendelkezik velem, akkor egy szép reggel Aqui körűl valamelyik hegyre felmászok és a szelek hatalmába adom magam, hogy vigyen, a merre a sors akarja. Istenem! újra, és örökké a vándorbotra támaszkodjunk! Meddig fog ez még tartani?

A szegény s kedves Vilmának azt igértük, hogy Magyarhonból el fogunk érte jönni, — fájdalom, az ember csak gondol, de az Isten határoz. Kérlek, add át neki, szívem mélyéből ömledező üdvözletemet, s kérem, hogy vessen a mostoha sors bárhova, ne felejtse el azt, aki őket annyira szereti.

— — — — — — — — — — — — — — —

Ma küldöttem el bandámat (öt hegedűs, egy bőgős és egy klarinétos czigány) Alessandriába, hogy az ottani s brigádámhoz tartozó első zászlóaljnak egy kis kedvet csináljon, hisz sirva vigad a magyar. Én részemről, ki tudja kedves Ferim, lesz-e még valaha jó kedvem? Itten ugyan bőségében volnánk a kedvhozó bornak, de az Isten tudja, nem csúszik, búsak vagyunk mint a magányos veréb. Az olcsóság itten igen nagy, ma a menagiám részére vettem 20 csirkét 10 frankért. A szőllőt, dinnyét, tejet, kukoriczát, baraczkot, fügét stb. már meguntuk, az ilyesmi itten majdnem ingyen járja. No, hanem mit terhellek hosszú és unalmas levelem olvasásával, hisz nem sokára látjuk egymást, majd szóval akkor többet.

Az Istenem áldjon meg kedves Ferim, — kedves nőd meg fog bocsátani, ha ezúttal nem válaszolok becses levelére, Isten látja lelkemet, teljes lehetetlen, add át neki, úgy kedves családodnak, forró csókjaimat, Tanárkyt, úgy Janzát is, szívemből tisztelem.

Ma vettem le magam kezeimmel a lobogómat rúdjáról, s újra bepakkoltam, a szegekből egynéhányat egy földim által elküldök haza.

Még egyszer Isten áldjon meg mindnyájatokat.

Siromig őszinte barátsággal hived Ihász.

VII.

Engemet az események ezen fordulata annyira meghatott, hogy vasterménszetem mellett is megbetegedtem, pár nap alatt azonban ismét felszedtem magamat, s Wight szigetére mentünk gyermekeinkkel s Kossuth leányával Vilmával. Ott találtuk a Herzen családot, sétálgattunk, élveztük a lágy tengeri levegőt, fürdöttünk és csónakáztunk, s visszanyertük ismét ruganyosságunkat. Kossuthnál sem tartott soká a levertség, augusztus végével ismét remélt és tervezett, amint következő leveléből látható:

Interlaken, Berner Oberland, aug. 31. 1859.

Kedves barátom!

Kalandozásunk miatt későn veszem leveleimet, némelyek el is tévednek. Tőled rég nem kaptam — aug. 10-kei volt az utolsó. Lucernbe rendeltem leveleimet, hol már tegnap szándékoztam lenni s csak holnapután leszek. Lajos fiam betegsége hátráltatott.

Gastrikus lázt kapott. Erőtetni akartuk járással, koplalással s egy kis borkővel, bízva erős, egészséges természetében, de végre is pihenés és orvos kellett. Már jobban van. Holnap megyünk Giesbachba (Brienz-i tó), hol e napon a vízesést illuminálják. Holnapután a Brüniggen keresztül gyalogolunk s Lungernből Lucernbe hajtunk, ha lehet. Pénteken talán leúszunk gőzösön Fluelenig s vissza, — szombat Basel, vasárnap Strassburg, hétfő (szept. 6.) Páris. Ott csak két nap szándékom mulatni, de meglehet mást parancsolandnak s körülmények, mert tanácsos vissza nem utasítanom a még egyszeri találkozást, ha felhivatnám reá (bár keresni nem fogom). Meglehet pedig, hogy felhivatom — mert különbféle utakon jőnek az avance-ok, hogy «ne törjünk», hogy «ami veszve látszik, csak halasztva lehet» stb. — értem s értem a kulcsot is. Félnek, hogy nem hallgatok, s lelkiismeretök mondja, hogy jót nem szólhatok, legalább politikai belátásukról. Mert hejh! barátom! amint adat jő adat után, mindinkább világosabbá lesz a gondolkozó ember előtt, hogy a császár oly alkalmat szalasztott el ok nélkül, oktatlanúl, minőt nem század, de tán csak évezred nyujt egyszer a páratlan historiai nagyságra, a gondviselés (vagy ha úgy akarod a «Sors incerta») választottjának.

Gondold csak: B. Kemény Zsigával s Dánielik kanonokkal találkoztam itt véletlenűl. Együtt másztunk fel a Murtenhez, honnan nézve elterűl a bámuló szem előtt a Jungfrau s tíz óriás satellesének roppant félköre oly rémítőn szép közelben, hogy megszámlálhátod az örökjégből leczérnázó vízszálakat, míg a közbe-közbe lerohanó jégzuhatag robogása felmennydörög az emberhez tízszeresen visszavert echójával.

E nagyszerű helyen, hol a szív kitágúl s az ember magát egyéni semmiségének érzetében elfelejti — ők, kik nem voltak a múltban a párt emberei, melyet vezérleni nekem jutott keresetlen osztályrészeműl, elbeszélték nekem, mint bizott, mit várt, mit volt tenni kész nemzetünk. Elbeszélték részletekben a rendszert, melyet az átkozott osztrák követ, — ő, ki hazánkban nem is kormány, hanem egyszerűn rablóbanda; elbeszélték, miként nincs vallás — nincs nyelv — nincs osztálykülönbség, hanem csak egy érzelem van: engesztelhetetlen gyűlölet az osztrák ellen, s a hitté emelkedett elhatározás szabaddá lenni, ha lehet, s lenni akármivé ha kell,

csak az osztrákénak nem maradni, — elbeszélték, miként ment volna a pap, a szerzetes százankint, ezerenkint a csatába, mint megannyi Capistran s mint fogott volna, mint kész fogni fegyvert az egész nemzet, mint egy férfiú.

A dolog úgy áll, barátom! hogy ha Napoleont Villafrancánál az az átkozott Coup de Soleil meg nem kábítja, érdemtelen vezérletem alatt, beírt volna egy lapot a történet könyvébe a magyar — minőt még a világ nem olvasott. S mindezt elveszve látni ok nélkül! — ok nélkül!! — Isten tartsa meg eszünket, hogy ne bolonduljunk.

Mély bú ömlött el a nemzeten, de nem csüggedés; még mindig bízik s különös!! Napoleonba bízik. — Csüggedés csak akkor szállná meg, ha tőlem azt hallaná nyiltan mondatni, hogy ezen oldalról a reménynek végkép vége van.

Helyzetem — hallgassak vagy szóljak, nagyon nehéz lesz Angliában — de majd csak eligazít a kötelesség érzete. Hanem kérlek, ha tudakozódnak, kerüld ki a lehetségig úgy a positiv igéretet, mint a positiv megtagadást, csak annyit mondj, hogy semmi európai kérdés sem lévén megoldva s minden függőben lévén, lehetetlen megmondanod, mit fognak tanácsolni a viszonyok, ha majd a zürichi conferentiának vége lesz, s tudjuk mi a bevégzett tény s mi nem.

A zürichi conferentia hosszúra haladása nekem sok közvetetlen gondod is ád. Haladtával halad az amnestia, s katonai szolgálatmentesség stipulátiója, mely légiónk hazamenetelének kikötött feltétele, s 4000 embert becsületben, rendben összetartani fegyelmi törvények, hadiláb s foglalátosság nélkül, nem kis feladat. Eddig csak ment, úgy ahogy, de vannak bujtogatások, s minden óra veszélylyel fenyeget. Teleki L. kérésemre Zürichbe ment megkisérteni a pont külön pertractatióját kivinni. Nem megyen külön utasítás nélkül. Irtam a császárhoz St. Sauveurbe. Nyugtalanúl várom küldöttem jelentését. — Isten áldjon. Megírom Párisból, mikor leszek Londonban. Barátod Kossuth.

VIII.

Amint Kossuth Londonba visszaérkezett, kettőztetett munkássággal hozzáláttunk ismét a feladathoz, a közönség figyelmét Magyarországra fordítani. Angolországban ez az én feladatom volt. Szarvady hatott a német és franczia sajtóra, Horn főleg a belga lapok számára írt, Jósika és Teleki kapták a tudósításokat Magyarországból s elláttak bennünket anyaggal czikkeinkhez, az osztrák kormány pedig, ismert bölcseségében, mindig adott elég alkalmat arra, hogy oly czikkeket írhassunk, melyek az angolokat különösen érdekelték.

Ismeretes dolog, hogy a bécsi államférfiak sohasem ismerték Magyarországot s még ha jó szándékkal is voltak iránta, mindig oly ügyetlenűl jártak el, hogy a nemzetet mindinkább elkeserítették. Gróf Thun Leo, a vallás és közoktatásügyi miniszter, ez időben rendezni akarta a protestáns egyház viszonyait, melyek Magyarországban századok óta, a franczia hugenották rendszere szerint, a legkiterjedtebb autonomia alapján fejlődtek ki, úgy hogy minden felnőtt protestáns egyháza dolgaiba befolyhatott s a világi elem az által is erősebben csatoltatott az egyházhoz, hogy annak dolgaiba közvetlenűl befolyt. Az ily szervezés természetesen semmi helyet nem hagyott a kormány befolyásának s az egyházat tökéletesen függetlenné tette. A bécsi kormány nem tűrhetett ily szabadságot s be akarta hozni a kerületi felügyelők és superintendensek választásának jóváhagyását a kormány részéről, továbbá időnkinti zsinatokat egyháztörvényhozói hatalommal, melyeknek határozatai ismét csak a kormány jóváhagyása után érvényesek, továbbá a superintendentiák egészen új, a régitől eltérő, területi felosztását. Mindez sokkal szabadelvűbb volt még, mint a német protestáns egyház szervezete Németországban s a németországi lapok dicsérték azon osztrák miniszternek e tekintetben tanusított szabadelvűségét, a ki a concordatum megkötése által eléggé bizonyította be ultramontán hajlamait. De Thun s a bécsiek egyátalában nem fogták fel a magyar jellemet, mely ahhoz semmiképen sem tud hozzászokni, hogy róla, nélküle lehessen rendelkezni. Thun terve egyébiránt nem volt ismeretlen, már régen közölte a superintendensekkel, és hitte,

hogy nagy visszatetszést nem fog gerjeszteni. Midőn ez azonban szeptember 1-én pátens alakban közhirré tétetett, átalános volt a felindulás; még oly ismeretes, loyális pecsovicsok is, mint Zsedényi, kik minden forradalmi mozgalomnak folyvást őszinte ellenei maradtak, kikeltek a német miniszterek nyilt parancsa ellen. A kormány kezdetben nem akarta akadályozni a kerületi gyűlések megtartását, de midőn ezek egyhangulag az új rendezés ellen nyilatkoztak, az egyházgyűlések eltiltattak s ahol a tilalom daczára mégis megtartattak, erőhatalommal oszlattattak el; ily alkalommal hallottuk először Tisza Kálmán nevét. Zsedényi perbe fogatott és fogságba került, de a protestáns ügy most valósággal hazafiügygyé vált. Még a katholikusok is nyiltan kijelentették rokonszenvöket a protestáns mozgalommal, melynek minden phasisát rendesen leírtuk az angol lapokban, én főleg a Daily News-t választottam czikkeim organumává, melyek pesti levelek alakjában jelentek meg, s melyekről Jósika csakugyan azt hitte, hogy írójuk Kossuth.

Kazinczy Ferencz születésének századik évfordulója szintén fel lett használva Magyarországban hazafitüntetésekre, az aláírások széphalmi kis birtokának megvételére és családjának felsegélésére nagyobb mérveket öltöttek, egy szóval a közélet ismét pezsegni kezdett a solferinói csata után, daczára a rendőrség éberségének s a bécsi kormány erélyének. Világos volt, hogy a kormányválság kikerülhetetlen, hogy a Bachrendszer módosítása közel áll; Bach maga is érezte ezt, ugyanazért iratott egy visszapillantást tíz évi működésére, mely őt és rendszerét dicsőíti. Erre Széchenyi a döblingi tébolydában megírta az ismeretes pillantást a visszapillantásra. Fia, Béla, a kéziratot Londonba vitte s kiadatta egy ottani német könyvárusnál. Goldsticker figyelmeztetett reá, említvén, hogy látott egy könyvet Magyarországról, rossz németséggel, kificzamodott irálylyal s rendkívüli dühvel, oly formátlant, hogy német ember alig bírja olvasni. Megnéztem s első pillanatra tüstént ráismertem Széchenyire, meg is mondtam külföldi barátaimnak, hogy ezen könyv minden formátlansága mellett Magyarországra nézve nagy politikai esemény, hogy ebben összepontosult a nemzet indignátiója az idegen hatalom ellen, hogy ez a nemzeti szellem ébredésének első jele, a pacsirtadal, mely jelenti a nap keltét.

Anyagi viszonyaink nem akartak gyökeresen javulni, feleségem

kereste coaquistionális jogát a német kormány ellen, mely nemcsak az én vagyonomat, de az övét is elkobozta volt, de az ügy semmiképen sem haladott s a tervek, melyeket sógorom Bréda elénk terjesztett, semmiképen nem elégíthettek ki, felnövő fiaim nevelése pedig folyvást többe került; átláttam, hogy maradásunk alig lesz Angolországban s hogy olcsóbb országba kell költöznünk. Az angol napi lapok nem igen fizették czikkeimet, csak a New-York Tribunetól volt rendes fizetésem, tíz dollár minden levélért, a Reviewk is, melyekbe időnkint írtam, megfizették a munkát becsületesen, mindez azonban csakhogy épen fedezte költségeinket; komolyan kezdtünk tehát gondolkodni arról, hogy talán Olaszországba tegyük át lakásunkat, hol az élet mégis olcsóbb, ha a kereset csökkennék is. Ily gondok s foglalkozások közt jött az 1860-iki újév, nem sokára utána a kormányválság Turinban, hol Ratazzit ismét Cavour váltotta fel, mi Kossuth reményeinek és terveinek új rúgót adott. S csakugyan Cavour megemlékezett mindjárt a régi összeköttetésről, nagy terveinek kivitelére még mindig szükségesnek tartotta a szövetséget a forradalmi Magyarországgal s Bixio és Szarvady útján tudtára adta Kossuthnak, hogy szeretné, ha megbizható embere volna Turinban, de úgy, hogy ez fel ne tűnjék, pl. mint hírlaplevelező. Kossuth rám gondolt e tekintetben s felszólított, nem akarnék-e Turinba menni, mi terveinknek tökéletesen megfelelt. Szükségem volt még megbizó levélre valamely angol hírlaptól, természetesen csak tekintélyesről lehetett itt szó; elmentem tehát Walkerhez, a Daily News szerkesztőjéhez, ki azonban nehézségeket csinált, mindamellett, hogy munkámat ingyen ajánltam fel neki, de gróf Mamiani, aki miniszterséget is viselt Cavour alatt, volt akkor a Daily News fizetett levelezője s ezt Walker semmi áron sem akarta megsérteni. Miután azonban azzal fenyegettem, hogy ha neki nem kellek, Grant, a Morning Advertiser szerkesztője, szerencséjének fogja tartani, ha nekem megbizó levelet adhat, ő is szívesen ráállott, hogy Turinban mint a Daily News levelezője szerepeljek. Kossuth meleg szavakkal ajánlott Cavournak, hivatalosan pedig hosszú utasítást készített s rám bízta a magyar érdekek képviseletét az olasz mindenható miniszterelnöknél. Márczius végén hagytam el Angolországot, azon szándékkal, hogy többé állandó lakásra vissza nem jövök s hogy családom követni fog Olasz-

országba, amint az ottani viszonyokkal közelebbről megismerkedem. — Nehezen váltam meg Londontól, hol tizenegy év alatt csaknem meghonosodtam, hol mindenki irántam s az enyéim iránt, mintha régi barátok, nem idegenek volnánk, a legnagyobb előzékenységgel viseltetett, hol annyi szívességgel találkoztunk. Most ismét idegenek közé mentem, számüzetési életünknek egy új szaka nyilt meg.

LEVELEZÉS DEÁKKAL.

I.

A politika félbeszakította tudományos működésemet. Több éven keresztül szorgalmasan foglalkoztam a szanszkrit nyelvtudománynyal, Goldsticker barátom vezérlete alatt s útmutatása szerint. Midőn ezen tanulmányra adtam magamat, nem azért tettem, hogy Valmiki vagy Kalidászá remek műveit eredetiben tanulmányozhassam; tudtam, hogy annyira még sem fogom vinni, miszerint nyelvezetök sajátságos finomságait élvezhessem, hanem engem leginbább maga a szanszkrit nyelvészet érdekelt úgy, amint azt az ind grammatikusok megalapították. Az európai nyelvek grammatikája mind visszavezethető a görög és római grammatikusokra; ezek alapították meg annak formáit, melyeket a későbbi nemzedék a a keleti nyelvekre is alkalmazott, oly annyira, hogy nyelvtanaink szerkezete bármi nyelven mindig ugyanaz, a beszéd részeiről szól, a név- és igehajlításról s ezeknek szabályairól. Az ind grammatikusok ellenben századokkal Aristoteles előtt megírták már a nyelvtani szabályokat, hanem más szempontból indultak ki s inkább a szó képzésére s viszonyaira a tőhöz és gyökhöz, a ragokra és képzőkre fordították figyelmöket, szóval más oldalról nézték a nyelv anyagát mint a nyugatiak. Igaz, hogy ezen nézeteiket nem fejlesztették ki logikai világossággal, s hogy tanaik inkább gyakorlati módon a hasonló szabály alá tartozó szavak csoportosításából vonandók le s különösen a régibbek nehezen érthetők; de reám nézve különös vonzó erővel bírt ezen, a nyugati theoriától egészen eltérő, eredeti felfogás, szerettem ezt más nyelvekre is alkalmazni s a szabályok hatását megkísérteni, különösen a magyarban. Hogy ezt sikeresen megtehessem, czédula-katalogust

készítettem a Ballagi szótárában előforduló minden igéről s ezeket betűrendben, de nem a kezdő, hanem a végső betű rendjében, hogy így a képzőket teljesen átnézhessem. Hasonlólag jártam el a nevekkel is, két nyár alatt a Wight szigetén minden üres időmet ezzel töltöttem. Vizsgálódásaim eredményét egy értekezésben foglaltam össze, melyet a londoni nyelvészeti társaságnál olvastam fel, mely ezt értekezéseiben ki is adta. Ezen időben a Magyar Tudományos Akadémia újra megkezdte a forradalom után bekövetkezett német időkben megszakított munkálkodását, a reorganisatió megtörtént. Megtudtam ugyan, hogy Horváth Mihály, Teleki László, Jósika Miklós barátaimnak nevei, úgy mint az enyém is, a tagok sorából elmaradt, s minthogy in effigie fel voltunk akasztva, csakugyan halottaknak tekintettek bennünket; az Akadémia azonban helyeinket nem töltötte be, s fentartotta azokat számunkra azon reményben, hogy előbb-utóbb mégis visszakerülünk. Mindez ingerelt engem arra, hogy az Akadémiának életjelt adjak, annál is inkább, minthogy nyelvészeti értekezésben még az osztrák rendőrség sem gyaníthat politikai célokat. Átdolgoztam tehát még egyszer angol értekezésemet, megírtam azt magyarúl s épen midőn az olasz bonyodalmak megkezdődtek, megküldtem Toldynak s kértem, hogy az akadémiai kiadásokba iktassa be. Feleletet nem kaptam, ami engem boszantott. Anyósomtól azonban jött levél, hogy vigyázatlanság tőlem, magam neve alatt írni Pestre, mert ez compromittálhatja azt, akinek írok.

Erre a következő levelet menesztettem Pestre:

13. St. Albans Villas Highgate Rise
N. W. London, April 12-ikén 1859.

Luhóczi Ferencz, Toldy Ferencz és
Hunfalvy Pál barátinak!

Január végén Pestre küldött értekezésemet a magyar ragokról és képzőkről, az itteni philologiai társaságnál, melynek kormányzó választmányába taval megválasztattam (Sir G. Cornwall Lewis helyébe, ki politikai munkássága által már több idő óta elvonatott az irodalmi térről), ez év kezdetén teljesebb alakban felolvasván, érintvén t. i. némely török képzők atyafiságát, munkám az ez idei «Transactions» sorában angolul ki fog nyomatni. Kivántam volna, hogy önök s Lugosy vagy Ballagi nézeteit s netaláni ellenvetéseit

velem közölték volna, melyeket az értekezés kiegészítésére fel lehetne használni, miután ez azonban nem történt, szükséges, hogy állásomat ezek irányában definiáljam, kik a hazában a tudományos philologia terére léptek s őket némi tévutakra figyelmeztessem, melyeket kikerülni nehéz.

1. Nekem eszem ágába sem jő, a magyar nyelvet akár az árja, akár a sémi nyelvekkel összekötésbe hozni. Az árja nyelveknek jelleme a magánhangzóknak szabályos változtatása (Guna, Vriddhi, Umlaut, Ablaut), azaz, a gyök magánhangzója szabályosan változik a különbféle képzők s ragok a tőhözi hozzáadása által; ez nem történik a turáni (nevezzék bár altái vagy turktatár) nyelveknél, s ez teszi a nagy különbséget ezen két nagy embercsalád közt, nem pedig az agglutinátio; mert hiszen be lehet bizonyítani, hogy az árja nyelvekben az esetek s igehajlítási ragok eredetileg szintén csak enyvezettek; s más részről a magyarban s törökben az enyvezés oly mesterséges, hogy hajlításnak is beleillik.

2. Midőn a szanszkrit grammatikát, nem ám Boppét, ki utat tört, de szanszkritul nem igen sokat tudott, hanem Paniniét és Patandsaliét, a magyar nyelvre alkalmazom, nem akarok atyafiságot kimutatni ezen nyelvek közt, hanem a nyelv természetét felvilágosítani, minthogy ezen grammatikusok elvei minden emberi nyelvre alkalmazhatók, s a gyök, tő, szó, képző, rag, másodrendű gyök s igesítés definitióit legtisztábban adják, továbbá a tő viszonyát a gyökhöz legjobban derítik fel.

3. Az árja nyelvek atyafisága s fő grammatikai szabályai jelenleg a fő pontokban meglevén már alapítva, ideje volna, hogy az altái, (vagy is inkább a turáni nyelvekre hasonló összehasonlító nyelvészeti vizsgálódások minél kimerítőbben dolgoztassanak ki. Castrén s Sjögrén a finn ágra nézve összehordták a materialét olyanannyira, hogy ezen a bázison már lehet az építkezéshez hozzáfogni, s Hunfalvy bizonyosan az ember, aki ezt tenni képes lehetne.

4. Szükséges azonban, hogy sem a gyökök hasonlításába dr. Latham-féle materialistikus modorba kelleténél tovább bele ne merüljön, sem pedig azt ne akarja keresni, vajjon a **b** régibb-e mint az **m** s az **f**, ezek mind csekélységek, a fődolog jelenleg *feltalálni az altái nyelvekre nézve a hangváltozás törvényét a mássalhangzókra nézve*, olyan törvényt, minőt *Grimm* a német nyelvekre megállapí-

tott, s mely a többi árja nyelvekre kiterjesztetett. Mi tudjuk, hogy a szanszkrit **cs** görögben **p**, deákban **q**, például (pancsa) pempt, quinque, hogy az **sz** görögben **k**, deákban **c**, és néha görögben **p**, deákban **qu**. például *asva*. hippo, equo; tudjuk, hogy a német **d** az angolban **th** stb. A nagy kérdés most, mik azok a hangváltoztatások a finn, magyar s török ágakban, melyek folytonosságuk által egy általános törvényre mutatnak s arra vissza volnának vezethetők.

5. A magánhangzókra nézve szükséges megismerkedni a szanszkrit elvekkel, melyek physiologikus törvényeken, nem pedig Bugát, Almási Balogh Pál s Bólya-féle álmokon alapulnak, hozzájuk vetve Grimm halhatatlan felfedezéseit az Umlautra nézve. Hogy ha nevem nem ijesztené meg olyannyira Eötvös Pepit, szívesen írnék egy közlést erről a tárgyról, mely természetesen Czuczor empirikus vizsgálódásaival összeütközném, továbbá az összetett szókról, s az összetevés szabályairól, de aztán azt kivánnám, hogy az ily értekezés fel is olvastassék.

6. Ha le akarnak kötelezni, küldjék meg nekem az új Muzeumot s a nyelvészeti füzeteket, s Lugosy értekezését, melyeket csak hírből ismerek, Tanárky Gyula czíme alatt, akár N. Trübner Esq. 60 Paternoster Row, City, könyvárushoz, akár Williams et Norgate, Henrietta Street, Conventgarden, útján. Megfizetem annak rendje szerint.

7. Nem különben küldjék meg nekem ugyanazon uton Magyar László utazásait, hogyha igazán akarják, hogy az angol publikum ismerje azokat; mert szegény Petermann nagy ember ugyan Gothában, de Londonban nincs befolyása.

8. Beh kár, hogy Hunfalvy nem jöhet ki vagy két hétre Londonba, sokat tanulhatna itten rövid idő alatt s eligazodnék mindenféle kérdések iránt, melyek bántogatják. Watts szívesen fogadná s kezére járna.

Isten önökkel. Bocsánatot a hosszú levélért s köszönet a feleletért.

9. Még egy szót a nyelv eredetiségéről. Az árja nyelvek nyelvészetileg ki vannak bányászva, s még is senki sem mondhatja, mi régibb, a szanszkrit-e, vagy a német, a görög, a celt vagy a tót; be lehet bizonyítani, hogy vannak a latinban formák, melyek régibbek a szanszkritnál, vagyis inkább, hogy az eredeti nem létező anya-

nyelv némely formái nem koptak el a latinban, melyek lekoptak a szanszkritban. A nagy nyelvcsaládokban csak testvér nyelvekről lehet szó, anya- s leánynyelvek már a historikus időbe tartoznak, nem azon őskorba, melyben az *altái* nyelvek alakultak.

10. Az altái nyelvekben szükséges még lajstromozni a képzőket, névképzőket úgy mint igeképzőket, s ragokat s azokat összehasonlítani, ez vezethet a mássalhangzók változási törvényére.

Ezen levelemre sem jött semmi válasz, akkor asztalomhoz ültem s olyan ex ponto-féle distychonos epistolában Deákhoz fordultam azon meggyőződésben, hogy hexameterekben és pentameterekben még a policzia sem talál semmi gyanúst. Sajnálom, hogy ezen verseim elvesztek, elég mulatságosak voltak.

Deák erre következőkép felelt:

II.

Pesten, márcz. 16-án 1859.

Kedves Barátom!

Szíves, kedélyes verseidet örömmel olvastam. Pegazusod derék angol telivér — szárnya ugyan nincsen, de lépése jó, ügetése nem rázós, s azt hiszem, ha megszorítod, száguldani is derekasan tud. Én, mint egykor, úgy most is csak gyalog járok, megbocsátasz, hogy verseidre szívélyesen, de prózában felelek.

Nem tudom a költészet-e vagy komoly tanulmányaid, különösen a szanszkrit nyelvészet, megfosztottak minden divinátiói tehetségedtől, azt legalább sehogy sem találtad el: hogy én veled s reád soha sem gondoltam. A Nostradamus nevet vagy jogtalanúl bitorlottad, vagy most nem vagy már arra méltó, ha csak így tudsz divinálni.

Toldyval magam szólottam, ő azt mondotta nekem, hogy nyelvészeti értekezésedet csak február 9-én kapta meg. Szabály szerint ki kellett azt adni három nyelvészeti tudósnak véleményezés végett, és pedig mindeniknek külön. Ezek véleményét akarta bevárni, hogy neked egyúttal az eredményt is megírhassa. Már két nyelvészeti tag átnézte értekezésedet s ezek kedvező véleményt adtak, most a harmadiknál van, — így tehát értekezésedet mindenesetre fel fogja venni az Akadémia. — Toldy maga is ír neked, mint nekem igérte, még ma. — Ennyit megbizásodra. Most még pár neheztelő szót,

nem azért, mi leveledben van, hanem azért, mi abból kimaradott. Ez pedig kedves nődnek s gyermekeidnek mintléte. — Azt gondolod: hogy annyi szíves emléket, örömek és aggodalmak emlékét, s a régi, szíves barátságot tíz év annyira elhomályosította közöttünk, hogy egészséged és tieidnek egészsége, sorsod s állapotod részletei előttem már érdektelenek s én beérem azzal, — ha Toldyról és Hunfalvyról, kiket minden nap láthatok, s a szanszkrit nyelvről, melyet nem értek, s India bölcseiről, kiket nem ismerek, írsz nekem? Hiszem, ha prózában írtál volna, ezek bizonyosan ki nem maradnak leveledből, de Pegazusod még csak kordán jár, körben fut s minden kitérés nehezére esnék, azonban jó lett volna verseidet cum notis küldened, nem magyarázatul, hanem kiegészítésképen.

Én tehát mint prosaicus, nem követem példádat s írok magamról is, másokról is.

Én, barátom, vénülök. A vénülésnek valóságos és képzelt betegeskedései környeznek. Jószágomat eladtam vitalitium mellett gróf Széchenyi Istvánnénak, szerény jövedelmemből egyszerűen élek, hét hónapig Pesten, a nyarat és ősznek első felét Zalában s néha egyik, néha másik fürdőben töltöm — nőtlenűl.

Klauzál, mint tudod, nős, egy fia, egy leánya, Kistétényben derék szőlleje és kertje van, nagy borász, kertész, egészen ennek él és családjának, kis gyermekét gyakran maga szoptatja (természetesen, nem a maga tejével). Egészsége nem rosszabb mint volt, sőt jobb mint 1848-ban, azonban most is sokat szenved vértolulásban.

Eötvös gyermekeit neveli, ír és az akadémiánál elnököl. Pesten lakik, sokat panaszolkodik májbajairól, gyermekei derékek (4 gyermeke van).

Tréfort is itt telelt Pesten, keveset ír, de sokat panaszolkodik gazdasági bajok miatt.

Gróf Széchenyi Istvánnak egészsége helyreállott, de ő még az intézetet nem hagyta el.

Kemény fülig elmerűlt a hírlapszerkesztésben és regényírásban, szórakozott mint volt, és kedélyes mint volt.

Csengery gyenge egészsége mellett is igen munkás. A Budapesti Szemle, melyet ő szerkeszt, sok méltánylással fogadtatik.

Pár hét előtt temettük el szegény Irinyi Józsit, a férfiúkor virá-

gában halt el rövid betegség után, hihetőleg orvosának ügyetlensége miatt. Átalában rendkívül sajnáltuk halálát, jó ember volt s most különösen komoly tanulmányokra adván magát, jeles és hasznos írót vártunk belőle.

Lukács Móricz is egy időre felhagyott szokott kóborlásaival s legalább a telet itt töltötte. Egészsége nem erős ugyan, de jobb mint volt.

Ezek régi barátaink közűl, kik legalább az évnek egy részét itt töltik; a távoliakról magunk is keveset tudunk.

Isten veled, kedves Ferim, kedves nődnek mondj igen szíves tiszteletet nevemben, gyermekeidet csókold helyettem. Ölellek! hű barátod Deák Ferencz.

Erre következett feleletem:

Kedves öregem!

Soh'se mondd, hogy Pegazusomnak nincsen szárnya, van neki bizony, még pedig hatalmas, hiszen meghozta nekem azt, mire tíz év óta hiába vártam, a baráti emlékezést a hazából. Hej, ha tudnátok mily jól esik az az egy pár szó tőletek nekünk, kik itt idegenek közt élünk, tisztelve, becsűlve általuk, de azért mégis idegenek, meg nem értve érzeteinkben, elszigetelve s elzárva azoktól, kikkel ifjúságunktól fogva bút s örömet megosztani szoktunk. Száműzésünk első éveiben még a szegénységgel is kellett küzdenem, mert magyar büszkeségem nem engedte, hogy az angol nagyok által ajánlott segítséget elfogadjam. Csak meghivásaikat fogadtam el s egy darabig kedvem telt megismerkedni azokkal, kik a világot akár a politika, akár az irodalom mezején kormányozzák. Azon magasabb czél, mely engemet a londoni társaság körébe húzott, barátaink felszabadítása Kis-Ázsiából, végre kieszközöltetvén, visszavonultam London legegészségesebb s legregényesebb külvárosába, hol most gyermekeim nevelésének s a tudománynak élek, jövedelmemmel azonban be nem érem, s azért, ha feleségem pere még tovább huzódik, csakugyan el kell mennem Amerikába, hol könnyen megélhetek, sőt nagyobbszerű befolyást is gyakorolhatok. Életem különösségeihez tartozik, hogy hazámon kívül nincsen hely, hol annyira ismerné minden ember nevemet, mint az Egyesült Statusokban, ámbár ott csak tíz hónapig tartózkodtam. Összeköttetésben állván azonban az

ottani hírlapokkal és főemberekkel, a lapok hihetetlen terjedése népszerűvé tettek az Atlanticum túlpartján.

Nőm, hála az égnek, mindig egészséges, mindig jókedvű, neméнek valódi gyöngye s azért kedvencze az angoloknak. Gyermekeim nevelésével velem együtt sokat foglalkozik s mégis talál időt czikkek s könyvek írására, melyek érdemlett népszerűségre jutottak. Legidősb fiam már 13 éves, az University Schoolba jár s ott csaknem minden classisban az első; kitünő, jó fiú, magyarnak nevelem, ámbár meglehet, hogy az indiai kormányhoz adom. Második fiam szintén jól tanul, capitalis yankee válhatik belőle. A harmadik szorgalmas, de lassú, jó lesz tudományos földmívelőnek, a negyedik csak négy éves. Két leányom szép.

A szanszkrittal minden nap hat órát töltök, kettőt gyermekeim tanításával, minden szombat este elmegyek Lajoshoz, ki erősen megőszült (én megvastagodtam), de erős és egészséges. Neje folyvást nyaviga, leánya kedves, de gyenge egészségű. Két fia igen jó mathematikus s a természettudományokban magas helyet foglalnak az egyetemben, a klassikus nyelveket s a szép literaturát egészen elhanyagolták, szivök jó, jellemök romlatlan, praktikus ember lesz mindegyikéből, de szónok soha. Azok közűl, kiket ismersz, csak Vukovics él Londonban, ritkán látom, beteges, kedélye megeczetesedett. Teleki Laczit vártuk most, de betegeskedése nem engedte átjövetelét, 1852 óta nem láttam. A szegény kóficz (Mészáros tábornok) meghalt, utolsó pillanatig tréfálva. Irinyi Jóskát nagyon sajnáltam, még most is előttem áll becsületes, magyar arcza a párisi operabálban, hol minden kaczér domino alatt, ki vele incselkedni kezdett, legalább is egy duchesset gyanított. Széchenyi levelét az Akadémiához olvastam s tudom, hogy nemcsak most egészséges, hanem még azt is, hogy mindig az volt. Igazsága van, hogy megmarad az intézetben, ámbár látom már az időpontot, midőn megint ki fog jönni, valószínűleg még ez idén, minden esetre jövő évre.

Hát a Dardanell (Beniczky Lajos) mit csinál? él-e még Samu, ex bonis optimus, s a lovagi Wenkheim Béla? Hát Lukács Móricz s Eötvös Pepi annyira félnek-e a tengertől, hogy a csatornán sohasem kelnek át? Úgy hallom, hogy többször voltak Ostendeban. Mért nem jönnek át Ventnorba a Wight szigetén, a világ ezen legszebb tengeri fürdőjébe, hol mi is minden évben a nyarat töltjük,

azaz julius végétől szeptember közepéig. A természet ott szép, az égalj olasz, az élet olcsó, még vasút sem jár oda s az angol kerüli, mert nagyon melegnek találja. Geologizálásra nincsen párja, valódi kincs ezen hely, se pudli se spitzli nem jár oda, nekünk való hely, minden tekintetben számunkra teremtve.

Klauzál jól tette, hogy megházasodott; a te öledbe is belefért volna fél tuczat gyermek is, kár, hogy ezen örömökön már most jóformán túl vagy, ámbár az angol azt szokta mondani: Better late than never. — Köszöntsd őt s a többi barátokat, Hajnik Palit beleértve, aki szintén Londonba is írhatna egyszer Tanárky barátunknak, nemcsak Párisba.

Isten veled, ne felejtsd barátodat

a lutheránus (vén) fiút.*

Erre Deák ismét válaszolt:

Pest, márcz. 6. 1859.

Kedves Barátom!

Elvonultságban, gond és munka között folynak, mint írod, napjaid, de adott Isten örömeket is kedves nődben, ki neked csakugyan a mindenható legnagyobb áldása, — gyermekeidben, kik annyi szép reményekre jogosítanak, s a tudományok tág mezején, melyet művelni kedvet és tehetséget is adott neked a sors.

Rendkívüli érdekkel és mély részvéttel olvastam, miket gyermekeidről írsz, ámbár szorgalmuk és haladásuk igen megörvendeztetett ugyan, de nem lepett meg, mert a ti gyermekeitektől kevesebbet nem vártam.

Nincs elegendő értéked, mint említed, hogy gyermekeid mellett nevelőt tarthass, magad és nőd tanítjátok és nevelitek őket. Barátom, ez a hiány úgy hiszem, gyermekeitekre valóságos áldás, mert jobb kezekbe nem juthattak volna. Tudom én azt: hogy a legfényesebb körülmények között is magatok vezettétek volna gyermekeitek nevelését, de mégis jobb így, mert a nevelés egyöntetű, melybe semmi idegen kéz zavarólag vagy változtatólag nem avatkozik.

Szívemből örülök Lajos gyermekeinek tanulásbani kitünő haladásán is, már kis korukban gyaníttatták, hogy jeles tehetségek fej-

* A lutheránus fiú gúnynév 1839-ben ragadt reám, midőn követtársam Piller László azon boszankodott, hogy Deák engem kitüntet. «Nem értem Deákot», mondá, «hisz ez a Pulszky csak egy lutheránus fiú.»

lődhetnek bennök, s akkor, ha nem csalódtam, a kisebbik élénkebb észnek mutatkozott, mint a nagyobbik.

Irod, hogy Lajos megőszült. Ezt, barátom, annyi baj s viszontagság után csakugyan nem csodálom. Ő pár évvel úgy hiszem idősebb mint én, pedig én felettem sem ment el az idő nyom nélkül, sőt Eötvös Pepi is, ki pedig tíz évvel ifjabb mint én, már sok nyomait mutatja a közelgető vénülésnek.

Wenkheim Béla elvonultan él falun, csak néha rándul fel néhány napra Pestre, gazdálkodik, néha vadász, nagyon kezd ő is őszülni; Samut pár éve már nem láttam, falun van folyvást, azt hiszem kevesebbet szomjazik. A Dardanell Palotán lakik (Pest mellett) néha berándul fél napra. Modorában most is a régi, kedélye tűrhető; elvonultan él ő is, őtet gyakran látom. — Szalay Laczi, kit elfelejtettem említeni, derék historiáján dolgozik szorgalommal. Az akadémiai nagygyűlésen két jutalmat nyert, egyiket a jogtudományi osztályból a «Statusférfiak és szónokok» könyvéért, a másikat a historiai osztályból — magyar historiájáért. Ő rajta kevésbbé látszik a kor, mint Eötvös Pepin, kedélye is higgadt, mint volt, de elég derűlt, sokszor vagyok vele.

Én is fürdőbe készülök e nyáron. Május második felében elhagyom Pestet s talán junius végével megyek valamelyik fürdőbe. Még teljes bizonysággal nem tudom hová, de valószínűleg Marienbadba.

Értem ugyan s fel tudom fogni, hogy a gyermek sok gond mellett sok örömet is szerezhet szülőjének, de azért még sem bántam meg, hogy Klauzál példáját nem követtem s ötven éves koromban meg nem házasodtam. Ötven éven túl sok éveket már nem ígérhet magának senki, pedig nyomasztónak hiszem azon aggodalmat, hogy neveletlen kisded gyermekeket kell hátrahagyni, kidobva úgy szólván a világba bizonytalan sorsnak. Mennyire illenék hat gyermek ölembe, nem tudom, de szeretem, hogy nincsen benne.

Isten veled barátom! Nődnek mondd meg legőszintébb, szivesebb tiszteletemet, üdvözöld barátainkat és szeresd igaz barátodat

Deákot.

Más uton tudtam meg, hogy az Akadémia elnöksége és titkársága nagy zavarba jött értekezésem által; szégyelte ki nem adni,

de nem merte nevemet az értekezések közt kinyomatni, azért beszorította az Új Magyar Muzeumba, melyet úgy sem olvasott senki s melyben a megjelenő czikkek meglehetősen el voltak temetve, mint Lubóczi P. Ferencz művét. A magyar nyelvészet azóta egészen más irányban indult meg, mely némi ellentétben áll az általam követett ind rendszerrel, e szerint értekezésem tökéletesen ismeretlen maradott s különösen az újabb nemzedék, mely nyelvészettel foglalkozik, egyátalában nem tud róla semmit. Miután pedig, meglehet, hogy szerzői hiúságtól káprázó szemekkel, még most is érdekesnek és tanulságosnak tartom ezen munkámat, mely két évi szorgalmas tanulmányaimnak eredménye, itt egész terjedelmében közlöm még egyszer, bocsánatot kérve olvasóim azon részétől, kiket a nyelvészet még akkor sem érdekel, ha az magyar; hiszen nem követelem tőlök, hogy a következő lapokat elolvassák, bátran bezárhatják itt a könyvet.

A MAGYAR KÉPZŐK ÉS RAGOK A SZANSZKRIT NYELVÉSZETI RENDSZER VILÁGÁBAN.

1. §. Bevezetés.

Tizedik éve múlik, hogy külföldön élni kényteleníttetem, hol magyar szót ritkán hallok, s hol a szükség idegen nyelven írni, sőt csaknem gondolkodni is megtanított. De azért még sem feledkeztem meg arról, mivel hazámnak tartozom; sokat foglalkozván nyelvészettel, s történetesen érintkezésbe hozatván korunk legkitűnőbb szanszkrit tudósával, figyelmemet két év óta csaknem kizárólag ezen régi nyelv tanulására fordítám, különösen pedig Pánini grammatikájára, ős India ezen megbecsűlhetetlen ereklyéjére, mely az emberi ész és szorgalom egyik maradandó emléke.

Ámbár nem ismerem a nyelvészet újabb fejlődését Magyarországban, s így nem tudhatom, vajjon a szanszkrit nyelvészetre való hivatkozás nem időelőtti-e, vagy talán már szükségtelen; mégis azt hiszem, hogy a következő észrevételekben találtatnak oly nézetek is, melyek a magyar nyelv természetére némi világot vethetnek.

2. §. A szanszkrit nyelv és irodalom története.

A szanszkrit nem anyja, s talán nem is legidősb testvére az árja nyelveknek: hiszen a latinban s germánban itt-ott oly formákra is akadunk, melyek a szanszkrit formáknál okvetetlenűl régiebbek, annyi azonban bizonyos, hogy az egész árja családban nincsen nyelv, mely a szanszkrittal tökéletességre és gazdagságra nézve mérkőzhetnék. Ehhez hasonlítva, a zend, a görög, a latin, a német, a kelt, a lithván és a szláv nyelvek, minden ágazataikkal együtt,

csonkáknak bizonyulnak; történetök hézagos, mert kifejlődésök hol megakadt, hol eredeti szervezői (synthetikus) természetöket taglalóvá (analytikussá) változtatta át. A szanszkrit ellenben azon előnynyel bir, hogy a Véda ideje óta, mely a nyelv gyermekkorát képviseli, mielőtt a különböző formák megállapodtak volna, egész a XVII. századig Krisztus után, szakadatlanúl nevezetes irodalmi munkák organuma maradott; hogy e szerint irodalma a nyelv minden fejlődését és a formák minden átmenetét három ezredéven keresztűl híven tükrözi.

A Véda hymnusaira, melyek a hindúk megtelepedésével a Himálaján túl, s vándorlásaikkal az Indus völgyéből a Gangeszébe egykorúak, következett az époszok korszaka (a Mahábhárata s Rámájana), mely alatt a nemzet a déli részeket elfoglalta s a nyelv formái már tökéletesen meg valának szilárdulva. Az ország megállapodását követte a tudományosság kifejlődése, a philosophia, törvény, s kiváltképen a nyelvészet mezején; ez utóbbi leggazdagabb virágát érvén három nagy férfi ápoló kezei alatt, kiket a nemzet hálája ezen érdemök miatt a szentek sorába helyezett. Pánini megírta grammatikáját; Katjájana kiegészíté s javítgatá e munkát pótló jegyzeteivel, s Patandsali felvilágosítá s megbirálá azokat azon halhatatlan commentárjában, mely azóta a szanszkrit nyelv törvénye maradt, s még jelenleg is a Mahabhásja név alatt a hindú tudósok legnagyobb nyelvészeti tekintélye. — Tisztelettel forgatom én is a keletindiai társaság kézirati példányát, mert ezen munka még mindig nincs kinyomatva,* ha Pánini lakonikus szavaiban vagy Katjájana pótló jegyzeteiben felakadok.

Ezen három nagy nyelvész kora még mindig nincs kielégítően meghatározva, mert a hindú jellem, mely csaknem kizárólag az eszmék világában tevékeny, nem tartá érdemesnek a nemzet anyagi történeteit feljegyezni, melyekben sem morált, sem philosophiát feltalálni nem tanult. Történeti munkák hiányában a Brahma követői közt, nehéz meghatározni, vajjon Pánini kevéssel Buddha vallási s politikai szakadása után élt-e, vagy előtte. A szakadás maga körülbelűl ötszáz évvel Krisztus születése előtt történt meg, amint ez

* Legújabb időben Patandsali Mahabhásjája az angol-ind kormány által kiadatott.

buddhista írókból s oklevelekből kitünik. Buddha idejében a szanszkrit nyelvnek már voltak kevésbbé tökéletes «*prakrit*» ivadékai, s a nagy reformátor a köznép nyelvét választotta egyenlőségi tanainak főterjesztőjéűl; követői azonban csakhamar visszatértek a szanszkrithoz, átlátván, hogy sikerök csak akkor lehet tökéletes, ha a mívelt osztályokra is kiterjeszthetik hatásukat.

Másfélezer évig tartott a változó, hol szellemi, hol anyagi fegyverekkel vívott harcz a buddhismus és brahmanismus közt, mielőtt Buddha követőinek az előindiai félszigetből való kiűzésével bevégződött. Ezen hosszú időszak, s különösen első fele, volt a mívelt irodalom aranykora, a két vallás közti természetes versenynél fogva. Kalidászá kisebb hősköltemnyeí és drámái, Amara Szinha szótára, a Pancsatantra és Hitópadészá meséi, a puránák legendái és számtalan értekezések a philosophia, törvényhozás, algebra s gyógyászat köréből jellemzik ezen kort, melyben a buddhismus lassan-lassan elvesztette életerejét s rideg formalismussá kövesült; s a brahmanismus, eltávozván a Véda tiszta természetvallásától, a mostani idomtalan hind mythologiává s bálványimádássá alakúlt át.

A buddhismus kiirtása s a várnarendszer (Kastensystem) visszahozatala óta (körülbelűl a X. században) a szanszkrit nyelv, mint kizárólag a vallás és tudományosság nyelve, hasonló helyet foglal el a hindú civilisatióban, mint a latin az európai középkorban. Számtalan commentár iratott ezen időben minden elébbi munkához olyannyira, hogy jelenleg alig találtatik régi hindú könyv, mely bő magyarázattal nem volna ellátva. A nyelvészet a legnagyobb tiszteletben részesűlt, különösen mint a Véda magyarázatának legfőbb kulcsa; mert a hindú vallás szerint még a legnagyobb bűn is találhat bocsánatra illő bünhödés után; de ki a Védának bármi szavát elmagyarázza, az örökre elkárhozik, mert hamis tannak lett megalapítója. Mádhava, egy hindú fejedelem minisztere s testvére, Szájana, ezen kornak legnevezetesebb írói, mint a legrégibb irodalom szorgalmas és éles eszű commentátorai. A mesterséges költészet mezején Bhatti Kavja tűnik ki leginkább, ki csinos hősköltemény írt azon czélból, hogy a három nyelvészeti szentnek minden szabálya és kivétele abban példára és felvilágosításra találjon. Hat hindú tudós írt különböző időben egy-egy nyelvészeti commentárt ezen költeményhez, mint megannyi bizonyságát ezen nevezetes

munka belbecsének, mely nélkül a nyugat fiainak Páninit megérteni alig volna lehetséges.

Bevégezvén ilyformán a hosszú körfutást a nagyszerű hymnusoktól egész a mesterkélt költészetig, a hindú genius épen akkor kezdé pihentetni fáradt szárnyait, midőn az angol nép partjaihoz ért, s az óriási félsziget elfoglalásához hozzákezdett. Néhány választottja figyelmeztetvén az elhaló szanszkrit nyelv tudományos nevezetességére s kézirati kincseinek gazdagságára, azokat épen azon időben kezdé megbecsülni, midőn ősi hazájokban csaknem feledésnek indultak. Német tudósok vették ezen fölfedezéseknek legelső nyelvészeti hasznát, s méltányolni tanulták a hindú grammatikusokat, kik semmi összeköttetésben sem állván a nyugatiakkal, önállóan vizsgálák a nyelv tüneményeit, s ugyanazért oly viszonyokra is terjeszték ki figyelmöket, mik a nyugoton el voltak hanyagolva, mint például a hangváltoztatásra, a szószármazásra és az összetett szók egyes részei kölcsönös viszonyaira. Nézeteik új pályát nyitottak az európai tudományos nyelvészetnek s lehetségessé tették a hasonlító nyelvészet tudományos kifejlesztését, melynek eredete egyenesen Boppra s a szanszkrit nyelvészekre vezettethetik vissza, mert Gyarmathink, ki még ezen idő előtt Európában legelőször tette le biztosan az összehasonlító nyelvészet alapjait, nem talált követőkre, az általa tört út csakhamar ismét benőtt és érdemei alig ismertetnek el. Meg kell azonban vallani, hogy a szanszkrit nyelv ismerete nélkül sohasem jutottunk volna oly szabatosságra, mint a minővel a nyelvhasonlítás törvényei jelenleg meghatároztattak; mert nem létezik más oly nyelv, mint a szanszkrit, melyben a hajlíthatatlanok egy részének kivételével, minden szó élő gyökre, mint törvényes és természetes szülőjére, vissza volna vihető.

3. §. A szanszkrit nyelvészet néhány főelve a szószármaztatás körűl. Gyök, képző, rag.

A szanszkrit nyelvészek nézete szerint a gyök azon része minden szónak, mely származtatás és ragozás által meg nem magyarázható, vagyis: azon szómaradvány, mely az analysisnek ellentáll.

Gyököket találunk e szerint a névmások, a hajlíthatatlanok és a ragok elemeiben; sokkal nevezetesbek ezeknél azonban azon gyö-

kök, melyek bizonyos képzők hozzájárultával akár igékké, akár nevekké alakúlhatnak. A gyök magában e szerint sem cselekvést, sem állapotot nem jelent, azaz sem nem ige, sem nem név, de mindkettőnek eleme.

A gyök rendesen csak képzőt (krit) vehet föl, nem ragot (taddhita); azaz a gyök a képző hozzájárultával még nem lesz szóvá, hanem csak tővé (base, crude form, theme), mely aztán ragot ölteni képes. A képző az igének vagy névnek fogalmát, tehát a cselekvését vagy állapotát adja a gyökhöz, mielőtt az szóvá válhatnék, s helyét a mondatban elfoglalhatná: a rag ellenben a neveknek s igéknek egymáshozi viszonyát fejezi ki, ugyanazért csak tőhöz járulhat, nem pedig gyökhöz, mely még nem lett akár igévé akár névvé. Szóval, a szanszkrit grammatika szerint szükséges, hogy a nyers fogalom, mely a gyökben rejlik, bizonyos mennyiségű nyelvészeti anyagot öltsön magára, mielőtt szóvá válhatnék. A ragok e szerint magokban foglalják nemcsak a névhajlítási és igehajlítási végzeteket, ide számítva az alany esetét és harmadik személyét is, de azonkívül még mindazon formatiókat, melyek a névtőhöz egyéb mellékes fogalmat adnak hozzá, például a származásét, minőségét, mennyiségét, elvontságét stb., holott a képző a gyököt csak oly fogalommal toldhatja meg, mely azt akár igetővé, akár névtővé alakítja.

Ezen hindú nyelvészeti nézet, melynek alapossága és termékenysége szembeötlő, mind Németországban, mind Angolországban a classikai nyelvekre is alkalmaztatott. s a görög és latin nyelv jelenleg a London University College tanodájában a tőrendszer szerint taníttatnak, a tanulók nagy könnyebbségére.

Hewitt Key, a hasonlító nyelvészet tanára a London University Collegenél, s az ehhez kapcsolt tanoda igazgatója, latin nyelvészetének 423. lapján * így szól ezen rendszerről:

«Közönséges grammatikákban szokás a neveknél az alanyesettől, igéknél a határozatlan módtól, vagy jelentő mód jelen időbeli első személytől kiindulni, holott az alanyeset a névnél többet foglal magában, mint a puszta szót, mert ezen kívül benne van már bizonyos viszonya a mondathoz. Igy az ige első személye benn foglalja rag-

* A Latin Grammar. By T. Hewitt Key M. A. etc. Second Edition, London, Bell et Daldy 186 Fleet Street. 1858.

jában az első személyes névmás képviselőjét s a határozatlan mód egy oly ragot mutat be, melyben az ige eszméje egy elvont (abstract) név alakjában fejeztetik ki, s így mind a három esetben némi idegen anyag, hogy úgy szóljunk, járul a tiszta gyökhöz.»

«A tőrendszer elve ellenben abban fekszik, hogy ezen idegen anyagtól megszabadulunk, és a szónak legegyszerűbb alakját állítjuk ki, Bopp szavaival: «die Grundform, die nackte Wortgestalt.»

A következő példák legjobban fogják felvilágosítani ezen theoriát:

görögben:	gyök		λιπ
	tő	ige	λειπ
		név	λειπο
	szó	ige	λειπω, -εις, -ει stb.
		név	λειπων, λειπουσα stb.
latinban:	gyök		frag
	igető		frang
	névtő		fract
	szó	ige	frangam, frango, frangere
		név	fractus, fractio, fractura
	gyök		ar
	igető		ara
	névtő		aratro
	szó	ige	arare, arabo etc.
		név	aratrum, aratrorum etc.

4. §. Quip, s a névtő viszonya a gyökhöz.

A szanszkrit nyelvészek észrevették, hogy azon szabály, miszerint a gyökhöz csak képző járulhat, nem pedig rag, nem egészen átalános; azaz, hogy találtatnak tők, melyek a gyökkel azonosak: hol tehát a rag mindjárt a gyökhöz magához adatik hozzá,* ők tehát ezen esetben felteszik, hogy eredetileg egy *v* betűből álló képző járult a gyökhöz, mely a rag hozzájövetelével elenyészett. Ezen formátió nálok Quip névvel jegyeztetik meg.

A névtő a gyökből eredvén a névképző hozzájárultával, s e szerint többet foglalván magában, mint a gyök fogalmát, kivánatos tudni, hogy mit jelent s mit nem jelenthet a névképző.

* Ujabb nyelvekben, de némely régiekben is, a névtő néha azonos az alanyesettel s az igető a jelen idő harmadik személyével, a magyarban csaknem mindig.

A szanszkrit nyelvészek vizsgálata mutatja, miként a névhajlítási esetek, a genitiven kívül, a névnek az igéhez a mondatban levő viszonyát fejezik ki, s hogy a névképzők is kizárólag azon viszonyokat képviselik a gyök irányában, melyeket esetragok által fejezünk ki a mondat irányában, mindig a genitiv kivételével. A név pedig a következő viszonyokban állhat az igéhez:

1. mint alany, jelentvén a cselekvőt, cselekvést, cselekedetet vagy állapotot (nominative), példáúl: der Liebende, das Lieben, die Liebe;

2. mint tárgy (accusative), példáúl: scriptum, i. e. quod scripsi;

3. mint eszköz (instrumental), mely a szanszkritban és magyarban még meg van, ez utóbbiban a **val** rag által képviselve, de ez a latinban és görögben az ablativval olvadott össze, példáúl: aratrum, i. e. quo aramus;

4. mint szándék és tulajdonítás (dative), példáúl: örvendetes = aminek örvendünk;

5. mint a távolság és ok kifejezése (ablative), ezen két viszony, mely a szanszkritban egy rag által fejeztetik ki, a magyarban négy különböző, u. m. **tól**, **ból**, **ról** és **ért** ragok által képviseltetik, példáúl: tilos, amitől eltiltunk s eltiltatunk;

6. helybeli viszonyban (locative, magyarban **ba**, **ban**, **ra**, **on** ragok által képviselve, a latin s görögben, hol a dativval, példáúl: Romæ; hol az ablativval pl. Carthagine, olvadt öszve), pl. fürdő = ahol fürdünk.

A genitivnek semmi köze sincs az igéhez, ez mindig névtől függ, akár birtoklást, akár származást, akár osztást fejezzen ki (possessive, genitive, distributive). Ezen viszony tehát sohasem fejeztethetik ki képző által, mert névtő s gyök közt nem fordulhat elő, csak a mondatban található, s kizárólag rag által képviseltetik.

5. §. Igeképzők, másodrendű gyökök, igésítés, köthang.

Az igeképzők igetőket képeznek a gyökből, s ezeken kívül másodrendű gyököket is, melyek megint mind igetőknek, mind névtőknek további elemei. A szanszkrit nyelvben minden gyökből, ahol azt az értelem megengedi, négy másodrendű gyök alakulhat, a tűrés, okozás, kivánság és öregbítés kifejezésére; azaz minden gyökből szár-

mazik nemcsak egy cselekvő-igető. hanem ezenkívül még egy passiv, causativ (okozó, nem míveltető), desiderativ és intensitiv gyök is, melyekből, új képzők hozzájárultával, ismét új igék s nevek származnak. Igék alakításánál e szerint több mint egy képző is járulhat a gyökhöz, a causativ fölveheti még a passiv és desiderativ képzőt, az intensiv a passivét stb. Névalakításnál ellenben a névképzőnek a gyökhöz való járulása oly névtőt képez, mely további névképzők fölvételére alkalmatlan, és csak ragokat vehet fel.

Fölvehet azonban a névtő igeképzőt is, mely által igésíttetik, azaz a névtőből alakulhat új igető, melyet a nyugati grammatikák denominativ igének szoktak nevezni. Ezen denominativek, azaz nevekből származott igék a nyelvalakulásnak későbbi idejébe tartoznak, azonban szintoly termékenyek, mint az eredeti gyökök.

A szanszkritban az igének minden egyéb módosítása, a négy felhozott alakon kívül, præpositiókkal, összetétel által eszközöltetik, mint a németben.

Meg kell még jegyeznem, hogy a rag a tőhöz, s a képző a gyökhöz, sokszor csak köthang (Bindevocal) közbenjárása mellett adatik hozzá, s ezen köthang a szanszkritban közönségesen az **i**, néha az **a**.

6. §. Ezen elvek alkalmazása a magyar nyelvre.

Ha már ezen alapeszméket, melyeknek részletes kifejlesztése az árja nyelvcsalád természetére bámulatos világot vet, e helyre azonban nem tartozik, a magyar nyelvre alkalmazzuk, azt fogjuk találni, hogy, habár igen sok magyar szó élő gyökre nem vitethetik is vissza, nálunk is a gyök eredetileg sem nem név, sem nem ige, hanem mindkettőnek eleme, s ugyanazért bizonyos képzők hozzáadása által akár az egyikké, akár a másikká alakúlhat. Nyelvészeink azonban nem fordítottak elég figyelmet ezen tárgyra, különösen miután a névtő nálunk az alanyesettel, az igető pedig a jelentő módi jelen idő harmadik személyével többnyire azonos, s e szerint a névtő és az igető csak ritkán különböznek a névtől és az igétől magától, ennek következtében a ragoknak nagy része képzőknek tartatott; például az ikes igéknek **ik** végzése, mely semmi egyéb mint a harmadik igehajlási személyrag a visszatérő (reflective) formában.

Igy történt, hogy a képzők lajstroma a magyar Akadémia «Magyar

Nyelv Rendszerében» hetven lapra terjedett ki, a nélkül, hogy a szóképzés logikája tisztán kitűnnék. Mi a következő példákban az **ik** végzést mindig ragnak fogjuk tekinteni, mely a visszatérő ige hajlításában ugyanazon helyet foglalja el, melyet az **i** és **ja** végzések a határozott formában követelnek, ezeket pedig csakugyan senki sem fogja képzőknek tartani.

7. §. Magyar gyökök.

Olyan magyar gyököket, melyek a szanszkrit értelmezésnek megfelelnek, találhatunk a következőkben:

gyök sutt- { og = suttog (ige),
om = suttom (név);

szer- { et = szeret (ige),
elm névtő = szerelm, melyből szerelem (név);

nyug- { sz (igető), melyből jő: nyugszom, nyugszol, nyugszik (ige),
alm (névtő), melyből nyugalom;

vi- { sz (igető) = viszen,
tel (név) = vitel;

or- { oz (ige) = oroz,
v (név) = orv;

szár- { ít, ad, aszt (ige) = szárít, szárad, száraszt,
az (név) = száraz;

em- { lél, tet = emlél, emtet (ige),
lő, ber, e (név) = emlő, ember, eme;

szik- { kad, kaszt (ige) = szikkad, szikkaszt;
ár (név) = szikár;

pos- { had (ige) = poshad,
vány (név) = posvány;

per- { eg, dűl etc. (ige) = pereg, perdűl,
c (név) = perc;

tap- { ad, aszt (ige) = tapad, tapaszt,
asz (név) = tapasz;

mer- { ed (ige) = mered,
ő, even = merő, mereven (név);

ap- { ad (ige) = apad,
ály (név) = apály;

rán- { t, dít, dúl (ige) = ránt, rándít, rándúl,
c (név) = ránc;

til- { t (ige) = tilt,
os (név) = tilos;

gyök rom- { t (ige) = ront.
gy (név) = rongy;
al- { sz (igető) = alsz(ik),
m (névtő) = álm, miből álom;
e- { sz (igető) = esz(ik),
tel (név) = étel:
szor- { ít, úl, ong (ige) = szorít, szorúl, szorong,
os (név) = szoros;
bor- { ít, úl, ong (ige) = borít, borúl, borong,
u (név) = boru;
der- { ít, űl, eng (ige) = derít, derűl, dereng,
ű (név) = derű;
ugr- { ál (ige) = ugrál,
ás (név) = ugrás.
stb. stb.

8. §. Quip.

A következők szolgálhatnak a Quip-forma példájául, melyben a névtő, s így magyarban többnyire maga az alanyeset is, megegyez a gyökkel, s itt egyszersmind a viszonyt is meg fogjuk jegyezni, melyben az így alakúlt névtő a gyökhöz áll:

fagy. a név, állapotot jelent, azaz a cselekvés eredményét, nem tárgyát. Ilyen viszonyt gyakran a cselekedet szóval is lehet kifejezni, mert a cselekedet a cselekvés eredménye. Fagy tehát a gyökhöz s igéhez az alanyeseti viszonyban áll;

zavar. a név állapotot jelent, alanyeseti viszony;

gyámol. cselekvő, aki gyámol, alanyeseti viszony;

fog. cselekvőt jelent, alanyeset, ami fog;

szeg. cselekvőt, alanyeset;

nyom. tárgyeseti viszony, amit nyomtunk, vagy ami nyomatott;

tér. tárgyeseti viszony, amit terített (az isten vagy természet), ami terűl:

rom. tárgyeseti viszony, amit rontottak, ami romlott;

zár, eszköz, eszközeseti viszony, a mivel zárunk;

ok. eszközeseti viszony, miáltal okulunk;

lak. helyeseti viszony, amiben lakunk;

síp, helyeseti viszony, amin sípolunk, stb.

9. §. A magyar nyelv gazdagsága igeképzőkben.

A magyar nyelv sokkal gazdagabb igeképzőkben, mint a szanszkrit, mely három, összesen tíz ágra terjedő módon alakítja a cse-

lekvő igét, s nem több mint négy másodrendű gyököt származtat az eredeti gyökből t. i. szenvendőt, okozót (nem míveltetőt), kivánót s öregbítőt, a gyök értelmének minden egyéb módosítása præpositiók által eszközöltetvén.

Nálunk minden gyökből, a mennyiben azt az értelem megengedi, alakúlhat egy *míveltető:* az **at.** vagy **tat** igeképző hozzájárultával; egy *külszenvendő:* **ikes** hajlítása által, és egy *tehető* a **hat** igeképző által. Ezekhez hozzáadhatunk még egy negyedik másodrendű gyököt, a *jövőt* az **nd** igeképző hozzájárultával, mert eltérve némileg az árja nemzetek nyelvészeti philosophiájától, a jövő a magyarban nem pusztán idő, hanem valóságos új igető, mely legtöbb időt szintúgy elfogad, mint bármely egyéb másodrendű gyök.

Ezen négy másodrendű gyökökön felűl a magyar még számos egyéb eszmét köt a gyök értelméhez, melyeket képzők által fejez ki. Az ily alakulásokat azonban nem tekinthetjük másodrendű gyököknek; mert ha az értelem meg is engedné a gyököknek ilyféle módosítását, ez még sem történik meg mindig, hanem csak bizonyos esetekben, s nem is mindig ugyanazon képzők által.

Ezen módosításokhoz tartoznak a belszenvedők (passive reflective), az okozók (causative), a kezdők (inchoative), a gyakorítók, a kicsinyzők, a kicsinyezve gyakorítók, a folytonosságot és a rögtönséget jelentők. Mindezeknek vizsgálata, tudtomra, a magyar grammatikákban igen hiányos, s csaknem egészen elhanyagoltatott; sőt a szenvedőnek némely régiebb s eredetiebb formái és az igésítés törvényei is kimaradtak a «Magyar Nyelv Rendszeréből»; vagyis azon igeképzők viszonyai, melyek nevekből alakítanak (denominative) igéket. Mindezek főtárgyai lesznek további vizsgálódásainknak: itt azonban újra megjegyezzük, hogy mi az **ik** végzést mindig ragnak fogjuk tekinteni, nem képzőnek; mivel ez csak a harmadik személyben székel, nem az egész tőben; s e szerint csak egyik tényezője egy külön hajlítási alaknak, mely mind eredeti visszatérő (reflective) értelmében, mind a súlyosabb végzetek használatában, sőt abban is, hogy a külszenvedő ezen alakban hajlíttatik, a latin reflective s a szanszkrit atmanépada alakhoz hasonlít.

10. §. A köthang; a **d**, **sz** és **l** betűk rokonsága.

Mielőtt az igeképzők vizsgálatába bocsátkoznánk, meg kell előlegesen jegyeznünk, hogy a magyarban minden magánhangzó köthangul használtatik, amint ez a következő példákból is világos:

köthang	gyök		képző		szó
a	ún	+	lm	=	un(a)lm névtő s unalom név
	tol	+	ko(dik)	=	tol(a)kodik,
	has	+	l	=	has(a)l,
e	fél	+	lm	=	fél(e)lm,
	ver	+	ked	=	ver(e)kedik,
	per	+	l	=	per(e)l,
o	moz	+	g	=	moz(o)g,
ö	zör	+	g	=	zör(ö)g.
u	alk	+	sz	=	alk(u)sz(ik)
ü	esk	+	sz(ik)	=	esk(ü)szik, mert az okozó (causativ) esket mutatja, hogy a gyök esk, nem pedig eskü.

Figyelmeztetjük továbbá olvasóinkat, hogy a **d** betű magyar képzőkben gyakran átmegy az **sz** betűbe, mi azon lajstromból is kitűnik, melyet a Magyar Akadémia a «Magyar Nyelv Rendszeré»-ben a 245. s 246. lapon találunk s melyből egy pár példát kiirunk, bizonyságáúl, hogy a betűkülönbség nem okoz semmi értelemkülönbséget. p. o.:

alapszik	alap(o)dik	betegszik	beteg(e)dik
dühöszik	düh(ö)dik	elégszik	elég(e)dik
harag-zik	harag(u)dik	szapor(o)szik	szapor(o)dik
vajuszik	vajudik	savany(o)szik	savany(o)dik
nyugszik / nyug(o)szik	nyug(o)dik.		

Kevésbbé világos (magyar nyelvészeknél), de azért mégis szintoly bizonyos a **d** betűnek atyafisága az **l** betűvel a képzők és a ragok végén, s egyebütt is. Ezen tény értekezésünk folytán sok példával fel fog világosíttatni; jelenleg csak azt jegyezzük meg, hogy a nyelvészeti philosophia a priori követeli, miszerint az igehajlításnál a második személyes névmás elemei fordúljanak elő a második személy végzésében; tehát a magyarban legelőször is a **d**, mint a **Te** gyöknek azon lágyított formája, mely e nevek személyragozásából eléggé ismeretes. Ezt mi csakugyan meg is találjuk a határozott alakban, például: lát(o)d, ver(e)d. A **d** fogbetűnek, amint már meg-

jegyeztük, természetes hajlama van átmenni a rokon fogsziszegőbe, azaz, az **szbe**, s ezt találjuk ismét a határozatlan alak második személyragában, például látsz, versz. Fenmarad most az **ikes** alakban az **l** végzet, például mosd(o)l, szök(ö)l, mely a mult idők második személyével a határozatlan alakban (lát**tál**, lát**ál**) s a tegező forma **l** betűjével együtt (pl. szeret**lek**, vár**lak**) szükségképen szintén a második személyes névmással függ össze, azonban megmagyarázhatatlan maradna, ha csak az **l** betűt nem vennők a **d** betű módosításának. Azoknak, kik a szanszkrit nyelvészeket, vagy csak Bopp és Pott nyelvhasonlítási munkáit is ismerik, szükségtelen bár ennyit is mondanunk, mert tudják, hogy a **d** mint foghang természetesen átmegy az **l** hangba, mely szintén foghang, s viszont az **l** a **d**-be. Ezen átmenetel a szanszkritban mindennapos.

11. §. Igeképzők, cselekvő és szenvedő.

Hogyha az igeképzők természetét kutatjuk, s vizsgálat alá veszszük az eszközöket, melyek által a nyelv a gyököt igetővé alakítja, úgy fogjuk találni, hogy azok a legegyszerűbbek, s igen kevés elemekre vezethetők vissza.

A legelső s legnevezetesebb igeképző ez egyszerű betű **t**, a teszen igének képviselője, a **te** gyöknek (te-sz, te-het, te-tet) természetes megrövidítése. Ez adja meg a gyöknek a cselekvés eszméjét; épen úgy, a mint az annak megfelelő **l** a lesz igének képviselője, és a **le** gyöknek (le-sz, le-het) természetes megkurtítása, a szenvedés, vagyis szabatosabban a tűrés eszméjének legrégibb s legeredetibb kifejezője; például:

gyök	cselekvő ige **t** képzővel	belszenvedő ige **l** képzővel
fű-	fűt	fűl = fűtődik
hű-	hűt	hűl = hűtődik
nyi-	nyit	nyíl(ik) = nyitódik
bom-	bont	bomol, boml(ik)
osz-	oszt	oszl(ik)
fosz-	foszt	foszl(ik)
rej-	rejt	rejl(ik)
haj-	hajt	hajl(ik)
hám-	hánt	háml(ik)
om-	ont	oml(ik)
rom-	ront	roml(ik)
dű-	dűt	dűl.

A cselekvő **t** képző sokszor megtoldatik az **i** hanggal, az **l** képző pedig az **u** s **ü** hanggal; a következő alakulások ezen képzőknek ily kifejlesztése által erednek:

gyök	cselekvő **t** és **it** képzővel	belszenvedő **l**, **úl** s **ūl** képzővel
fu-	fuit azaz fojt	fúl
gyú-	gyúit azaz gyújt	gyúl
gyű-	gyűit azaz gyűjt	gyűl
nyú-	nyúit azaz nyújt	nyúl
mer-	merít	merűl
szor-	szorít	szorúl
ker-	kerít	kerűl
fesz-	feszít	feszűl
ám-	ámít	ámúl
csőd-	csődít	csődűl
ter-	terít	terűl
tan-	tanít	tanúl.

12. §. A **d** képző és kifejlése.

A belszenvedőt ilyformán képző **l** néha átmegyen a rokon **d** betűbe, s akkor az így képzett igének értelme inkább passivum impersonale, például:

gyök	cselekvő	szenvedő **d** képzővel
szak-	szakít	szak(a)d
has-	hasít	has(a)d
szár-	szárít	szár(a)d
törp-	törpít	törp(e)d = törpűl
kop(ik)	koppan	kopp(a)d.

Ezen szóban mosdik, a **d** képző az **ikes** formával egyetemben a visszatérés fogalmát fejezi ki: mos, er wäscht, mosdik, er wäscht sich. Terjed, a terűl-nek mellékformája, mely a ter a gyökből anomál módon alakúlt; a lát, látsz(ik) formatióban a szenvedő **d** átment a rokon sziszegőbe.

A **d** végzet épen nem ritka a magyar igék közt; szenvedő értelme azonban kevésbbé tűnik fel ott, hol a neki megfelelő **ít** képzővel alakult cselekvő ige többé nem létezik, minthogy a classikus nyelvek tanulásából megszoktuk a passivumot leginkább ott keresni, ahol egy megfelelő activ van. Nehéz volna azonban tagadni az ily szavaknak passiv vagy reflectiv értelmét, mint: szenved, hamvad,

higgad, azaz hamuvá lesz, higgá lesz. Van egyébiránt sok ige, mely a **d** képzővel alakúlt, anélkül, hogy szenvedő értelme volna, pl.: fogad, szalad, halad, tagad stb.

Ezen **d** képző további kifejlesztéséből, az **ik** ragnak hozzáadása, vagyis inkább a visszatérő (reflectiv) alakbani hajlítása által, származott a belszenvedő ige legismeretesebb alakja.

cselekvő		belszenvedő
	fanyar-ít	fanyar-odik = fanyarúl
	nyomor-ít	nyomor-odik = nyomorúl
takar,	takar-ít	takar-odik
	hábor-ít	hábor-odik
kavar,	kavar-ít	kavar-odik
	szapor-ít	szapor-odik
	gomboly-ít	gomboly-odik.

Néha a kötihang ezen belszenvedők alakításánál meghosszabbíttatik, különösen azon esetben, ha a cselekvő formában a jelen idő harmadik személye azonos a gyökkel (Quip), pl.:

cselekvő	belszenvedő **ód, őd** képzővel	cselekvő	belszenvedő **ód, őd** képzővel
csap	csapódik	agg	aggódik
tol	tolódik	emészt	emésztődik
hány	hányódik	gyöt(ö)r	gyötrődik
vet	vetődik	tip(o)r	tipródik
húz	huzódik	rág	rágódik
von	vonódik	vág	vágódik.

13. §. Az okozó igeképzők.

A **d** szenvedő képző révén érünk az okozó (causative) igékhez, melyek az Akadémia «Magyar Nyelv Rendszeré»-ből egészen kimaradtak; azaz azon két helyütt, hol csakugyan előkerülnek, hol míveltetőknek, hol egyszerű cselekvőknek ismertettek félre (79. és 94. lap az 1846-iki kiadásban.)

Az okozó képző megint a **t** betű, mint a **tesz** igének s **te** gyöknek megkurtítása, s leggyakrabban, habár nem kizárólag, azon igékhez alkalmaztatik, melyek a **d** képző által alakultak; az okozó **t** képző előtt azonban a **d** képző sziszegővé válik. Az okozónak e szerint legközönségesebb formája az **szt**, mely csaknem minden **ad-**, **ed**-re végződő igéknek megadja az okozó alakot, pl.:

	okozó
szárad	száraszt = okozza, hogy száradjon
ragad	ragaszt = okozza, hogy ragadjon
marad	maraszt = teszi, hogy maradjon
riad	riaszt = teszi, hogy riadjon
ered	ereszt = teszi, hogy eredjen
akad	akaszt = teszi, hogy (meg-, fel-, el-) akadjon,

támad támaszt,* fürdik, füreszt, olvad ** olvaszt, rohad rohaszt, gyulad gyulaszt, fulad fulaszt, fárad fáraszt, apad apaszt, hamvad hamvaszt, sebhed(ik) sebheszt,*** árad áraszt, szalad szalaszt, széled széleszt, nyugod(ik) nyugaszt, dagad dagaszt stb.

Az **szt** összetett képző további kifejlesztését találjuk a ritkább **sztal**, **sztel** képzőben, melyben az okozó eszme szintoly világos, mint az egyszerűbb alakban, ámbár az értelem némileg módosul, például:

marad	maraszt	marasztal
tapad	tapaszt	tapasztal
vigad	vigaszt	vigasztal
nyugod(ik)	nyugaszt	nyugasztal
enged	—	engesztel
fogy	fogyaszt	—
fagy	fagyaszt	—
magasít	—	magasztal
hirhed	—	hiresztel.

Az imént felhozott példák közt találtatik egynehány, melyeknél az okozó képző nem pusztán **t**, de valósággal **szt**, ilyenek még a következők is:

bigyeg	bigyeszt	terem	termeszt
fül	füleszt	fejl(ik)	fejleszt
hull	hullaszt	ugr(ik)	ugraszt
múl(ik)	mulaszt	forr	forraszt
nő	növeszt	agg	aggaszt.

Ezen alakulásokról csak azt mondhatjuk, hogy bennök a nyelv tiszta eszmélete meghomályosodott, vagy pedig hogy a **d** képző által alakult igék elvesztek. Egyébiránt lesz még többször alkalmunk oly alakulásokkal találkozni, melyekben a képzők látszólagos anomaliával használtattak.

* Van még egy egészen különböző támaszt ige is, mely nem okozó, hanem dominativ, s a támasz névből ered.

** Az old ige mutatja, hogy a gyök ol.

*** Sebhesztnek van egy mellékformája: sebhed.

Hogy a **t** képző csakugyan az eredeti okozó, s nem az **szt**, ez világosan kitűnik a következő példákból:

benható	okozó a **t** képzővel s ennek a köthang általi módosításaival	benható	okozó a **t** képzővel s ennek a köthang általi módosításaival	benható	okozó a **t** képzővel s ennek a köthang általi módosításaival
bán	bánt	forog	forgat	billen	billent
kel	kelt	pereg	perget	zökken	zökkent
terem	teremt	tántorog	tántorít	csökken	csökkent
izeg	izgat	háborog	háborít	retten	rettent
ég	éget	sodor	sodrat	durran	durrant
áll	állít	tipor	tiprat	tér	térít
sürög	sürget	ugr(ik)	ugrat.		

szenvedő vagy visszatérő	okozó	szenvedő vagy visszatérő	okozó
múl(ik)	mulat	nyomorog	nyomorgat
tel(ik)	tölt	pirong	pirongat
oszl(ik)	oszlat.		

Az okozó **t** képző néha **tat**-tá fejlik ki, pl.:

benható	okozó **tat** képzővel	benható	okozó **tat** képzővel	benható	okozó **tat** képzővel
rúg	rugtat	ún	úntat	feksz(ik)	fektet
vág	vágtat	tör	törtet	biz(ik)	biztat
fut	futtat	nyom	nyomtat	foly	folytat
él	éltet	jár	jártat	szűn(ik)	szűntet
buk(ik)	buktat	esz(ik)	etet	áz(ik)	áztat
ül	ültet	éhez(ik)	éheztet	alsz(ik)	altat
pihen	pihentet	isz(ik)	itat stb.		

Vannak még több okozó képzők a **t** képzőn kívül; ezek azonban csak ritkán szolgálnak okozó igék alakítására; ilyen az **l** a következő szavakban:

forr	forral	izl(ik)	izlel	asz(ik)	aszal.

Ezen **l** kifejlik **lal**-lá e következőkben:

hiz(ik)	hizlal	fagy	fagylal	ér(ik)	érlel
kop(ik)	koplal	kés(ik)	késlel	fáz(ik)	fázlal.

Ide tartozik még a **sit** képző ezen szóban: értesít, azaz teszi, hogy értsem, sőt a **z** képző is ezen szóban fő, főz, azaz okozza, hogy főjön.

Anomál okozó formatiók a következők:

es(ik) ejt és (el)alsz(ik) (el)olt.

Kérdéses továbbá, vajjon a **gat** képző, melylyel később a gyakorítóknál ismét találkozandunk, nem alakít-e kivételesen okozókat: például:

ereget, azaz teszi, hogy eredjen.
lyukgat, azaz teszi, hogy lyukadjon = lyukaszt,
hallgat (?) teszi, hogy mások halljanak (??)

14. §. A míveltető, külszenvedő s tehető.

Hogy a **t** képző s ennek kifejlése a **tet**, **tat** képző (ismét mint a teszen szónak s a **te** gyöknek képviselője) míveltetőket is alakít, s az **ikes** igehajlítás által külszenvedőket, ez olyannyira ismeretes, hogy további fejtegést nem is igényel. Szintoly tisztán áll, s régóta el van ismerve a **hat** tehető képzőnek azonossága a **hat** gyökkel.

15. §. A g képző.

Lehetetlen, hogy a magyar igék körűli vizsgálódásnál fel ne tűnjék azon nevezetes osztály, mely a **g** képző által alakul. Ezen csoportozat kétfelé ágazik el: háromtagú igékre, melyek mind folytonos cselekvést jelentenek, s két s egytagúakra, melyek azonkívül még mozgást is fejeznek ki, vagy hangutánzók.

Eredetileg a kéttagúak is egytagúak lehettek, mert a második tag csak a kiejtés miatt alakult a köthang hozzájárultából; némelyeknél közülök még jelenleg is fenmaradt mindkét forma:

egytagú	kéttagú	egytagú	kéttagú	egytagú	kéttagú
zúg	zuhog	peng	peneg	bolyg	bolyog
perg	pereg	zajg	zajog	dörg	dörög
zeng	zeneg	mozg	mozog	forg	forog stb.

Némely kéttagúak ellenben háromtagúakká fejlődtek ki, az **r** betűnek s köthangnak a **g** képző előtti beleillesztése által; az ily alakban az eredeti fogalomnak öregbítése fejeztetik ki, akár gyakorító, akár kicsinyző értelemmel, például:

kéttagú	háromtagú	kéttagú	háromtagú	kéttagú	háromtagú
bugyog	bugyorog	kuncog	kuncorog	fityeg	fityereg
cincog	cincorog	kuncsog	kuncsorog	bigyeg	bigyereg
döbög	döbörög	nyekeg	nyekereg	bizseg	bizsereg
dödög	dödörög	nyikog	nyikorog	csicseg	csicsereg
gugyog	gugyorog	sziszeg	sziszereg	bólyog	bódorog
kótog	kótorog	pityeg	pityereg	nyüzsög	nyüzsörög
siseg	sisereg	vicsog	vicsorog		és nyöszörög.*

16. §. A kezdők.

A **g** képző általánosan folytonosságot fejez ki, sok szavakban van neki egy megfelelő formája, mely a kezdés fogalmát köti a gyök értelméhez, és ebből a **dúl. dűl** képző által alakúl; ennek megfelel sokszor egy okozó az **ít** képzővel, amint a következő példákból látszik:

csorog	csordúl	csordít	görög	gördűl	gördít
boly(o)g	bódúl **	bódít	mozog	mozdúl	mozdít
ráng	rándúl	rándít	leng	lendűl	lendít
nóg(at)	nódúl	nódít	lóg	lódúl	lódít
dörög	dördűl	dördít	kong	kondúl	kondít
zajog	zajdúl	zajdít	cseng	csendűl	csendít
jajog	jajdúl	jajdít	zeng	zendűl	zendít
csereg	cserdűl	cserdít	pereg	perdűl	perdít
pezseg	pezsdűl	pezsdít	zúg	zúdúl	zúdít
virrog	virdúl		zörög	zördűl	zördít
zseng	zsendűl	zsendít	reng	rendűl	rendít
morog	mordúl	mordít	peng	pendűl	pendít
korog	kordúl		bőg	bődűl	bődít
			inog	indúl	indít
forog	fordúl	fordít.			

Néha a kezdő képző **dúl** oly igéknek felel meg, melyek az összetett **ng** (gyakorító és kicsinyítő) képző által alakultak, s melyeknek semmi közük sincs a mozgási s hangutánzási **g** képzővel. Ilyenek például:

* Vannak ily háromtagú, **g** végzetű igék, melyek egyenesen a gyökből fejlődtek ki, pl. húny, hunyorog, ám (ámít, ámúl) ámolyog és hangváltoztatással ábolyog.

** Mellékforma: bolondúl.

gyök	gyakorító vagy kicsinyítő	kezdő	gyök	gyakorító vagy kicsinyítő	kezdő
fáj	fájong	fájdúl	ker-	kereng	kerdűl
tol	tolong	toldúl (tódúl)	raj-	rajong	rajdúl
áll	állong	álldúl	zor-	zorong	zordúl.

A kezdő képző **dúl** világosan összetett képző; elemei a **d** és az **l**, melyek a köthang által össze vannak fűzve. A következő néhány igében pedig azt találjuk, hogy mindegyike ezen elemeknek magában is kezdő képzőűl szolgál; a **d** szenvedő értelműeknél, az **l** cselekvőknél:

szenvedő	kezdő d képzővel	cselekvő	kezdő l képzővel
gyúl	gyulad	fú	fuval
fúl	fulad	lő	lövel
pirúl	pirkad	szól	szóllal
		szökik	szökell(ik) és szökell.

17. §. A rögtönséget jelentők.

Van az egy- s kéttagú **g** képző által alakúlt igéknek még egy más, megfelelő alakjok is, mely a folytonosság helyett a rögtönség fogalmát kapcsolja a gyök eredeti értelméhez, s többnyire azt is, hogy a cselekvés csak egyszer történik. Ennek képzője az **an** s **en**, többnyire megkettőztetvén a gyöknek végső mássalhangzóját s azért eredetileg valószínűleg **van**. Az így származott igék közűl egynehány felveszi még a **t** okozó képzőt is, például:

hangutánzók s mozgást jelentők	rögtönséget jelentők	okozók	hangutánzók s mozgást jelentők	rögtönséget jelentők	okozók
pufog	puffan		billog	billen	billent
böfög	böffen		fitveg	fittyen	
csobog	csobban		hibog	hibban	
durrog	durran	durrant	kocog	koccan	koccant
kortyog	kortyan		prüsszög	prüsszen	
hortyog	hortyan		piheg	pihen	
köhög	köhen		zuhog	zuhan	
fecseg *	fecscsen		rozog	rozzan	

* Mellékforma: fecskend.

hangutánzók s mozgást jelentők	rögtönséget jelentők	okozók	hangutánzók s mozgást jelentők	rögtönséget jelentők	okozók
locsog *	locscsan		röfög	röffen	
lebeg	lebben	lebbent	suhog	suhan	
lobog	lobban	lobbant	szuszog	szuszszan	
hebeg	hebben		retteg	retten	rettent
mozog	mozzan		suttog	suttyan	
nyekeg	nyekken		szepeg	szeppen	szeppent
			zökög	zökken	zökkent.

Meg kell itt jegyeznünk, hogy a **t** képző néhány ily rögtönséget jelentő igékhez járul anélkül, hogy az értelem általa bármi részben módosíttatnék. Ezen igék száma nem nagy, a tünemény azonban elég nevezetes s megérdemli, hogy a figyelem reájok is kiterjesztessék; mi a következőket hozzuk fel:

illan = illant, böffen = böffent, horkan = horkant,
feccsen = feccsent, toppan = toppant, röffen = röffent,
tüsszen = tüsszent, prüsszen = prüsszent, kukkan = kukkant
kurran = kurrant.

Az **an, en** képző rögtönségi értelmében, olyan igetőkhöz és gyökökhöz is járul, melyek nem alakultak a **g** képző által, de azért mégis nagyobbára szintén vagy mozgást fejeznek ki, vagy hangutánzók; ilyenek:

ill (elavult), illan; csap, csappan; forr, fortyan; fogad, fogan; tikkad, tikkan; reked, rekken; pukkad, pukkan; horkol, horkan; repül, reppen; rikít, rikkan; csúszik, csússzan; ** kopik, koppan; roskad, rokkan.

Vannak ezeken kívül még oly rögtönségi igék is, melyeknek eredeti megfelelő alakjok nem létezik többé, ilyenek: huppan, fillen, lappan.

Azon fogalom, hogy a cselekvés csak egyszer történik, mely csaknem mindig a rögtönségi igékben rejlik, néhány esetben ki van fejezve az **ít** képző által is, például: kavar kavarít, sujt suhít, csavar csavarít.

* Mellékformák: locsol, locspol, locskol.

** Ide tartozik még talán: tőkít, tökkent; és csügg, csükken; azaz csökken, úgy amint mukkan mokogból jő, pillant pislogból, s rokkan roskadból.

18. §. A háromágú igék g képzővel.

Visszatérvén most a háromtagú igékhez, melyek a **g** képzőt fogadták el, azt találjuk alakjokra nézve, hogy a második tag, mely a képző köthangját megelőzi, mindig az **r**, **ly**, **l** és **j** betűkkel végződik. Értelmökre nézve látjuk, hogy csak kis részök jelent mozgást; ellenben a folytonosság fogalma uralkodik mindnyájokban. A folytonosság lévén az öregbítésnek egyik neme, természetesnek fogjuk találni, hogy ezen igéknél az **og**, **eg** képző sokszor felcserélhető a gyakorító ked(ik) képzővel az értelem módosítása nélkül, például:

incseleg incselkedik, fondorog fondorkodik, hizeleg hizelkedik, nyavalyog nyavalkodik, sanyarog sanyarkodik, nyomorog nyomorkodik, szomorog szomorkodik, tiszteleg tisztelkedik, búsolyog búsalkodik és búslakodik.

Némely ily igéknél az **og**, **eg** a belszenvedő **od**(ik) **ed**(ik) képzővel felváltható; az értelemben azonban a folytonossági fogalom következtében, mely a **g** képzőben lappang, némi csekély módosítás észrevehető; ilyenek:

közdleg közeledik, mosolyog mosolyodik, homályog homályodik, estveleg estveledik, kanyarog kanyarodik és kanyarúl, tántorog tántorodik, kesereg keseredik, émelyeg émelyedik, szendereg szenderedik, zsugorog zsugorodik, háborog háborodik, hempereg *hemperedik*, hengereg *hengeredik*, hentereg *henteredik*.

Az értelem-különbség legerősebben tűnik ki ezen két forma közt a könyörög és könyörödik vagy könyörül igékben; különösen minthogy az utóbbi formák nem belszenvedők, hanem egyenesen cselekvők (benhatók).

Alig szükséges itt megjegyeznem, hogy a belszenvedő **ed**(ik), **od**(ik) alaknak rendesen megfelel egy cselekvő ige, mely az **ít** képzővel alakult, ezen igéknek teljes példánya e szerint a következő:

gyök	cselekvő	belszenvedő	folytonosságot jelentő
nyomor-	nyomorít	nyomorodik	nyomorog
szomor-	szomorít	szomorodik	szomorog
hábor-	háborít	háborodik	háborog
tántor-	tántorít	tántorodik	tántorog
keser-	keserít	keseredik	kesereg.

19. §. Öregbítők, gyakorítók, kicsinyítők.

A folytonosság fogalma, mely a **g** képzőben lappang, feltalálható az összetett **ng** képzőben is, melylyel például a következő igékben találkozunk:

cselekvő	belszenvedő	folytonosságot jelentő
busít	busúl	busong (belszenvedő)
derít	derűl	dereng u. a.
szorít	szorúl	szorong u. a.
borít	borúl	borong u. a.
—	őrűl (kezdő)	őrjöng (benható)
—	dühödik	dühöng u. a.
hajlít	hajl(ik)	hajlong u. a.
kerít	kerűl	kereng u. a.
öblít	—	öblöng u. a.
áll	—	állong u. a.
hull	—	hullong u. a.
csap	—	csapong u. a.
esdik	esdekel (gyakorító)	eseng u. a.
él	éldegél u. a.	éleng u. a.
merít	merűl (szenved)	mereng u. a.

Ilyen még a jajog jajong, csügg csüng, csillog csillong, bolyog bolyong, tát tátong is; itt azonban az orrhangnak a képző előtti beleillesztése csaknem mindig kicsinyző erővel bir, például:

lódit lódint, hárít hárint, emelít emelint, habarít habarint, suhít suhint, pödörít pödörint, csavarít csavarint, ugrik ugrándozik.* kopog kopint, legyez legyint, tekerít tekerint, hasít hasint, taszít taszint, melegít melenget, borogat borongat, egyez egyenget, csiklik csiklandik csiklandozik, játszik játszodik játszondik.

Tisztán gyakorító képző a **z** a következőkben:

önt öntöz, von vonz, fárad fáradoz, ölt öltöz(ik), áld áldoz(ik), ernyed ernyedez, mulat mulatoz, köt kötöz, vigad vigadoz, dagad dagadoz, álmod(ik) álmodoz(ik), húzód(ik) húzódoz(ik), szegőd(ik) szegődöz(ik), akad akadoz stb.

A **z** képző kifejlik sokszor **doz dez** gyakorító képzővé:

fejl(ik) fejledez, csörög csörgedez, tün tünedez, tör(ik) töredez(ik), zeng zengedez, ing ingadoz, boml(ik) bomladoz(ik), roml(ik) romladoz(ik).

* Az *ugrándozik* és *csiklandozik* igékben bent van még a gyakorító értelem is a kicsinyzőn felül; ezt azonban a **doz** képző okozza.

A **gat** képző gyakorítva kicsinyző, ez sokszor gyökhöz járul, de még többször más, valamely képző által alakult igékhez, s ezek közt gyakorítókhoz és kicsinyzőkhöz is, például:

gat gyökhöz járulván

rak rakgat, rakogat, de rakosgat is,
szak-ít szakgat, da szakítgat is,
ír irogat, ád adogat, hágy hagyogat.

gyök	gyakorítón kicsinyző	gyök	gyakorítón kicsinyző
ver	vereget	iszik	ivogat
ránt	rángat	eszik	eveget
borít	borogat, de borítgat is	mond	mondogat
halaszt	halogat, de halasztgat is	takar	takargat
támaszt	támogat	teker	tekerget
oszt	osztogat		
választ	válogat		
foszt	fosztogat		stb.

gat képzők által alakult igékhez járulván

szemlél szemlélget, számlál számlálgat, enyvez enyvezget, foglal foglalgat, hamvaz hamvazgat, fordít fordítgat, takarít takarítgat, tapasztal tapasztalgat, marasztal marasztalgat, csipdez csipdezget, lökdöz lökdözget, kapdoz kapdozgat, verdez verdezget, pökdöz pökdözget, tántorít tántorítgat, háborít háborítgat, szakaszt szakasztgat, legyint legyinget.*

Némely szóknál nehéz meghatározni, vajjon a gyakorítva kicsinyző képző valósággal a **gat** vagy az **at** alakban keresendő-e, pl.: csikorgat, nyekerget, hunyorgat, forgat, göndörget stb., azaz vajon a gyakorítva kicsinyző magából a gyökből a törvényes **gat** képző által alakult-e, vagy pedig a folytonosságot jelentő **g** végzetű igékből a rendkívüli **at** képző által, melynek különben gyakorítva kicsinyző ereje nincsen. Mindazonáltal mi az értelem tekintetétől hajlandók vagyunk ez utóbbi nézet pártolására.

Gyakorítva kicsinyző a **dos** képző, például: repdes, döfdös, mardos, lökdös, csipdes, kapdos, pökdös, sugdos. Az ezen képző által származott igék többnyire felveszik a **gat** képzőt it.

* Ezen végső kettőben a gyakorító képző absorbeálja a cselekvő **t** képzőt.

20. §. Ritkább képzők, kicsinyzők.

Ritkábbak a következő gyakorítók és gyakorítva kicsinyzők:
ál. például ugrik ugrál,
csol. pl. ront roncsol,
col. pl. bont boncol, von voncol,
ász. pl. kaparász, vakarász, hadarász,
rész. pl. csecsez csecserész, fütyül fütyürész, csip csiperész, süt sütkörész,
bál. pl. nyir nyirbál,
bol. pl. rout rombol,
kos. pl. fut futkos,
károz. pl. fut futkároz,
áz. pl. kotor kotoráz,
dál. pl. rág rágdál,
os. pl. fut futos, repűl repes, kerít, kerül, keres.

Kicsinyzők továbbá a következő képzők: **kál**. **csál**. **icsál**. **icál**, **ácsol**, **dicsál**. **dácsol** és **cskál**. melyekben a kicsi és csekély szó elemeit többféle módosításban, összeillesztésben és kifejlésben feltalálhatjuk. Néhány példa elég ezen ismeretes formák jellemzésére:

kál, csál, cskál	icsál, dicsál		ácsol, décsel
irkál	karicsál	=	karácsol
járkál	hangicsál	=	hangácsol
áskál szurkál	nyögdicsél	=	nyögécsel nyögdécsel
turkál	bukdicsál	=	bukdácsol
faragcsál	szökdicsél	=	szökdécsel
faracskál	icál		
szüröcskél	habaricál		
szüricskél	szaporicál		
méricskél.			

A **gál** képző is ide tartozik, ilyen:

ront rongál, hasít hasítgál, keres keresgél, ád adogál, kér kéregél, kavar kavargál, hever hevergél, teker tekergél, nevez nevezgél, kötöz kötözgél, motoz motozgál, hajít hajigál és hajgál.

Nemkülönben a **dal** képző, például:

jár járdal, él éldel, szel szeldel, szúr szúrdal, tör tördel, lép lépdel, nyes nyesdel, szök(ik) szökdel, tép tépdel, vág vagdal.

Ezen két képzőnek van egy közös kifejlett formája, t. i. **dogál**, **dögél**. mely a hangváltoztatás utján a **dokol**. **dekel**. **dikel** képzőbe megyen át; ilyenek:

dogál, dögél gyakorítva kicsinyző

jő jődögél és jöddögél, lép lépdegél, néz nézdegél, nyul nyuldogál, nő nődögél, hány hánydogál, él éldegél, csurog csurdogál, foly folydogál, esz(ik) eddegél, isz(ik) iddogál, fúl fúldogál, fűz fűzdögél, nyel nyeldegél.

dököl, dokol, dekel, dikel

esdekel = esdegél az **esd** igéből, mely az es(ik) gyök ivadéka, mint az eseng is; érdekel = érdegél, sérdekel = sérdegél, birtokol = birdogál, haldokol, fuldokol, nyeldekel, öldököl, tündököl, szundikál és szunyókál.

21. §. Belszenvedők stb., melyekben a folytonosság fogalma lappang.

Belszenvedőket, visszatérőket s személyteleneket képeznek az **ód**(ik), **ódz**(ik), **óz**(ik) folytonossági s azért öregbítő képzők; az első azonban csak akkor, ha más képző által formált igéhez járul.

ód(ik)	ódz(ik)	óz(ik)
hánykálódik	nyargalódzik	nyujtózik
és hánykolódik	vakaródzik	fogózik
fészkelődik	akaródzik	harapózik
furkálódik	fogódzik	hintálózik
gúnyolódik	harapódzik	mentegetőzik.

Ezen képzők kifejlettebb formája **lód**(ik), **lódz**(ik)

kínoz kínlódik, forog forgolódik, zúg zúgolódik, zörög zörgölődzik, tép tépelődzik.

Előre is megjegyezzük itten, hogy ezen képzők néha igésítésűl is szolgálnak, például:

baj	bajlódik	por	porlódik
méreg	mérgelődik	rüh	rühelődik.

Fennmarad még a gyakorítóknak egy igen hasznos formája, melyet a **ked**(ik) képző képvisel, és hangváltoztatás által a **kesz**(ik) és **kez**(ik) formát is ölti magára. Ezen képző gyakrabban járul egyéb képzők által származott igéhez, mint a puszta gyökhöz, sokszor igésíti a neveket, többnyire öregbítést jelent, akár folytonossági, akár gyakorító módosításában; néha azonban visszatérő vagy belszenvedő igéket is képez, s mindazon tüneményeket idézi elő, melyek az **ikes** igehajlítást jellemzik.

A következő példák elég világosak:

kod és kod(ik)	koz és koz(ik)
kap kod (gyakorítva kicsinyző)	fut koz (gyak.)
csap kod u. a.	szer kez
rep ked	gondol kozik (benható)
emel kedik (visszatérő)	imád kozik u. a.
hábor kodik u. a.	avat kozik u. a.
mar a kodik	ért e kezik
köt e kedik	fér kezik
nyal a kodik	mar a kozik
vesz e kedik	vár a kozik
tan a kodik	csudál kozik
növ e kedik	üt közik
hálál kodik	mutat kozik
ural kodik	vagdal kozik
dajkál kodik	rugdal kozik
fuval kodik	rendel kezik
öltöz ködik	foglal kozik
ruház kodik	táplál kozik
gyaláz kodik	ér kezik
fondor kodik	szabad kozik
alkalmaz kodik	borotvál kozik
csel e kedik	csókol kozik
borotvál kodik.	

kesz(ik)

vesz e keszik (visszatérő)
ver e kedik u. a.
mar a koszik u. a.
csel e keszik (kiható).

Az ily formatiókban a képző néha megtoldatik az orrhanggal, néha a **t** betűvel; mikor pedig neveket igésít, azaz denominativeket formál, akkor gyakran az **s** vagy **l** betű illesztetik be a név s képző közé, amint mindezek a következő példákból kivilágolnak:

megtoldás az orrhanggal		megtoldás a **t** betűvel	
gyök	gyakorító	gyök	gyakorító
sír	síránkozik	sző	szövetkezik
szűr	szűremkezik	hí	hivatkozik
rí	rimánkodik	nyíl(ik)	nyilatkozik
sop-	sopánkodik	kél	keletkezik
töpr-	töprenkedik	ún	unatkozik.*

* *Csalatkozik* nem tartozik ide, mert ez nem ered a **csal** gyökből, hanem a csalatik szenvedőből.

A **t** képző, akár okozó, akár igésítő értelmében, gyakran elmarad ezen képzők előtt, például:

boszont	boszonkodik	ragaszt	ragaszkodik
ereszt	ereszkedik	támaszt	támaszkodik.

Denominativek

a név megtoldása az l betűvel		és az s betűvel	
bús	búslakodik	csalfa	csalfáskodik
buzgó	buzgólkodik	dajka	dajkáskodik
büszke	büszkélkedik	durva	durváskodik
cimbora	cimborálkodik	biró	biráskodik
erő	erőlködik	bohó	bohóskodik
garázda	garázdálkodik	inség	inségeskedik
puha	puhálkodik	lakodalom	lakodalmaskodik
renyhe	renyhélkedik	kém	kémeskedik
gyenge	gyengélkedik	katona	katonáskodik.

Kivételesen ige is toldatik meg mind az **l**, mind az **s** betűvel ezen képzők előtt, például: hí hivalkodik, sí sivalkodik, rí rivalkodik, kérdez kérdezősködik, ví viaskodik.

Némileg eltérők a következő formátiók, s fogsziszegő általi megtoldást mutatnak:

dől dőleszkedik, kap kapaszkodik, rúg rugaszkodik, sőt húny hunyászkodik, toll tollászkodik (denominativ).

22. §. Az igésítés (denominativek képzése).

Végig tekintvén a gyakorítók és kicsinyzők számos képzőin, lehetetlen, hogy fel ne tűnjék hosszabb és sokszor összetett alakjok, s azon tény, hogy nagy részint nem a gyökhöz magához, hanem egyéb képzők által alakult igékhez járulnak; sőt, hogy némelyek közülök egyszersmind igésítő képzők is (például a **lód** és **ked**). Mindez természetesen oda mutat, hogy a gyakorítók és gyakorítva kicsinyzők a nyelv ő-i kifejlődésének későbbi korszakaiba tartoznak s e részben a denominativekkel azaz igésítettekkel, vagyis névből eredt igékkel hason természetűek. Az igésítetteknek későbbi nyelvészeti kora minden nyelvben el van ismerve, s igen könnyen be is bizonyítható. Vegyük például ezen szót: *alkalmatlankodik*, ez természetesen későbbi mint a szó *alkalmatlan*, minthogy ennek igésítése. De maga az *alkalmatlan* szó sem első származású, mint-

hogy az *alkalm* tőből ered, s csak ez visz minket végre az *alk* gyökre vissza. Hasonló módon a szó *falatozik* nem származik közvetetlenűl a *fal* gyökből, melylyel csak a *falat* név által függ öszve. *Rongyollik* a *rongy*nak ivadéka s csak másod izben a *rom* gyöké. Ezek szerint nyelvészeti hiba a *nagyobbúl* igét közvetetlenűl a *nagy* szóhoz viszszavinni («A Magyar Nyelv Szerkezete» 101. l.), mert az ige eszméje itt csak a *nagyobb* szóhoz van hozzá kötve ; így a *darabol* ige egyszerűen a *darab* névnek igésítése, nem pedig a *dar-* gyöknek egy anomál *abol* képző általi kifejlesztése. Eddigi nyelvészeink egészen kihagyták a nevek igésítését vizsgálódásaikból, s érezvén, hogy a gyökök eredetileg mind egytagúak voltak, azon hibába estek, hogy az igéknek mindazon részeit, mik az első tagon fölül hátramaradtak képzőknek nézték, elfelejtvén, hogy a képzőnek eredetileg szintén csak egytagúnak kellett lennie, s hogy az csak későbbi alakításoknál, melyek szövevényes eszméket képviselnek, milyenek a gyakorítva kicsinyzők stb. válhatott kéttagúvá.

A denominativek, vagy igésített nevek, szabatosabban : névből eredt igék, mint a nyelv legkésőbb formátiói, az árja nemzeteknél mindig szabályszerűek s mind ugyanazon egy kaptára szabottak, mert alkotásukkor a nyelv már elvesztette eredeti alakítási tehetségét, és a nyelvészeti öneszmélet elhomályosodott. A magyar nyelvben ellenben azt tapasztaljuk, hogy a nevek igésítése csaknem mindazon eredeti képzők által eszközöltetik, melyek a különböző igeeszméket a gyökhöz adják hozzá.

Nevekből az igék a következő módokon készülnek :

1. Az úgynevezett szanszkrit Quip-formátió által, azaz a név maga felveszi az igehajlítási ragokat minden további képző közbejövetele nélkül. Ez azonban csak azon neveknél történik, melyek az **ász** rag által állatnevekből képződtek s (sport) foglalkozást jelentenek, például : vadász, agarász, madarász, bogarász, angolnász, fürjész, hernyász stb. Mindezek egyszersmind nevek is, igék is. Ellenben juhász, kanász stb. nem igésülnek ezen módon.

2. A **t**, **it**, **úl**, **ódik** és **sz**(ik) képzők által igésíttetnek mind fő-, mind melléknevek cselekvőkké és belszenvedőkké, például :

alak	alakít	alakúl	
szép	szépít	szépűl	
fekete	feketít	feketűl	feketedik

fehér	fehérít	fehérűl	fehéredik
nagyobb	nagyobbít	nagyobbúl	nagyobbodik
telep	telepít	telepűl	telepedik és telepszik
igaz	igazít	igazúl	igazodik
vén	vénít	vénűl.	

3. Az **ít** képző kifejlik **sít**-té, **az ul súl**-lá, s az **odik sodik**-ká, például:

semmi	semmisít	
magyar	magyarosít	magyarosodik
fiú	fiúsít	fiusúl
kő	kövesít	kövesedik kövesűl
lét	létesít	létesűl
disznó	disznósít	disznósodik
sok	sokasít	sokasodik sokasúl
tag	tagosít	—

4. Az **ódik** képző **ódzik**, sőt **lődzik** s **lódik**-ká fejlik ki,* például:

borsó	borsódzik	por	porlódik
himlő	himlődzik	baj	bajlódik
méreg	mérgelődzik	rüh	rühelődzik.

5. Legtöbb nevet igésít az **l** képző, megelőzve a köthang által: ezen **l** azonban nincs többé összeköttetésben a **lesz** igével, minthogy cselekvőket alakít nem szenvedőket, a nyelv az igésítés korszakában már elveszítette a tiszta formatió eszméletét, például:

öl ölel, szem szemel, orr orrol, has hasal, far farol, kéz kezel, kar karol, láb lábol, ököl öklel, kés késel, pipa pipál, szék székel, kasza kaszál, mese mesél, csere cserél, hegedű hegedűl, térdből lesz térdel és térdepel.

6. Különbözik ezen **l** képzőtől egy más **l**, melynek eredeti formája az **ll** képző, s igésítésnél annyit jelent, mint «annak tartja», például:

nagy	nagyol	és nagyoll, azaz nagynak tartja
kicsiny	kicsinyel	és kicsinyell
nehéz	nehezel	és nehezell
olcsó	—	olcsóll

drága drágáll, ritka ritkáll, sok sokall, jó javall, rosz roszall, görbe görbéll, gyenge gyengéll, kora koránall, rút rútall; oldall azonban csak annyi, mint oldalog.

* Lásd egyébiránt a 21. §.

7. Ha ezen **ll** képző az **ikes** hajlítást veszi fel, akkor **ed**(ik), **od**(ik) képzővel felváltható, például:

éjellik	=	éjeledik	estellik	=	esteledik
nappallik	=	nappalodik	hajnallik	=	hajnalodik
feketéllik	=	feketedik	kékellik	=	kékesedik
fehérellik	=	fehéredik	rongyollik	=	rongyosodik.

8. A **z** képző számos neveket igésít, de gyakorító erejét elvesztette, például:

fal falaz, puska puskáz, ágyú ágyúz(ik), por poroz, bor boroz, kölyök kölykez(ik), hiány hiányz(ik), hab haboz, cser cserz, szikra szikráz(ik), csillag csillagz(ik), patak patakz(ik), csapat csapatoz, ide idéz, kő kövez, hamu hamvaz, őr őrz, tű tűz.

Ezen **z** képző némely nevekhez járulva s kihatókat képezve azt jelenti, hogy «annak nevez», például:

angyaloz,	azaz	angyalnak nevez,
sógoroz	=	sógornak nevez
gazemberez	=	gazembernek nevez
szajház	=	szajhának nevez.

Hasonló jelentése van a **gat** képzőnek is ezen igében: szegényget, azaz szegénynek nevez.

9. A **hod**(ik), **hoz**(ik) szenvedő képző szintén igésít, például:

hamu	hamuhodik = hamvad	seb	sebhedik
bűn	bűnhödik és bűnhöszik	szél	szélhüdik
kár	kárhozik	vén	vénhedik és vénheszik
hír	hírhedik.		

10. Hogy a gyakorító **ked**(ik), **kesz**(ik), **kez**(ik) képzők gyakran egyszersmind igésítők is, azt már fentebb megemlítettük; itt azonban még egy pár példát hozunk fel:

agyar	agyarkodik	nyelves	nyelveskedik
ipar	iparkodik	nehéz	nehézkedik
merész	merészkedik	negédes	negédeskedik
tolvaj	tolvajkodik	bolondos	bolondoskodik.

23. §. Néhány rendkívüli származtatás.

Mielőtt vizsgálódásainkat az igeképzőkről bezárnók, szükséges még néhány rendkívüli származtatás lajstromozása, t. i.

1. Szövedelmes (complex) értelműek s nehezen elemezhetők a következők, melyeknek nyelvészeti származása világos:

folyv	folyamodik		
él	élemedik		
szül	szülemedik	szülemlik (belszenvedő)	
für(öszt) és für(dik)	füremedik		
szól	szólamodik	szólamlik (kezdő)	
fél	félemedik		
húz	húzamodik		
fut	futamodik	futamlik (kezdő)	futamik
fog	fogamodik	fogamik	
hül	hülemedik	—	
csusz	csuszamodik	csuszamlik	csuszamik
iram	iramodik	iramlik	iramik
hár(ít)	hár(úl)	háramlik	
tűr	—	türemlik.	

2. Vannak esetek, hol az **od**(ik) s **ód**(ik) elveszti nemcsak szenvedő, hanem még visszatérő (reflectiv) erejét is, és egyszerű benhatókat képez:

átkoz	átkozódik	vizsgál	vizsgálódik
szitkoz	szitkozódik	szemlél	szemlélődik
szerez	szerződik	stb.	

azonban mégis észrevehető, hogy mindezekben az eredeti értelem módosult a képző által, még mindig körülbelül úgy, amint az **ik** ragsahhoz tartozó igehajlítási forma megváltoztatja a gyökök értelmét.

24. §. Az **ikes** igehajlítás értelme.

Ha az **ikes** igehajlításnak valódi értelmét s erejét akarjuk vizsgálni, szükséges, hogy azon igékből húzzuk ki azt, melyek mind a két módon **ikes**-en s a nélkül hajlíttatnak, s hol ezen rag egyenesen a gyökhöz járúl, legyen bár azon gyök eredeti vagy denominativ; továbbá, hogy ezen forma értelmét összehasonlítsuk az igének azon alakjával, mely **ik** nélkül hajlíttatik. — Szükséges végre, hogy az **ikes** forma hasonértelmű alakjait keressük fel s nézzük minő erejű képzőkkel azonos. Ezen az úton remélhetjük, hogy valódi természete tisztábban ki fog tűnni; mert azon átalános megjegyzés, hogy a középigében mind a cselekvésnek, mind a kényszerűlésnek eszméje némileg megvan (l. a «Magyar Nyelv Rendszerét» 186. l.), nem magyaráz meg semmit.

Azt olvassuk a Magyar Akadémia grammatikájában (189. és 190. lapokon), hogy az **ikes** forma a következő igékben nem változtatja meg a gyök értelmét:

omol	omlik	tűn	tűnik
bomol	bomlik	csúsz	csúszik
tündököl	tündöklik	enyész	enyészik
botol	botlik	jelen	jelenik
hajol	hajlik	mász	mászik
szűn	szűnik	úsz	úszik
tenyész	tenyészik	vál	válik
lobban	lobbanik	vágy	vágyik
robban	robbanik	stb.	

Sokkal több gyököknél azonban az **ikes** hajlítás értelemkülönbséget okoz, például:

hall cselekvő, *hallik* személytelen szenvedő, auditur;
tör cselekvő, *törik* személytelen szenvedő, frangitur;
ér benható, *érik* szenvedő = olyanná lesz, hogy valamit érjen;
múl benható, *múlik* személytelen szenvedő;
nyúl benható,* *nyúlik* visszatérő vagy személytelen, er streckt sich aus, er streckt sich;
bán beható, *bánik* szintén benható, de értelemre egészen eltérő;
izel cselekvő, *izlik* személytelen szenvedő;
bojtoz cselekvő, azaz bojtossá tesz, *bojtozik* szenvedő = bojtossá lesz;
vérez cselekvő = véressé tesz, *vérzik* szenvedő = véressé lesz;
bokroz cselekvő = bokrossá tesz, *bokrozik* szenvedő = bokrossá lesz;
bogoz cselekvő = bogokat csinál, *bogzik* szenvedő = bogokat kap;
jegez cselekvő, *jegzik* szenvedő.

Némely denominativeknél az **iktelen** cselekvő bizonyos határozott értelemben állapodott meg; mindamellett a szenvedő értelem az **ikes** hajlításban szintoly tiszta, például:

ágaz cselekvő = ágakat metsz, *ágazik* szenvedő = ágasodik;
galyaz cselekvő = galyakat metsz, *galyazik* szenvedő = galyasodik;
haboz cselekvő = leveszi a habot, *habzik* szenvedő értelmű;
párol cselekvő benható, *párlik* s *pállik* szenvedő értelmű;
szemez cselekvő, *szemzik* személytelen szenvedő;

* *Múl* és *nyúl* eredetileg szenvedők, értelmök azonban benhatóvá állapodott meg.

virágoz cselekvő = virággal ékesít. *virágzik* hol személytelen, hol benható;

porol és *poroz* cselekvő = port csinál, *porlik* és *porzik* = szenvedő és személytelen;

tojóz = meghágja a tojót, *tojózik* = toj;

bíz cselekvő, *bízik* visszatérő.

Hogyha az **ikes** forma értelmét azon képzők értelméből kivánjuk meghatározni, melyek azzal felválthatók, a következőkre akadunk:

avik = avasodik, szenvedő képző;
okik = okúl, szenvedő képző;
csuszamik = csuszamlik és csuszamodik, szenvedő képző;
futamik = futamlik és futamodik, szenvedő képző;
iramik = iramlik és iramodik, szenvedő képző;
ágazik = ágasodik, szenvedő képző;
bokrozik = bokrosodik, szenvedő képző;
juhászik = juhászodik, szenvedő képző.

E szerint az **ikes** hajlítás néha visszatérő erővel bir, néha szenvedővel, néha személytelennel; néha módosítja a gyökhöz kötött eszmét, bizonyos határozott értelemben állapodván meg, néha pedig épen nem változtatja meg a gyök értelmét.

Hogyha más nyelvekben keresünk hasonló tüneményeket, azt fogjuk találni, hogy a visszatérő ige (reflective verb.) csaknem mindazon értelemmódosításokat hozza elő, melyekkel a magyarban mint az **ikes** forma által okozottakkal találkozunk. A visszatérő (reflective) igének theoriája H. Key szerint * a következő:

375. §. Latinban a visszatérő rag hozzáadatik a kiható igéhez, úgy hogy ennek visszatérő értelmet adjon, például: *verto* fordítok, *vertor* fordulok.

379. §. Ha a cselekvésnek kútfeje nincs tudva, vagy ha nem szükséges azt említeni, azt szoktuk mondani, hogy a cselekvés magától a tárgytól ered. Ha a visszatérő így használtatik, akkor szenvedőnek neveztetik: így *vertitur* (betű szerint *fordúl)* használtatik, fordíttatik helyett.

396. §. Néhány szó mind a kiható, mind a visszatérő vagy benható értelemben használtatik.

399. §. Sok visszatérő szó angolban csak benhatók által fordít-

* A Latin Grammar, London 1858., az 59. és következő lapokon.

ható, például: *proficiscor* (indulok), *laetor* (örülök); de értelmök mégis visszatérő; ezek az intransitiv deponensek.

400. §. Sok visszatérő ige annyira elvesztette visszatérő értelmét, hogy angolban kiható által fordíttatnak, s egy új tárgyesetet vesznek, például: *admiror* csudálok, *amplector* ölelek, *induor* öltök; ezek transitive deponenseknek neveztetnek.

Mindezen szabályok a magyar **ikes** formára is alkalmazhatók, mely eredetileg visszatérő, aztán szenvedő, néha benható, visszatérő értelemmel, hol pedig pusztán benható, s az eredeti, **iktelen** formával azonos; sőt kivételképen kiható is.

Még közelebb rokonságban áll az **ikes** hajlítás a szanszkrit atmanépada formával, mely az eredeti paratmaipada forma értelmét módosítja s főleg visszatérő erejű, néha azonban a paratmaipadával azonos.

25. §. Végszó az igeképzők iránt.

Összefoglalván mindazt, mit az igeképzőkről mondtunk, úgy fogjuk találni, hogy a magyar nyelv a következő képzőket használja az igék alakítására.

Egyszerű képzők kifejlődéseikkel:

t	l	d	g	n	z	van
ít	úl	ód	r + g	mod	az	hat
sít	súl	ódz	ng	ml	rész	
tat	lal	oz				
int	ll	sz.				

Összetett képzők kifejlődéseikkel:

dít	kod			
dúl	kosz	kos	szt	gat
dal	koz	koz	sztal	gál
dál	lkod	kál		
dogál	skod	károz		
dököl	tkoz	bál		
	nkoz	csál		
	hod	cskál		
		csol		
		col		
		icskál		
		icskol		
		icál.		

E szerint az igeképzők száma összesen körülbelül hatvanra megy. azonban sokkal kevesebbre visszavihető t. i. a cselekvő **t**-re, a szenvedő **l**-re s módosításaira. a folytonosságot jelentő **g**-re. az öregbítő **k**-ra, a rögtönösséget jelentő **van**-ra, a kicsinyítő orrhangra a végképző előtt, a gyakorító **z**-re. s a **kicsi** és **csekély** szavak elemeire. A többi mindezen nyolcz főelem módosításaiból, kifejlesztéséből és összeegyeztetéséből ered. s a magyar nép nyelvészeti philosophiájának mélységét és gazdagságát bizonyítja be. mely kevés és egyszerű eszközökkel képes volt oly szabatosan és szabályszerűen oly úton módosítani az igék értelmét. mely az árja nyelvekétől egészen eltér s annál jóval tökéletesebb. Német nyelvészek enyvesnek (agglutinative) csufolják nyelvünket, s az árja nyelveknek hajlékonyságában (Flexionsfähigkeit) büszkélkednek, holott igeképzésnél nagyobbára a gyök értelmét csak a mechanikailag az ige elejébe bigyesztett præpositiók által módosíthatják. míg a magyar azt képzők által organice származtatja. Az elsőbbség itt világosan az áltai nyelveké. különösen a magyaré.

26. §. A névképzőkről.

Nem levén szándékunk a hypothesisek terét bebarangolni. csak azokat hozandjuk fel a névképzők közül. melyek által a nevek élő gyökökből származnak. legyen a név akár fő-. akár melléknév ; mert a szóképzés nem vesződik eredetileg a fő- s melléknevek közti különbséggel. — Mi e szerint nem leszünk képesek a nevek azon legnagyobb részét taglalni, melyeknek gyöke a magyar nyelvben többé nem található fel : ellenben iparkodni fogunk a névképzőknek minél terjedelmesebb lajstromát elkészíteni, belefoglalván még azokat is. melyekkel csak egy-két névnek származásában találkozunk. Szükségesnek találtuk továbbá a származtatott nevek viszonyát a gyökhöz vagy igetőhöz meghatározni. hogy a képzőnek különböző hatása mindig kitűnjék.

A névképzők szintúgy mint az igeképzők a magyar nyelvben egytagúak ; a kötliang által azonban látszólag kéttagúakká válnak, s csak akkor valósággal azok, ha szövedelmes (complex) eszméket fejeznek ki.

27. §. Az ó névképző.

Minden névképzők közt leggyakrabban találkozunk a részesülő képzőkkel, minthogy ezek kivétel nélkül minden igéből nevet formálnak. A legnevezetesebb köztök az **ó—ő**, mely a jelen idő részesülőjét képviseli, ámbár az idő eszméje abból rendesen elmarad. Ez alakít

1. oly neveket, melyek az igéhez a cselekvő, tehát az alanyeset viszonyában állanak, például:

adó, der Geber,
vevő, és összehúzva vő, (a ki a leányt elveszi),
tanuló, szabó, szántó, vető, író, olvasó (der Leser), tanító, eső (ami esik), folyó (ami folyik), erdő (ami magától ered);

2. oly neveket, melyek a tárgy, vagy szenvedő eset viszonyában állnak az igéhez, például:

adó, amit adunk, ami adatik (die Steuer),
eladó (a ház vagy leány), amit eladunk,
vakaró, (kalácsneme), ami kivakartatott a teknőből,
tarló,* ami taroltatik:

továbbá a tehető igéknek jelen részesülője, mely nem jelent cselekvőt, hanem mindig tárgyat, például:

mondható, nem a ki mondhat, de ami mondathatik,
tűrhető, nem a ki tűrhet, de amit tűrhetünk,
hallható, amit hallhatunk,
iható, amit ihatunk,
kézzel fogható, amit kézzel foghatunk, nem a ki kézzel foghat, stb.

3. Ezen képző által oly nevek is alakulnak, melyek az igéhez az eszközeset viszonyában állnak, például:

fúró, mivel fúrunk,
ásó, mivel ásunk,
koppantó, mivel koppantunk,
takaró, mivel takarunk,
fedő, mivel fedünk,
reszelő, mivel reszelünk,
foglaló, mivel valakit lefoglalunk,
fogó, mivel fogunk,

* Ugy látszik, hogy *hajó* is ide tartozik, de elemzése nehéz, vagy ami hajtatik, vagy pedig ami hajlik, hajló, a görög κοῖλος, mi Homérnál a hajó gyakori epithetuma.

törölköző, mivel törölközünk,
csomoszló, mivel csomoszolunk,
tartó, mivel a kocsit tartjuk,
kendő, amivel kendünk, azaz törölgetünk.

4. oly nevek, melyek a helyeseti viszonyt képviselik, például:
fürdő, hol fürdünk,
messzelátó (az olasz Belvedere), honnét messzire látunk,
kaszáló, hol kaszálunk,
fogadó, ahová befogadják az utast,
mulató, hol mulatnak,
királyhágó, hová a király hág,
tentatartó, amiben a tentát tartjuk,
szakajtó, amiben szakajtunk,
olvasó, amin olvassuk az imádságokat,
ivó (pohár), miből iszunk,
háló (szoba), melyben hálunk.

5. Az **ó ő** képző kétféle értelmet ád a részesülőknek a jövőt kifejező igetőknél; az első a közönséges cselekvő, például: szobámat elhagyandó, Pestre menendő = cubile relicturus, Pestinum profecturus. A másik értelem nem fejeztetik ki pusztán a tárgyeseti viszony által, amint azt a «Magyar Nyelv Rendszere» tartja, hanem hozzáköti még a kényszerűség eszméjét is, épen úgy mint a latin az **ndó** s a szanszkrit az **aníja** rokon képzőhez.— Halandó e szerint nem az, aki meg fog halni, de akinek meg kell halnia; a város beveendő, urbs est capienda; a könyv megirandó, liber est scribendus. — Különös értelemben állapodott meg az *illendő* szó, t. i. mint az *illő* szó mellékformája. Továbbá kelendő, nem annyira ami el fog kelni, vagy minek el kell kelnie, hanem inkább ami elszokott kelni; elegendő a mi elég. Mindezeknél hiányzik akár a jövő, akár a kényszerűség eszméje.

28. §. Az ó névképző kifejlése és módosulása.

1. Az **o** névképző néha elváltoztatja alakját, s **ú**-vá vagy **v**-vé lesz, s ezen alakban hol az igetövekhez, hol magához a gyökhöz járul, például:
nyelv, azaz nyelő, cselekvő vagy eszköz,
ölyv, azaz ölő, cselekvő,
aszú, azaz aszó ami aszik, tárgy,

ború, (borúl, bor-ít, bor-ong, stb.), cselekedet, vagyis a cselekvés következése,

der-ű, cselekedet vagy állapot,
sér-v, (sér-t, sér-űl), cselekedet,
gyan-ú, (gyan-ít, gyan-akszik), cselekedet,
or-v, (or-oz), cselekvő,
ter-v, (ter-ít, ter-űl), tárgy, amit terjesztünk (valakinek elébe),
mér-v (Massstab), eszköz, mivel mérünk, új szavak.

2. Néha az **ó ő** képző nemcsak **ú ű**-vé változik, de a megelőző **t** betűt is lágyítja, például:

csergetyű, azaz csergető, mivel csergetünk, eszköz-eset,
csattantyú = csattantó, mivel csattantunk,
pattantyú = pattantó, mivel pattantunk,
csappantyú stb.
pergetyű,
billentyű,
búgatyú.

Egy-két szóban ezen képző alakja valóságos **tyú, tyű**-vé változott, például:

szivatyú, mivel szivunk,
emeltyű, mivel emelünk, új szó,
fogatyú, mivel fogunk.

Sőt az orrhanggal is megtoldatik, például: kallantyú, fogantyú, függentyű.

3. Az **ó ő** képző módosításából ered az **even** képző, így eleven = élő vagy élénk; mereven = merő. Közönségesebb az **a e** alak, hol cselekvő-, hol tárgyviszonyban.

cselekvő viszonyban	tárgyviszonyban
szüle, aki szül	monda, ami mondatik, (új szó)
penge, ami peng	
donga, ami dong	csapa, ami csapatott
lenge, ami leng	számla, amit számolunk, (új szó)
huza-vona, ami huzni-voni szokott	tele, ami megtelt,
kerge, ami keringeni szokott,	
sürge, fürge, ami sürögni, fürögni szokott.	

4. Másnemű kifejlése a **o ő** képzőnek az **os, es** képző, mely még gyakran azon mellékfogalmat is fejezi ki, hogy a cselekvőnek szokásában, módjában vagy természetében van így cselekedni, például:

csahos, aki csaholni szokott,
nyomos, ami folyvást nyom,

gondos, aki gondol.
szoros, ami szorít,
avas, ami avik,
reves, ami reved,
okos, aki okik,
harapos, ami harapni szokott; ez harapóssá is lesz.
lakos, aki lakik,
áros, aki árul,
csökönyös (ló), amely csökkenni szokott,
ellenben tilos = amitől el vagyunk tiltva, távolításeseti viszony.*

5. Még gyakrabb az **ós**, **ős** alak szintén a megszokás mellékfogalmával, így

kapós (tárgy), amit elszoktak kapni,
pirítós (tárgy), amit pirítnak,
tehetős (cselekvő), akinek módjában van tehetni,
fojtós (cselekvő), aminek természete fojtani,
harapós (cselekvő), aminek természete harapni,
ragadós (cselekvő), ami ragadni szokott.
csípős, ami csípni szokott,
viselős, aki visel (méhében),
adós, aki mindig ád (kamatot, perköltséget s ügyvédi díjakat),
felelős, akinek kötelessége felelni.

29. §. Hasonló természetű s értelmű képzők, **ár**, **or**, **ánk**, **ékony**, **ákos** stb.

Hasonló értelmű az **ár**, **ér** képző is, mely folytonosan cselekvő neveket képez, így:

vezér, kinek szokása, módja vagy természete vezetni,
tanár, aki tanítani szokott,
búvár, ki (víz alá) búni szokott,
csaplár, ki csapolni szokott,
futár, kinek rendeltetése futni,
csilár, ami csillog, (új szó),
kopár, ami folytonosan kopott,
szikár, ami kiszikkadt.

Ezen képző néha **sár-sér**-ré fejlik ki, így:

hajt-sár (cselekvő), aki hajtani szokott,
tölt-sér (eszközeseti viszony), mivel töltünk,

* Ide tartozik még a *koldus* szó is, aki koldúl; de itt az **as**, **os** képző hangváltoztatással **us**-sá vált; úgy amint az *áros* uévnek van egy *árus* mellékformája.

mely két szó most kevés következetességgel hajcsárnak, tölcsérnek iratik. Hasonló a csapodár s folyandár formatio s **dár** képző; foglárban **lár** képzővel találkozunk, uszkárban pedig **kár**-ral; az **ár** képző kifejlik tehát **sár. dár. kár** s **lár**-rá.

Az **árd** képző szintén ide tartozik, például: csalárd, aki csalni szokott; fogárd, ami meg szokott fogni (verfänglich) (új szó).

Az **or. er** képző is az **o. ő** képzőnek mellékformája, például:

tudor, aki tud = tudó, (új szó),
hunyor, ami teszi, hogy húnyunk,
nyomor, ami nyom, nyomó,
tenger, ami teng, tengő,
inger, ami indít,
csődör = csődítő;

de fosztor, tárgyeseti viszonyban áll = aki megfosztatott, így tömör is inkább = ami tömött, nem pedig ami töm.

ánk. ékeny s **ákos** szintén a cselekvő viszonyt képviselik, azon mellékfogalommal, hogy a cselekvőnek módjában, szokásában vagy természetében van cselekedni, például:

ánk. énk: falánk, nyalánk, nyulánk, félénk, élénk, aki falni, nyalni, nyulni, félni, élni szokott. Különös formatio a fulánk, minthogy a fúl értelmétől eltér;

ékeny. ékony: engedékeny, mulékony, érzékeny, változékony, aki engedni szeret, ami múlni szokott, aki könnyen érez, aki sokszor változik; *

ákos. ékos. például: iszákos, tudákos, csuszamékos.

Az ily szók, mint: akadékos, választékos, nyomatékos, takarékos, nem tartoznak ide, minthogy nem az igéből, képző által, hanem legközelebb az akadék, választék, nyomaték, takarék nevekből az **os** birtoklási és származási rag által képződtek.

Hasonló erejű, azaz a fentemlített mellékfogalommal cselekvő a **tag, teg** képző is, mely leginkább, de nem kizárólag, a **d** végzetű igékhez járúl, absorbeálván a **d** szenvedő képzőt, így:

csügged	csüggeteg, aki csüggedni szokott,
lankad	lankatag

* Nem ismerek **lékeny** névképzőt, s azért nem tartom szabályszerűnek az új *hiszelékeny* szót; a hiszékeny is megteszi; ellenben nem lehet kifogás a közlékeny és előzékeny ellen.

hervad	hervatag
sorvad	sorvatag
avik	avatag
leng	lengeteg
csörög	csörgeteg
hallgat	hallgatag
de sí	sivatag } tárgy:
fú	fuvatag }

hazudik ellenben nem képez hazutag nevet, hanem megrövidítve *hazugot*.

Nem szabad elmellőznünk a **nok**, **nök** képzőt, mely idegen s eredetileg a tót szókból átvett **nyik** ragnak magyarosítása; ez újabb időben képzőűl is használtatott a következő s hasonló új szókban: látnok, vésnök, irnok, ülnök, mérnök, melyek a népnél is tökéletesen meghonosodtak.

Cselekvőt fejez ki továbbá az **ász**, **ész** képző, e két szóban:

merész, aki mer,
termész(et), ami termeszt,

Ezeknek alakjára lett: festész, aki fest, művész, aki művel, stb.

30. §. Ritkább cselekvő képzők.

A kicsinyzés mellékfogalma a folytonossági mellett fejeztetik ki az **i** képző által, mely **ndi**, **si** és **csi**-vé fejlődik ki, például:

szegődi, ki szegődni szokott,
ugri, aki ugrándozik,
kapsi, aki kapkodik,
csapdi, aki csapkodik.
oktondi, oktat (gúnyolódva),
kortyandi, aki kortyog vagy kortyant,
kiváncsi, ez bizonyos határozott értelemben állapodott meg.

Cselekvést fejeznek ki a következő képzők is:

c suhanc, aki suhan,
c fürgöncz, aki fürög,
c perc, ami pereg,
ellenben lelenc, tárgy, akit leltek, (új szó);
ág, virág, ami virít;
ács, forgács, ami forog (gyalulásnál),
tanács, ami tanít;
am, **em**, **om**, folyam, ami folyik,

s az új szavak: érem, ami ér,
állam, ami áll,
izom, ami izog,
hajlam, állapot,
huzam, állapot,
terem, ami terjedett;

ám. villám, ami villog,
csillám, ami csillog,
hullám, ami hullladoz.

acs. szivacs, ami szí, de dugacs, mivel dugnak, (új szavak);

az. száraz, ami szárad;

asz. kopasz, aki kopott; de dugasz, mivel dugnak;

c. morc (marcona) morogból, durc(ás) durrogból;

va. mogorva, aki morog, durva, aki durrog;

d. mord morogból; zord az elavult zorogból, melynek megvan még a két megfelelő alakja zordít és zordúl;

bolond, aki bolyong;

fa. csalfa, aki csalni szokott;

vész. gyülevész, ami öszve szokott gyűlni;

ték. érték, ami ér, nyomaték, ami nyom; de mérték, mivel mérünk;

ány. ény. virány, ami virít; serény, aki sürög; foszlány, ami foszlik; csalogány, a madár, mely csalogat; de jutány és merény, új szók, állapotot fejeznek ki, kötény, lény, tény, tárgyat; kacagány és buzogány nehezebben értelmezhetők. Kacagány összefügg a kacag, kacki, kackias, kacér szavakkal, a kacagás a kacérkodásnak legismertebb falusi formája, újab időkben a kacér szót szerencsétlenűl a német *ketzer*, a görög καθαρος névvel akarták összehozni, de az értelem teljes kiforgatását ezen etymologiában nem magyarázhatták.

na. fintorna, aki fintorog.

31. §. A tárgyeseti viszonyt képviselő képzők.

A tárgy- vagy szenvedőeseti viszonyt képviseli a mult részesülő, melynek képzője a **t** vagy **tt.** megelőző kötahanggal, például:

sült, amit sütöttek,	fáradt, aki elfáradott,
esküdt, akit megeskedtek,	hervadt, ami elhervadott,
kert, ami be van kerítve,	szeretett, aki szerettetik,
becsinált, ami be van csinálva,	stb.

El van azonban ismerve, hogy az ezen képző által alakúlt nevek kiváltképen cselekvő értelmet is elfogadnak, például: olvasott ember, nem kit olvasnak, hanem aki olvas; kitanúlt szakács, aki kitanúlt; utazott, aki utazott stb. Ilyen a német der Bediente,

azaz Diener, der belesene Mann stb. Latinban: membra sub arbuto stratus (Horat. Od. I. 21). Adversum femur tragula ictus (Livius XXI. 7).

A tárgyeseti viszonyba állítják a neveket még a következő képzők is:

ag. eg. gombolyag, ami gombolyíttatik.
üreg, ami kiürült.
köteg, amit kötünk, szöveg, löveg, mind új alkotású szavak.
szőnyeg-ben ezen képző az orrbetűvel toldatott meg.
ellenben csillag (cselekvő), ami csillog;
tok. tek. birtok, amit birunk,
étek, amit eszünk,
ellenben átok és szitok cselekedetet jelentenek, vagyis az átkozás és szidás következését;
dal. del. eledel; de viadal cselekedetet jelent;
ál. él. al. el. például: fonál, amit fontunk, vonal, amit vonunk; de huzal, mivel húzunk, kötél, mivel kötünk; halál pedig állapot;
ma. me. például: kelme, ami elkél, szenvedő értelmű, adoma, ami adatik;
de lakoma, ahol jól laknak;
da. de. ferde, ami fordul, ronda, ami romlott;
gy. rongy, ami romlott;
cs. tekercs, habarcs, vakarcs;
de görcs cselekvő, ami görít;
oly. fogoly;
ka. ke. nyalka, ami ki van nyalva, gyürke, ami gyüretett.

Nevezetesebbek ezeknél a következők:

1. **mány. mény** és **vány. vény.** például:

iromány, ami iratott,
alkotmány
küldemény
tartomány
sütemény
szülemény
kezdemény

ásvány, ami ásatott,
maradvány
irtvány
indítvány
nyomtatvány
látvány
posvány, ami poshadt.

Ellenben cselekvők:

járvány, ami jár,
ingovány, ami inog,
kelevény, ami kél,
szökevény, aki megszökött,
jövevény, aki megjött;

a halovány szó összefügg ugyan a hal (moritur) gyökkel, viszonya azonban szövedelmesebb (complex).

2. **lék.** toldalék, amit toldunk,
morzsalék, amit morzsolunk,
főzelék, amit főzni kell,
osztalék, amit osztottunk,
moslék, amit lemostunk,
függelék, amit függesztettünk (vagy ami függ).

3. **ony. öny.** sodrony, amit sodortunk,
függöny, ami fel van függesztve,
öltöny, amit felöltünk (új szavak).

4. (a)**t.** (e)t. például: vegyület, amit vegyítettünk, vagy ami vegyűlt,
rajzolat, ami rajzoltatott,
készlet, ami készíttetett = készűlt,
irat, ami iratott,
falat, amit (egyszerre) falunk,
javaslat, ami javasoltatott,
alkat, ami alkottatott,
csapat.

Miután azonban a cselekedet fogalma a tárgyfogalomnak szomszédja, minthogy a cselekedet semmi egyéb, mint a cselekvésnek tárgylagos felfogása, az imént felhozott képző gyakran oly neveket is alkot, melyek a cselekedet viszonyában állnak a gyökhöz, például: hit, vét (vétel), lét, tét, állapot (ezek a kötőhang nélkül aladultak); továbbá élet, akarat, cselekedet, képviselet, tapintat, nézet, birálat, szeretet, pillanat, pillantat, indulat, járat, kelet, nyugot, kanyarulat, készület, stb.

Azonban az *állat* szóban cselekvő viszony rejlik, ami áll.

Az **at. et** képző néha **lat. let**-té fejlik ki, ilyen:
üzlet, cselekedet,
lehellet, u. a.
fuvallat, u. a., de vizellet, tárgy.

A magyar nyelv nem ismer egy **ület** képzőt, mert az új szó testület felteszi azt, hogy a test név előbb testül igévé igésült legyen, szintúgy mint a középkori latin corporatio név felteszi a corporare denominativet, mely az összetett incorporare igében elő is fordúl. A testület mintájára alakult a lelkület név, melyet a magyarosabb jellem már is kiszorított. Néha ezen (a)**t.** (e)**t** képző **tal. tel** kifejlettebb alakot ölt, ilyen: hitel, létel, jövetel, menetel, hivatal (ezt így

is lehet elemezni, amire hívnak), étel s ital azonban tárgyeseti viszonyban állnak a gyökhöz.

5. Az **ék** képző hol tárgyeseti, hol cselekvő viszonyba helyezi a nevet a gyökhöz:

tárgyeseti viszony	cselekvő
omladék, ami omlik,	boríték, ami borít
vezeték, a mi vezettetik, pl. ló, és mivel vezetünk, eszközeset,	biztosíték, ami biztosít
maradék, ami marad,	akadék, ami akaszt
keverék, amit kevernek,	választék ellenben állapot vagy tárgylagos cselekvés
sarjadék, ami sarjad,	
takarék, ami takaríttatik,	
hajlék, ami hajlik? (boltozva van? mindenesetre nehezen elemezhető).	

A játék szó is cselekedetet jelent, azaz tárgylagos cselekvést, de egyszersmind eszközeseti viszonyt, mivel játszunk.

6. A **dek** képző s **dok** mellékalakja tárgyat, kivételképen cselekedetet és cselekvőt fejez ki.

tárgy	cselekedet
hulladék	szándék
sepredék	szándok
nyomdok	**cselekvő**
ajándok, amit ajánlunk,	menedék, ami ment,
	folyadék, ami folyik.

7. A **ván**, **vén** s **va**, **ve** hajlíthatatlan részesülő, hol cselekvő, hol tárgyeseti viszonyban áll a gyökhöz.

32. §. A cselekvési és cselekedeti képzők.

Következnek a képzők, melyek cselekvést fejeznek ki: ezek közt legtermékenyebb az **ás**, **és** képző, például:

irás	olvasás	fűlés	fűtés
biz osítás	mozgás	evés	cselekvés
alvás	ivás		stb.

Ezen képző azonban néha, még pedig nemcsak az újabb nyelvben * tárgyat is jelent, például:

irás = irat	irtás, ami irtatott
vetés, amit vetettünk	csapás (calcatura)
tojás, ami tojatott	vallás, amit vallunk.

* A «Magyar Nyelv Rendszere» 77. lap ellenkezőt mond.

Néha pedig cselekedetet, nem cselekvést fejez ki, például: verés, vágás (a huszár hatvágás), karcolás, lökés, sértés, marás, lövés, ugrás, hivatás.

Még ritkábban találjuk a helyeseti viszonyt ezen képző által képviselve, például:

ülés, ahol ülünk,
állás, ahová a szekér beáll,
szállás, ahová szállunk,
járás, ahová (a szolgabiró) járni szokott,
rovás, amire rovunk.

Ezen képző néha **más**-sá fejlik ki, például: hallomás, vallomás, tudomás, látomás, adomás, mindig a cselekedet értelmével; de áldomás tárgy, amit áldozunk, vagy pedig időviszonyt fejez ki, mikor áldozunk.

Különösen érdekes a **ság. ség** *képző*, mely az elvontsági összeségi **ság. ség** *ragtól* erősen különbözik, ámbár azzal folyvást összezavartatik. A képző csak igékhez járúl, s kizárólag cselekedetet vagyis állapotot jelent, például:

kivánság	feledség	vereség	fogság
mentség	fáradság	eleség	váltság
vétség	sietség	segítség	kiváltság
tehetség	tanulság	imádság	nevetség
lehetség	nyereség	hazudság	boszúság.

Ez utóbbi nem származik a boszú névből, hanem a boszont s boszonkodik igéből, amint az értelemből tisztán kiviláglik.

Az **aj. ej** képző cselekedetet kifejező neveket képez, néhány hangutánzó **g** végzetű igékből. például:

	kacaj	kacag
	dobaj	dobog
	moraj	morog
	zuhaj	zuhog
	zörej	zörög
	zsibaj	zsibog
s valószinűleg	sohaj	suhog
és zaj =	zuhaj	zúg, miből lett zuhog és zajog.

Az **ály. ély** képző rendesen cselekedetet vagy állapotot fejez ki, így: szenvedély, osztály, hatály, engedély, veszély, dagály. apály. segély;

kivételképen cselekvőt: ragály, sirály,
s tárgyat: szabály. szegély.

Rokona ezen képzőnek az **alom. elem.** szintén cselekedetet képviselvén, ilyenek:

szenved-elem	forg-alom	til-alom	rág-alom
enged-elem	szer-elem	gyötr-elem	ért-elem
gerjed-elem	alk-alom	fog-alom	nyug-alom:

tartalom tárgyat fejez ki, ami tartatik: így jutalom is, ami jut. szenvedő értelmű.

Ezen képző a **dalom. delem** alakot is ölti fel s állapotot jelent, például:

vesz-e-delem	biz-o-dalom	ir-o-dalom	fájdalom
kés-e-delem	forr-a-dalom	tür-e-delem	nyug-o-dalom
		ill-e-delem:	

birodalom tárgyat jelent, ami biratik.

Legrövidebb alakja **om.** például: álom az al-sz-(ik) igetőből. ez talán **dom**-má is válhatik, például: ildom. mit azonban csak így lehet elemezni: ami illik: az eszélyesség eszméje csak annyiban köthető össze ezen formatióval. amennyiben elismernők, hogy mindaz okos, ami illendő.

33. §. A helyeseti és az eszközeseti viszony képzői.

Helyeseti viszonyt fejez ki az új **da. de** képző, ezt a névmásgyökből eredett ide oda, emide amoda szavakban s a **d**-t mint ragot némely helyneveknél találjuk. például: Kövesd, Nádasd, Szöged. hol Köves, Nádas, Szög találtatik. Egyátalában a **d** rag igen gyakran fordul elő helynevekneknél: Csanád, Emőd, Geresd, Feled, Szered. stb. Ezen képző és rag ellen fordúlnak különös szenvedélylyel az orthologok. csakhogy a gyakorlat megadta neki szentesítését, a nép használja széltében, s minthogy szükséget pótol, sikertelen az erőködés ellene: ilyen:

tanoda, ahol tanítnak, vagy tanulnak.
járda, amin járnak,
iroda, ahol irnak,
ápolda, ahol ápolnak,
lövölde, ahol lőnek,
zárda, ahová bezárják a barátokat;

csó. cső helyeseti viszonyt fejez ki, a lépcsőben és hágcsóban, t. i. amire lépünk és amire hágunk: ellenben cselekvő a szökcsőben = ami szökik.

A helyesetet képviseli az **ap. ep** képző is; alap, a min állunk, ülep, a min ülünk, telep, a hol telik.

A **leg** képző eszközeseti: mérleg, a mivel mérünk (új szó).

A tulajdonító esetviszonyt képviseli a **les** képző, ezen szóban hiteles = a kinek hiszünk; meg kell egyébiránt jegyeznünk, hogy ezen szó máskép is elemezhető, t. i. a kinek hitele van, **as. es** birtoklási ragot adván a hitel névhez. A latinban azonban a credibilis egyenesen a gyökből képző által alakult. — A **les** képző előfordul még a *köteles* szóban is, s ott tárgyesetet jelent, a ki le van kötve.

Különböző viszonyokat fejez ki a **tes. tös** képző. *Tulajdonítót* ezen szóban örvendetes = a minek örülünk; *cselekvőt*, p. o. győztes, a ki győzött, állhatatos, a kinek természete megállhatni; *távolítót*, p. o. rettenetes = a kitől rettenünk; *tárgyesetét*, p. o. kívánatos, a mit kivánunk; alkalmatos, a mit alkalmazni lehet; tüzetes és szabatos, a mit kitűztünk és megszabtunk. Járatos, kétféle, cselekvő is, p. o. aháznál és tárgy is, pl. könyvekben. — Szintúgy biztos is kétféle, a kit megbíztunk; ezen utolsó értelemben tehát a helyeseti viszonynak van helye.

34. §. A hajlíthatatlanok gyökeiből képzők által származott nevek.

A következő nevek az **at et. mány mény. ság. ös. nök. eg** és **ék** képzők által alakulnak a hajthatatlanok gyökeiből:

körület	körülmény	felület	mellék
környület	környülmény	fölös	környék
		elnök	összeg.

35. §. A talan, telen képző és rag.

Van még mind a jelen, mind a mult részesülőnek egy tagadó alakja is, mely a magyar nyelvet erősen megkülönbözteti az árja nyelvektől; ezekben t. i. a tagadás mindig előrag által fejeztetik ki, a magyarban ellenben a **tlan** vagy köthanggal **atlan** s **talan** képző által. Az így alakult nevek elemzésénél a tagadó «nem» szócskát adjuk a részesülőhöz, például:

feloldható a jelen részesülővel	a multtal
tehetetlen = nem tehető	osztatlan = nem osztott
telhetetlen = nem telhető	veretlen = meg nem vert
ehetetlen = nem ehető	háborítlan = nem háborított
ártatlan = nem ártó	tanulatlan = nem tanult
nyugtalan = nem nyugvó	ingatlan = nem ingó
szakadatlan = nem szakadó	hallatlan = nem hallott
lankadatlan = nem lankadó	látatlan = nem látott
halhatatlan = meg nem hallható	bántatlan = nem bántott
feddhetetlen = meg nem feddhető	főtlen = meg nem főtt
kiállhatatlan = ki nem állható	bontatlan = nem bontott
állhatatlan = nem állhatatos	büntetlen = nem büntetett
gondolatlan = nem gondoló	fűtetlen = nem fűtött
gondatlan = nem gondos	születlen = nem sült.
oktalan = nem okos	

A t(a)lan t(e)len egyébiránt nemcsak *képző*, hanem egyszersmind *rag* is; azaz nemcsak igetőkhöz, hanem nevekhez is járul, ezen alakban azonban nem elemeztethetik a «nem» határozóval, hanem «nélküli» melléknévvel, p. o.

gondtalan = gond nélküli	féktelen = fék nélküli
ruhátlan = ruha nélküli	lábatlan = láb nélküli
számtalan = szám nélküli	éktelen = ék nélküli
rendetlen = rend nélküli	istentelen = isten nélküli
haszontalan, hasztalan = haszon nélküli	páratlan = pár nélküli
	szorgalmatlan = szorgalom nélk.
esztelen = ész nélküli	szünetlen = szünet nélküli.

Van egyébiránt néhány szó, melynél az elemzés nehezebb, minthogy a név, melyhez ezen rag hozzáadatott, jelenleg elavult, vagy értelmében megváltozott, például:

bátortalan = bátorság nélküli.
meztelen = mez (ruha) nélküli.
untalan = unat, azaz félbenszakítás nélküli.
kénytelen = önkény nélkül, azaz kényszerítve.
hirtelen = hír nélkül, azaz megelőzve a hírt,
szertelen = szer (mód) nélküli,
csíntalan = csín, komoly magaviselet nélküli.
helytelen = helyen kívüli.

36. §. Ragok.

A ragoknak értelme terjedtebb, mint a képzőké, nem lévén megszorítva azon viszonyokra, melyekben a név az igéhez áll. Ennek következésében osztályozásuk nehezebb, számuk nagyobb s értelmök változatosabb, mint a képzőké. Mi jelenleg csak egynéhányat választunk közőlük vizsgálódásaink tárgyáúl, elhagyván ezúttal mind a név, mind az igehajlítási ragokat, melyek a «Magyar Nyelv Rendszer»-ében elég jól fejtettek ki. A következőkre nézve is inkább az említett munkára utalunk:

b és bb	szer	ként
dad	van	ig
beli	lag	te
féle	nyi	tén
kora	ül	ha
dik	szerű.	

A magyar személyes névmások származtatása és hajlítása a szanszkrit nyelvészet szövétnekénél szintén sok világot nyer; azonban ezen vizsgálat jelenleg időelőtti. Mi tehát észrevételeinket csak azon ragokra szorítjuk, melyek a «M. Nyelv Rendszer»-ében vagy képzőknek félreismertettek, vagy pedig nem határoztattak meg elég szabatossággal.

Származást és birtoklást, vagy valamihez tartozást fejez ki az **i** rag, pl.: testi, lelki, pesti, budai, alatti, feletti, melletti, földi, angyali stb. Ezen rag néha **si**-vé fejlik ki, p. o.: falusi, Mezősi (családnév), Szőllősi; néha **ti**-vé, pl.: bufti, kinek bufája van. Hogy ezen **i** rag néhány névhajlítási ragokhoz is hozzájárul, pl.: templombani, hazáérti, házhozi, késseli, eddigi (de sohasem az alany-, birtok-, tulajdonító és tárgyesethez), ez eléggé tudva van, ámbár a megszorítás eddigelé elmellőztetett, legújabb időkben még jobban szorította meg a szokás.

Rokon értelmű az **s** rag is, mely a köthanggal **as**, **es**, **os**-sá válik, s szintén birtoklást, valamihez tartozást, vagy hasonlatosságot fejez ki, pl.: kínos, a mi kínnal jár; szagos, vizes, tüzes, öblös, éles, székes, hatalmas, kinek vagy minek szaga, vize, tüze, öble, éle, széke, hatalma van; lakadalmas, mi a lakadalomhoz tartozik; ünnepélyes, mi az ünnepélyhez tartozik és a mi hasonló az ünne-

pélyhez: férfias, a mi férfihoz illik vagy hasonlít: gyermekes, kinek gyermeke van és mi gyermekhez illik stb.

Ezen rag cselekvő neveket képez, melyek készítményt jelentő főnevekhez adva néha mesteremberi foglalkozást jellemeznek, p. o. kocsis, kapus, órás, kalapos, üveges stb.; az **i** raggal képzett nevekhez hozzáadva jellemzést fejez ki, pl.: úrias, házias, népies, azaz úri jellemű, házi jellemű, népi jellemű. Hogyha melléknevekhez adatik, akkor kicsinyítő, pl.: édeses, kékes, savanyús, sárgás (lásd a «M. Ny. Rendsz.» 73. l.).

Különös határozott értelemben állapodott meg a következő nevekben:

vállas	szarvas	fogas
nyakas	farkas	közös
fejes	füles	közönséges
nyelves	inas	bicskás
szemes	hátas (ló)	ludas
lábas	házas	város
kezes	nemes	ujas
szájas	pajtás	kamarás

Az **s** rag néha **jos**-sá **jes**-sé fejlik ki, p. o.: anyájos = képes, hogy anya lehessen; teljes, mi módosítása a tele szónak; néha **mes**-sé is válik, pl.: vér vérmes, hasonlólag a közép latin sanguis, sanguinicushoz.

37. §. Kicsinyzők.

Kicsinyző ragok a következők:

i		us		acs ecs	
cudar	cudri	anya	anyus	úr	uracs
bodor	bodri	bátya	bátyus	kő	kövecs, miből hangváltoztatás által kavics.
Ferencz	Feri	Kata	Katus		
Gáspár	Gazsi	Ferencz	Ferus		

ka ke	cse csi	cska cske	ri
kosárka	gyermecske	késecske	kopasz kopri
pohárka	Palcsi	kalapocska	
vederke	Jancsi	kertecske	
tányérka			
Jóska			

Nagyítók az

	ók	kó	s	ó
pl.:	poťók	Ferkó		bátyó
	szemők	Jankó		apó
	Istók	Palkó		Kató
	Erzsók			Erzsó.

38. §. Folytatás.

Elvontságot és átalánosságot jelent a **ság** rag, s ezáltal különbözik a **ság** képzőtől, mely cselekedetet vagy állapotot fejez ki. Ezen rag az angol **hood** és **dom**, a német **heit**, **keit**, **schaft** és **thum**-nak felel meg; pl.: jóság, nagyság, sokaság, barátság, királyság, házasság, emberség, emberiség, komaság, vitézség, kertészség, társaság stb. Szükség és készség bizonyos határozott értelemben állapodtak meg.

A **szág** rag ezen szóban: jószág, semmi egyéb, mint az előbbi rag módosítása, hogy a jóságtól megkülönböztessék; értelme a hasonló alakú német *das Gut*, franczia *biens*, s angol *goods*-al rokon.

A **ság** raghoz közelít értelemben a **dalom** rag, pl.: úr uradalom, fő fejedelem, jó javadalom, késő késedelem, sok sokadalom, díj diadalom, most diadal, de a diadalmas szó csakugyan diadalomra utal.

Az **ász**, **nok** s **ár** ragok folytonosan, hivatalosan vagy mesteremberi módon foglalkozó személy jellemzéseül szolgálnak, például:

ász	nok	er
madarász	hivatalnok	bodnár
angolnász	tárnok	kádár
dinnyész	asztalnok	csatár
juhász	dalnok	titkár
vadász	gondnok	dalár
kertész	de Pokolnok	de bogár, minek
fodrász	(középkori neve egy sárosmegyei falunak, most tótosan Peklén)	boga van
	és Fegyvernek helynevek.	

Nehéz az **a**, **e** ragnak változékony hatását kifejezni, pl.: gomb gomba = olyan mint a gomb; üreg ürge, a mi az üregben lakik; kor kora, semmi egyéb, mint a név megtoldása a harmadik szemé-

lyes birtokraggal, mely ezen alakban új névként állapodott meg; torzsa ugyanaz, a mi törzs; úgy öcse, bátya, ipa = öcs, báty, ip; — **nye.** berek berkenye, a mi a berekben nő; — **oly** néha nem változtatja meg az eredeti név értelmét; pl.: zugoly = zug; de seregből lett seregély, a mi seregben jár.

Ilyen az **eg** is, p. o.: rét réteg, szál szalag, a mi szálakból készült, és talán? tűz tőzeg, a mi tűzrevaló.

Megjegyezzük még a következőket is: **ölcs**, szemölcs; — **don.** újdon, hajadon, zordon, mint mellékformája a zordnak; — **ngy.** varangy = varas; — **nc.** ifjú ifjonc. különös különc; — **őce.** gyerkőce (nagyító); — **óc.** gombóc, hasonló a gombhoz (nagyító); — **ér.** kácsér, a kácsa hímje; — **tyú** és **ntyú**, sőt **mantyú**, keztyű = kézre való, lábtyű, lábbeli, lábra való; sarkantyú sarkra való; karmantyú karra való. Egyszerűbb formája: **tó.** feltalálható a lábtó szóban; — **ha**, p. o.: lomha, olyan mint a lom? ebből lesz hangváltoztatás útján: lomha, lanyha stb.: **lem**. p. o.: jellem, szellem, a jel s szél újkori módosításai.

39. §. Berekesztés.

Az imént felhozott ragok lajstroma ki nem meríti ezen érdekes nyelvészeti alakulásokat, nemcsak a mennyiben a névhajlítást, az időragokat és a személyes ragokat egészen elmellőztük, hanem magokra a nevekből készülő származásokra nézve sem, mert változatosságuk nagyobb, mint hogy ezen értekezés szoros rámájába beleférhetne. Mi csak a legfőbbeket említettük, s olyanokat, melyek alakjok vagy értelmök által különös figyelmet érdemelnek.

***

Általában véve mindenki közülünk elismeri, hogy a magyar nyelv, mint minden nyelv, sokat változott s minthogy él, folyvást fejlődik s változik, mert úgy a mint a nemzet eszméi gazdagodnak s új fogalmak honosulnak meg, szükséges, hogy nekik kifejezés is adassék a nyelvben. A nyelv szókincse tehát azon arányban szaporodik, melyben a nemzet eszmeköre tágúl. — A parasztnak szókincse nem nagy, mert eszmeköre szűk. Minél szélesebb a szellemi

láthatárunk, annál több szóra van szükségünk, ezen szükséget azonban leginkább akkor érezzük, ha más kifejlettebb nemzetek irodalmával s az abban foglalt eszmekörrel ismerkedünk meg. A hiányzó kifejezéseket akkor veszszük észre, midőn külföldi munkákat fordítunk, vagy midőn valamely tudományba mélyebben ereszkedünk bele. Ugyanazon joggal tehát, melylyel a magyarok, midőn nomádokból földművelőkké lettek, az új eszmekört főleg tót szavakból egészítették ki, sok új szó alkottatott a jelen század első felében is, mely új eszméket fejezett ki. Volt köztük sok ügyetlenül faragott is, de ezt el nem fogadta a szokás és mást tett helyébe. Igy például az álladalom állammá lett, a lelkület jellemmé, az alelőülőből alelnök, a literaturából irodalom, ut volet usus, quem penes arbitrium est et jus et norma loquendi. — Bármennyire törjenek az orthologok a **nok** és **da** képzők és ragok ellen, mint melyeknek eleje a tót **nyik**, másika jóformán új képzés, az elnököt és irodát nem fogják többé a nyelvből kiküszöbölni, a Horác által említett usus rájok ütötte a magyarság bélyegét, épen úgy, mint az összetett szavaknak azon folytatása, melynél, mint a német, görög és szanszkrit nyelvben nem nevet, hanem tőt kötünk össze névvel. Csak a holt nyelv nem változik többé, csak annál lehet szólni változhatlan alakról, melytől eltérni barbárság. A mely nyelv él, az változik is, még a mai napnak francziasága is különbözik erősen Montaigne vagy Rabelais francziaságától, s a közönséges angol olvasó alig érti meg Chaucer nyelvét. Nagy írókban jegeczesedik meg koruknak nyelve, s utódjaik ezekben keresik mintájukat. Azonban még ez sem állítja meg a nyelv kifejlődését. Sok szólás elavult, mely Shakspereben szépnek tartatik, s az olaszoknak két különböző minta-irálya, akár a Danteé és a trecentistáké, akár a cinquecentistáké Ariostotól kezdve Tassóig, nem felel meg tökéletesen a nap szükségeinek. Az akadémiák s azoknak szótárai állandóságot akarnak ugyan adni a nyelvnek s azt szabályaikkal megakasztani, azonban ők sem tehetnek egyebet, mint lefényképezni a nyelv állapotát egy bizonyos pillanatban, mert ez épen úgy változik, mint az ember, a különbség egy napról a másikra észre sem vehető, de nagyobb időközökben mégis félre nem ismerhető. Új eszmék merülnek fel s keresnek kifejezést s az eszmék terjedésével terjednek az új szavak is. Lehet köztük s van mindig olyan is, mely a

szabályoknak, sőt néha még a logikának is látszólag ellentmond és mégis elfogadtatik, mert szükség van reá, de épen oly hamar elejtetik, ha alkalmasabb kifejezés merül fel. Az orthologia hiába viaskodik a neologia ellen, magában a Nyelvőrben nem egyszer akadunk oly szóra, mely a Nyelvőr szabályai szerint nem szabatos, ellenben szükséges elejét venni a könnyelmű szófaragásnak s megismerkedni nyelvünk philosophiájával, nehogy a tömeges magyarosodás idejében idegen, fordított szólásmódokhoz szokjunk, s nyelvünk tisztasága nem annyira új szavak, mint németes szókötés által fertőztessék meg, ezt kell ellenőrizni azon időben, midőn az olvasó közönség számára a tömeges fordítás a hírlapíróknál kikerülhetetlen.

SZÁMKIVETÉS ALATT

OLASZORSZÁGBAN.

Korunkban a metaphysika lejárta magát; ez a népek mythologiájában vette eredetét, melyeknek mindegyike meg akarta magyarázni a teremtés nagy rejtélyét; az ind, görög és német bölcsek fejlesztették ki, és kimerítették a combinatiók minden lehetőségét, míg végre szárnyszegetten elismerték, hogy a megfejtés lehetetlen. Ekkor azonban a természettan fogta fel ezen kérdést s biztosabb alapon bizonyította be az anyag öröklétét és folytonos törvényszerű átváltozását. Az, mit Epikur csak sejtett, s Lucrec elmondott:

«Ex nihilo nihil, in nihilum nil posse reverti», most a tudomány egyik sarkpontjává vált.

Mindez jutott eszembe, midőn e napokban Jakab Elek tudós barátom a Toldy irományai közt megtalált azon Elegiám másolatát volt szíves nekem átadni, melyet 1859-ben Deák Ferenczhez írtam, s melynek elvesztét fájlaltam, mert evvel kezdődött összeköttetésem régi barátimmal, kik tíz évig rólam megemlékezni nem merhettek. Nem vész el tehát semmi, még egy költemény sem, mikor oly gyűjtők léteznek, mint Toldy volt, kik minden csekélységet megőríznek, mely történelmünkre világot vet. Verseimnek nincs ugyan költői becse, nem is szükséges mesterségesen bebizonyítani, mint az egy kitünő barátommal, gyönyörű verseinek daczára, megtörtént, hogy nem születtem poétának; de azért mégis közlöm őket, mint azon szomorú idők egyik emlékét, midőn prózában haza írni alig lehetett, nehogy barátainkat compromittáljuk. Tréfás dystichonokban fordultam Deákhoz, midőn az Akadémiának beküldött nyelvészeti értekezésem sorsa iránt, mely Londonban a philologiai társulat ülésén feltünést okozott s nyelvészeknél elismerést nyert, otthonról hónapokon keresztül semmi tudósítást nem kaphattam. Elveszettnek hittem, Jakab Elek mégis feltaláta, szövege a következő:

Tristium Elegia I.

Ad Virum gravissimum *Franciscum Deák.*

Vastagom, országunk nagy táblabirója, köszöntlek!
  Én idegen földön számkivetett szökevény.
Mig te, körözve barátoktól, sétálva tanítgatsz
  Ildomot, úgy mint a híres Aristoteles.
Hol Rákos mezejére, hol Angyalföldre kimenvén
  S a Svábhegyre, s megint a Duna partjaira,
Nem gondolva velünk, kiket Anglia bús ege bosszant
  És a számkivetés vajmi fanyar kenyere;
Engemet a szanszkrit nyelv kincsei elfoglalnak
  S honn tartóztatnak pénz- s tudománykeresés.
Mert bizony a kapczám szorosabb még mint tudományom,
  S azt is igen gyakran váltani pénzre nehéz.
Súlyos gond és hat gyerekem nevelése kifáraszt
  S nem fizetik már jól hírlapi czikkeimet
Távol Amérika lapvezetői, mióta hazájok
  És Európának pénzügye oly zavaros.
S mégis azon voltam, hogy gyász feledés ne borítsa
  Jó nevemet Pesten, s irtam egy értekezést
Képzőkről s igeformákról és kurta ragokról,
  S nagy tudományáról India bölcseinek.
Irtam, el is küldtem, postán, január hava végén
  Annak rende szerint s — elmarad a felelet.
Nem teszem én azt fel, hogy nyúlszivü volna barátunk
  Toldy, irályunknak bajnoka, a dalia;
És hogy lett legyen oly vaddá Hunfalvy tudósunk
  A pisze finnek közt: azt soha sem hihetem.
Tőlök tudd meg hát azon értekezés mibelétét,
  S intsd őket komolyan, s bírd feleletre hamar.
Nem nekem — ildomos embertől nem várhatok ennyit —
  Hisz jó polgár mind ketteje, nem katona —
Ámde Tanárky Gyulának, elég jól ismeri a hon
  Mint biztost, biztos jelleme, szíve, neve.
Itt él Londonban, Szent-Albans-Villa az utcza,
  Száma tizenhárom, lakhelye Highgate Rise.

Emlékiratokba könnyen csúszhatnak be hibás állítások, midőn régibb időkről szólunk, melyeknek részletei emlékezetünkben elmosódtak, s így barátim arra is figyelmeztettek: hogy Kiutahia nem Ciliciában, hanem Phrygiában fekszik; hogy Andrew Marvelt, a XVII. század erélyes parlamenti szónokát, nem Walpole, a XVIII. század minisztere kereshette föl, hanem Dundas; hogy nem Ledru-Rollin felesége volt angol, hanem Lamartineé; hogy Polyxena leányomat Taylor keresztelte, nem Martineau, ki Károly fiamnak volt keresztelője; hogy Blind Károly sohasem lett angollá, hanem most is büszke németségére; nem is írtam azon állításomat, melyen e kitünő férfi fennakadt, ily értelemben, mintha elhagyta volna nemzete és hazája ügyét, csak azt akartam megértetni olvasóimmal, hogy minden német menekülők közt ő fogta fel s értette meg legtisztábban az angol életet és eszmemenetet minden sajátságaival együtt.

Meglehet, hogy ezeken kívül is találkozik itt-ott hasonló botlás munkámban, még a leghívebb emlékező tehetség is felmondja a szolgálatot, sőt magam is tapasztaltam, hogy az indulat s a pillanat hatása még a szemtanunak hitelességét is megsemmisíti. New-Yorkból mentem gőzhajón Bostonba: alig jöttünk ki a kikötőből, egy más gőzhajót értünk utól, mely szintén Bostonba ment; a verseny tehát amerikai szokás szerint mindjárt megkezdődött, s egy darabig folyt, míg a másik gőzhajó egyszere megállt; sejtettük, hogy szerencsétlenség történt, hajónk tehát visszament, hogy segélyt hozhasson, a másikhoz, s csakugyan oly közel jött hozzá, hogy két útas hajónkra átugrott; irlandiak voltak, halálra ijedtek, kik elbeszélték, hogy a gőzkazán elrepedt, van három halott s több sebesült, maguk látták; azalatt a közlekedés a két hajó közt létesült, nem volt biz ott semmi kazán-robbanás, csak egy cső repedt meg, s nem is volt sem halott, sem sebesült, nem is szerencsétlenség, csak fennakadás; az utasok átszálltak a mi hajónkra, a két ir elbujt szégyenében, én pedig megjegyeztem magamnak, hogy még a szemtanúnak sem lehet mindig hitelt adni.

A jelen kötetben, melylyel emlékeimet bezárom, elbeszélem Odysseánk végső részét, mint foszlottak szét jogosult reményeink, mint bomlott fel szálanként az egyetértés a bujdosók közt, s mint lett reám nézve a hazajövetel kínosabb, mint a számkivetés.

A kiegyezésben természetesen nem vehettem részt, a későbbi politikai változásokat: miként lett Tisza Kálmán pecsovicscsá s Gyulai Pál annak híve s bámulója, annak megírását ügyesebb kezekre bízom; elbeszéltem e kötetekben nemzetünknek egy szomorú drámáját, mely reám nézve tragédiává vált, de Vadnai azt tartja, hogy komédiát írni nem tudok, s ennélfogva leteszem tollamat.

OLASZORSZÁG ÁLLAPOTA 1860-BAN.

I.

Gróf Cavour tüstént lemondott tárczájáról, a mint a villafrancai egyezmény tudtára jutott, mert nem akarta a felelősséget azon békeért elvállalni, melyet Napoleon az osztrákkal feje fölött kötött meg s csak Lombardiát csatolta Olaszországhoz, de a főherczegek jogait Toskánára és Modenára elismerte, sőt egy kalandos olasz szövetséget is tervezett, mely a pápa tiszteletbeli elnöksége alatt az osztrákot, mint Velencze birtokosát, a modenai s toskánai főherczegeket, a nápolyi Bourbonnal és a Sub-Alpin királylyal magában foglalná. Ratazzira, az olasz balközép vezérére hagyta azt, hogy a zürichi congressusban vesződjék ily tervekkel, de ő maga nem feledkezett meg életének nagy feladatáról, s gondoskodott arról, hogy Napoleon ezen szemfényvesztő tervét tettleg meghiusítsa s a főherczegek visszajövetelét lehetetlenné tegye. Minthogy pedig az egyezmény megkötötte a királyság hivatalos eljárását, mindazon számos katonatiszt a szárd seregben, ki nem volt piemonti születésű, tüstént lemondott állásáról, önkéntesekből szerveztek sereget, mely Garibaldi vezérlete alatt rögtön megszállta Modenát s előrenyomult Bolognába, mert ezen, az osztrák Velenczével határos tartományokat komoly veszély fenyegette, miután a modenai herczeg osztrák földön még mindig rendelkezett egy kis sereggel. A magyar légiót is felszólították, maradjon az Emilia ideiglenes kormányának szolgálatában; Emiliának nevezték t. i. még a római császárok idejében azon tartományt, mely az Appennintól és a Pótól a tengerig terjed. A légióbeli magyarok azonban teljes amnestiát kapván, legnagyobbrészint visszamentek hazájokba, csak kevesen maradtak Olaszországban, kik Bethlen Gergely

ezredes vezérlete alatt csakugyan lementek az Emiliába, hol az újonnan szervezett kormány a tartományt minden modenai beütés ellen biztosította, a pápai hivatalnokokat elűzte s az igazgatást olasz módra elrendezte. Mielőtt azonban Garibaldi még tovább is terjeszkedni kezdett, s nyiltan arról szólott, hogy a márkákat, sőt Rómát is megtámadja, Napoleon is beleszólt; az olasz kormány tehát Fanti tábornokot küldte Bolognába vezérűl, mire Garibaldi lemondott és visszajött.

Toskánában a közigazgatás sokkal rendesebben folytattatott, mert Ricasoli állt ott az ügyek élén s a lakosság egyáltalában műveltebbb, mint bárhol máshol az olasz félszigeten. Mindez azalatt történt, hogy a franczia, olasz és osztrák diplomaták Zürichben a béke föltételeit stylusba szedték s kifejezések fölött vitatkoztak. A mint a béke alá volt írva, Cavour ismét elfogadta a miniszterelnöki állást, mert hátra volt még a nehezebb rész, az Emiliának és Toskánának hozzácsatolása a Sub-Alpin királysághoz, Savoyának pedig és Nizzának átengedése Francziaországnak. Mindez csak parlamentáris úton történhetett meg, nem is egyszerre, nehogy a zürichi béke, még mielőtt a ténta rajta megszáradott volna, máris haszontalan papirnak nyilvánuljon, másrészről pedig előre látható volt, hogy még Savoyának sincs nagy kedve arra, hogy Francziaországhoz csatoltassék, de Nizzának, mely nem is franczia, hanem olasz, elválása azon országtól, melyhez mindig tartozott, előre láthatóan nagy izgalmat fog előidézni, annál is inkább, minthogy Garibaldi, ki Nizzában született s anyavárosát semmi áron idegen kezekbe juttatni nem akarta, mindennap nagyobb népszerűségnek örvendett.

Ily bonyolódott belviszonyokban volt Olaszország, ily nagy kérdések voltak napirenden, midőn április első hetében Turinba érkeztem. Párisban Szarvady Nigrának, az olasz követnek mutatott be, ki sürgönyöket bízott rám, hogy azokat Turinban a külügyminiszteriumban adjam át, mit megérkezésemnél tüstént megtettem, s egy rövid kísérő levélben megkértem gróf Cavourt, legyen szíves értésemre adni, mily órában fogadhat. Másnapra két órára délután rendelt magához; levezettek dolgozószobájába, ott adtam neki át Kossuthnak következő levelét:

London, április 3. 1860.

Excellentiád! — Miután Bixio úr közölte velem Excellentiád engedelmét, hogy egy biztos, értelmes s a legnagyobb bizalomra érdemes férfiúnak megbízást adhassak Excellentiád személyéhez, ki képes legyen oly propositiókat elfogadni, minőket az események javasolhatnának s tiszteletteljes kérelmeimet Excellentiádnak előterjeszteni, ezen czélra jelen soraim átadóját, Pulszky Ferencz urat választottam, ki Magyarországban külügyi államtitkár volt, később kormányom ügynöke Angolországban, egy őszinte, discrét férfi, ki egész odaadással szolgálja az ügyet, mely annyira szívemen fekszik s egyike a legegyenesebb jellemű személyeknek, kikkel rendelkezem, ki legbensőbb bizalmamat bírja. Van szerencsém őt ezennel bemutatni s Excellentiádat megkérni, hogy őt szokott szívességgel fogadja. Fogadja Gróf úr mély tiszteletem, egész devotióm kifejezését. Maradok Excellentiádnak alázatos szolgája.

A gróf elolvasta a levelet, igen szívesen fogadott, megemlítette, hogy Kossuthot nagyra becsüli s általam mindig szívesen fogja venni tudósításait s mindjárt beereszkedett azon kérdésekbe, melyek engem idevezettek.

Politikai viszonyom Cavourhoz azon jelentéseimből világos, melyeket Kossuth, Iratainak második és harmadik kötetében közrebocsátott, melyeket tehát itt újra felhozni fölösleges volna. Cavour egyébiránt megjegyezte, hogy engemet inkább palotájában fogad, mint a miniszteriumban, öt órakor reggel mindig meg fogom találni. Egy későbbi alkalommal megmondta, hogy az esetre, ha nem fogadhatna az nap és sürgős volna a teendőm, keressem fel Farinit, a belügyminisztert, az ő meghitt barátját, ki hat óra tájban mindennap a nagy fasorban, a városon kívül egy órahosszat sétálni szokott; másnak ne szóljak missiómról.

Az olaszok, csakúgy mint az angolok, nem szeretnek korán fölkelni, de Cavour e részben kivételt képezett, ő mindennap hajnalban kelt föl, $^{3}/_{4}5$-re ott volt már a komornyikja, hogy őt megborotválja, s behozta neki a reggelit, ötkor fogadta mindazokat, kiket nappal hivatalosan alig fogadhatott, hat órakor behozták a postát, melyet Artom és Nigra, akkori titkárai előtte felbontottak, azután jött a tengerészügyi államtitkár; mert Cavour a külügyek mellett majd mindig más tárczát is kezelt. Kilencz órakor pont-

ban elhagyta palotáját, útban bement a czukrászhoz, hol a külföldi sajtó kitünőbb tagjai igen sokszor már várták, egy kis pohár likört ivott, néha beszélgetésbe eredt a tudósítókkal s a miniszteriumba sietett; onnét 11-kor a kamarába, mely rendesen három óra tájban zárta be ülését; öt óráig hol a királynál, hol a miniszteriumban dolgozott, ekkor elment ebédelni, s ha semmi rendkívüli esemény nem adta magát elő, többé hivatalos tárgyakkal nem foglalkozott, senkit sem fogadott s meghitt társaságban mulatott estig, hacsak vasúton ki nem ment Sant-Jába, jószágára, mely Turinhoz elég közel feküdött, hogy ott is megfordulhasson, a nélkül, hogy hivatalos munkáit elhanyagolja.

Fölkerestem tüstént Ihász barátomat, bemutattam a kamarának quæstorainál angol hírlap-tudósítói megbízásomat, kivettem jegyemet a reporterek karzatán, találkoztam Türrel s általa Frapollival, ki Farininak mutatott be. Ez eredetileg orvos volt, barátságos lábon állt az olasz Bonapartékkal, később száműzetésben élt, visszajött, Cavourhoz csatlakozott, s minthogy az Emiliában született, diktátornak állt be Bolognába, midőn Garibaldi azt megszállta s az maradt, míg a tartomány bekebelezése került napirendre; különben Garibaldival most is jobb viszonyban maradott, mint Cavour, kit ez Nizza tervezett átengedése miatt nyiltan hazaárulónak hirdetett.

Mintán az olasz nem oly rátartó, mint az angol s igen könnyen barátkozik idegennel, kevés nap alatt sok ismerőst szereztem, ezek közt különösen érdekelt a lombard Frapolli, ki régi időben az osztrák seregben tiszt volt, 48 után Párisban élt, a villafrancai egyezmény után Garibaldit az Emiliába kisérte, ott mint Farini hadügyminisztere szervezte a sereget, s Fantit, mint a katonai bureaucratismus megtestülését, egész lelkéből gyűlölte. Különben, mint minden olasz, pessimista nézetekkel el volt telve, a kormányt szidta, de azért mégis vele voksolt sokszor, s meg volt győződve, hogy Olaszországnak nem lehet monarchikus jövője; multja is történelmének minden fényesebb szakában köztársasági volt, jövője sem lehet egyéb.

Türr s Frapolli által Garibaldi barátaival ismerkedtem meg, kiket Cavour s a kormánypárt semmiképen sem szeretett, sokan közülök köztársaságiak voltak, mindnyájan forradalmárok, olyanok,

kiket a mamelukok hol veszedelmeseknek, hol bolondoknak szoktak kikiáltani, nagy részök számüzött római, nápolyi vagy sicziliai volt, mert ezek közt csak kevesen találkoztak, kik őszintén a kormányhoz csatlakoztak volna, mint például Poerio, kinek martyrságát annak idejében Gladstone írta volt le s ki most mint senátor Turinban élt, tiszteletreméltó, minden tekintetben correct egy öreg úr; és Lafarina, ki mint kitünő szónok s roppant munkaerő, Cavour által mindenütt felhasználtatott, s épen ezért nem volt népszerű elégedetlen honfitársai között.

II.

Cavour feladata igen kényes volt ezen időben. A milanói képviselők ott voltak ugyan az új parlamentben, Toskána és az Emilia annexiója napirendre jött, de Savoyát át kellett engedni a francziáknak, mi ellen egyébiránt az olaszoknak nem volt nagy kifogásuk. A savoyai képviselők közül csak az egy Chenal jelent meg Turinban, s ügyes franczia beszédben érzékenyen búcsúzott el a háztól, de azon határozat, hogy Nizzában azon kérdésre nézve történjék az általános szavazás, vajjon a lakók Olaszországhoz akarnak-e tartozni, vagy Francziaországhoz, fölingerelte a kedélyeket. Garibaldi e részben a legnagyobb szenvedélylyel kelt ki Cavour ellen s nem akart szülőföldének átengedésébe beleegyezni, melyet Robaudival együtt a kamarában képviselt; ő ebben egyenesen hazaárulást látott. Egyébiránt ő és pártja igen jól tudták, hogy Nizzának átengedése azon árhoz tartozott, melyen a franczia segedelem vásároltatott meg, s egy pillanatig sem kételkedhettek, hogy minden erőlködésök hasztalan, de azért mégis azt hitték, hogy a megátalkodott parlamenti harcz hazafi kötelesség. Figyelmök egyébiránt máshová is irányult.

Sziciliában újra kiütött a lázadás, a sziget lakói sohasem tudtak megbarátkozni azzal, hogy teljesen beolvasztattak a nápolyi királyságba; függetlenségöknek és autonomiájoknak emléke sokkal újabb volt, minthogy arról megfeledkezhettek volna, anyagi érdekeik sok tekintetben ellentétben álltak a nápolyi érdekekkel, s a Bourbon kormány, a mint azt egész Európa elismerte, annyira elmaradott a művelt nyugati közigazgatási rendszertől, hogy azt

csak a török basakormányhoz lehetett hasonlítani. Cavour, kinek figyelme Olaszország minden részeire kiterjedett, egyik meghitt fiatal külügyi tisztviselőjét Palermóba küldte volt farsangolni, hogy megtudja a népnek hangulatát; ez azonban körülbelül oly jelentéssel jött vissza, minőt Danielik és Kemény Zsigó Kossuthnak tettek, hogy t. i. mindenki elégedetlen, úr és paraszt, pap és kereskedő, az aristokratia és a polgárság, s csak azt várják, hogy az olasz kormány kezdje meg a háborút a nápolyi Bourbon ellen, akkor ők mindnyájan egy hanggal, egy lélekkel fölkelnek és segédkezet nyujtanak hazájok felszabadítására. Azt azonban, hogy ők kezdjék meg a fölkelést, ne várja tőlük senki; még újabb emlékezetben van báró Bentivenga szerencsétlen merénylete, melyért neki életével kellett bünhödnie. Míg azonban Cavour küldöttje az aristokratiánál bálozott, Mazzininak egyik tanítványa, Rosolino Pilo, egy nagy sicziliai családnak számüzött sarjadéka, szintén Palermóba ment, de nem kereste föl a palotákat, hanem munkásnak beállva a kikötőben, a halászok, dugárúsok és napszámosok közt izgatott, s az összeesküvés hálóját mindig szélesebbre szőtte, csakhogy a policzia is neszét vette, s midőn az összeesküvők a barátok kolostorában az előre kitüzött órában összegyültek s a templom harangja megadta a jelt a fölkelésre, a rendőrség készen állt, s rövid utczai harcz után elnyomta a lázadást. Egynéhányan elestek, egynéhányan elfogattak, Rosolino Pilo Corraóval, az ácscsal, a hegyekbe menekült a szegénylegények közé, s ott igyekezett szervezni nagyobb csapatot. A szigeten azonban nemcsak nápolyi katonák tanyáztak, hanem volt két ezred is, mely bajorokból és osztrákokból állott, kiket a király az Alpeseken túl toboroztatott össze. Ezek czirkáltak most a sziget belsejében és ámbár Rosolino Pilót és társait nem tudták elfogni, mégis azt lehetett jelenteni a királynak, hogy a lázadás tökéletesen el van fojtva s Siczilia mindenütt csendes. Ezt hirdették a hírlapok is, ezt felelte Cavour, midőn e kérdésre nézve interpellátió történt a képviselőházban, sőt mint komoly államférfi Sicziliát tökéletesen kihagyta minden combinatióból; voltak azonban Turinban is sicziliaiak, kik a honvágy egész szenvedélyével reményeket tápláltak hazájok felszabadítása iránt; voltak sokan számüzöttek, kik nem tudtak maguknak állandó politikai állást szerezni, s mindig készek voltak bármi kalandos

merényletre; voltak mazziniánusok, kiket Olaszország egységének eszményképe lelkesített, és Garibaldi személyes barátai, társai Montevideoból és Rómából; szóval egy egész serege a kétségbeesett, erélyes férfiaknak, kik életökkel nem sokat gondolva, azt szívesen koczkára tették, hogy egy nagy czélt érjenek el. Mindezek Garibaldi köré csoportosultak; voltak köztük régi katonák, mint Medici és Cosenz, hajóskapitányok, mint Bixio, papok, mint Sirtori, képviselők, ügyvédek, kereskedők, öregek és ifjak, szóval a legveszedelmesebb elemek egész Olaszországban, jóformán mindnyájan köztársaságiak, kik egyidőre elveik félretételével Olaszország egységének helyreállítására most a szárd királysággal szövetkeztek. Ezek titkon tanakodtak, kelljen-e a sicziliai felsült zendülés fennmaradt elemeire támaszkodva, megkísérteni a szerencsét s a fölkelést átvinni a déli tartományokba. A legnagyobb rész kivihetetlennek és kétségbeesettnek tartotta ezen kalandot, de sokan mégis hozzájárultak, midőn Garibaldi késznek nyilatkozott a vezérletet elfogadni. Lement tehát egyik barátjának villájába, Quartóba, Genua mellett, s ott szervezte titokban az expeditiót, de a titok leple még sem volt oly sűrű, hogy azon keresztül ne lehetett volna látni. A diplomatia nem tulajdonított ezen készületnek nagyobb fontosságot s azt tartotta, nem nagy kár, ha Garibaldi és desperatus követői egyszerre megsemmisíttetnek Sziciliában s Olaszország megmenekszik legveszedelmesebb elemeitől. Cavour tudta az egész ügyet, ámbár egyenes összeköttetésben nem állt vezetőivel, s nem is volt semmi kifogása, hogy a genuai arsenal raktárából ezer ócska puska adassék el s a merénylők kezébe kerüljön, sőt május első hetében el is utazott Turinból, nehogy a diplomaták alkalmatlankodhassanak neki kérdésekkel, midőn Garibaldi Rubattino két gőzhajóját elfoglalta s társaival elindult.

A miniszter csak több nap mulva került vissza s a nápolyi követnek kérdésére kijelentette, hogy az egész ügy a kormány beleegyezése nélkül történt s felelősségén kívül esik; ha azonban a nápolyi kormány bízhatik alattvalóinak hűségében és ragaszkodásában, akkor ezer ember azt nem fogja felforgatni; az erő sokkal kisebb, minthogy félelmes lehetne.

Két magyar vett részt Garibaldi ezen expeditiójában, Türr és Tüköri. Mindakettőnek nem sokára alkalma volt kitüntetni magát

s nagy szolgálatot tenni az olasz egységnek. A mint t. i. a nagy tengerre jutottak, észrevették, hogy fegyverök van ugyan, de puskaporuk nincs, most az egész merénylet sikere attól függött, hogy meg legyen az elégséges lőporkészlet. Garibaldi tehát a hajót Porto Telamonéba irányozta, hol Orbitello, egy kis erőd védte a kikötőt. Türr itt partra szállott, az erőd parancsnokát fölkereste s bejelentette, hogy Garibaldi egy kis sereggel itt van, titkosan kiküldve a kormány által a nápolyi királyságba, s minthogy azon utasítása van, hogy itt szerelje föl magát, kéri a várparancsnokot, szolgáltassa ki neki a szükséges lőport. A parancsnok megjegyezte, hogy erre semmi rendeletet sem kapott, ezt tehát nem teheti, de midőn Türr kimagyarázta neki, hogy a parancs valószinűleg elkésett, hogy Garibaldi jelenléte maga is garantiául szolgálhat, mikép az expeditió nem történhetett a kormány tudta nélkül, s hogy ennek sikere a meglepetéstől függ, mely lehetetlen, ha a hajó itten soká késik, a parancsnok csakugyan kiadta a lőport, sőt még négy hegyi ágyút is, melyek a szertárban álltak. Türr diplomata-ügyessége megszerezte Garibaldinak a siker lehetőségét.

III.

Néhány napig nem jött semmi hír az expeditióról, csak azt tudtuk, hogy a nápolyi hadihajók czirkálásra küldettek, Garibaldit, ha lehet, még a tengeren elfogni. Egyszerre megjött a hír, hogy az ezer hős, épen midőn a nápolyi flotta hajóikat utólérte, Marsalában, Sicziliában szerencsésen partra szállott minden veszteség nélkül. Az egyik hajót elsülyesztették ugyan a nápolyi ágyúgolyók, de már akkor, midőn kiürült, mert egy angol hajó, mely történetesen ott volt, úgy állította fel magát, hogy Garibaldi hajóját a nápolyiak tüzétől jó ideig megvédje.

Marsalában minden kapu be volt zárva, az emberek ijedséggel fogadták a kis sereget, kevesen csatlakoztak hozzá; látszott, hogy a lakók nem igen bíznak azoknak sikerében, kik a nápolyi hatalom megtörésére érkeztek közéjök. Alig is voltak kilenczszázan; ki gondolhatta volna, hogy ez is elég a nápolyi hatalom megtörésére? De az események ez egyszer Mazzininak adtak igazat. Nemsokára azt is megtudtuk, hogy Garibaldi Calata Fimi mellett találkozott a

nápolyi sereg egy részével Lando tábornok alatt, s hogy az összeütközés után a hegyekbe vonult vissza. Ez természetesen nápolyi tudósítás volt, de oly valószinűnek látszott, hogy mindenki elhitte.

Ezen időben Éber Nápolyban időzött, mint az angol Times levelezője. A mint híre terjedt, hogy Garibaldi Marsalánál partra szállt, a gőzhajón tüstént Messinába sietett, ott egy kis kocsit bérlett s Palermó felé hajtatott. Útban több helyütt találkozott fegyveresekkel, sicziliai önkéntesekkel, kik az olasz szabadsághősök megjelenésének hírére fölkerekedtek, hogy azokat fölkeressék. Éber ezeket összeszedte, s a mennyire lehetett, útközben organizálta s velök együtt épen akkor ért hajnalban Palermo közelébe, midőn Garibaldi kis serege szintén megjelent a főváros alatt, melyből a helyőrség legnagyobb része a Calata Fimi-i ütközet után csakugyan a hegyekbe csalatott egy kis garibaldinus csapat által, mely sicziliai önkéntesekkel erősödve, nagy lármával s puskalövésekkel a fővárostól a hegyekbe vonta el a nápolyi helyőrség főbb részét. Garibaldi érkezése Palermo alá egészen váratlan volt, s ő ezen körülményt ki akarván használni, tüstént megtámadta a várost. A magyar Tüköri vezette az előcsapatot s hősiesen esett el, midőn sikerűlt heves harczban a kaput elfoglalni s a városba behatolni. Utczáról utczára szorultak vissza a nápolyiak, este a város Garibaldi kezében volt, ellenei csak a kikötőt s erődöt tarthatták. Éber, miután egész nap maga is kitünő részt vett az ostromban, éjjel, az utcza kövezetén — mert a szabadító sereg nem mert a házakba elszéledni — megírta tüstént a tudósítást az angol újságnak, mely egyike volt legjobb, legsikerültebb czikkeinek, áthatva a küzdelem izgatottságától, a győzelem mámorától, csaknem szagolni lehetett rajta a puskapor füstjét. A nápolyi helyőrség most el volt zárva minden élelemtől, mert az egész sziget mindenütt fellázadt s kikergette a nápolyi katonákat, kik a palermói kikötőbe s erődbe vonultak vissza. Az angol hajók, melyek Palermo előtt horgonyoztak, előbb fegyvernyugvást eszközöltek ki Garibaldi s az ostromlott helyőrség közt, később egy conventiót, melynek következtéban a nápolyi haderő Messinába szállíttatott s Palermo erődje is Garibaldi kezébe kerűlt.

Ezen mesés siker meglepte az egész világot s kimutatta a

nápolyi kormány rothadt voltát. Genuában most egész nyiltan új expeditiót szerveztek Medici vezérlete alatt, de emberei nem viseltek vörös inget, hanem kéket; Cavour nyiltan támogatta őket, a fölszerelés sokkal tökéletesebb volt, mint az első csapaté; világosan látszott, hogy annak feladata nemcsak kiegészíteni azt, amit Garibaldi kezdett, de egyszersmind őt ellensúlyozni s befolyását megzsibbasztani. Az események azonban máskép fejlődtek ki. Medici szerencsésen szállott partra Sicziliában s Melazzónál csakugyan megtámadta a nápolyiakat, kik Bosco tábornok vezérlete alatt ez egyszer vitézül harczoltak s Medicit már is visszavonulásra kényszerítették, midőn Garibaldi és serege épen a döntő pillanatban megérkeztek s Boscót hátrálásra kényszerítették. Az egész sziget, a messinai erőd kivételével, Garibaldi kezébe került, ki a diktátori czímet vette föl, kormányt alkotott a nép nevében s Crispit nevezte ki prodiktátornak, ki most decretumaival szervezte a közigazgatást. Ez természetesen nem tetszhetett Cavournak, a ki Lafarinát, a tekintélyes sicziliai menekültet s jelenleg is képviselőt Turinban, azelőtt Garibaldinak barátját, leküldte Palermóba levéllel, melyben a diktátort felszólítja, hogy ő reá bizza a kormányt. Crispi azonban Lafarinát szívesen fogadta ugyan, mint régi képviselő társát, de midőn ez csakugyan megkövetelte, hogy a kormányzás neki adassék át, egész tisztességgel hajóra ültette s visszaküldte.

IV.

Nagy mozgás volt egész Felső-Olaszországban, minden nap jöttek önkéntesek, kik Sicziliába Garibaldihoz siettek. Bertani, az ismeretes köztársasági orvos, ki mint Garibaldi ügynöke, az önkéntesek szervezésével foglalkozott Genuában, nekem egy idő óta ismerősöm volt. Egy szép reggel a fiatal Paget jött hozzám, erdélyi barátomnak fia s elbeszélte, hogy apja őt Angolországba küldte nevelőintézetbe, s hogy most beállván a vakáczió, ő kirándulást akar tenni Olaszországba és Sicziliába. Ránéztem e szavakkal: «Szólj igazat, megszöktél s Garibaldihoz akarsz menni.» A fiú elpirult s mentegetőzni akart, de én folytattam, «ha Angolországból meg tudtál szökni s ide jönni, hiába fognálak itten vissza

akarni tartani ; ha már Sicziliába készülsz, adok legalább levelet Bertanihoz, hogy ne mint ismeretlen közlegény, hanem mint hadnagy folytathasd a kalandot» ; minek ő nagyon megörült, megköszönte szívességemet, átvette levelemet s tüstént Genuába sietett, hol épen készen állt a hajó, mely az önkénteseket magával vitte. Pagetet is, ki ajánlatomra tüstént megkapta a tiszti kinevezést. Harmad napra Bethlen ezredes jött hozzám adjutánsával Priulival. Együtt ebédeltünk, elbeszélte, hogy egész nap futkosott a hadügyminiszteriumtól a belügyhöz s vissza és ismét a rendőrség főnökéhez, mert levelet kapott Pagetéktől Erdélyben, hogy fiok eltünt Angolországból s bizonyosan Garibaldihoz akar menni, tartóztassák fel Turinban s küldjék vissza Erdélybe.

— Meg is tettem — így szólt — mind a szükséges lépéseket ; ha a fiú ide kerűl, mindjárt elhozzák hozzám, majd megleczkéztetem őt, hogy szüleit így megszomorítja, egy pár napig itt tartom, azután visszaküldjük haza.

— Későn jösz — volt a feleletem — mert tegnapelőtt jelentkezett nálam s most már tengeren van, a hol őt nem éritek többé utól, úgy látom, hogy a fiú életrevaló, nem árt neki ezen kaland.

A kis Paget csakugyan kitüntette magát a capuai csatánál ; ő vette el magyarjaival a nápolyi üteget s mint kapitány, érdemkereszttel mellén, ment vissza szüleihez. A hadjárat után megházasodott, de egy évvel egybekelése után meghalt. Kár érte, példánya s élőképe lehetett volna az erdélyi ifjuságnak.

Ez alatt az organizátió Észak-Olaszországban mindenütt előre ment az ujonnan felszabadult országokban s az Emilia hozzácsatoltatott az Alpesek alatti királysághoz, mely most az olasz királyság nevét vette föl. — Vasutak terveztettek mindenütt s az egyik iránt, Genuából kétfelől a tengerparton, — Kossuth is érdeklődött egy angol consortiummal. — Ezen ügyben is sokszor érintkeztem az olasz miniszterekkel, különösen Jacinival, a közlekedési miniszterrel ; igen derék hazafi volt, valódi gentleman, most kezdte tanulmányozni szakmáját. Egyszer Londonba is visszamentem, hogy szóval jelentsem a nehézségeket, de az egész terv nemsokára mégis dugába dőlt.

Nyár volt, családom is elhagyta a régen megszokott Angolországot s Olaszországba jött hozzám. Eléje mentem feleségemnek

Susáig s vártam a gyorskocsit, mely kedveseimet a Mont-Cenisen áthozza, mert a tunnel nem volt akkor még kifúrva. Nagy csodálkozásomra itt találtam Teleki Sándort is.

— Mit csinálsz itt barátom? — szólítám meg.

— Sicziliába készülök Garibaldihoz, — volt a felelet.

— Mi közöd Sicziliához? ez nem magyar ügy, vénebb is vagy már, és semmi szükséged, hogy irhádat ott tegyed ki a golyóknak.

— Barátom, — felelt Sándor tréfásan, — mikor ez az egyetlen ország Európában, hol nincs sem hitelezőm, sem elhagyott szeretőm.

Turinban nyaralót vettem ki a város szomszédságában, elhanyagolt egy villa volt az, de azért elég jól tudtuk magunkat abban berendezni; nagy kert tartozott hozzá, melyben régi római sarkophagok és mellszobrok a mult század rokoko-emlékeivel együtt meglehetősen elmohosodva álltak; látszott, hogy ez ötven-hatvan év előtt valami gazdag háznak lehetett mulatóhelye, mely azóta olasz gondatlanság által pusztulásnak indult. Itt töltöttük a nyarat; én mindennap bementem a városba elvégezni dolgaimat hol a miniszterekkel, hol a kamarában, megírtam jelentéseimet Kossuthhoz, tudósításaimat a Daily Newsnak, eljártam sokszor a galeriába s a muzeumba, s az estét családom körében töltöttem.

V.

Nehéz fogalmat adni azon izgatottságról, mely ez időben Olaszországban uralkodott. Míg Turin régi nyugodt typusát külsőleg megtartotta, Genuában mindenütt észre lehetett venni a forradalmi légkört. Bertani igazgatta a mozgalmat, mindenünnen érkeztek önkéntesek, kik Garibaldihoz siettek, a vörös inget fölvették, fegyverkeztek s a gőzhajókkal hol egyenkint, hol nagyobb csapatokban egymásután Sicziliába indultak, pedig a szárd és nápolyi kormány közt nem szünt meg a rendes, békés viszony, mert a diplomatikai felfogás szerint Garibaldi mint magánember viselt háborút a nápolyi Bourbonnal; Sziczilia diktárora volt s mint ilyen törvényes rendeleteket bocsátott ki, hivatalnokokat nevezett ki s mozdított el, kölcsönöket kötött, adókat szedett, vasútengedélyeket adott, szóval uralkodó hatalma senki által nem vonatott kétségbe. Nápolyban is hozzászoktak már a kormánykörökben azon eszméhez, hogy Sziczilia

elveszett, de remélték, hogy Garibaldinak átszállását a szárazföldre meg tudják akadályozni, sőt hogy Európa nem is fogja engedni a savoyai ház hatalmának ily rögtöni gyarapodását s az európai egyensúly megbontását, mely az egységes Olaszország megalapítása által eszközöltetnék. Úgy látszik, hogy Turinban csakugyan tétettek ily értelemben diplomatikai lépések is, mert Victor Emanuel, kit Garibaldi Sicziliában mindenütt az egységes Olaszország királyának kiáltatott ki, maga írt sajátkezű levelet a győzelmes hősnek, melyben felszólítja, hogy megelégedvén eddigi győzelmével, tartózkodjék átmenni az olasz szárazföldre; mire Garibaldi felelt: hogy a királynak mindig híve s parancsainak mindenben engedelmeskedni kész, ezen egyet kivéve, mert ilyen engedetlenséggel a hazának és Olaszország egységének tartozik.

A feladat nem volt könnyű. A fáróban nápolyi hajók czirkáltak, Garibaldinak nem volt több hajója egy-két szállító gőzösnél; csónakokon átvetett ugyan egy pár száz vörös-ingest Calabriába, ezek azonban semmire sem tudtak menni s a hegyekbe vonultak vissza, mert nem a vörös ing, nem is az olasz egység eszméje, hanem csak Garibaldi személyisége villanyozta fel a népeket s töltötte el őket a siker biztosságának eszméjével; jelenléte nélkül nem mertek fölkelni a nápolyi helyőrség ellen; a babonás nép száz meg száz regét és csodát kötött nevéhez; voltak, kik megesküdtek, hogy maguk látták, miként semmi golyó nem fogja, s hogy a milazzói csatában csak úgy tuczatonkint rázta ki köpenyéből a golyókat. Ő volt a nép szemében Sz. Rozáliának, a sziget védszentjének fia, ki boldogságot terjeszt, a szegény nép bajait ismeri és rajtok segíteni fog. De a vagyonos osztályok sem ijedtek meg tőle, s midőn a sereg eltartására pénzre volt szükség s találkoztak angol bankárok, kik, bízva az eddigi sikerben, készeknek nyilatkoztak államkölcsönt kötni, habár alacsony kibocsátási árral: a sicziliai aristokratia ezt nem engedte s maga írta alá a szükséges milliomokat al pari. Nem tudta még, hogy a szabadság, a parlamentáris kormány s a nagy eszmék keresztülvitele mind drága egy portéka, mely az ország hitelét olyannyira igénybe veszi, hogy papirjai nem maradhatnak al parin.

A külföld fel volt villanyozva Garibaldi sikere által, de a diplomaták semmiképen sem tudtak megérteni ily állapotot, mely a rendes kormányok s államférfiak combinatióin kívül működik,

s hol nem lehet látni a hatalmat, mely a mozgalmat korlátozza. Ezalatt Nizzában megtörtént a plebiscit, a nélkül, hogy nagy figyelmet keltett volna. Egyik ismerősöm elbeszélte nekünk, hogy az oroszok ottan mind Francziaország mellett izgattak, az angol vendégek pedig Olaszország mellett, s hogy a nizzaiak maguk nem sokat gondoltak sem a francziával, sem az olaszszal, hanem inkább azzal, miként nyúzhatják meg legjobban akár az oroszokat, akár az angolokat. Azt azonban még sem szerették, hogy mindjárt a szavazás eredményének kihirdetése után ott termettek a franczia tisztviselők, s velök egy sereg mázoló, kik nemcsak minden olasz feliratot az utczákon s középületeken francziával váltottak fel, hanem a nélkül, hogy a kereskedők s iparosok engedelmét vagy beleegyezését kérték volna ki, minden olasz czímtáblát hivatalból befestettek s fütyörészve franczia czímeket pingáltak helyökbe. A francziák jobban értik civilizátori szerepöket, mint mi.

A határ szabályozása egyébiránt a kormánypártnak sem tetszett; sem ethnographiai, sem stratégiai elvek nem döntöttek itt, csak arra volt tekintet, hogy a király vadászterülete, hol a zergék közt még a ritka sziklabakok is fordulnak elő, teljes épségében maradjon meg Olaszországnak.

MEGHASONLÁS KÖZTEM S KOSSUTH KÖZT.

I.

Amint Garibaldi Reggiótól felfelé Nápolyig semmi ellentállásra sem talált s győzelme csaknem biztosnak látszott, Cavour is roppant tevékenységet fejtett ki, hogy a siker ne legyen kizárólag Garibaldié. Azon terv nem sikerűlt ugyan, hogy Victor Emanuel s az olasz egység érdekében a vörös-ingesek megjelenése előtt is zendülés törjön ki Nápolyban, mely az olasz sereg rögtöni beavatkozását vonná maga után, mert mindenki utálta ugyan a fennálló kormányt, de szükségtelennek tartotta idő előtt kétes harczot megkezdeni, midőn Garibaldi megjelenése úgy is csak napok kérdése lehetett. Midőn végre a vörös-inges sereg Nápolyt is kardcsapás nélkül elfoglalta, a turini kormánylapok tele voltak rémséges hírekkel, hogy Mazzini szervezi Garibaldi kormányát, hogy Louis Blanc is ott van már Nápolyban és socialista terveit életbe akarja léptetni, hogy Ledru-Rollin odakészűl, szóval, hogy Nápoly egy politikai pandemoniummá válik s a rendbontók ott mind összegyűlnek és fel fogják forgatni mind a fennálló institutiókat. Ezeknek megmentése európai szükségesség s a közrend fentartásának érdekében a királynak magának kötelessége a sereg élén oda menni s tekintélyével helyreállítani a megbomlott rendet, hogy Európát egy társadalmi forradalomtól mentse meg. Ezen ürügy alatt tört be Cialdini a markákba, Szent-Mihály napján megverte La Moricièret Castelfidardónál, elfoglalta Umbriát s lejött a nápolyi határig, hol a király Garibaldival találkozott s tőle formailag is átvette az országot. Ugyanazon időben Cavour tudatta velem, hogy Kossuthtal s a magyar nemzeti igazgatósággal személyesen is értekezni kiván. Kossuth,

Teleki, Klapka megjöttek tehát Turinba s megbeszélték Cavourral a terveket, melyek szerint a jövő tavaszszal megkezdődik ismét a háború Ausztriával; Klapka Bukarestbe megy s az ottani magyarokból szervez sereget, melynek fölfegyverkezésére Cavour a genuai arsenálból Galatzba küldi a fegyvereket; Belgrádban Ludvigh elő fogja késziteni a talajt, hogy annak idejében Türr működhessék ottan, ki most a déli seregnél tettleges szolgálatban volt; Garibaldi pedig és Kossuth Dalmatia valamelyik pontján kötnek ki s nyomulnak Magyarország felé. Ezen tervnek sarkpontja természetesen az volt, hogy Napoleon megújitja tavaszszal az osztrák háborút. Kossuth maga visszament még egyszer Angolországba feleségével, leányát Vilmát, ki folyvást gyengélkedett, nálunk hagyta Turinban, hogy az enyhébb éghajlat alatt erősödjék meg.

Kezdetben minden jól indult meg, jó hírek érkeztek mindenünnen; de csakhamar következtek be a csapások. Ludvigh nagy reményekkel ment Belgrádba; Klapka már a mult évek óta jó viszonyban ált Couza herczeggel; most épen akkor érkezett Bukarestbe, midőn a hajók a Szulina-torkolatba jöttek a fegyverekkel, melyeket a megbeszélt terv szerint mint olasz árúczikkeket kellett volna becsempészni, csakhogy azokat minden elővigyázat nélkül küldték el a genuai arsenálból, a ládákon rajta volt az arsenál jelvénye, dobszóval akartak nyulat fogni. Galatzban tehát a genuai rövidárúk gyanút ébresztettek s lefoglaltattak s midőn Klapka e miatt panaszkodott, Couza avval mentegette magát, hogy a fegyverküldés oly nyilvánosan történt, mikép az angol követnek is tudomására jött Konstantinápolyban s lehetetlen volt ezt Galatzban ignorálni.

Épen midőn ezen rossz hírt vettem, Cavour hivatott. Rossz kedvű volt, megtámadott, hogy ügyetlenűl viszszük dolgainkat, minek következtében a fegyvereket elkobozták; most arról kell gondoskodni, miként lehessen a küldést más valakire, Garibaldira vagy Türre hárítani, nehogy a kormány compromittáltassék. Midőn mentségűl felhoztam a genuai fegyvertárnak vigyázatlan eljárását, mely szerint a fegyverek nappal szállíttattak hajóra, úgy hogy azt minden ember megtudhatta, félbeszakított s tudtomra adta, hogy nemcsak ezért hivatott, hanem főleg, hogy tudassa velünk, miszerint Napoleon felhagyott azon tervekkel, melyeket két hónap előtt jóváhagyott, hogy tehát tavaszszal nem lesz háború s mind az, mit

jelenleg előkészítettünk, legjobb esetben is hosszabb időre elnapoltatik. Megdöbbentem, felfogtam ezen közleménynek végzetes horderejét s megírtam tüstént Kossuthnak körülményes jelentésemet; de ez, amint látszik, máskép fogta fel a dolgot, nagy súlyt fektetett a gróf neheztelésére s a fegyverek veszte érzékenyen érintette, de jelentésem második részét nem tartotta oly komolynak mint én, s írt egy hosszú levelet, melynek legnagyobb részét, ezt is két helyen, egymástól elválasztva, Iratainak III. kötetében 219—222. és 513—517. lapon közzéteszi, bebizonyítva, hogy az olasz érdek múlhatatlanúl megkívánja a háborúnak tavaszszal történendő megkezdését. Amint e levelet vettem, elmentem mindjárt a miniszterhez, megbeszéltem vele az utasításnak első részében foglalt kivánságokat s megmondtam végre, hogy itt van még Kossuthnak egy hosszú értekezése, melyben nézeteit kifejti, hogy a háborút múlhatatlanúl meg kell kezdeni tavaszszal; kivánja-e a miniszter, hogy ezt egész kiterjedésében adjam elő. Cavour mosolygott, kiméljem meg, úgymond, sok a dolga, írjam meg Kossuthnak, hogy mindezt ne neki, hanem a császárnak adja tudtára s capacitálja, ha lehetséges, hiszen senki sem fogna ennek a sikernek jobban örűlni mint ő (Cavour). A Tuileriák döntenek itten, nem pedig Turin; ha Napoleon nem akarja a háborút, Victor Emanuel nem kezdheti meg, s elmondta még egyszer mindazon okokat, melyek Olaszországnak lehetetlenné teszik, hogy tavaszszal háborút kezdjen Francziaország nélkül.

Megilletődve távoztam; láttam, hogy reményeink szétfoszlanak; világos volt előttem, hogy az olasz egység eszméjének oly gyors, gyakorlati kifejlése, mely három év alatt a régi szárdiniai királyság területét megtízszerezte, aggodalmat gerjeszt Napoleonban; mert ő is tudja, hogy a nemzetek háladatossága mulékony s nem is látja át, miért kellene neki franczia vért azon czélból áldozni fel, hogy Olaszország Velencze elnyerése által annyira erősödjék, miszerint Francziaországra többé semmi szüksége ne legyen. Sőt miután Umbriának s a markáknak elfoglalása a pápát világi uralmának teljes vesztével fenyegeti: nem kételkedtem, hogy Napoleon ennek védelmére kél s e miatt előbb-utóbb meg fog hasonlani Olaszországgal, mert a francziák többségének katholikus érzülete kötelességévé teszi, hogy mint a pápa védője lépjen fel s ne engedje az olasz királyságnak bejutását Rómába.

II.

Bajaink napról napra szaporodtak ; Kossuth tudta, hogy legjobb esetben is, ha Magyarországba be tudnánk hatolni, pénzre lesz szükség ; az igazgatóság tehát az olasz kormány tudtával s megigért és részben megadott költségén magyar papirpénzt készíttetett Angolországban a három igazgató aláírásával. Az egész készlet Genuába s onnét Anconába volt szállítandó. Az osztrák követség Londonban ennek is nyomára jött s pert kezdett Kossuth ellen. A bankók lefoglaltattak s megkezdődött a törvénykezési zaklatás. Toulmin Smith barátunk jogtudománya s önzetlen buzgósága megkönnyítette ugyan Kossuthnak kellemetlen állását, de ezen ügy mégis folyvást zaklatta őt s még most is, húsz év után, oly jelentékenységet tulajdonít neki, hogy a pénzjegypernek 140 lapot szentel Irataiban. Mindehhez járult még, hogy Magyarországból folyvást követeltek pénzt az úgynevezett organisatio fentartására. Az olasz kormány ki is fizetett egyszer 100,000 frankot kezemhez, melyeket gróf K. Gyula, ki akkor anyját látogatta meg Olaszországban, átvett tőlem és 100,000 szivarról adott nyugtát. A bukaresti és belgrádi missióra is meg lett a szükséges költség, de mindez nem volt elég ; Kossuth ismételve meghagyta nekem, hogy kérjek pénzt Cavourtól. Én deczember 22-én megírtam, hogy a jelen körülmények közt utasításom ezen pontját előadni nem tartottam czélszerűnek, annál inkább, mert a kérelem nem volt határozottan formulázva s a mennyiséget nem említette s mivel Klapkát úgy is mindennap várom, kinek az egész financziális kérdést új basison kell elrendeznie ; mert úgy értesültem, hogy miután Ceruttit, nem tudom miért, Perzsiába küldték, az eredetileg nekünk szánt pénz a bukaresti kudarcz után a perzsa missióra fordíttatik. Megjegyeztem még, hogy ha e részben hibát követtem volna el, szabatos utasítást kérek.

III.

Kossuth nem tudott beleszokni azon eszmébe, hogy reményei épen azon pillanatban, midőn teljesülésökhöz oly közel állani látszottak, egyszerre füstbe menjenek. Nézeteink itt kezdtek eltérni először. Én már ez időben tisztán láttam át, hogy a franczia

császárral való szövetségünknek további lehetősége megszünt s minthogy Cavour tervei a franczia segély alapjára vannak fektetve, nekünk ő reá többé komolyan számolni nem lehet; maradhat ugyan s maradni fog jó viszonyban Kossuthtal s a magyar száműzöttekkel, kik iránt mindig rokonszenvvel és fejeik iránt tisztelettel viselkedett, de politikájában nem tekintheti őket többé tényezőkűl. Nézetem szerint tehát itt más választás nem lehetett többé, mint vagy Garibaldival szövetkezve, egy még kétségbeesettebb expeditióval, mint a sicziliai, a dalmát partokról, Horvátországon keresztül, Magyarországba hatolni, ami a lehetetlenséggel határos, még akkor is, ha igazak Kossuth magyarországi ágenseinek jelentései az átalános organisatióról: vagy pedig Deák politikáját felkarolni s a kiegyezésben keresni Magyarország jövőjének biztosítását, s a jelen tarthatatlan állapotoknak némi javulását. Ily szellemben írtam Kossuthnak is, ki ez időben még egy más közbejött esemény által roppantúl fel volt izgatva. Teleki László t. i. álnév alatt Drezdában időzött, hogy néhány magyarországi kedves hozzátartozandóival találkozhassék. Visszajövetele Párisba minden pillanatban várható lévén, ő azon fordulatról, mely időközben beállott, nem lett tudósítva, s arról meg volt győződve, hogy a régi terv fennáll s hogy tavaszszal a franczia háború s a betörés Magyarországba három oldalról mindenesetre be fog következni. Személyisége azonban sokkal feltünőbb volt, mint hogy gyanút nem gerjesztett volna Drezdában. A szász miniszter tekintettel volt ugyan iránta s tudatta vele másod kézen, távozzék tüstént, különben elfogatik. Ő azonban nem hallgatott ezen intésre, bizott angol útlevelében, mely nem az ő nevére, hanem azon névre szólt, mely alatt utazott s nagyon csodálkozott, midőn őt másnap reggel csakugyan elfogták s Bécsbe vitték. Itt épen régi barátja s atyafia, báró Vay Miklós volt a magyar kanczellár, aki őt, anélkül hogy gyanította volna, a Burgba vitette a felség elé. Ez neki nagylelkűen megadta szabadságát, azon egy feltétel alatt, hogy külföldi összeköttetéseit végkép megszakítottaknak fogja tartani s a politikába nem avatkozik. Teleki ezen váratlan fordulatra beleegyezett abba, hogy ideiglenesen távol marad a politikától s Magyarországba ment, hol megjelenését politikai tüntésekre kezdték felhasználni. Kossuth mindezeknek hallatára roppantúl felháborodott, s az első benyomások alatt e következő levelet írta nekem:

London, jan. 3. 1861.

Kedves Barátom!

Teleki!! — — — — irtózatos, ha igaz. Lelkem fellázad a hit ellen.

Jósikának azt írtam, minek másolatát iderekesztem.

De újra mondom, lelkem revoltál a hit ellen. Nem akarok a gondolattól megválni, hogy Metternich hazudott Thouvenelnek.

Akármint legyen, menj el a gróf hoz, mondd el neki, minő irtózatos impressiót tett a dolognak még csak lehetsége is reám — szégyellem magam Isten és világ előtt mint magyar s mint ember. — Nem csodálkoznám — többet mondok, rossz néven sem venném, ha a gróf többé szóba sem állana velünk. Mindenesetre, mielőtt valami lépéshez nyúlnék, akarom tudni, vajjon a dolog (feltéve, hogy igaz) nem ingatta-e meg a gróf bizalmát akár nemzetünk, akár magunk iránt.

Még ha igaz volna is (mi csak úgy lehet az, ha T. L. momentán megtébolyodott), nyugtasd meg a grófot, hogy indiscretiótól tőle semmi esetre nem tarthat.

Most érkezett decz. 31-kei leveledre csak annyit, hogy mind szép azt mondani: «reánk is kerűl a sor, csak várjunk s lehetetlenséget ne kivánjunk.» — Erre nem ad a nemzet semmit. — Terv, positiv terv kell s positiv basis. Puszta szavakkal nem mégy nemzetünkkel semmire. — Én fatalis geographiai helyzetünknél fogva más tervet, melyre a nemzet építhessen, nem tudok, mint a melyet közlöttem. A gróf azt mondja «lehetetlen». Hát mondjon más rationabilis tervet — de *tervet*, de *mondjon*. Testetlen biztatásokra a nemzet nem ad semmit. *Én sem.* S egy dologra szavamat adom: valamint taval a hatalmas császárnak nem engedtem hazánkat diversiókba sodortatni, úgy azt most sem fogom engedni. — sőt *megakadályozom.*! — Azért tervet, alapot, positivumot kérek, — vagy legyen vége mindennek.

Clara pacta boni amici . . Igy beszélj vele.

A legióra nézve vidd ki, hogy a nápolyi helytartóságtól legyen függésben, s ne a szerencsétlen Fantitól, ki szigetekre akarná deportáltatni a legiót.

Barátod Kossuth.

Ehhez a következő levél másolata volt csatolva:

Jósika Miklósnak. London, jan. 3. 1861.

Kedves barátom!

Azon ponton vagyok, hogy még e szót is «ember» megátkozzam s hogy szégyeneljem magamat a napvilág előtt, mivelhogy embernek születtem én is.

Tudod, mit hozott tegnap a telegraph T. L. elfogatási drámájának denouementja iránt. — Nőm s gyermekeim halálsápadtan rohantak fel a lappal szobámba; de halálsápadtan bár, azt kiálták mindnyájan: «rágalom! borzasztó szemtelen rágalom! árulás volna a haza, az emberiség iránt ilyesmit csak egy perczig is lehetségesnek hinni Teleki Lászlóról», ő róla, kit én a tántoríthatatlan elvhűség, szilárd jellem s lovagias becsület megtestesült mintája gyanánt szoktam követésűl felmutatni fiaimnak.

Sürgettek nőm, fiaim, szólaljak fel tüstént a lapokban s nyilatkoztassam rút koholmánynak, rágalomnak az egész hírt.

Olvastam, meghült bennem a vér s lelkem égető indignatiójában már-már tollat ragadtam, szavakba önteni lelkemnek s nőm, fiaim lelkének megtörhetetlen hitét. A hideg ész várásra intett.

Ma közöltetik velem Thouvenel egy levele január 1-jéről *eredetiben*, s benne e sorok:

«Jelentem Önnek gróf Teleki szabad lábra való bocsátását. Az osztrák császár maga elé hozatta s neki körülbelől ezeket mondta: Ön 1848 óta conspirál ellenem; tudom mit forral ellenem, mind a mellett megkegyelmezek Önnek. Ön gentleman, csak annyit igérjen nekem, hogy megszakítja összeköttetéseit a külfölddel s Ön szabad. — Tudósítóm szavai szerint Teleki mélyen meghatva a császár szavai által, nemcsak megigérte a mit tőle követeltek, de ki is nyilatkoztatta, hogy jövőben hű alattvaló lesz, megmaradván «jó magyarnak».

Hiszed-e te ezt?

Bennem a lélek fellázad csak a gondolatra is. Nem hiszem, nem akarom hinni; megverekedném a pokolbeli ördöggel is e hitemért.

S ha mégis a lehetetlenség valósulna, úgy mi maradna fel egyéb szétzúzott lelkemnek, mint átok s kétségbeesés az emberiség felett.

Sok fájdalmat, nagyobbat, mint minek jellemzésére szó van — éreztem az életben. A legnagyobb volt az, melyet éreztem, midőn

külerőszak s árulás szirtjén hazám szabadsághajója megtörött. De midőn zokogva hulltam le hazám határára, földje porára nyomva búcsúcsókomat, erőt adott fölemelkedni az érzet, hogy leszünk egy maroknyi, hontalan nép, kik tanúságot teszünk népünk jelleméről Isten és világ előtt; kik feltartjuk inség, veszély, nyomorúság közt a magyar becsületet szeplőtlenűl; kik hitet, bizalmat, becsülést ébresztünk nemzetünk iránt, míg a magból, mit elvetünk, s a sarjból, mit hű kezekkel ápolandottunk, a honszabadság élőfája — bár hamvaink felett — újból felvirúl.

Azon irtózatos fájdalom súlya alatt még csak hazám felett sem estem kétségbe.

Ha az, mit Thouvenel ír, igaznak bizonyodném be — nemcsak a haza, de az emberiség felett is kétségbe esem.

E sebét lelkemen nincs ir, mely meggyógyíthatná.

Ha e hír valósul, úgy minden összeköttetéseinknek vége van s pedig gyalázattal van vége — gyaníthatod. — Hogyan bízzanak bennünk; hogyan építsenek nagy terveket nemzetünk jellemére; hogyan ne higyjék, hogy e nemzet elhagyja szövetségeseit s kialkuszik az osztrákkal, ha még egy Teleki Lászlónak!! egy Teleki Lászlónak!! is elég volt egy pár nyomorú szó a császár ajkairól, hogy kezébe alattvalói hűséget fogadjon!!

Isten óvja meg szegény fejemet a tébolyodástól.

Választó ponton állok.

Ha nem igaz a szörnyű hír, siessen Teleki azt nemcsak szóval, de tettel is megczáfolni.

A czáfolatnak, hogy az irántunk, a nemzet iránt megroncsolt hitet s bizalmat helyreállítsa, csak egy módja van: «kijönni».

Isten vigasztaljon . . . Engem ő sem vigasztalhat . . semmi sem vigasztalhat, csak a czáfolat.

Barátod.

Most veszem leveledet. Nem tehetek róla, az én lelkemben is van egy hang, mely hangosan kiáltja: «nem igaz! lehetetlen!» Metternich hazudott Thouvenelnek, hogy T. L. jellemét s a mi irántunki hitet aláássa.

IV.

Mindezen események engemet is felizgattak, én is ideges voltam, amint az a következő levelemből kitetszik. Ennek azonban csak fogalmazványát birom, nem másolatát, úgy emlékezem, hogy itt-ott megváltoztattam egy-két kifejezést a leirásnál.

7. Via Burdin San Salvario. Turin, január 8-án 1861.

Kedves Barátom Kormányzóm!

Azért, hogy gróf Teleki László, ki nyolcz évig visszavonúlt tőled s 59-ben csak azért közeledett ismét, mivel nélküled semmire sem tudott menni — a császár jelenléte által megzavarodva, magát politikailag megölte, azért én sem a haza, sem az emberiség iránti bizalmamat el nem vesztem. Elhagyott, úgy mint gróf E., mint gróf C., mint gróf A. Te bíztál benne, én hidegségemet iránta csak nehezen tudtam titkolni; emlékezel találkozásunkra házadnál. Te csalódtál benne, amint több egyéniségekben csalódtál, felejtsük el. Azon hatást azonban nem felejthetjük el, melyet politikai öngyilkossága tett. Az igazgatóság hitelén mind a külföld, mind a magyarok előtt oly csorbát ütött, melyet helyrehozni lehetetlen: mert hogy hihetnek ezentúl szavainknak, hogy bízzanak előadásainkban, például az organisatióra nézve, midőn látják és ismételve látják, hogy akár magán, akár közdolgainkban bizalmunkat érdemetlenekre pazaroljuk. Hitelünk csökkent, állásom háromszor egymásután megingatva, csaknem tarthatatlanná vált. Bocsásd meg tehát, ha ily komoly körűlmények közt komolyan szólok hozzád, mint barát s mint hazafi, s kivánom, hogy a helyzet szabatosan constatiroztassék, minden későbbi félreértés eltávoztatására.

Lássuk előbb, mi az állás itt Turinban. A gróf nem akarja a háborút tavaszszal; hiszi, hogy Olaszország nem elég erős forradalmi eszközök nélkül megmérkőzni az osztrákkal: továbbá a franczia politikához van kötve s a császár engedelme nélkül nem tesz semmit. Irántunk nincs bizodalma, restelli összeköttetéseinket Crosskeyval; haragszik, hogy a fejedelemségekben compromittáltatott, midőn Kl. szavai szerint azt hitte, hogy mindent előre elrendeztünk; Teleki árulása boszantja. Nem hisz annak, amit mondunk. Ötöd napja, hogy tudja kivánságomat, tőle direct feleletet

kapni azon eszközökre nézve, melyek az organisatio fentartására szükségesek, minden nap magához rendel, s nem találhat öt perczet a feleletre; pedig tudom, hogy tegnap egy fiatal embernek, ismerősömnek számára, kinek politikai dolgai csekélyszerűek, egy egész órát tudott találni s mindenféléről beszélni, még Vilma egészségéről is. Ellenségeskedését Garibaldi ellen semmikép sem titkolja. A gróf azonban nem mindenható többé, az utolsó hetek erősen megrontották állását, a nápolyi kudarcz rehabilitálta Garibaldit s nagy a kérdés, vajon a választások nem adnak-e többséget a caprerai hősnek, kinek prestigeje nőttön nő. A gróf könnyen megbukhatik, s mi kirekesztőleg támaszkodunk reá s azon rendes seregre, melyet ő nem adhat.

Garibaldi ellenben nagyhatalommá nőtt. Márcziusban mindenesetre elhagyja szigetét s ha Olaszországot beutazza, sereget tapos a földből minden lépténél. s vagy magával ragadja Cavourt, vagy feldönti. A háború az ő kezében van, nem a császáréban, nem a grófében, s mi vele nem vagyunk egyetértésben, sőt ellenségével s kizárólag ellenségével tartunk. Neve nem olasz többé, hanem európai, s ha ő, amit nem tudok, ki akar szállani a dalmát partokon, ha neki a kikötés sikerűl, ha önkénteseivel az első csatát meg találja nyerni: akkor, valljuk be őszintén, még a te szavad is elhangzik a győzedelmes fegyvercsörgés közt s Magyarország avval megyen, ki tesz, nem avval, ki akadályoz. Ha pedig nem sikerűl az expeditió, azok, kik őt követték, vérökkel fogják fizetni bátorságuk árát, mielőtt a haza fölkelhetett volna. Magyarország egy könnyet fog szentelni emléköknek, de szerencsétlenségbe nem keveredik, mert hosszú az út s nem magyar földön vezet keresztül, mely a tengertől a Dráva vizéig terjed. — Mondjuk ki bátran: a magyar nem mozdúl, mielőtt egy barátságos sereg, akár önkéntesekből, akár rendes katonákból álljon, a Dráva partjain nem jelent meg; ha pedig ott van a baráti kéz, meg fogja azt ragadni, bárki intésének ellenére is. Te pedig ily körülmények közt nem fogad akadályozni a nemzet felkelését. Kossuth Lajos nem tehet semmi szolgálatot Ferencz Józsefnek, még akaratlanúl sem.

Ami a magyar ügyeket illeti, azok nem az organisatió fejeitől, hanem Deák Ferencztől veszik irányukat. — Mióta egynéhány név az előbbiek közűl tudomásomra jutott, nem bízom bennök. Ellen-

ségeidet láttam ottan, gyanús egyéniségeket, könnyelműeket vagy olyanokat, kiknek szilárdsága nem állta még ki a tűzpróbát. — Teleki állt velök összeköttetésben, az ő esete rosszúl kezeskedik jellemökért. Ha az országgyűlés rövid idő alatt csakugyan összejő, ha a diplomatia a háborút elhalasztja, ha te, amint ismételve írod, megakadályozod Garibaldit, hogy hazánkba diversiót csináljon, akkor kibékűl a magyar az osztrákkal, erről meg lehetsz győződve. Akkor Vay, akkor Deák Ferencz fogják elintézni nemzetünk jövőjét, mindaddig, míg a bécsi cabinet nem érzi magát elég erősnek, hogy az adott concessiókat visszavegye. — Semmi egyéb, csak egy Garibaldi-féle kétséges és kétségbeeső expeditió segíthet az ily kimenetelen! Te pedig ezt váltig ellenzed.

Igaz, hogy kivánod az értekezést a hőssel; vele azonban értekezni nem lehet, anélkül, hogy az ember Cavourral törjön. Garibaldi vagy Cavour — ez a választásunk; vagyis inkább Garibaldi vagy Deák; mert ha Cavourral tartunk, semlegességre kárhoztattuk magunkat, megszűntünk hatni a hazára.

Midőn ily választó ponton állunk, természetesen nem lehet figyelni személyes ingerültségre s oly csekélységekre, vajon jelentésem stylje a hivatalos courtoisie minden igényeinek megfelel-e vagy nem. Én styllel nem szoktam gondolni annyit, mint gróf Teleki László; felhatalmazva éreztem magamat egy *feltételes* utasítást, mely egy régi, velem közlött, hanem nem nekem írt levélre hivatkozik, félre tenni, látván, hogy a felelet azon pillanatban nem lehet kedvező. Te ezért leczkéztél engemet s azt írod, hogy «mit a a körülmények parancsoló kényszerűségének nyomása alatt, én az igazgatóság nevében, még pedig hivatalosan megteendőnek itélek, nem lehet abban megnyugodnom, hogy az igazgatóság képviselői azt cum honore seponálják — — — kivált ily körülmények közt, midőn tudtad, mert *sokszor* (?) írtam, hogy a hazai küldöttet, ki egyikért főképen ezért jött ki, minden perczben vártam. — Van pénze, nincs pénze a kormánynak, adnak, nem adnak, az lehet baj, de minket nem compromittál; de az compromittál, hogy amit a haza (?) reánk bíz, arra nem eszközöltünk választ». — Ha csakugyan így álltak a dolgok, akkor az utasításnak nem kellett volna azon szavakkal kezdődnie: «*Azon esetre*, ha a gróf határozata oda ütne ki, hogy kivánja is, de lesz is okunk a hazábani szervezetet

fentartani, stb», hanem feltétlen parancsot kellett volna kapnom. Akkor tudtam volna, mit kelljen tennem, discretiómra nem maradván semmi.

Azóta az igazgatóság megszünt. Az egyik tagjának desertiója megtörte azt s remélem, nem fogja újra szerkeztetni. Gróf Teleki politikai öngyilkossága nagyobb compromissio reánk nézve, mint az, hogy a hazai küldött nem vihetett be pénzt. Személyes állásomról levén most szó, őszintén megvallom, hogy magamat ezentúl egy nem létező igazgatóság képviselőjéűl nem tekinthetem. Képviselem a haza ügyeit s érdekeit, teljesítvén utasításaidat, teljesítettem híven, nem gépszerűleg s úgy hiszem jó szolgálatot tettem a hazának. Most azonban, hogy a választó ponton állunk, nyiltan kimondom, hogy ezentúl egyéniségemet nem enyésztetem el. Ha a tett mezejét választod, szerencsésnek fogom magamat tartani, Téged ezentúl is képviselni; ha azt határozod, hogy tenni nem akarsz, akkor előre is lemondok eddigi állásomról s felkérlek, hogy más valaki által váltass fel, mert én avval fogok csak járni a válság perczében, ki tesz, nem avval, ki akadályoz, s. a. t.

Barátod Pulszky Ferencz.

V.

Két órai várakozás után végtére bejutottam a grófhoz. Szokott mosolyával fogadott; én előadtam Kossuth kivánságát, hogy határozottan feleljen november 22-ikéről kelt s vele közlött utasításom azon pontjára nézve, mely az organisatió további fentartására szükséges eszközöket illeti. Nagyot ásított s nem felelt semmit; akkor azt mondtam neki, hogy pénzt kérek, százhúszezer frankot, amint azt Kossuth megírta, melyek nélkül az organisatió meg nem maradhat. Megint ásított:

— Istenem, pénzt! valóban nem tudnám, honnan vegyem.

— Ekkor aztán el kell oszlatni a szervezetet.

— Csakugyan azt kell tenni; oszlassák el.

Most előhoztam, hogy miután Kossuth tervét nem tartja kivihetőnek, ő nem insistál; kivánja azonban tudni, minő tervet substituálna a gróf, mert akarják tudni otthon, mit várhatnak.

— Nem vagyok stratég, — volt a felelet, — azaz az vagyok a

kamarák számára, de nem a táborban s a csatatéren; de van egy telegrammom Klapka tábornoktól, hogy nem sokára megjő, akkor aztán vele beszéljük meg ezen kérdést. — Ismét ásított. — Most nem tudnék Önnek feleletet adni. — Mit csinálnak Bécsben?

Én. Anyósom azt írja, — igen okos asszony, ki nekünk mindent megír, amit a társaságban beszélnek, — hogy Schmerling és Rechberg közt politikai viszály van napirenden s aligha nem győz Rechberg. Schmerling azt akarná, hogy Mensdorf legyen a külügyminiszter.

Cavour. Mensdorf? mit jelent az?

Én. Ez talán Velencze megvehetőségének lehetsége. Ő két testvértől való az angol királynéval, a belga király unokaöcscse. Lássa Excellentiád, az osztrák monarchia két félre oszlik. Szent István koronájának országai elég erősen constituálták magokat, hogy a másik félre befolyással legyenek; mert vannak államférfiaik, van erélyök és politikai tapasztalásuk, mely a másik félnél hiányzik; Schmerling tehát meg akarja adni az ellensúlyt ezen másik félnek nemcsak politikai organisatiója, hanem a frankfurti szövetségi tanács reformja által is.

Cavour. De ott Poroszországgal találkozik majd szembe. Van-e elég bátorsága?

Én. Túl akarja licitálni Poroszországot szabadelvűségben; ismeri a talajt, 1848-ban János főherczegnek minisztere volt.

Cavour. Schmerling tehát német professzor?

Én. Épen nem, ő régi bureaucrata, ki szeret parancsolni s nem sokat gondol avval: vajon parancsait teljesítik-e, főleg pedig nem szereti a discussiót.

Cavour. Hát Magyarországban mit csinálnak?

Én. Össze szeretnének veszni Ausztriával, de a kormány udvariassággal fogadja az insultust. Zemplén vármegye Kossuth Lajost választotta a megyei bizottság tagjává s Bécsben azt találják, hogy ez igen jó egy tréfa, így biztos távolságban, csak ne legyen ő valósággal Ujhelyben.

Cavour. Ah! ez csakugyan erős!

Én. Hát bizony avval, a ki enged, nem lehet összeveszni. Bécsben félnek erősen a tavasztól és Garibalditól; összehívják tehát a magyar országgyűlést ezen idő előtt. Ha háború lesz, az ország-

gyűlés maga készíti majd elő a forradalmat; ha júliusig vagy augusztusig nincs háború, koronázás lesz őszszel s az ország békét köt. Excellentiád most még számíthat Magyarországra, hat hónap múlva késő lesz.

Cavour. Ez természetes, igen jól értem. Most pedig köszönöm azon felvilágosítást, melyet adni szíves volt.

Fölkeltem, elmentem; nem is szomorodtam el, előre sejtettem ezen kimenetelt; tudtam, hogy nem gondolnak többé velünk, hogy nincs szükségök reánk. Mindezt tüstént megírtam Kossuthnak is.

Mielőtt ezen levelemre választ kaphattam volna, megjött Kossuthnak következő utasítása Türrhöz:

London, január 7-én 1861.

— — — — — A situatio ez: Magyarország oly helyzetben van, hogy ott a dolognak jobbra vagy balra dőlnie kell, azon egyszerű oknál fogva, mert a coronationális országgyűlés legfölebb márcziusban, ha nem hamarább, összeül.

Ha a magyar koronázás, diplomatikai kötés megy előre, ha ez történik, úgy a magyar nemzet nem mondom, kibékűlt, de kialkudott az osztrákkal.

Ha pedig kialkudott, nem fog többé fölkelni, hacsak azon hatalom (pedig nagyhatalomnak kell lennie, mert az osztrákkal csak *nagy* háború lehetséges) mondom, azon hatalom, mely az osztrákkal háborúban leend, *egész erejével* Magyarországot nem választja a harcz főszínhelyéűl.

Ezt a franczia tehetné, de nem akarja. Az olasz hiában akarná, mert nem teheti. Hogy tehesse, hogy *egész erejével* Magyarországra vethesse át a háborút, elő-zör meg kellene vernie olasz földön az osztrákot; mit (tekintve, mennyire készen van az osztrák) nálunk nélkül hiában remélne.

Tehát az olasz érdek azt tanácsolja, hogy a magyarnak kialkuvása az osztrákkal megakadályoztassék.

Ez — félre minden illusiókkal — ez csak úgy lehetséges, ha az országgyűlés megnyitása, vagy legalább a coronationális oklevél iránti megegyezés előtt, először az olasz kormány Olaszország egész erejével az osztrákot megtámadja s egyszersmind, másodszor, nemzetünknek a felkelést lehetségessé teszi.

Ami az elsőt illeti: a turini kormány azt mondja, az angol

indulatos ellenzése, a franczia akadékoskodása, a nápolyi állapotok, a nagy háborúnak *(mert ez nagy háború ám)* megfelelő sereg és flotta hiánya stb. a háború megkezdését tavaszra lehetetlenné teszi. Nem vitatkozom felette, hanem *azt mondom mint tényt, melyen a világon semmi és senki nem képes változtatni, ha tavaszra nem lesz háború — győzelemre elkészült nagy háború — Magyarországot ki kell hagyni minden további calculusból, kiallkuszik az osztrákkal.*

Ami a másodikat illeti: *ismét mint tényt mondom, melyen a világon semmi és senki nem változathat: hatalmas külsegítségnek Magyarország határán megjelenése nélkül, mely az egészen fegyvertelen nemzetet felfegyverezze, s hadi rendbe állani segítse, a magyar nemzet fel nem kél, s józan észszel fel nem is kelhet, habár háború lenne is a tavaszszal.*

Miként lehet neki ezen segítséget és fegyverzetet megadni?

Kezdetben — mint tudja tábornok úr — azon operationális tervben történt köztünk s a turini kormány közt a megállapodás, hogy a három oldalróli invasióval initiáljuk a harczot: Klapka Moldvából, Ön Szerbiából (miután mindkét helyüvé fegyvert szállítandottunk s ott s onnan a szomszéd, hazai széleken expeditionális seregeket szervezendettünk) és egy olasz királyi sereggel, s annak fedezete alatt a Vetter által vezénylendő, időközben egy erős dandárrá fejtendő, magyar légióval, a dalmát partokról.

Tekintetbe véve azt, hogy ezen olasz seregnek feladata volna a dalmát parterősségeket a flotta segítségével bevenni, megszállani s megtartani, Mamula Armeecorpsjával ütközni, Károlyvárost bevenni — a közt és Zágráb közt alkalmasint a Laibachból (Ránig vasúton) eléje vetendő másik osztrák sereget megverni, legalább is százezer emberre való fegyverzetnek közel ötven geogr. mérföldöni transportját a Drávaig, s aztán a Drávani átkelést fedezni, s a tengerrel való communicatiót nyitva tartani — ezen olasz segédsereget harminczezer emberre tettem, mint minimumra.

De harminczezer embert elegendőnek tartottam azért, mert a Moldvából és Szerbiából intézett, simultaneus operatio miatt az osztrák erő megleendett oszolva.

Ezen terv alapján készítők előre az országot a harczra. A három oldalról simultaneus invasióra általános népfölkelés (levée en masse) történt volna nemcsak, hanem az országot felosztottuk had-

testekre, hadosztályokra, dandárokra, melyekbe már hatvanezer ember van *actu* (persze fegyvertelenűl) besorozva, tisztekkel, vezérekkel ellátva, s az operationális terv szerint úgy utasítva, hogy az ország geographiai fekvése szerint az illető dandárok stb. a három invasionális sereg felé concentrálták volna magokat, miszerint csatlakozván, nyomban fölfegyvereztethessenek, s csatarendbe állíttathassanak; a felföldi dandárok időközi, külön guerilla működése el volt rendezve; szóval az ország úgy el volt készítve, hogy, *mindig a három oldalról invasió feltétele alatt*, általános felkelést, amellett hatvanezer főnyi rendes sereget azonnal, — hat hét alatt pedig a harcz kezdetétől legalább százötvenezernyit — s annak következtében egy-két nyert csata után az osztrák sereg dissolutióját és biztos, állandó győzelmet igérhettem — fejem, becsületem zálogával Victor Emanuel királynak s második fiának kilátást szt. István koronájára a hálás nemzettől.

Ezen biztos tervnek — fájdalom — vége van. Amint fegyverszállító hajóink esetét megtudtam, mindjárt tudtára adtam Cavour grófnak azon impressiómat, hogy a moldvai bázisnak bizonyosan, a szerbiainak alkalmasint vége van. Erdélyre a harcz kezdetén nemcsak nem számíthatunk, de jó, ha magát az oláh öldöklések ellen megtudandja óvni, míg véres győzelmek után mi vihetnénk, ha vihetnénk neki segélyt.

Amit gyaníték, s amitől féltem, beteljesedett. Ma kaptam, holnap küldöm Pulszky képviselő úrnak (kivonatban) Klapka tábornok jelentését Jassyból deczember 23-ról. *Tessék ezt magával közöltetni.* Irtózatos! Nem indiscretiók, nem hibák forognak ott fenn, hanem az, hogy Couza s kormánya és az egész oláh tisztviselőkar és általában az oláhok *dühös, halálos ellenségei a magyar nemzetnek.* — Árulók! még ki is adják vagy internálják a kiszáguldó magyarokat s Erdélyt virtualiter magokénak tekintik.

Ludvigh is megtette végjelentését. Mihály herczeg még csak el sem fogadta őt; ellenben épen negotiatióban volt az osztrákkal minden Szerbiába érkezhető magyarnak kiadatása iránt. Kormánya egészen osztrák szellemben van organisálva. Képzelheti a helyzetet, ha mondom, hogy Ludvigh kisebbnek tartotta a veszélyt, akasztófára itélt fejével Pest s Bécs felé visszajönni, mint Belgrádban maradni. Berlinből írt betegen január 5-én.

Szóval ott, azon oldalról vége mindennek.

Lamentatio vén asszonynak való, a férfiú szemébe tekint a bajnak, s azt nézi, mi a teendő.

Minden nehéz, politikai úgy, mint hadi problemának csak egy solutiója van. A jelen esetben a problema solutiója ez:

Minthogy a három operationális bázis közűl csak egy maradt fel, a magyar-dalmát tengerpart, minthogy még csak fegyvert is csak ezen az úton lehet a magyarnak kezébe *vinni*, s minthogy *tény, ezerszer tény*, hogy külsegítség nélkül a magyar fel nem kél; tehát a három közűl fenmaradt, egyetlen invasionális bázisra harmincz ezernyi sereg nem elég, nagyobbra van szükség, legalább is ötvenezerre. Ha ez meglesz, jótállok az eredményért, ha nem, *vége mindennek.*

Ha azt mondják Turinban: «Ez lehetetlen»! én nem vitatkozom, hanem azt felelem: ha ez lehetetlen, a magyar felkelés is lehetetlen. Hagyják ki a magyar nemzetet a calculusból, s lássák, hogy mit csinálnak. De ha azt kihagyják, a magyart alkura kényszerítik az osztrákkal, s arra kényszerítve, az osztrák hatalmát reconstituálják — — kérdem, mi jövendőt igérnek az olasz egységnek? amint mondám, ez az egyetlen solutio — vagy, vagy; más választás nincs.

Operationális tervem részletesen meg van írva Pulszky Ferencz úrnak adott decz. 14-ki utasításomban. *Tessék azt magával közöltetni.*

Abból látni fogja tábornok úr, mi az, amit Garibaldi tábornoktól kérek s várok, hazám s Olaszhon közös érdekeiben.

Csak ő vele lehető a terv kivitele, másképen nem. De ő is maga egyedűl azt ki nem viheti, nem, habár tízszer oly hatalom volna is, mint minő. De ha ő és a kormány kezet fognak azon operationális tervem kivitelére, mely a fenforgó közt az egyedűli mód arra, hogy a magyar a harczban részt vegyen; az osztrák örökre döntve lesz, mert én ezen segítség viszonzásáúl oly viszontsegítséget biztosítok az olasznak a közös ellenség ellen, mely több és fontosabb, mint egész Olaszország jelen ereje, még ha *egy* volna is (pedig nem az) — több és fontosabb, mert tizenöt milliónyi nép az osztráktól elvonva s az olasz erőhöz adva harmincz milliónyi különbség, azonkívül dissolutio az osztrák hadseregben s 150—200 ezer főnyi magyar

hadsereg, melynek mindenik embere méltó vetélytársa Garibaldi classicus hő-einek, kikkel Marsalánál kikötött.

Csak így lehet nemcsak Velencze megmenthető, hanem az olasz egység is örökre consolidálható; különben ez a belső visszavonás és az európai diplomatia ármányai közt szétmállik s a végeredmény a multnál szomorúbb lesz.

Kérésünk tehát Garibaldihoz három:

1. Nézze át operationális tervemet — helyesli-e?

2. Ha igen, használja fel állásának hatalmát a királynál s a királyi kormánynál, hogy azon terv, mint az egyedűl lehetséges, elfogadtassék, biztosíttassék s végrehajtása előkészíttessék..

3. Határozza el magát, mit választ magára nézve a hadmunkálatok alternativái között, s vegye annak előkészületeit munkába.

A fentebbiekből önként következik — fájdalom — hogy tábornok úr nem mehet többé Szerbiába.

Isten ne adja, hogy midőn legbiztatóbbak voltak kilátásaink, akkor legyünk kénytelenek hazánk független jövőjéről végkép lemondani, le még a reményről is, hogy hazánk földében alvandjuk az örök álmot.

Pedig úgy van. Ha tavaszszal nem lesz háború, vagy lesz bár, de ötvenezer ember nem köt ki a dalmát partokon, s nem viszen fegyvert és háttámaszt a magyarnak, a magyar nemzet kialkuszik az osztrákkal, és az osztrák erősebb lesz, mint valaha volt.

Ez tény, s mert tény, hiábavalóság ellene okoskodni. Ezen a világ minden diplomatiája sem változtat.

Szives tisztelettel barátja Kossuth.

VI.

Én ekkor ezt írtam:

7. Via Burden San Salvario,
Turin, január 10-én 1861.

Kedves Barátom Kormányzóm!

Vettem leveledet jan. 7-éről. A situatio itt a következő. Cavour Nápolyban akarta megtörni Garibaldit. Farini, kinek szoros utasításai voltak, oda dolgozott, hogy az önkéntes sereg minél előbb oszoljék szét; veres egyenruhás tiszt nem bocsáttatott eléje s a

palotába, a Garibaldi hymnusa eltiltatott, a piemonti katonák nem tisztelkedtek garibaldinus tiszteknek, s az administratió kizárólag a hazatért menekültekre s Bourbonistákra bizatott. Revolutionair vagy garibaldinus szellem elégséges volt bárkit a kormányból kizárni. Ezen politika végképen megbukott. A kudarcz, melyet Cavour emberei vallottak, Éjszak-Olaszországban is ártott a gróf befolyásának. Most tehát kiegyenlítésről, békéről Garibaldival van szó, mert tudják, hogy tavaszszal a hős szava elégséges arra, hogy forradalmat idézzen elő, ha nem lesz háború. Jacini testvére elment Capreraba s felsült, mert Garibaldi újra kijelenté, hogy márcziusban eljő s megkezdi a háborút. Most Türrt küldték oda. Egy statushajót tették dispositiójára, melylyel ő maga reggel Genuából Capreraba indúlt. Missiójáról természetesen nem mondott nekem semmit: tudom azonban, hogy van, s odamegy ki: rábírni a hőst, hogy tavaszszal ne tegyen semmit. Ha lehet, rá fogja őt bírni, hogy Londonba menjen, hol ovatiók által vissza akarják őt tartóztatni minél tovább. A terv nem új, veled is azt tették Amerikában, hogy a coup d'état idején ne légy Európában; ürügyűl fogják használni Garibaldinál, hogy az angol kormány az igazi ellensége, s hogy demonstratiókkal reá lehet ijeszteni s kényszeríteni a noninterventióra, úgy, hogy az Adria szabad maradjon, holott az igazi ok: időnyerés s nem egyéb.

Kedvem volt Türrel elmenni Capreraba; meggondolván azonban, hogy látogatásom titokban nem maradhatna, hogy Türr valószinűleg ezen missiója által végképen megrontja minden lehető befolyását Garibaldinál, s hogy általa bevezettetvén, bennem sem bíznék többé a hős: jobbnak tartottam, nem ajánlani kiséretemet, annál inkább, minthogy a decz. 14-ki utasításnak reá vonatkozó pontja annyi clausulával van körűlírva, s a 3. pont alapját tartja fel, melyet a gróf határozottan elvetett. A ki Garibaldival akar indúlni, annak előbb Cavourral kell törnie, vagy az egyik, vagy a másik, így áll a választás. A gróf operationális tervedet nem fogadja el; nem akarja, hogy Garibaldival összeköttetésbe lépjünk azon alapon, hogy ő tegyen valamit; nem ijed meg attól, hogy Magyarország kibékül, sőt természetesnek találja ezt; új operationális tervet nem proponál; így tehát nézetem szerint el kell határoznod magadat, vajon tétlenségre akarod-e kárhoztatni magadat, vagy pedig avval összekötni

sorsunkat, ki mer tenni, habár materiális ereje csekély. Én nem tartom, hogy nagy problemáknak csak egyetlen egy solutiója volna; theoriában s az életben sok, különböző úton el lehet jutni ugyanazon czélhoz; ha a biztosabb lehetetlen, sikerülhet a kevésbbé biztos; aki nem mer, nem nyer.

Aggódom nőd betegségén, remélem, hogy jobban van. Neked jelenleg minden erélyedre szükséged van.

Türrel multkor a magyar állapotokról szóltam. Megmondtam, hogy kibékül a nemzet az 1848-iki alapon, ha késik a háború. Ő ezen épen nem indúlt meg; azt találta, hogy ez nem volna baj; hiszen a magyar akkor kezében tartaná a hatalmat s túlnyomó befolyással bírna Bécsben. Artomnak is szóltam ily szellemben.

— Cette solution serait peut être assec bonne, volt a felelet, le parlament hongrois serait assurément contraire à la guerre pour retenir la Venetie. — Ebből látod, hogy hiába ijesztgetjük őket, ők ismerik az állást.

Isten veled; remélem, hogy jan. 8-án írt levelemre rögtön felelsz. Hived

Pulszky Ferencz.

VII.

Időközben érkezett meg a következő utasítás:

Pulszky Ferencz képviselő úrnak Turinban.

London, január 9-én 1861.

Mihelyt a keletrei fegyverszállítás iránti szerencsétlenségnek első hírét vettem, utasítottam volt képviselő urat, Cavour gróf úrnak tudtára adni, miként én arról vagyok meggyőződve, hogy a dunai fejedelemségekre, mint operationális bázisra, többé nem számíthatunk.

A gróf miniszterelnök úr azon véleményben volt, hogy exaggerálom azon szerencsétlenség következését.

Semmit sem óhajtottam inkább, mint hogy én csalódjam s a grófnak legyen igaza.

Fájdalom, az iderekesztett kivonatok moldvai ügynökünktől, Klapka tábornoktól s belgrádi képviselőnktől szomorú nézetemet várakozáson túl igazolták. Várakozáson túl, mert én csak a moldva-

oláhországi bázist véltem elveszettnek s ím a szerbiai is elveszett. Én csak azt hittem, Couza s Obrenovics Mihály fejedelmek nem fognak merni nekünk a készületre tért engedni, s ím mindkettő osztrák frigyesnek s az első különösen dühös ellenségünknek mutatkozik.

Klapka tábornok jelentése igen szomorú vigasztalást nyújt, hogy, ha a fegyver-transporttali szerencsétlenségre valakinek hibája volt befolyással, a hiba nem ő benne s nem a mi ügynökünkben, hanem a genuai szállítókban van. De én még ezeknek sem számítom be a szerencsétlenséget. A kútfő az oláh rosszakarat, mely taval inkább félve Napoleon császártól, mint remélve az osztráktól, jóakaratot színlelt irántunk, most pedig, a párisi pressio hiányozván, inkább fél az osztráktól, mint remél Olaszországtól s így szabad folyást enged irántunk intézett buta gyűlöletének s Erdély utáni vágyainak (convoitise), melyek annál szenvedelmesebbek, minél chimericusabbak.

Elég az, hogy már most vitatást nem szenvedhető tény gyanánt van constatirozva, hogy azon oldalról minden terveinknek, számításainknak vége van.

A mi pedig hazánkat illeti, a helyzet ez: Magyarország nincs azon tompa agionális állapotban, mely a dolgokat elhatározatlanúl hagyva, függőben tartható, míg valamely véletlen kitörésre kedvező alkalmat nyújt. Ott a dolognak kevés hetek alatt jobbra vagy balra el kell dőlnie. El fog dőlni. Legfelebb márcziusban, ha hamarabb nem, össze fog gyűlni a coronationális országgyűlés. A nemzet egyedűl, fegyvertelenűl nem kelhet fel, hogy ezt megelőzze. Öngyilkolás volna, ha tenné. Lelkiismeretem nem engedi, hogy neki öngyilkolást tanácsoljak: s ha elég rossz hazafi volnék is (mi nem leszek), hogy ezt neki tanácsolnám, nem követné tanácsomat.

Az országgyűlés, mely összegyűl, függetlenségre nem, de a constitutionális élethez visszatérésre nyujtand a nemzetnek kilátást.

Ha azt mondhatom a nemzetnek: akkor s akkor az osztrák meg lesz támadva, s kiütvén a háború, ötvenezer főnyi olasz segédhadsereg jelenik meg a Drávánál, százezer fegyvert hozva számatokra: — a nemzet, mely úgy sem hiszen az osztráknak, nem nyugszik meg a constitutionális kilátásokban, hanem oly feltételeket kötend

a koronázást megelőző diplomatikai kötéshez, melyeket az osztrák vonakodni fog elfogadni, s a dolog a koronázás előtt törésre kerűl.

De ha erre biztosítást nem adhatok a nemzetnek, ki nem békűl ugyan, de megalkuszik az osztrákkal a koronázási feltételek iránt s koronázni fog; mert az a közvélemény az országban, hogy segítség nélkül felkeléshez nyúlni lehetetlen; s ha segítségre nincsen biztos kilátás, tanácsosabb a belconstitutionális életre ajánlkozó alkalmat elfogadni, mint magát a német rendszer jármának újabban kitenni.

Hacsak tehát a nemzet egyrészt kora háborúról, másrészt külsegítségről nem biztosíttatik, mely neki a felkelést rationabiliter lehetővé tegye: a koronázási kötés iránt megalkuszik, koronázni fog, s ha egyszer koronázott, a forradalmi calculusoknak Magyarországra nézve hosszú időre vége van; legalább addig vége van, míg ismét rendkívüli, európai conjuncturák, kapcsolatban az osztrák ujabb szószegéseivel, a forradalmi szellemet újra fel nem költik.

Illusiókban ringatni magunkat, melyek, bármennyire hízelkedjenek is hő vágyainknak, a valósággal ellentétben vannak, magunkra nézve botor önámítás, nemzetünkre nézve bűnös könnyelműség volna. Illusiókkal kecsegtetni az olasz kormányt, mind a becsülettel, mind azon hála kötelességével ellenkeznék, melylyel neki jóakaratáért tartozunk.

Mi az olasz kormánynak tiszta igazsággal és positiv tényekkel tartozunk, s tiszta igazság és positiv tény gyanánt mondom: kora háború és azon segítség, azon operationális terv nélkül, melyet deczember 14-ki utasításomban képviselő úrnak kijelöltem, Magyarországra az olasz kormány többé nem számíthat. Azon operationális tervem szükségszerűségét fatális geogr. helyzete országunknak, nemzetünk fegyvertelen állapota, a szerbiai és moldvai bázis elvesztése, s annálfogva azon szomorú kénytelenség, hogy még fegyvert is csak a dalmát partoktól a Dráváig való hosszú úton, tehát győzelmes csaták folytán lehet nemzetünk kezébe adnunk, czáfolhatatlanúl bizonyítják s megnyugtatásomra szolgál, hogy még Klapka tábornok is, kit a keleti csalódások, s a katonai szellem sanguinicusabb nézetekre hajlíthatnának, deczember 23-iki levelében határozottan kimondja, hogy «an einen Aufstand zu denken, bevor eine Hilfsarmee an der Drau angelangt, wäre ein Verbrechen».

Igen is vétek volna a haza ellen. Mi nem fogjuk e vétket elkövetni, s ha bárki elkövetni próbálná, hiában vétkeznék; a nemzet nem követné, hanem követné a hasztalanúl feláldozott kevesek átka.

Gróf Cavour miniszterelnök úr ezen, a változott körülmények által parancsolt, operationális tervemet lehetetlennek nyilatkoztatta.

Nem illenék hozzám a vitatkozás, s hiában is volna; azért erre válaszúl annyit parancsol az irántai hála, s hazám iránti hűség kötelessége kijelenteni: hogy ha propositióm kivitele lehetetlen, Magyarország felkelése is lehetetlen.

Ez a tény kényszerűsége; ez nemzetem véghatározata, melynek bánatos szívvel, de hű tolmácsa vagyok.

Képviselő urat felkérem, hogy ezeket a mellékelt levélkivonatokkal egyetemben Ő Excellentiájának, a miniszterelnök grófnak irásban terjeszsze elő; — kérje fel Olaszországhoz annyi érdekkel, annyi rokonszenvvel csatolt hős nemzetünk nevében: vegye bölcs fontolásba a következéseket s adja az ég, hogy olyan legyen határozata, hogy mind az olasz, mind a magyar nemzet áldását vonja maga után.

Január közepe táján várom a hon küldöttjét. Az izenet, melyet az haza viszen, határozó lesz. A fentebb előadott situatiónál fogva nem fogja Ő Excellentiája figyelmét elkerülni, hogy amit Önnek decz. 14-ki utasításom közlésére válaszúl adott, t. i. hogy várjunk s tartsuk a dolgot függőben, — az Magyarország jelen helyzetében lehetetlen. Ha a küldött, kit várok, akár kielégítő válasz nélkül, akár pedig minden válasz nélkül leszen kénytelen hazamenni, — a dolgok fordulatának otthon mindenesetre eldöntő irányt adand.

Ily elválasztó ponton állván, azon körülmény, hogy csekély működési eszközeinkből már rég egészen kifogytunk, csak alárendelt fontossággal bír. Meg fogja azt Ön mégis említeni, annak hozzáadásával, hogy a deczemberi küldöttnek anélkül lett hazamenetele, hogy az organisatió fentartására deczember végével igényelt financziális segélyt hazavihette volna, otthon igen lehangolólag hatott.

Ami az olasz kormánynak a nyugati hatalmak irányábani viszonyait illeti, melyek, amint Önnek deczember 22-ki jelentéséből látom, irányunkban oly igen kedvetlen befolyással vannak a turini

cabinet határozataira, szabadságot veszek magamnak két észrevételre:

Úgy látszik nekem, hogy az angol kormány protestatióinak és fenyegetéseinek sokkal nagyobb fontosság tulajdoníttatik Turinban, mint amennyit Anglia helyzetének ismerete igazolhatna. — Igaz ugyan, hogy az angol udvar s az angol kormány, legyen whig vagy tory, traditionális politikájoknál fogva még mindig ragaszkodnak azon elavúlt nézethez, hogy Angliának egy erős Ausztriára szüksége van s azért épen nem csodálkozom, hogy amennyire nagy szavakkal s üres fenyegetésekkel lehet, iparkodnak Ausztria integritását támogatni; de azt is bizonyosnak merem mondani, hogy nincs az az angol miniszter, ki Ausztria támogatására egyetlen egy ágyút el merjen süttetni ily háborúban, mint aminő kérdésben van. Vannak dolgok, mik Angliában lehetetlenek. S e lehetetlen dolgok közül egy sem lehetetlenebb, mint az, hogy Anglia az olasz és magyar szabadság ellen Ausztria mellett fegyvert fogjon. Egészen más volna, ha a franczia vagy orosz akarna Ausztria territoriumából valamit maga számára elszakítani. Én, aki Angliát annyira ismerem, csak csodálkozom azon, hogy az angol miniszterium ügyünkben és Velencze ügyében tökéletesen impotens fenyegetéseinek a legkisebb súly is tulajdoníttatik. Ami pedig a francziák császárját illeti: czáfolhatatlan igazságnak tartom azt, hogy ha Magyarország — a felkelésre nélkülözhetetlen segítség megtagadása által — az osztrákkal kialkuvásra kényszeríttetik, az osztrák újolag erős hatalommá válik. Az angol kormány ezt óhajtja s tartózkodás nélkül meg is mondja miért? t. i. hogy az erős Ausztriában egyrészt az orosz, másrészt a franczia ellenében ellensúlyra találjon. Világos tehát az is, hogy ha a francziák császárja ezen, saját maga ellen számított ellensúlynak helyreállítását segítené, öngyilkos politikát követne. Hogy a francziák császárja ily politikát követni akarhasson, lehetetlenségnek tartom, — s így, ha a turini cabinetnek nehézségeket csinál, hogy a háborút az osztrákkal késleltesse, ez csak onnan eredhet, mert nem gyanítja, hogy a késleltetés a magyart alkura kényszeríti az osztrákkal, kényszerítendi pedig; s azért remélni merem, hogy ha Cavour gróf a császárt Magyarország elvesztésének imminens veszélye iránt felvilágosítandja, az nem maradand Napoleon császár határozataira befolyás nélkül. Monda-

nom sem kell, hogy amit ez irány ellenc sekély állásomban tehetek — az nincsen elmulasztva.

Legyen még szíves, képviselő úr, azon nézetemet közleni a miniszterelnök úrral, miként én igen tanácsosnak vélem, hogy az Oláhországban kirakott két hajóteher fegyverzet is visszaszereztessék s visszahozassék, mert meg vagyok győződve, hogy ami fegyver ott marad, az ellenünk, — s hihető a 48-ikihoz hasonló öldöklésre fog használtatni.

Midőn még szeptemberi állapodásaink annyi reményekre jogosítottak, lépéseket tettem a horvát határőrezredek megnyerésére. Most tudósíttatom, hogy ez sikerült s hogy egy horvát főnök útban van velem a dolgot személyesen elintézni; s mert reméli, hogy én fel fogom őt ruházni azon financziális eszközökkel, melyek a határőrezredekben tett igéreteinek egyes, befolyásos egyének irányábani teljesítésére szükségesek. A dolog oly fontos, hogy ha operationális terveim elfogadására kilátás s a szükséges pénzalap birtokomban volna, nagynak semmi áldozatot sem tartanék. Igy, amint a dolog áll, félek, a horvát főnök kijövetele csak ujabb compromissiót okozand; nagyobbat, veszélyesebbet, mint a deczemberi magyar küldött kijövetele okozott. A horvát vagy kétszázezer frankkal remél visszamehetni: én üres kézzel leszek kénytelen őt visszaereszteni. Ő hírt remél visszavihetni az olasz auxiliaris expeditió felől: s én félek, azt leszek kénytelen neki mondani, hogy nem lesz expeditió.

Ez azonban a gróf miniszterelnök határozatától függ. Aggódó kebellel várom azt. Ha kedvezőtlen lesz, alig maradand egyéb számomra, mint megkérni Olaszhon királyát, adjon menhelyet a szegény száműzött magyarnak maroknyi hátralevő napjaira s engedje, hogy fiaim tehetségét Olaszhonnak szenteljem. Mert ha már poraim hazám porával nem vegyülhetnek, olasz földön óhajtanám fejemet az örök álomra lehajtani. Olaszhont óhajtanám fiaimnak fogadott hazájokúl.

Fogadja képviselő úr tiszteletemet, és bizalmam megújított biztosítását.

Kossuth, s. k.

ÖSSZEÜTKÖZÉSEM KOSSUTHTAL.

I.

A várt felelet végre megjött, hideg hangon írt rövid levél, mely ezen szóban culminált: *«Tessék!»* Ez fájt nekem s a következő sorokat írtam:

6 Via Burden San Salvario,
Turin, január 17-én 1861.

Barátom!

Január 12-iki soraid váratlanok voltak. Huszonöt évi ismeretségnek, tizenhárom évi barátságnak, melynek a kereskedelmi társaság krizisének ideje óta a jelen perczig nem egyszer adtam tanúságát, nem kell, nem lehet egy fenyegetéssel s egy hideg bókkal véget vetni.

— — — — — — — —

Politikai nézeteink különbözhetnek s különböznek jelenleg; politikai véleménykülönbség azonban akkor, midőn az eszközökről van szó, nem a czélról, — mert erre nézve nem különbözünk — nem elégséges arra, hogy minden baráti kötelék, mely eddig bennünket s családjainkat összefűzött, szétszaggattassék. Én három hónap óta ismételve megsértve éreztem magamat keblem mélyében; többször panaszkodtam, soha egy szíves szót Tőled feleletűl nem kaptam; de azért még egyszer nyújtom Neked jobbomat s kérlek, bocsásd meg, ha akaratlanúl megsértettelek. Fogadd el vagy taszítsd el, én nem fogom elfelejteni, mennyivel tartozik neked minden hazafi.

Hazafi üdvözlettel

Pulszky.

II.

Kossuth most terjedelmesebben felelt; ez volt az utolsó levél, melyet hozzám intézett:

London, január 23-án 1861.

Barátom!

Midőn leülök, hogy január 17-ki leveledre feleljek, remélem, régi barátságunk emlékezete s azon meggyőződés, hogy szavak a tényeken nem változtatnak, elég hatalmat gyakorlandnak tollamra, miszerint higgadtan «sine ira et studio» írjam s végezzem levelemet.

Kezdetűl, rövidre összefoglalva, fel kell említenem olaszhoni viszonyainkra politikám programmját, ámbár az közel egy éves megbízatásod folytán különben is egy nyitott könyv Előtted.

Hazánkat kirekesztőleg olasz érdekek végett diversióra felhasználtatni nem engedem, hanem az osztrák hatalomnak definitiv megtörését közös s hazánk függetlenségét Olaszhon egységes függetlenségével coordinált czélnak vétetni s a hadmunkálati terveket e czélra irányoztatni követelem.

E közös czél elérésére a hős Garibaldi közremunkálását nemcsak hasznosnak és kívánatosnak, hanem nélkülözhetlenűl szükségesnek is tartom; de őt egyedűl V. E. királynak és kormányának közreműködése nélkül a czél kivitelére elegendőnek nem tekintem, Olaszországra sem, még kevésbbé Magyarországra nézve, különösen a franczia s angol kormányok miatt is: — melyektől teljességgel nem tartok, ha az olasz kormány, háborút kezdve, népjogilag elismert lobogója alatt indít a dalmát partok felé expeditiót; de melyektől igen is tartok, hogy Garibaldinak a kormányon kívül megkísértendő expeditióját (Olaszországon kívülre irányzottat) az ádriai tengeren feltartóztatnák.

Azért feladatunknak nem azt ismertem s ismerem, hogy a király kormányával Garibaldi ellen, vagy Garibaldival a király kormánya ellen complottirozzunk; hanem ismertem s ismerem feladatunknak azt, hogy köztünk s a királyi kormány és Garibaldi közt combinátiót iparkodjunk létre hozni; — s e combinátiót a Tuileriák cabinetje által is elfogadtatni, vagy legalább elnézettetni.

A combinatio módja módosúlhat a körülmények szerint. Lehet oly combinatio, hogy a kormány kezdje; lehet olyan, hogy Gari-

baldi kezdje a háborút. Ez discussio s alkú tárgya, hanem az, hogy akármi történik, combinatióban történjék, essentialis.

Erre törekedtem mindig s fogok törekedni jövendőben is. Én mint magyar hazafi szoros kötelességemnek tartom, az olasz kormánynyal, legyen az Cavour, legyen az akárki, a lehető legjobb viszonyra törekedni; s elhatározott præcisióval mondom, hogy a kormánynak háta mögött, vagy a kormány ellen, akárkivel is Olaszhonban complottirozni, conspirálni, a hála kötelességével, a becsülettel s hazánk érdekeivel ellenkezőnek tartom magyar ember részéről, tartom privát és publikus véteknek.

Ennyi elég programmomból. — S most áttérek leveledre.

Azt írod január 17-én, hogy «január 12-kei soraim váratlanok voltak».

Csodálatos!

Te január 8-ki leveledben nekem nem véleményt mondasz, hanem tényt állítasz elémbe; — tudtomra adod, hogy elhatároztad magadat, tőlem elpártolni s máshoz állani s ezen elhatározásodnak oly motivatiót adsz, melynél régi barátságunk minden gyengéd emlékezeteire vala szükségem, hogy azt insultusnak ne vegyem, azt a motivatiót adod, hogy «én csak akadályozni, nem pedig tenni akarok». — (Szerény ember vagyok, nem ismerek ambitiót; de nem csak Neked, de a világ minden lakói között semmi élő teremtésnek sincs s nem lehet joga felemelt fővel ilyesmit mondani *nekem!*) — Röviden és saját szavaidat idézve, azt írád, hogy «miután T. L. defectiója az igazgatóságot megszűntette, Te ezentúl egyéniségedet nem enyészteted el», — *ha én Cavourral* (azaz a kormánynyal) *nem török, úgy én nem tenni, hanem csak akadályoztatni akarok, annál fogva lemondasz állásodról, mert Te annak oldala mellett fogsz állani, aki tesz, nem azé mellett, aki akadályoz.*»

Ezt írtad, a velem maradásnak oly cathegorikus feltételét szabtad (t. i. «hogy Cavourral törjek»), mit én teljességgel el nem fogadok, mit elfogadni, mint ember a hálával s becsülettel, mint magyar, hazafiúi kötelességgel ellenkező bűnnek tartok, s ha ezt el nem fogadom, kinyilatkoztattad, hogy nemcsak állásodról mondasz le, hanem hogy elhagysz s más oldal mellé állsz. Megvallom, fájt ezen (minek is nevezzem csak? hiában! csak egy szó van reá:) defectio! — fájt kétszeresen, mert oly rögtön jött a Teleki-féle csa-

pásra — de én megbírom a csapásokat s azért minden indulatoskodás nélkül elpártolásod ezen kinyilatkoztatására, ezen egy szóval feleltem: «*tessék!*»

S Te azt írod, hogy feleletem váratlan volt! — Csodálatos! Hát ugyan minő feleletet vártál!

— — — — — — — — —

Emlékezzél ama sértő «akadályozni és tenni» szavakra. Emlékezzél arra, hogy azt *fogod rám*, hogy én Garibaldi «(mint nevezed) kétségbeesett és kétséges expeditióját a dalmát partokra váltig ellenzem». — — Ördögbe ellenzem! Ellenzem s ellenezni fogom mindig azt, hogy akár Garibaldi, akár Cavour, akár V. E. király, akár Napoleon császár, akár a nagy-mogúl, akárki a világon hazámat puszta diversióképen vérbe, lángba borítsa: hazámat czélnak akarom, nem majomkörmöknek, melyekkel más magának a parázsból a gesztenyét kikaparja; — de ha Garibaldi vagy akárki a világon, ki akar kötni a dalmát partokra, azt ellenezni már csak azért sem juthatott soha eszembe, mert az ember csak azt ellenzi, amit meg tud akadályozni. Annyira nem jutott eszembe akadályozni, hogy decz. 14-ki utasításomban s Türrhöz intézett két levelemben pláne kérdést teszek iránta s tervet formulázok. De annyit igen is kimondók, hogy ha akárki a világon oly expeditiót tenne, melyből én hazámra jót nem várhatnék, gonddal lennék, hogy a nemzet tudja, miként azzal nekem semmi közöm. Ezt tudva, lássa mit csinál.

Továbbá azt írod: «hogy három hónap óta ismételve kebled mélyében megsértve érezted magadat; többször panaszkodtál, soha egy szíves szót feleletül nem kaptál».

Meg kell vallanom, hogy mindez előttem egészen váratlan újság; s én, ki gonddal szoktam megolvasni, amit nekem írnak; s tudom, mit írok magam; s azon kívül minden leveleiddel s az enyéim legtöbbjének másolataival szemeim előtt, bátran merem mondani, hogy ez oly vád, melyet, ha még ezer évet élsz, sem leszesz képes substantiálni.

Egyszer, midőn azt írám, hogy ne félj, nem foglak terhelni a Canalis ügyével, — igaz panaszosan feleltél, hogy jobb is, mert (vonatkozván a Crosskey-féle vasút-ügyre) nem szeretsz megszidatni, midőn köszönetre, elismerésre számítottál.

Mi ez ügyben közös kereseti részesek voltunk. Te dolgoztál s

költöttél ott, én dolgoztam s költöttem itt; mindkettőnknek voltak kellemetlenségeink — nekem alkalmasint több; s hasztalan feszegetnők, melyikünknek lehete oka többet, nem mondom, panaszkodni, de káromkodni. Azonban vévén azon «elismerés helyett szidásra» hivatkozást, megnéztem, miről van szó? s mit találtam? — ezt: Te ezt írád: «végünk van politikailag is; meg vagyunk ölve, semmisítve» stb. — Azt feleltem: «Az istenért, Barátom! hagyd el ezt a lamentatiót: nincs bizony nekünk végünk, sem megölve, sem megsemmisítve nem vagyunk; nincs ennek a dolognak a politikára legkisebb befolyása sem (sőt még csak az industriális körre sincs, tanúság reá Frapolli, Toffoli stb.); *tettél, a mit tehettél, ez becsületes ember keblének elég: nem sikerűlt, nem tehetsz róla; azért bizony nem verjük a falba fejünket; hát soh'se lamentálj biz azért.*»

Ez az, amit te szidásnak neveztél — (én ceremonia nélküli baráti elismerésnek neveztem volna) — de ezen (alaptalan) panaszkodásokat kivéve, mit csak levelem nem olvasásának tulajdoníthatok, — én levelezéseidben panaszkodásokról nem tudok; de azt tudom, hogy az én leveleimnek hangulata három hónap óta is mindig változatlanúl az volt, amely három hónap előtt.

Igazán sajnálom tehát, hogy január 12-ki leveledben jónak láttad azzal állani elő, hogy «három hónap óta kebled mélyében megsértve érezted magadat» — először, mert erre semmi okot nem adtam; másodszor, mert nem ez okozta viszonyainkban a változást, hanem az, hogy, mert én Cavourral törni nem akarok, jónak láttad nekem a politikai barátságot felmondani, nem azért, mivel «három hónap óta lelked mélyében megsértve érzed magadat», hanem mivel azon felfedezés szállott meg, *hogy én csak akadályozni s nem tenni akarok, s azért Te annak oldalához állasz, aki tesz, nem az enyém mellé, aki csak akadályoz.*

E körűl forog a dolog. A többi üres szó, ez *tett.*

Politikai barátság felmondásáról szólottam, mert bármi *mélyen s méltán megsértetve érzem is magamat keblem mélyében* ezen sem nem provokált, sem nem opportun politikai defectio által; azt soha, a váratlan meglepetés első perczében sem jutott eszembe, privát baráti viszonyainkra is kiterjeszteni. — Bizonysága annak, hogy Benzi úrnak e szavakban adtam tudtúl lemondásodat: «Quoique

mes relations privées avec Mr. Pulszky resteront toujours les plus amicales, j'ai cru devoir consentir à ce qu'il cesse de se charger de la répresentation de nos intèrets politiques auprés de Mr. le Comte de Cavour.» A magán barátságnak hasonló fentartásával írtam a grófnak is. — Én előttem régi barátságunk emléke nagyon becses s családomat családodhoz szeretettel és — leányomra nézve — hálával érzem csatoltnak lenni. Bármennyire elágazzanak is jövőben a politikai téren ösvényeink, ez érzelmek keblemben nem változandnak soha. — — De minek csináljunk magunknak illusiókat, midőn nem véleménykülönbség, de oly határozott elszakadás ténye, mint a tied, választja el ösvényeinket; bármennyire óhajtsam is, alig remélhetem, hogy a köztünk fennállott, testvéries familiaritás egére ború ne szálljon, mert a szív csak egy: nem lehet annak érzelmeit ketté választani. Lám! bevallom gyarlóságomat: restellem, de nyom, hogy leányom iránti szívességedet még néhány hétig elfogadni kénytelen vagyok. Csaknem szégyenlem mondani, de megvallom: nyom.

Isten áldjon.

Barátod Kossuth.

III.

Válaszom a következő volt:

Turin, január 28-án 1861.

Barátom Kormányzóm!

A levelezéseknek van egy átka, hogy az ember gondolatait csak főpontjaikban adhatják s a félreértésnek elejét nem vehetik, mielőtt az a bizodalmat megmérgezte.

Január 8-iki levelem vezéreszméje ez volt:

Többször említed levelezésedben, hogy honunk ügyeinek csak egy lehető solutiója van, — vagy operationális terved, vagy vége mindennek: ha ez lehetetlen, akkor Magyarország felkelése lehetetlen, — vagy tervedet el kell fogadni, vagy vége mindennek.

Én ezen nézetet el nem fogadhatom s nem mondhatok le a haza felszabadításának reményéről azért, mert operationális terved a gróf által határozottan elvettetett s elfogadtatása a jelen körülmények közt lehetetlenné vált. Ugyanazért a másik alternativára utaltam, Garibaldira.

Garibaldi és Cavour határozott ellentétben állanak egymás ellenében, nem a czélra, de az eszközökre nézve s ezen ellentét oly éles, hogy közreműködésök, különösen ha arra még a császár elnézése is szükséges, tökéletesen lehetetlen. Ez tény, melyről meg fogsz győződni, ha a helyszinén ezen két nagy emberrel értekezel.

De Garibaldi azért nem complottiroz a kormány ellen, hanem érleli terveit, nem gondolva azzal, vajon tetszenek-e V. E. mostani kormányának. Lehet, hogy egy bizonyos határidőig s bizonyos eventualitásoktól felfüggeszti fellépését; annyi azonban bizonyos, hogy tenni akar, tenni fog.

Lehet-e aztán, szabad-e hazánk sorsát egyetlen egy kártyára vetve, behúnyni szemeinket s nem gondolni avval, mit mások — kiknek eszközeik is vannak s akaratjok is — terveznek a haza irányában? Szabad-e a nélkül, hogy terveiket ismernők, azokat egyelőre elvetni?

Cavour annak idejében adott igéreteket s némi eszközöket terveink kivitelére; azért azonban még le nem kötötte a magyar politikát az olaszhoz oly oldhatatlan kötelékkel, hogy lemondani kellene mindenről azért, hogy igéreteit teljesíteni vagy nem képes, vagy nem akarja. Kötelességnek tartom ily körülmények közt azokat is megtudni, miket Garibaldi tervez, azt azonban Cavour révén soha meg nem tudhatjuk; Cavour auspiciumai alatt még csak közelíteni sem lehet Garibaldihoz.

Te Cavourral még most törni nem akarsz (de decz. 14-én azt írtad: «kedvem volna mondani: adieu la compagnie»). Respectálom okaidat; de nem hihetem, bármennyiszer mondod, hogy vagy így, vagy vége mindennek. Van még más út is, veszélyesebb talán, de nem kevesebb sikert igérő s Te ezt meg fogod ragadni, mert a tett emberének ismerlek, kinél hazánk java mindenek felett elhatározó.

Sértve érzed magad azáltal, hogy azt írtam: «Ha a tett mezejét választod, szerencsésnek fogom tartani magamat Téged ezentúl is képviselni. — ha *azt határozod, hogy tenni nem akarsz, hogy akadályozni akarsz:* akkor előre is lemondok eddigi állásomról», motiválván ezen elhatározásomat avval, hogy én csak azokkal járok, akik tesznek, nem azokkal, akik akadályoznak. Ezen feltételes szavaimra tudtomra adod, hogy elfogadod lemondásomat. Ebből az én

logikám szerint azt kellene következtetnem, hogy tenni csakugyan nem akarsz. Január 23-iki leveledben azonban az általad több ízben ejtett *akadályozni* szót szabatosan határozod meg s megmondod, hogy «ha Garibaldi vagy akárki a világon, ki akar kötni a dalmát partokon, azt ellenezni nem juthatott eszedbe». — Örülök, hogy ezen felvilágosításod azon helyzetbe tesz engemet, hogy bocsánatot kérhetek félreértésemért; szavaid mutatják, hogy egymást megérthetjük, ha az egyetértést kívánjuk. Azt azonban, vajon akármely expeditió jót vagy rosszat hoz-e a nemzetre, ajánlhatod vagy kárhoztassad-e, csak akkor mondhatod, ha a tervet és az eszközöket ismered, nem előbb. Azon állás, melyben jelenleg a turini kormány irányában állsz, lehetetlenné teszi, hogy Garibaldival bizodalmas összeköttetésbe juthass. Mint az igazgatóság képviselője én sem tehetném; de most, hol az lenni megszüntem, mint magyar hazafi tenni akarom s tenni fogom azon czéllal, hogy Neked is és a hazának is szolgáljak.

Ha annak idejében a válság percze elérkezett s a tervek megértek, szükséges, hogy ismerjed azokat; akkor ítélhetsz róluk. Ugyanazért bár megszüntem képviselőd lenni, folytatni fogom levelezéseimet, tudósítani foglak azokról, miket tudnod kell, s elő fogom mozdítani a közös czélt, habár utasítás nélkül. Defectióról, politikai barátság felmondásáról sohasem gondoltam; de, hogy személyes érzéseim három hónap óta mélyen meg voltak sértve, azt nem titkolhatom: — érzés dolga. Meglehet, hogy több figyelmet vártam, mint mennyit érdemeltem: meglehet, hogy barátságod nagyrabecsülésében, mint a féltékeny szerető, minden rosszalásnak s rossz kedv kitörésének nagyobb jelentékenységet tulajdonítottam, mint aminőt neki adni akartál; meglehet, hogy szolgálataimat túlbecsültem (mert a vasutat pusztán kereseti vállalatnak sohasem tekintettem, magam hasznáért abban semmi feltétel alatt annyit nem tűrtem, sem nem dolgoztam volna), s hogy nem volt méltányos azon kivánatom, a legutolsó londoni jelenetről, a dráma befejezéséről is tudósíttatni. — mindez meglehet, de mindez fájt; most azonban elmúlt, nem akarok többé emlékezni róla; de annál szívesebben köszönöm leveled azon szavait, hogy régi barátságunk emléke becses Előtted, s azért ne is nyomjon Téged semmiképen azon gondolat, hogy Vilma még egy ideig nálunk marad; kedves jó egy leány, ki

most, hogy csaknem egészen felépűlt, az egész házamat jókedvével földeríti. Akkor, midőn kétes egészségi állapotában három orvos közűl egy sem titkolhatta el aggodalmát, akkor éreztük a felelősséget, melyet magunkra vállaltunk: most, hol egészsége lassan-lassan helyre áll, jelenléte csak örömet szerez, nem gondot s nincs semmi, ami Tégedet e viszonyban nyomhatna.

Azt írod ugyan leveledben, hogy bármennyire óhajtod is, alig reméled, hogy a köztünk fennállott testvéries familiaritás egéreború ne szálljon. Én azonban még most is meg vagyok győződve, hogy habár ösvényeink jelenleg a politikai téren elágaznak, csakhamar ismét találkozandanak. Isten veled.

Barátod Pulszky Ferencz.

IV.

Klapka megjött a keletről. Nézeteink nem különböztek; elhatároztuk, hogy Garibaldit meglátogatom Caprerában s megtudom tőle, minő tervei vannak; mert arról Klapka csak úgy mint én, mint mindenki, meg volt győződve, hogy babérjain nyugodni nem szándékozik mindaddig, míg Róma és Velencze idegen kézen vannak. Ő volt most minden forradalmárok reményhorgonya, annál is inkább, mert azon barátai és tisztjei, kik nem csatlakoztak a kormánypárthoz, nyiltan beszéltek arról, hogy egy új expeditió készül; némelyek Görögországot említették, mások Magyarországot. — Mieroszlavszky, a lengyel forradalmi párt legtevékenyebb vezére is eljött Olaszországba, találkozott Cavourral s lement Caprerába. Görög ágensek Corfuból biztatták Garibaldit, hogy miután Dél-Olaszországot felszabadította a zsarnokság alól, álljon élére a görög mozgalomnak és szabadítsa fel a görög tartományokat a török járom alól. Azt is hallottam, hogy Garibaldi legtöbb sympathiával viselkedik a magyar ügy iránt, melynek összeköttetését Velencze felszabadításával hangsúlyozni szokta. Meggyőződést akartam tehát szerezni magamnak valódi szándékáról s terveiről; lementem Genuába, hol Rubattino hajói fentartják az összeköttetést Szárdiniával és La Maddalenát érintik, Caprera szomszédságában, menet s negyednapra, visszajövet Cagliariból.

Közel a nagy szárdiniai szigethez, éjszakon, a Szt. Bonifácz tengerszoros kezdeténél fekszik La Maddalena és Caprera, két sziklasziget kevés szántófölddel a tengerpart közelében; a sirokkó dühe itt sokszor oly nagy, mint a bóráé Trieszt körűl s a fáknak növését mindenütt megakadályozza, hol falak nem törik meg hatalmát: az ember csak kaktuszokat lát s a szikladombok éjszaki oldalán szegényes bozótot. A két sziget közűl La Maddalena a nagyobbik; halászok és tengerészek lakják, kik az év legnagyobb részét hajókon töltik, az ember a piszkos kis városban rendesen csak nőket, gyermekeket s elaggott véneket lát. Caprera, mely mellette fekszik, csaknem egészen lakatlan, egyik harmadrésze most Garibaldi birtok, a második egy különcz vén angol nőé, ki itt már harmincz év óta elkülönözve élt a világtól, a harmadik rész La Maddalena község közlegelője volt. Amint a hajó La Maddalenában megérkezett, Menotti, Garibaldi fia, nagy csónakjával átvette a postát s az ismerősöket, kik atyjához szándékoztak, engem is meghítt mindjárt vendégűl. Fél óra alatt áteveztünk a szigetre, hol Garibaldinak olyan háza volt, minő nálunk a jómódú táblabíráké; mellette állott egy kis vasház, melyet egy angol ide ajándékozott s felállított; itt lakott Fruscanti, Garibaldi titkára, ki Ferencz-rendű barátból már 1848-ban garibaldinus lett. Engem is ide kvártélyoztak be, a főépületben a tábornok lakott fiaival, rokona Deideri s azon vendégek, kik hosszabb időre jöttek. Minthogy mindenki tudta, hogy Garibaldi nem vagyonos s a vendégszeretet költségeit nem bírná, a vendégek legnagyobb része La Maddalenában maradt a rossz vendéglőben s csak délután jött által, hogy Garibaldit meglátogassa. De azért mégis Caprerában is minden héten három napig tele volt a ház és asztal és azért szokássá vált, hogy a vendégek is hozzanak élelemszereket, melyek itt nehezen voltak megszerezhetők: maccaronit, gesztenyét, burgonyát, czukrot, kávét stb. Én narancsot s egy finom angol plumpuddingot hoztam; a mint azt az ebédnél eléje tették, megkóstolta s tüstént elvitette, megkérdeztem, talán nem ízlik-e?

— Sőt inkább; tulajdon számomra tétetem el, azok, kik itt ülnek, nem tudnák megbecsülni.

Garibaldi nagyon rendes életet élt; már öt órakor reggel ott volt kertjében s kapálta a szőllőt s különösen a babot; nem szerette, ha munka közben megszólították; egy elegáns franczia tette ezt

egyszer, mire Garibaldi udvariasan kérdezte, nem akarna-e neki segíteni s megkérte, húzza a vizet a szivattyú-kútból, mely a kertet öntözteti; a franczia keztyűs úrfi hozzá is látott, de nemsokára kifáradt; Garibaldi folyvást buzdította, míg a szegény végre mégis csak bevallotta, hogy végkép kifáradt a szokatlan munkában. — Reggeli után Garibaldi visszavonult szobájába dolgozni, aztán fogadta a vendégeket, kik La Maddalenából átjöttek, régi s új bajtársai, panaszokkal vagy kérelmekkel s mindenféle idegenek, hol tervekkel, hol pusztán kiváncsiságból, hogy tiszteletöket fejezzék ki s elmondhassák, hogy ők is kezet szorítottak a nagy hőssel. Ebéd után a ház előtt szivarozott s kiment sétálni a sziget valamely emelkedettebb helyére, honnét egész kis gazdaságát átláthatta; most is azt tette s észrevette a távolban bikáját, mely aligha tilosban nem járt az angol nő legelőjén; odaküldte tehát vendégeit, egyiket a másik után, hogy térítsék azt hazafelé; utóljára csak én maradtam mellette s megkérdeztem, menjek-e én is a bikát hajszolni?

— Sőt inkább, azért küldtem el a többit mind, hogy Önnel komolyan beszélhessek s tudjam meg a magyar viszonyokat; mert mi csak annyit tudunk, hogy a magyar bátor, szabadságszerető, becsületes nép, mindazok, a kikkel találkoztam, meggyőztek arról, hogy lehet bízni bennök minden tekintetben.

Én tehát elbeszéltem neki hosszasan állapotunkat és reményeinket; lefestettem előtte oly híven, amint bírtam, az ország viszonyait, a pártok állását, ami őt annyira érdekelte, hogy másnap még egyszer folytatta e beszélgetést. Negyednapra visszamentem Genuába s Turinba, ahol Klapkával még egyszer megbeszéltem a dolgok állását és teendőinket s közös megállapodásból a következő levélben értesítettem Kossuthot kirándulásom eredményéről.

V.

6. Via Burden, San Salvario,
Turin, február 23-án 1861.

Barátom!

Voltam Capreraban levéllel Klapkától, melynek mását, úgy hiszem, Veled közlötte. Elmondtam Garibaldinak nézeteidet, megmondtam; hol s mennyiben különböznek az enyéimtől. Elbeszél-

tem neki állásodat s befolyásodat s hogy én nem repræsentálok semmit és senkit, mint önmagamat. Erre kikérdezgetett két óra hosszant a nemzetiségi viszonyokról, a concessiókról, a mostani situatióról, a török birodalom tartományainak szelleméről, politikájáról, kívánságairól. Második találkozásunknál folytatta a kérdezgetést a határőrvidékről, geographiai állásáról, igazgatásáról, szelleméről. Ezen utóbbira, megmondtam, hogy nem ismerem s nincs tehetségemben megismerhetni. Megkérdeztem végre, mi a felelete Klapkához s mik a tervei? Azt felelte, hogy tervei nincsenek, csak szándoka van; hogy a felelet nehéz, mert ezek az urak, úgy látszik, akarnak is, nem is akarnak. Annyit azonban mondhat, hogy tavaly is körülbelül ugyanezen időben a király és kormány azt izenték neki, hogy nem lesz háború, tartsa magát tökéletes csendben, s mégis volt háború. — Volt bizony! vágtam szavába, mert Ön csinálta; könnyen felelhetett, hogy lesz: most is úgy vagyunk: ha Ön akarja, lesz háború. — «Igen is — volt a felelet — de én máskép vettem fel a dolgot; tudtam, hogy Sicziliában készülnek kitörésre s szándékom volt oda menni, mihelyt a lázadás kitör. Most is úgy van. Ha Európa békében marad, én is itt maradok Caprerában; — ha azonban vagy Önöknél, vagy Szerbiában, vagy Lengyelországban, vagy a németeknél a nép felhí és segítségemet keresi, szándékom az, hogy segítséget viszek nekik. A népszabadság solidaritása kívánja ezt tőlünk olaszoktól, s azon különféle nemzetbeli vitézek vére, mely Sicziliában és Nápolyban érettünk folyt.» — ‚S mi módon tudhatja Ön, hogy valamely nemzet felhívja és segítségére számot tart?‘ — «Engem puskalövéssel szokás meghívni; a puskadörgés szavára indulok, merre a szabadság hí, s ott leszek minél előbb — azaz szándékom ott lenni; a kimenet és siker nincs kezemben. — Én nem veszem magamra a felelősséget, hogy másokra feltoljam magamat, de bárhol küzdjön is egy nép, a szabadság a zsarnokság ellen, kötelességemnek tartom barátaimmal együtt, csekély erőmhöz képest, részt venni a harczban.»

Erre elbúcsúztam s visszajöttem Turinba. Klapkával s Türrel sokat értekeztem s őszinte nyiltsággal, melyet Klapka viszonzott, megvitatván a situatiót, abban állapodtunk meg:

Hogy addig, míg a nemzet a törvényes téren utolérhetőnek tartja kívánságát s míg minden törvényes eszközök nincsenek kimerítve,

egyáltalában semmi részről sem szabad háborgatni a nemzet törvényes alkotmányos kifejlését;

hogy ha a franczia császár morális segélyét megadja s ennek következtében a gróf ígérete szerint támaszkodni lehet Olaszországra is, mihelyest az osztrák az engedmények s törvény teréről lelép, meg kell kezdeni a harczot Garibaldi segítségével;

hogy ha a franczia morális támasz s következtében az olasz kormány segélye elmarad, szükség ezt a nemzettel tudatni; de azt is, hogy Garibaldira mindig lehet számítani; válaszszon e szerint a haza akár békés elnyomást, akár háborút s ennek minden viszontagságait.

A király a napokban valakinek azt mondta, hogy ámbár mindenki békét kíván, ő még is azt hiszi, hogy e nyáron háború lesz. Nem látja, mikép lehessen azt kikerülni Európa mostani feszült állapotánál.

Türr, ki ezen levelet átadja, ismeri Garibaldi nézeteit, mert ez reá bízta azon tudósítások megszerzését, melyek a mostani válságos perczben szükségesek.

Riberi ma volt nálunk; igen nagy javulást talál Vilmánál, s meg van győződve, hogy ha szeptemberig folytattatik curája s rendeletei teljesíttetnek, tökéletesen felépűl. — Annyi bizonyos, hogy kinézése sokkal jobb, nőtt is egy kicsit az utóbbi hónapokban.

Nődet tisztelve, maradok mint mindig

barátod Pulszky Ferencz.

OLASZ ÉS MAGYAR VISZONYOK.

I.

Mársziusra össze voltak híva az olasz kamarák; garibaldinus barátaim jóslatainak ellenére a kormánynak a választásoknál roppant többsége lett; Guerieri egyébiránt már előre megmondta nekem, hogy ha Garibaldinak még sokkal nagyobb pártja volna is, Turin levegője hamar megpuhítaná nagy részét, Cavour keresztül tudja vinni minden tervét. Garibaldi maga nagyon ideges volt, tulajdon számára nem várt, nem kívánt semmit, megszokott régóta szegényesen élni Caprerában; de az bántotta, hogy győzelmes seregével, mely két országot hódított meg s annak tisztjeivel rosszúl bánnak, véglegesen nem rendelkeznek róla s világosan azt akarják, hogy az magától máljék széjjel, vagy fegyelmetlenség miatt feloszlattassék. Egyébiránt folyvást jöttek küldöttségek Caprerába tisztelkedni a hősnek s kijelenteni, hogy ő a haza egyetlen reménye s ekkor Garibaldi rossz kedvében úgy isten igazában megszidta Cavour többségét: hogy ezek a képviselők igazi inaok, mint a birkák követik a kolompost, készek akár a hazát is elárulni, amint ezt Nizza esetében mutatták. Bertani organizálni kezdte az ellenzéket; összehívta egy bizonyos napra Genuába, hol bizalmukat kifejezték Garibaldihoz s kijelentették, hogy a képviselők többsége Turinban nem képviseli az ország valóságos többségének politikai véleményét. Cavour emberei ellenben folyton predikálták, mikép nem tűrhető, hogy két király legyen az országban: az egyik Turinban, a másik Caprerában, s két parlament: a törvényes mellett a genuai, és két sereg: az egyik kék, a másik veres; háladatosság ide, háladatosság oda, az első kötelesség megmenteni a hazát s megtörni Garibaldit. Cavour maga úgy nyilatkozott egyszer előttem,

hogy Garibaldi valóságos erő Olaszország részére s a kormány fel is fogja használni, midőn azt találja, hogy az actió percze megérkezett; de Bertani-féle bizottságokat soha többé nem fog tűrni, melyek államot akarnának felállítani az államban. Fel fogja maga éleszteni a nemzeti társaságot, ha arra szüksége lesz, vagy más valami formát fog találni, melyben a forradalmi elemeket felhasználhatja; de a vezetést nem hagyja kisiklani kezéből, más kormányt maga mellett el nem tűr. Azt sem fogja engedni, hogy Garibaldi valami kétségbeesett merénylettel megölje magát; neve s befolyása sokkal nagyobb kincs Olaszországra nézve, semhogy megengedhető volna annak hiába való, haszontalan elvesztése. Azalatt megnyílt a parlament s Garibaldi is megérkezett a fővárosba, hogy seregének s tisztjeinek számára kieszközölje a szükséges elismerést s állásuk rendszeresítését.

A kedélyek mindkét részről mód nélkül fel voltak izgatva; Cialdini tábornok, kit a kormánypárt azóta, hogy ő Castelfidardónál megverte La Moricièret, Garibaldinál is nagyobb hősnek tartott s ki a pártnak katona-szóvivője volt, Garibaldinak éles levelet írt, melyben szemére veti, hogy túlbecsüli magát, hogy veres ing viselése által komédiásként feltünést akar előidézni, hogy társalgásban és leveleiben a királyt barátjának nevezi, ami illetlen; inti, becsülje meg múltját s a hazát, hagyjon fel ellenzékeskedésével. Ezen levelet, mely Garibaldit mélyen sértette (mert Cialdinival eddig mindig jó lábon állt, nem is fordúlt elő semmi személyes kérdés, mely a jó viszonyt köztök megváltoztatta volna), Cialdini egyidejűleg a lapokban is kiadta.

Az emberek mindjárt párbajkihívásról beszéltek; a kedélyek az egész városban fel voltak zaklatva. Délben Garibaldi megjelent a képviselőházban, hogy a déli seregnek s tisztjeinek panaszait s kívánságait adja elő. Amint megjelent, egy kormánypárti tag a többiek nevében előadta, hogy Garibaldi a kamara többségét sértette meg s elégtételt kívánt. Garibaldi erre indulatosan felelt, hogy amit tulajdon házában egyeseknek vagy küldöttségeknek, akár egyesekről, akár a kormányról mond, az nem tartozik a kamara elé s aztán előadta, mily méltatlanúl bánik a kormány azokkal, kik Sziciliát s Nápolyt felszabadították s a Bourbon-seregeket megverték, s kiknek szolgálatait s rangját most nem ismeri el

azon kormány, mely a megvert Bourbon-tiszteket elismeri: a rendes katonaság nem tiszteleg nekik, a rendes sereg tisztjei nem ismerik el ezen hős bajtársaik egyenjogúságát. Cavour előbb kímélve felelt, s kezet nyújtott Garibaldinak a kamara előtt: de midőn a tábornok ezt el nem fogadta, szenvedélye fellobbant, kiméletlenűl fejezte be beszédét, a képviselők mindkét részről tűzbe jöttek s tomboltak, az ülés a legnagyobb izgalomban érte végét. Úgy látszott, hogy a szakadás Cavour és Garibaldi közt ki nem egyenlíthető többé s hogy az országban a két párt ellenségkép áll ezentúl szemben egymással, mint régi időkben a guelfek és ghibellinek. Az öreg Pallavicini, a spielbergi martyr, ki Cialdinival és Garibaldival egyenlően jó viszonyban állt, hiába igyekezett a dolgot a két tábornok közt kiegyenlíteni: este felé a legkülönbözőbb hírek terjedtek el a városban; végre megtudtuk, hogy a király Garibaldit s Cavourt magához hívatta a Moncalieri-palotába s ott személyes közbenjárásával békét kötött köztük s megállapította az elveket, melyek szerint a déli sereg tisztjeinek ügye rendeztessék el, hogy t. i. bizonyos, rangjokhoz mért kielégítést nyerjenek, azok pedig, kik a seregben a szolgálatot folytatni kívánják, néhány hónap múlva tiszti vizsgára jelentkezhessenek s ha ennek megfeleltek, Garibalditól nyert rangjokban beosztassanak a seregbe. Nagy nehezen lehetett csak ezen eredményre jutni; csak a király személyes tekintélyének sikerülhetett a viszonyos ellenszenvet a két nagy férfi közt legyőzni. A szakadás most kikerültetett és Garibaldi, ki Turinban soha sem érezte magát jól, visszament ismét Capreräba.

II.

Mącziusban Kossuth is megjött Turinba családjával együtt. — Azóta, hogy Napoleonnal szövetkezett, állása Londonban egészen megváltozott; kényelmetlenűl érezte magát: a bankóper még inkább elkedvetlenítette s most végkép elhagyta Angolországot, annál könnyebben, mert Olaszországtól s Cavourtól várta még mindig Magyarország felszabadítását. Amint megérkeztek, Kossuthné hozzánk jött, hogy leányát Vilmát magához vegye; hideg arczczal mondott egy pár hideg szót, hogy megköszönje beteg leányának fél évig tartott gondozásunkat. Vilma alig tudta elnyomni köny-

nyeit, midőn feleségem nyakába borúlt s tőle búcsúzott; kezet nyujtottunk egymásnak s elváltunk; mindnyájunknak szíve fájt, de meggyőződésünk szerint nem tehettünk máskép. Kossuth is így érzett s Klapkának a következőket írta:

— «Én Pulszky jeles tehetségét mindig becsűlni fogom. Gyarlóságai iránt elnézéssel tudok lenni. Hanc veniam petimusque damusque vicissim. Én is gyarló teremtés vagyok. A köztünk sok-sok éven át fennállott bensőségteljes viszonynak megszakítása érzékenyen fáj: nem tagadom; de e fájdalom sohasem fogja velem megtagadtatni az elismerést, melylyel a hazának s az emigrátiónak tett hasznos szolgálataiért neki mint hazafi, sem a lekötelezettséget, melylyel személyem s családom iránt tanusított sok szívességeiért, mint ember tartozom. Hát ellensége sohasem leszek. Ártani neki, ha tehetném is, sohasem fogok. De a viszonynak köztünk örökre vége van. Itt nem indulatos fellobbanás forog fenn, min a higgadtság magát túlteheti; nem is amolyan összekocczanás, melynek emlékét egy meleg kézszorítás eltörölheti: itt a kölcsönös bizalom kapcsa lett kettétörve, s én azon emberek közé tartozom, kiknél ezt, ha egyszer széttörött, egy örökkévalóság sem forrasztja össze. Ennek vége van.»

Magyarországban is megtörténtek a választások, a szécsényi kerület, Nógrád vármegyében, engem választott meg képviselőjéűl; jó jelnek magyaráztam, hogy a száműzötteket is merészlik megválasztani; köszönettel elfogadtam a mandátumot s folyamodványt küldtem Vay Miklóshoz a kanczellárhoz, hivatkozva az országgyűlési képviselők törvényes salvus conductusára, hogy eszközölje ki német collegáinál, miként engedjék meg, hogy én vasuton, sehol meg nem állva, egyenesen Budapestre bántatlanúl mehessek s addig, míg az országgyűlés tart, az országos képviselők mentelmi jogával élhessek. A válasz soká késett, végre megjött, hogy az ország határain belűl tisztelni fogják mindenesetre képviselői jellegemet; de a magyar kanczellár nem szüntetheti meg az ellenem hozott itéletek következményeit a nem magyar tartományokban; magamnak tulajdonítsam, ha ott kellemetlenség érne. Tanácskoztunk, vajjon nem kellene-e megkísérteni, hogy álruhában csempészszem be magamat Belgrádon s a határőrvidéken keresztűl az országba; de azt találtuk, hogy nem volna czélszerű egy ily személyes complicatio által a

már úgy is elég complicált helyzetet Pesten még jobban felzavarni s így e kalandos terv elmaradott.

Sir James Hudson, az angol követ a turini udvarnál, kihez Londonból ajánlólevelem volt, mindig a legszívesebben fogadott s időről-időre meglátogatott, értett a régiségekhez, rokonszenvezett a magyar ügygyel is, de sokkal inkább szerette az olaszokat. Midőn egyszer Couzáról s fegyvereink elkobzásáról szóltam s megjegyeztem, hogy Couza franczia befolyás alatt van s Párisban keresi az irányt, melyet kormányában követ, sir James mosolygott s megjegyezte, hogy Couza bizony nem franczia, hanem angol s hogy a fegyvereket is egyenesen sir Henry Bulwer, konstantinápolyi követ felszólítása következtében kobozta el: mert az angol kormány nem engedhet rendbontást és zavart a keleten, mely háborúra vezethetne. A magyar viszonyokról gyakran kérdezősködött. Én azokat csakugyan alig tudtam felfogni; láttam, hogy az országgyűlésnél a többség egyenesen ellenzi a kiegyezést s hogy ezen párt élén a csak imént megkegyelmezett gróf Teleki László áll. Ismervén a lovagiassági kötelességekről való fogalmát, melyeket ő a túlzásig fokozott, ezen föllépését, melyen a felső körök egész Európában megbotránykoztak, csak úgy magyarázhattam ki, hogy meg van győződve a franczia háborúnak s olasz betörésnek legközelebbi bekövetkezéséről s hogy ily körülmények közt kezében akarja megtartani a vezényletet. Lelkiismeretesen megtartotta szavát, hogy külföldi összeköttetéseit megszünteti s ennek következtében nem tudhatta meg, hogy azon terv, mely a múlt szeptember első felében megállapíttatott, már deczemberben elvesztette minden jelentőségét, mert a franczia császár elégségesnek tartott egy olasz háborút s már is a mexikói kalandra készülve, Ausztriával barátságos lábra állani igyekezett. Szívem mélyéből sajnáltam Telekit, sokat adtam volna azért, ha valamelyik barátja vagy ismerőse Turinba vetődik, ki őt a dolgok valódi állásáról felvilágosíthatná. De ez nem történt, az idő múlt, a tavasz megjött s előhaladott; de a háború elmaradott és semmi jel sem mutatkozott, melyből gyanítani lehetett volna, hogy Garibaldi vagy bárki más egy tengerentúli expeditiót szándékolna. Nem sokára azután jött a hír, hogy gróf Teleki László agyonlőtte magát. A csomónak ezen tragikus megoldása nem lepett meg; hiszen csaknem előrelátható volt, hogy más kimenetel lehetetlenné vált.

Teleki halála nem volt váratlan reánk nézve; de mégis megszomorította Kossuthot. A sors azonban még egy sokkal nagyobb csapást mért rá, mely minden terveit hosszú időre tökéletesen megsemmisítette s cselekvő politikai életét jóformán berekesztette: Cavour halála. A garibaldinusok sokszor durva és személyes ellenzékeskedése érzékenyen bántotta a nagy államférfi kedélyét, szenvedélyesen felelt a támadásokra, de a császár politikájával sem tudott sokszor egyetérteni, mely most a pápa világi hatalmának megvédését tűzte ki nyiltan bevallott feladatáúl. Egy zavaros parlamenti ülés után Cavour idegesen Szent-Jába ment jószágára s a vasútállomásnál nem találván elő fogatát, a nedves réteken keresztűl gyalog sietett kastélyába s meghűtötte magát. Másnap reggel, a mint Turinba visszaérkezett, érezte, hogy láza van; de ő nem bízott az orvosok tudományában, maga szerette magát gyógyítani; sebészért küldött s eret vágatott: rosszabbúl lett s ismét eret vágatott; végre mégis orvosért kellett küldeni, de a láz annyira elhatalmazott már, hogy eszméletét vesztette s nemsokára meghalt.

Leírhatatlan volt a turini nép gyásza, midőn Cavour halálának híre a városban elterjedett; még politikai ellenségei is könnyekre fakadtak. Olaszország ellenei már kezdték jósolni, hogy az olasz egység eszméje Cavourt csak röviden éli túl; a klerikálisok az isten büntetését látták ezen rögtöni halálban; de az olasz egység eszméje erősebb gyökeret vert már a nemzet szívében, mint hogy egyes, bármily nagy embernek halála azon nagy változást okozhatott volna. — Sokkal kisebb utódok: Ratazzi, Ricasoli s a mostan élő olasz államférfiak, főleg pedig az események hatalma vitték keresztűl Cavournak feladatát; de Kossuth tervei, melyeket ő Magyar- s Olaszország érdekeinek azonosságára fektetett, ezen váratlan halál által végkép megfeneklettek, politikája más mederbe téríttetett. A haza sorsát ezentúl a keleti kérdés megoldásával hozta összeköttetésbe ő is, mint mi mindnyájan.

III.

Ha az ember egy darabig az olasz középosztálylyal társalkodik, igen könnyen észreveszi azon számtalan szálakat, melyek a keletet az olasz félszigethez kötik. A Közép-tenger minden kikötő-városában

olasz kereskedői telepeket találunk: Tunisban és Alexandriában, Smyrnában és Konstantinápolyban. Az orvosok a török városokban rendszerint olaszok vagy olyanok, kik olasz egyetemeken nyerték kiképződésöket. Görögországban és Rumániában gyakran fordulnak meg olasz szinészek, ügynökök, újságírók; Olaszországba tehát sok hír jut el a keletről s annak belviszonyairól s én ezeket különös figyelemmel kísértem, s tanúlmányoztam az egyes tartományok viszonyait s a különböző nemzetiségi kérdéseket Törökországban. Erre már Angolországban készített elő Urqhart, ki a keleti viszonyokban járatosabb volt, mint a törökök magok. Klapkával is sokat beszélgettem ezen tárgyról, ki épen ezen időben jött vissza Törökországból és Rumániából. Az Olaszországban lévő magyarok többsége esztendőket töltött a keleten, s így sok egyes vonásból összeillesztettem magamnak a képet s egy berlini havi szemlében néhány czikket írtam a keleti kérdésről, s különösen a szláv és albán elemről. A kamarában a hírlapírók karzatán szomszédom volt Marc Antonio Canini, igen ügyes, szerencsétlen reporter, ki életének nagy részét Görögországban, Konstantinápolyban és Bukarestben töltötte: de sehol boldogulni nem tudott, egyébiránt nagy barátja volt különösen a rumánoknak, kik minden törökországi népek közt a legműveltebbek s meg is tudják becsülni a tudományos nevelést. Ez beszélte nekem mindig, hogy a magyarellenes elem Bukarestben nem a benszülött: ez s főkép a román aristokratia érzi, hogy támaszra van szüksége az orosz befolyás ellen s hogy azt leginkább a magyaroknál találhatná: a népet azok izgatják fel leginkább, kik Erdélyből Havas-Alföldre vándoroltak ki s ott sem találnak oly elismerést, minőt várnak s elkeseredésökben szidják a magyart és szítják a nagy román birodalom eszméjét, mely egyrészről Erdélyt s Magyarország nagy részét, másrészről meg a macedoniai czinczár, kuco-vlachokat magába foglalná. Csak azáltal veszedelmesek, hogy majd mind tanári állást nyertek. Canini újra meg újra kérdezett, miért nem szövetkeznek a magyarok a románokkal, holott mind a kettőnek ugyanazon érdeke van s mind a kettőnek feladata az éjszaki szlávokat a déli szlávoktól elválasztani.

Olaszországban is — épen úgy, mint előbb Angolországban — minden államférfinál azon meggyőződést találtam, hogy az osztrák monarchia egy oly európai szükségesség, melynek tökéletes szét-

mállása csaknem kipótolhatatlan volna, mert veszedelmes tért nyitna az orosz és német túlkapásoknak. Az olasz politika azonban természetesen főleg oda iparkodott, hogy az olasz tartományokat az Alpesekig a súlyos osztrák kéz alól szabadítsa fel s e tekintetben ösztönszerűleg is Magyarország segítségére és felszabadulására volt utalva; azt azonban folyvást hangoztatták, hogy két nagy birodalom szomszédságában sem Magyarország, sem Románia nem lesznek képesek függetlenségöket fentartani. Az osztrák monarchia úgyis természetszerűleg különböző nemzetiségek összege, mely csak az absolutismus vaskeze által fegyverrel tartatik össze, anélkül, hogy az egyes részeknek természetben gyökerező összetartása volna; még csak azon érzék is hiányzik, hogy együvé tartoznak; a lengyel nem tartja magát osztráknak s nem hagyott fel a reménynyel, hogy előbb-utóbb a porosz és orosz uralom alatt álló testvéreivel egyesűl, a cseh gyűlöli német szomszédját, a magyar borzad az osztrák egységbe való beolvasztástól, az olaszok elszakadása csak az idő kérdése már; az osztrák monarchiát csak a sereg tartja össze s a nemzetiségek butasága, mely megengedi, hogy az egyik a másik ellen használtassék fel.

Ily okoskodással találkoztam mindenütt s azon óhajjal, hogy ha az osztrák monarchia valaha szétmállik, helyébe egy sokkal természetesebb fœderatió lépjen, mely képes legyen akár a németnek, akár az orosznak ellentállni; annál is inkább, minthogy a közép s alsó Duna-medenczének anyagi érdekei jóformán azonosok s ellentétben állnak a felső Duna vidékének érdekeivel.

Ily eszméket hallottunk gyakran. Klapka többször említette, hogy ezek Bukarestben sem ismeretlenek; már gróf Teleki László is, tíz évvel előbb, mindig prédikálta nekünk, hogy szövetkeznünk kell különösen a románokkal. Igy fejlődött ki lassan-lassan a magyar menekültek vezérei közt a dunai confœderatio eszméje, hogy ez idővel az osztrák monarchiát helyettesítse. — Magam is belementem ezen eszmébe s a berlini szemlében írtam róla egy-két czikket.

Midőn Canini később ismét Bukarestbe készűlt, megkérte Klapkát, lenne szíves nézeteit e tekintetben írásba foglalni, hogy ez neki utasításúl szolgáljon s ő ezen eszméket terjeszthesse a befolyással bíró román körökben. Nálam is volt s megbeszélte velem e ter-

vet; én ajánltam, menjen Kossuthoz is s tudja meg az ő véleményét, mely mindenesetre sokkal fontosabb, mint a mienk. Canini ezt megtette s Kossuth alaposan és szélesebben dolgozta ki a Duna-szövetség tervét, kizárólag mint irányadó pontokat Canini számára; arra nem is gondolt, hogy az ily privát utasítás valami indiscretio által idő előttköztudomásra jőjjön: mert az egész terv nem volt nyilvánosságra szánva. Canini azonban ezt elutazása előtt több barátjával közölte s így Helfy Ignácz kezébe is került, ki azon időben Mailandban politikai lapot szerkesztett s anélkül, hogy Kossuthtól az engedélyt kérte vagy kapta volna, a tervet Kossuth nevével közzétette. Ez természetesen nagy zajt ütött, különösen Magyarországban és sokszor felhasználtatott ellenünk a magyarfalók által.

VI.

Cavour halála után báró Ricasoli lett a miniszterelnök, kit barátai a vasbárónak szoktak nevezni: ellenei azt mondták, hogy nem vas biz az, hanem csak bádog. Politikai műveltsége nem ért fel a Cavouréval, szegletesebb is volt nála, nem is volt bureaucrata; életének legnagyobb részét távol a politikától, nagy kiterjedésű jószágainak kezelésére és javítására fordította: mocsárokat szárított ki, patakokat szabályozott, borait nemesítette, tudott parancsolni és dolgozni, nem kereste soha másoknak kegyét s forrón szerette hazáját, nemcsak a kis Toskánát, de a nagy, egységes Olaszországot. Szabadelvűségét kimutatta, midőn egyideig Toskána diktátora volt a nagyherczeg távozása után 59-ben, a tartomány bekebelezéseig 60-ban. Ezen időben megszüntette a kötött jószágok, hitbizományok s majorátusok minden nyomát s ez által kimutatta állambölcseségét. Az olaszok rokonszenvvel fogadták kinevezését, ámbár ismerték sokkal egyenesebb jellemét, semhogy ez Macchiavelli tanaival összeférhessen; pedig azt tartották, hogy csak ilyenekkel lehetne Olaszország egységét keresztűlvinni.

Sir James Hudson vezetett be hozzá; igen szívesen fogadott; egy montenegrinus dolgát hoztam neki elő, ki hosszról-végről Nikita fejedelem rokona volt, Garibaldi önkéntesei közé keveredett, altisztségig is vitte, most haza kivánkozott, csakhogy nem volt útipénze; Türrhöz folyamodott tehát, ki ügyét levélben hozzám

utasította. Ajánltam Ricasolinak; ez némi gondolkozás után azt felelte:

— Ugy-e, vasuti jegyet adunk neki Genuába s ott helyet a Rubattino hajóján, mely Tunissal közlekedik? — Akaratlanul nevetni kezdtem:

— Mit csinálna a szerencsétlen Tunisban? Anconába kell neki jegy s onnét hely Corfuig, és negyven-ötven franc, hogy onnét Cattaróba juthasson; ez az útja, nem Tunis felé.

— Hát ott vannak azok a híres fekete hegyek? — szólt Ricasoli — sohasem foglalkoztam geographiájokkal. Jól van, odaküldjük. — Megkért, látogassam meg ismét.

Midőn másodszor hozzá jöttem, el kellett mondanom összeköttetéseinket Cavourral, melyeket ő egyébiránt ekkor már Kossuth által is ismert; elmondtam neki a pártok állását, a magyar államférfiak jellemét; figyelmeztettem, hogy Dalmatia olasz lakóinál oda kellene hatni, hogy az ellenszenv a horvátság túlkapásai ellen magyar sympathiával egyesűljön; hiszen Raguzában él még a hagyomány a magyar védelem idejéből. Ricasoli ígérte, hogy küld majd oda embert, ki ily szellemben működjék. Szavaim, úgy látszik, némi hatással voltak reá, mert a mint elmentem s Tourte, a svájczi ügyvivő jött hozzá, hogy neki egy svájczi közjogi bonyodalmat adjon elő s azután megkérdezte, mily állást foglal el Olaszország e tekintetben; a miniszter gondolatokba elmerűlve azt felelte: az olasz kormány el nem fogja hagyni a magyarokat. Tourte ezen feleletre megijedt s elment mindjárt a franczia, a porosz és az angol követhez elmondani ezen különös hírt. Sir James nevetve beszélte el ezt nekem s figyelmeztetett, hogy Ricasoli ezt csak azért mondta, hogy szavai a porosz követ révén Bécsbe is eljussanak; pedig Olaszország nem tehet semmit, ne építsük erre reményeinket; beszéljek még egyszer Ricasolival, majd megmondja tisztán véleményét; ő nem szokott ámítgatni. Augustus 22-én elmentem ismét a külügyminiszteriumba. Amint kártyámat beadtam, soron kívül hivatott be; megmondtam neki, hogy most, midőn a magyar ügyek nevezetesebb helyet foglalnak el, ismernie kell az antecedentiákat; megmagyaráztam neki Deák vezérállását, a pártok előbbi viszonyát s mostani változását, a fegyverek és bankó ügyét, melyekről különösen kérdezett ki. Erre megjegyezte, hogy ezeket

hibásan kezeltük, az olasz miniszterium is compromittáltatott, még most is érzi ezen ügy súlyát. Ambitiónkat a hazának kell alárendelnünk, — így folytatá, — nem a hazát ambitiónknak; szeretem a magyarokat, kívánom szövetségüket; de jelenleg szó sem lehet a segítségről. Az erődök, a várnégyszög osztrák kézben vannak, ezeket nem lehet önkéntesekkel elfoglalni. Várni kell, míg a nápolyi zavarokkal s Rómával rendbe jövünk, előbb nem tehetünk semmit. Párisból azt írják nekünk, ne hívjuk ki az osztrákot, mert ők nem segítenek; mi gyengék vagyunk, az angol kormánynál pedig az olasz sympathia elvész, ha a magyarokat felizgatjuk. Garibaldi gyengítette Olaszországot, nem hogy erősítette volna; mert ha már most huszonkét milliomra nőttünk is, a dél felemészti pénzünket s erőnket, nem hogy szaporítaná. Szemünkre vetik, hogy Nápoly zavarog s nem akar olasz lenni, pedig a rablás ott századok óta hagyományos institutióvá lett, csakhogy most nagyobb mértékben dühöng, mint azelőtt, mert az eloszlott Bourbon-sereg növeli a rablók számát. Végre említette még, hogy Róma iránt rövid idő múlva fentebb hangon fog szólni. Előbb Róma, csak azután Velencze; ez az ügyek logikai sora.

Erre megjegyeztem, hogy szeretek reassummálni. Tehát azt írhatom barátimnak, hogy mielőtt Róma nem olasz, ne várjanak külföldről semmit s csak tűrjenek tovább; mikor a franczia kivonúl, akkor készüljenek.

— Helyes, — felelé Ricasoli, — e szerint jövő tavaszra készülhetnek. Megteszik-e?

— Remélem, sőt hiszem.

— Viszontlátásra!

V.

A magyar országgyűlés vitáinak híre eljutott a külföldi lapokba is; Sir James Hudson többször beszélgetett velem a magyar ügyekről; meg volt győződve, hogy a kiegyenlítés sikerűl, hogy a magyarok most bebizonyították fölényöket a centralizáló németek felett; használják ezt fel, ezentúl ők lesznek a monarchia urai; de a Dunát meg kell nyitniok a világkereskedésnek, csak így számíthatnak a nyugati nagyhatalmak rokonszenvére s morális támogatására. — Én erre mindig hallgattam, mert az országgyűlés politikáját nem

tudtam megérteni; Tiszáéknak azon konok ellentállását a kiegyezés lehetősítése ellen csak onnan gondoltam kimagyarázhatónak, hogy még mindig számítanak külföldi segítségre s egy nagy külháború közeledésére. Szükségesnek tartottam tehát nézeteimet e tekintetben kifejteni. Talán lesz olyan is, ki szavamra hallgat, s mi tűréstagadás, resteltem, hogy midőn az amerikai, az angol, a német és franczia sajtóban eleg ismeretes vagyok, a magyar elfelejti nevemet. Megírtam tehát a következő czikksorozatot, mely az országgyűlés folyama alatt szabadabban mozgó sajtóban minden csonkítás nélkül megjelent.

LEVELEK A SZÁMKIVETÉSBŐL B. KEMÉNY ZSIGMONDHOZ.

I.

Turin, junius 25. 1861.

Kedves Barátom!

Remélem, megengeded, hogy hazánk jelen válságában, midőn jövője bizonytalanul a sors mérlegében lebeg, én is egy pár hasábot igénylek lapodban nézeteimnek kifejtésére; mind az emigrátió állására s teendőire nézve, mind pedig az európai állapotok magyarázatára, a mennyiben azok hazánk állapotára befolyással vannak vagy lehetnek.

Úgy hiszem, hogy a magyar minket, kik külföldről nézzük a mostani nagyszerű szellemi harcz részleteit a bécsi központosítás ellen, még mindig a haza oly hű fiainak tekint, kiknek számára, habár számunk nem nagy és erőnk csekély, a jelen bonyodalmaiban s a jövő harczban némi szerepet fentartott. Tudom, hogy a nemzet e perczben szavát mind a sajtóban, mind a törvényhatóságok teremeiben, mind az országgyűlésen szabadon hangoztathatja, s hogy nem szorúl többé egyéb képviseletre, mint azon repræsentatiójára, mely az 1848-ki törvények értelmében, habár számra s az ország integritására nézve csonkán, de azért szabadon s törvényesen jelenleg Pesten székel. Azonban még sem felejthetem el, hogy volt idő, midőn az erőszak Magyarhonban még a panasz sóhaját is elnyomta s a czinterem némasága uralkodott Dévénytől a Vöröstoronyig. Akkor csak azok képviselhették a hazát, kik a hatalom vas karjait kikerülve, s szabad országokban menhelyet találva, újra meg újra elpanaszolhatták a külföldnek hazánk sérelmeit addig, míg az lassankint megtanulta ismerni állásunkat és jogainkat s érteni kezdte az 1848—49-iki nagyszerű tragédia összefüggését s

jelentékenységét, melynek előbb csak fővonásai, sokszor torzított alakban, jutottak tudomására. A magyar emigrátiónak egy évtizeden keresztül csak egy feladata volt: szóval, tollal és tettel fentartani a magyar név becsületét; tiszteletet gerjeszteni hazánk iránt, felvilágosítani a külföld balvéleményeit, megczáfolni a rágalmakat, melyekkel a civilizátorok serege a magyart szakadatlanúl piszkolta s oly rokonszenvet idézni elő, mely az adott perczben hazánkat azon elszigeteltségből kiemelheti, mely utolsó harczunk idejében bennünket sikeresebben levert, mint maga az orosz beavatkozás. És én fölemelt fővel mondhatom, hogy az összes emigrátió ezen ép oly nehéz, mint dicső feladatnak emberűl felelt meg. — Ámbár az élet anyagi nyomoraival küzködve, az elsőtől az utolsóig ernyedetlenül vívtunk a haza jogai mellett s Amerikában és Angolhonban, Franczia- és Olaszországban, a keleten mint a nyugaton kiérdemeltük a népek méltányló figyelmét. Nekünk köszönhető az, hogy Magyarország nem terra incognita többé Európában, hogy a külföld megismerte a magyarnak életrevalóságát, s hogy várakozása fölébredett látni, mit tesz azoknak nemzete, kik oly lankadatlanúl hirdették hazájuk férfierényeit s politikai tapintatát. S így a talapzat elkészült, melyre a magyar alkotmányosság szobra felállíttathatott, hogy ítélhessen róla a világ: torzkép-e vagy mesteri mű? Sőt még többet is tulajdoníthatnak magoknak a száműzöttek. Folytonos agitátiójok, összeköttetésök a külföld vezető íróival, vitézeivel, államférfiaival, s ezek általi hatásuk szintén bírt némi befolyással a bécsi kabinetre. A szegény emigrátió tevékenysége nem egyszer zavarta meg a centralizáló civilizátorok álmait s külföldi kölcsönterveit. De mióta a solferinói ágyúk ledöntötték reményeiknek büszke kártyavárait s állásuk tarthatatlanná válván, kénytelenek voltak összehívni a magyar országgyűlést; mióta a haza szabadon választott képviselői által szavát ismét fölemelheti jogai visszaszerzésére: azóta a száműzöttek állása és feladata tetemesen változott. Vétkes önhittség nélkül most, sem egyénileg, sem összesen, nem követelhetjük többé, hogy egyéni nézeteink s politikánk az összes haza szavának tartassék. Magyarországnak egyéb valódi képviselete nem lehet, mint a magyar országgyűlés; mi csak szavának további terjesztését eszközölhetjük. Még hibásabb volna azon fölfogás, ha mi, kik tizenkét év óta idegenek között

bujdosunk, nem ismerve az ez alatt megemberedett nemzedéket, sem a haza újabban kifejlett szükségeinek, érzelmeinek s vágyainak részleteit, külföldről akarnók vezényelni az országot, vagy pártokat alkotni s személyeket gyanusítani. Szomorú volna az, ha a nemzet nem volna képes nálunk nélkül is feltalálni az utat, mely üdvére vezet. Nekünk, kik a nemzet hű tagjaiúl, a haza becsületes szolgáiúl magunkat érezni soha meg nem szüntünk, nekünk az országgyűléstől kell nyernünk irányunkat, nem pedig adni irányt a nemzetnek. A külföld nemzeteinél accreditált követekűl azonban most is tekinthetjük s tekintjük magunkat, kik hazánk akaratját az idegen népeknek s kormányoknak híven tolmácsolják s kiknek más részről szoros kötelességök a nemzetet a külföld állásáról tudósítani, hogy az ország, mely nem áll elszigetelve Európa közepében, tisztában lehessen az iránt: mit várhat, mitől félhet a jövőben; sem alaptalan reményekben nem ringatva magát, sem kétségbe nem esve akkor, midőn sorsának jobbra fordulása remélhető. A számüzöttek feladata jelenleg: megmondani a hazának az igazságot egész terjedelmében, s ha Te, kedves barátom, lapod hasábjait számomra megnyitod: szándékozom őszintén elmondani az európai népek s kormányok viszonyait hazánk irányában, holnapi levelemben az angol nép, parlament s kormány nézeteit fejtegetvén.

II.

Turin, junius 28. 1861.

Tíz évet töltöttem Londonban s Angolhonban, találkozván miniszterekkel és peerekkel, követekkel és bankárokkal, tudósokkal s ügyvédekkel, kereskedőkkel, gyártulajdonosokkal és gyármunkásokkal, nagy és kis földbirtokosokkal, minden színezetű hírlapszerkesztőkkel s levelezőkkel, torykkal s whigekkel, chartistákkal s radikálokkal, alarmistákkal s békepártiakkal. Kivételes állásom, mint magyar számüzött, mint a magyar akadémia kitörült tagja, mint angol író, mint amerikai hírlaplevelező, mint régiségbúvár s mint nyelvész kivételes alkalmat nyujtott a legkülönbözőbb körökben megfordulhatni s bárhová fordultam, mindenütt baráti rokonszenvre találtam, s azon a brittet jellemző vágygyal: felvilágosíttatni az ügyek valódi állása felől.

Az angol nép természete szerint harczias, mely rokonszenvét

soha nem tagadja meg attól, ki elleneivel bátran szembe száll. Angolhonban azonban az idő pénz s azért a külpolitika, mely részletes ismereteket igényel s csak ritkán látszik összeköttetésben lenni a nemzet legközelebbi, pillanatnyi érdekeivel, rendesen a kormányra bízatik, kevés vagy semmi ellenőrködés mellett.

Csak lassan lehetett e szerint a közvéleményre hatni; azon érdeket, melyet a magyar győzelmek ébresztettek, a nagy csapás után is fentartani s előkészíteni azon utat, melyen később Kossuth szónoklata az angol nemzet szívét felrázta s rokonszenvét ébren tartotta.

A miniszterek azonban s azon államférfiak, kik Angolországot kormányozzák, mindnyájan azon iskola traditióiban nőttek föl, mely egy hatalmas Ausztriában látja a franczia s orosz terjeszkedési vágyakat ellensúlyozó, conservativ elem megtestesítését az európai szárazföldön. E szerint ezen urak a magyar háborút, teljesen elismerve, hogy igazságunk van, európai calamitásnak tekinték s habár a magyarok vitéz szellemét s a törvényhez való hűségét tökéletesen méltányolták, mégis sajnálattal látták az osztrák birodalom szétmállását; fájlalták a harczot, mely, bárhogy végződjék, Ausztriának erejét mindenesetre csonkítja s rosszalták a Schwarzenberg-Bach-féle rendszert, mely az egyesítés színe alatt a meghasonlást örökíté, a kiengesztelődést lehetetleníté s a birodalom mind magyar, mind osztrák részét tönkre tevé. Ugyanazért soha meg nem szüntek a bécsi kabinetnek kiméletes eljárást s engesztelő politikát ajánlani, rosszalni az elnyomást és figyelmeztetni azon veszélyekre, melyek környezik. Reformált Ausztriát szerettek volna látni, de mindenesetre óhajtották Ausztria fennmaradását; mert nem látták át, miként lehessen, — sőt nem is bíztak abban, hogy csakugyan lehessen, — kipótolni azon hézagot az európai államrendszerben, melyet Ausztriának eltünése a nagyhatalmak közül okozna, általában véve tehát az angol kormánypolitika, akár whigek, akár toryk által kezeltessék, mindig jobban kedvez Ausztriának, mint a magyarnak, még akkor is, mikor az osztrák politikát hibáztatja.

A nagy befolyású magasabb középosztály, mely a parlamentben találja kifejezését, van ugyan rokonszenvvel a magyar iránt, csakhogy rokonszenve meddő; mert ezen osztály érdekei annyira

összefűzvék a kereskedés s ipar virágzásával s annyira függnek az európai béke fentartásától, hogy minden mozgalmat, mely nagyobb háborút idézhetne elő, bármi áron kikerülni vagy elnyomni szeretne. Ezen osztály hajlamaira számított lord Malmesbury, midőn az olasz harcz előestéjén kijelenté, hogy Angolhon le fogja ütni a támadó felet, bárki legyen az. De az ünnepélyes szó daczára sem tette ezt Angolhon, s nem is fogja tenni soha, bár a fenyegetést még többször meg fogja újítani; mert az angol nép nagy tömege, a kisebb vagyonú polgárság s a gyárművesek légiói nemesebb indulatoktól vezéreltetnek s mindig közbeszólnak, ha a kormány s kormányzó osztály Angolhon súlyát a despotismus mérlegébe akarja vetni. A nép azonban nem szokta előre kijelenteni hajlamait, eventualitásokkal nem gondol, s csak akkor szólal fel, midőn az ügyek praktikus alakot öltenek, s a diplomatiai cselszövényektől a kard élére történik a fölebbezés: mint például, midőn látta, hogy kormánya 1859-ben az olasz egység eszméje ellen az 1815-iki szerződések mellett működik. A kormányzó osztály kezdetben nem hitte, hogy a nemzet fel tudna melegedni az olasz egység mellett s azért biztatta Ausztriát egész a végpillanatig: a mint azonban a manchesteri, northamptoni s glasgowi roppant népgyűlésekből, melyekben az ott annyira népszerű Kossuth fejtette ki Angolhon s a szabadság igazi érdekeit, megértette, mire szólítja az ország szava, csakhamar visszaesett előbb a teljes, később a baráti semlegesség politikájába.

A magyar nem várhat Angolhontól többet, mint a mennyit tőle Olaszország nyert: rokonszenvet, semlegességet. A kormány mindenesetre ajánlani fogja a bécsi kabinetnek, hogy az összeütközést kerülje ki a magyarral: hogy kisértse meg a kiengesztelődés rendszerét erejének helyreállítására s egyszersmind fenyegetni fog mindenkit, ki a harczot meg akarná kezdeni. Minthogy azonban bizonyos, hogy az angol kormány, mindamellett, hogy a nemzet melegebben karolná fel a magyar ügyet, mint az olaszt, mégis a semlegességből nem emelkedik ki, szavának súlya nincs semmi arányban Angolhon hatalmával. — E szerint a válság perczében a magyar sem számolhat angol támaszra; számolhat semlegességre és egyéni rokonszenvre; de mindaddig, míg a harcz a szellemi téren marad, Angolhon morális támogatását hazánk nem fogja nélkü-

lözni; mi legyen azonban ezen morális támogatás értéke s discontirozható-e, az a személyes politika titkaihoz tartozik.

III.

Turin, junius 30. 1861.

1848-nak végnapjaiban hagytam el Pestet, ellátva levelekkel a honvédelmi bizottmány elnökétől s január közepe táján érkeztem Párisba, hol hazánk állapota jóformán ismeretlen volt; mindamellett gr. Teleki László erélyes igazgatása alatt Szalay László, Irinyi József, Szarvady Frigyes és Szabó Imre már egy idő óta lelkesen működtek a külföld fölvilágosításán; Európa s különösen Páris figyelme azonban leginkább a socialisták álmaira volt fordítva; az elnökválasztás s annak lehető következményei elnyeltek minden érdeket s aztán ott volt velünk együtt az oláh emigrátió, a Golescók, Bratianók és barátaik, kik azóta Couza herczeg minisztereivé lettek; ott a fölkelt szerbek értelmes képviselője, Herkálovics, ki már akkor állította, hogy a szerbek és magyarok közti véres összeütközés végre állandó barátságra fog vezetni; ott a horvátok ügynöke Berlics; ott Raumer, a frankfurti német egység historikus diplomatája; ott a kremsieri nagy-Ausztria követje; ott a pánszláv lengyelek, minden szinezetű oroszok, s mindezek, kiki a maga módja szerint, adták elő az eseményeket.

Azok a szegény franczia államférfiak, kik a sors szeszélye által rövid időre a kormány élére állíttattak, megzavarva a socialismus rémképe által, annyit hallottak a nagy és kis Németországról s annak egységéről s nagy, egységes alkotmányos Ausztriáról. Dáco-Románia igényeiről s a szerb vajdaságról s a déli szláv birodalomról s minden szlávok Kollár-féle viszonosságáról s a magyar nyolczszázados alkotmányról, melynek paizsa alatt a jelenkor eszméi törvényesen megtestesültek, hogy árva fejük tökéletesen elkábult. Nem tudták, kinek higyjenek; alig hitték el, hogy létezik igazán egy magyar nemzet; hiszen hazánk területét szerb, horvát, tót, német és oláh a magáénak vallotta s azt már előlegesen feldarabolta; egy franczia követ, ki Magyarország iránt interpelláczióra készült, komolyan azt hitte, hogy Erdély a török birodalomhoz tartozik s a külügyminiszter tanácsolta gróf Teleki Lászlónak, ragaszkodjék a magyar kizárólag a katholicismus és a szlávság

érdekeihez s akkor majd ellentállhat bármi vésznek. Az ily eszmezavart csak rendkívüli férfi deríthette fel s Teleki László éles felfogása, méltóságos föllépése, tapintatos eljárása s ernyedetlen működése diadalmasan megfeleltek nehéz állásának. Az emigrátió számos kitünő tagja, kik a franczia élet kellemes, sima formáiba könnyebben szoktak belé, mint a feszesebb angol társaság exclusivitásába, segédkezet nyujtott neki fáradságos munkájában. A franczia nemzet azonban, kifárasztva a forradalmak által, félig beleesett, félig belevetette magát az imperialismus karjaiba. Azóta egyetlen férfi akarata képviseli s reassumálja az egész nemzetet s első lépései nem voltak olyanok, hogy bizodalmat gerjeszthettek volna. Új dynastia alapíttatván azonban Francziaországban, szükséges volt, hogy új érdekeket karoljon fel, s új elvekre támaszkodjék. Ezen új érdek a nemzetiségek érdeke s az új elv az általános szavazat elve, mint a trónok alapja, mind a kettő a legkiáltóbb ellentéte az 1815-ki szerződéseknek. Ezen ellentét természetesen összeütközésre és háborúra vezetett Ausztriával, melynek központosító bureaucratiája Német-, Olasz-, Magyar-, Cseh- és Lengyelországban a nemzetiség eszméjének legnagyobb ellene. Az új divatú nagy Ausztriának eszméje útjában áll az olasz és német egységnek, a lengyel újraszületésnek, a cseh kifejlődésnek, a magyar független alkotmányosságnak. A háború kikerülhetetlen volt; eredménye ismeretes. A villafrancai békepontok megakasztták a franczia sasok röptét a Minciónál, úgy mint Lussinpiccolo s Ozero szigetein; az olasz nemzet alkalmat nyert tulajdon erejével kifejleszteni egységét s az osztrák birodalom időt, kiengesztelődni s megbarátkozni az új dynastia alapelveivel. Az olasz nemzet felhasználta az alkalmat s a solferinói csata második évnapján már csak Velencze s Róma hiányzanak Olaszország kiegészítéséhez. Az osztrák kormány ellenben nem használta fel azon időt, mely megmentésére elégséges lett volna; sőt a birodalmi tanács sikertelen felállítása által az egész világ szemei elé tárta a különböző tartományok ellenszegülését a bécsi központosítás és német bureaucratia ellen, mely világosan kimutatja, hogy az osztrák egység eszméje nem életrevaló.

Mi lesz ily körülmények között a franczia császár politikája?

A császár leginkább abban különbözik nagybátyjától, hogy

többet egy czélnál egyszerre nem karol fel; ő a politikai egymásután rendszerének nagy mestere. Addig, míg az olasz kérdés megoldva nincs, más kérdésbe belé nem fog; már csak azért sem, mivel terveinek kivitelére, melyekhez a latin nemzetiségek regeneratiója is tartozik, szüksége van egy hozzá föltétlenül ragaszkodó szövetségesre; ilyet pedig csak egy erős, egységes olasz királyságban találhat.

A velenczei kérdésnek megfejtése kétségen kívül a legszorosabb kapcsolatban áll a magyar kérdéssel; mert kiki tudja, hogy a híres várnégyszöget nem a Pó s Minció felől, hanem a közép Dunánál lehet csak bevenni, s azért a magyar ügyek nagyobb figyelmet gerjesztenek most egész Európában, mint 1848-ban.

De a politikai egymásután szabályai szerint a római kérdés megelőzi a velenczeit; a római csomó pedig nem vágathatik ketté a harcz kardjával; ezt csak a legóvatosabb tapintat oldhatja meg. Hónapok s hónapok mulhatnak el, mielőtt ezen, az összes katholicismust annyira érdeklő nehézség eltünhetik s addig szóba sem áll a császár Velencze iránt; annál inkább, minthogy ez, azon kapcsolatnál fogva, melyben a magyar ügyekkel áll, alig igazíttathatik el nagyobb háború nélkül; nagyobb háborútól pedig mind a franczia, mind egész Európa irtózik s csak akkor engedi meg, ha a veszély, mely általa elhárítható, még nagyobb, mint a háború s az ily veszély a forradalom.

Szükséges azonban, hogy a magyar hazafi két tekintetet tartson szeme előtt: először, hogy Olaszország tapasztalásból tudja, mily drága a franczia szövetség s azért inkább vár hónapokon, sőt éveken keresztül, míg maga erejéből felszabadíthatja magát, mint hogy szövetségeséhez folyamodjék fegyveres segítségért; másodszor arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a franczia császár halandó s hogy tervei tulajdon éles belátásának szüleményei, nem a franczia nemzetéi. — A franczia államférfiak még most is féltik hazájok kiváltságos vezető szerepét a szomszéd népek erősödésétől és felvirágzásától. A régi pártok törpe vezetői, a Guizotok és Thiersek, a Lamartineok s Montalembertek szomszédaik gyöngeségében keresik Francziaország hatalmának garantiáját. Az olasz egységnek, a mint azt gróf Cavour tavaly a kamaráknak nyilt ülésben megmondotta, Francziaországban csak egy nagy befolyású

barátja van s ez a francziák császára. Az ő életétől függ Velenczének egykori csatlakozása Olaszországhoz, s azon kérdések megoldása, melyek vele összeköttetésben állanak. Az orleanisták s legitimisták Olaszország ellenei, a köztársaságiak semlegesek; egyik legnevezetesebb vezetőjük 1848-ban az olasz mozgalom akkori vezetőjének szárazon azt mondta, hogy a francziák vére kizárólag Francziaországé. Sapienti pauca!

IV.

Turin, julius 5. 1861.

Olaszország egységének eszméje, mely századok óta legnagyobb bölcseinek s államférfiainak szép álmai közé tartozott, napjainkban rögtön oly erőre kapott, hogy most a nemzet minden tagját áthatja, lelkesíti s nagy tettekre buzdítja; az olasz államok autonomiája még 1849-ben is olyannyira azonos volt az olasz érzettel, hogy a régi traditiók nyomán még a velenczei és toskánai köztársaság sem akart egyesülni Rómával, s midőn szóba jött, hogy mind a három rendelje magát alá — habár ideiglenesen is — a piemonti Turinnak, Flórencz művelt népe feljajdult s felkiálta, hogy még az emlékek és szobrok is fellázadnának az ilyen terv ellen és ime: tíz évvel később Florencz, Milanó, Bologna, Nápoly és Palermó versenyeztek készségökben Turinnak átengedni a kormány székhelyét.

A nemzetegység érzete végre az olasz politika mozderejévé lőn, s azon elv, mely kevés év előtt csak a forradalmárok s száműzöttek jelszava volt titkos társaságaikban, most az összes parlament, a kabinet s a király által karoltatik fel s nem többé forradalmi kiáltványokban, hanem államíratokban hirdettetik Európaszerte. Szóljunk parlamenti tagokkal, miniszterekkel és királylyal s mindegyike nyiltan kimondja, hogy Olaszország nincs még kiegészítve, s hogy jelen csonka állapotában soká meg nem maradhat. — Mindaddig, míg Róma, míg Velencze nem tartoznak az országhoz s az Alpesek csúcsai nem képezik a határt, az olasz nemzet nem élvezheti megelégedéssel az alkotmányos élet malasztjait. Olaszországnak ezen világtörténelmi nevezetességű átváltozása leginkább három férfi munkája: (talán egy negyediké is. Szerk.) Mazzinié, ki az eszmét harmincz éven keresztűl ernyedetlenűl hirdette; Garibaldié, ki azt a kard élével foganatosította, s Cavouré, ki ellentétben az előbbiek-

kel Európa hatalmasságait kiengesztelte a forradalmi eszmével vagy legalább hozzászoktatta következményeihez s a külellenszegülést a lehető legkisebb térre szorította, mielőtt azonban munkáját bevégezhette volna, a halál határt szabott hazafi munkásságának.

De a nagy államférfi halála nem tett semmi különbséget az olasz egység kifejlődésében, vagy ha tett, legfölebb csak annyit tett, hogy Ricasoli még férfiasabban s egyenesebben vallja be az olasz nemzet végczélját: a feloszthatatlan egységet, mint nagyhirű elődje.

Ezek szerint Ausztria és Olaszország közt nem létezhet egyéb viszony, mint a fegyvernyugvásé; e mostani szünetet senki, de senki sem tartja állandónak, vagy békeállapotnak; már csak azért sem, mert ez súlyosan nehézkedik mindkét ország financziális erejére. A harcz ily körülmények közt kikerülhetetlen, hacsak Velencze nem kerül békés úton Victor Emanuel kormánya alá, s ugyanazért az angol diplomatia már régen fáradozik valamely módnak feltalálásában, melylyel a békés kiegyenlítést kieszközölhetné. A harcznak kétségtelen elterjedése, melytől az angol kormány borzad, serkenti államférfiainak tevékenységét azon csiklandós kérdés megfejtésére, s kétséget nem szenved, hogy a legközelebbi hírlapokban gyakran fogunk hallani e részbeni fáradozásaikról. Annyi azonban bizonyos, hogy az olasz kormány a jelen pillanatban még el nem készült a háborúra. Mindaddig, míg II. Ferencz, a nápolyi király Rómában tartózkodik s buzdíthatja abruzzói és calábriai híveit, a seregnek csaknem harmadrésze el van foglalva a félsziget déli részeiben, holott a nápolyi sereg szétmállása s Garibaldi önkénteseinek feloszlatása által az olasz had létszáma támadó háborúra teljesen elégtelenné lett. Igaz, hogy a kormány minden erejéből törekszik seregét szaporítani; hogy ötszáz milliónyi kölcsönt kért s nyert a kamaráktól a jövő események fejében; hogy fegyvertárai fel vannak szerelve; hogy arzenáljaiban még éjjel sem szűnik meg a munka; hogy kétszázhúsz mozgó nemzetőrségi zászlóalj állíttatik fel a belrend fentartására s az erődök védelmére; hogy a déli önkéntes sereg tisztikara már tökéletesen szervezve van, úgy hogy hat hét alatt egy huszonnégyezernyi önkéntes hadtest talpra állíttathatik; hogy a magyar légió fentartása világosan kinyilatkoztatja az olasz kormány végczéljait; de mind-

amellett nem felejthetjük el, hogy még jövő tavaszszal is az olasz haderőnek fele újonczokból fog állani; hogy a franczia császár tervei kérdésesek; hogy Európa összes diplomatiája ellenzi a háborút és előre ismervén czélját és terét, minden áron oda fog munkálkodni, hogy a harcz kitörését vagy gátolja vagy elnyomja.

Az olasz kormány továbbá már régóta megtanulta a tűrést és várakozást s azért nem rohan könnyelműen oly válságos háború elejébe, mely, ha szerencsétlenűl találna kiütni, a már megnyert eredményeket is tetemesen veszélyeztetné. Ezek után bátran ki lehet mondani, hogy az olasz kormány e pillanatban támadó háborúra képtelen, hogy jövő tavaszszal készebb lesz ugyan, de mégsem tökéletesen kész, hogy a síkra kiálljon, s hogy e szerint hibás volna azon számítás, mely már a legközelebbi jövőben az olasz kormány részéről háborút várna. Olaszország azonban nincs kizárólag képviselve a carignanói palotában a parlament, s a Piazza Castellón a kabinet által; mert az olasz életnek két sarka van, melyeknek csak egyike mutat Turinra, a másik Caprera felé irányoz s erről szólok majd legközelebbi levelemben.

V.

Turin, julius 10. 1861.

Washington születése napján 1855-ben George Saunders, az amerikai consul Londonban be akarta mutatni az európai mozgalom forradalmi vezetőit Buchanannak, az Egyesült-Államok követének, ki már akkor a demokrata párt elnökjelöltje volt. Szivélyes ebédnél jöttünk össze, az olaszok és magyarok hármasával, a francziák, lengyelek s oroszok egy-egy kitünő személyiség által lévén képviselve. Német nem volt jelen, mert a közös szerencsétlenség sem tudta őket pártokká egyesíteni s mindamellett, hogy kitünő egyéniségeik száma elég nagy volt, mindenki csak az önszemélyét s tulajdon nézeteit képviselte. — Itt találkoztam először Garibaldival, kinek szerény, nyiltszívű, igénytelen magaviseletében senki sem kereste volna Montevideo, a Valtellina és Róma hősét. — 1860-ban láttam őt ismét Turinban a hírlaplevelezők karzatáról, midőn szülővárosának, Nizzának, elidegenítése ellen emelte föl szavát s a hazafiság és indignatió szónokká tevék a hőst. Ez idén, februárban voltam nála Capreräban s később ismételve Turinban ;

meggyőződtem, hogy Siczilia és Nápoly felszabadítója sokkal alaposabb és mélyebb államférfi, mint a milyennek akkor tartatott, midőn a siker fényköre, mely gróf Cavourt fogta körűl, minden egyéb olasz személyiséget a politikai téren elhomályosított. Juniusban meglátogattam őt sziklafészkében, aggódva mind hazánknak, mind az európai szabadságnak jövője fölött.

A kényelmes gőzhajó, mely Genua és Szárdinia északi kikötői közt tartja fen a kétheti összeköttetést, huszonnégy óra alatt vitt bennünket La Maddalenába, honnét az útas csónakon evez át a szomszéd Capreràba. Tizenöten voltunk, kik a hőst meg akartuk látogatni, köztük: egy olasz carbonaro 1821-ből, Garibaldinak egyik bajtársa Montevideóból, egyik barátja Limából Peruban, egyik tagja a sicziliai híres ezernek, hű hajóhadnagya, ki őt kereskedői vállalatban Chinába kísérte volt, aztán több tisztelője Palermóból, az Abruzzokból, Velenczéből, Nizzából, látogatók Genuából, az olaszokon kívül franczia, angol, magyar.

A tábornok magyar táblabírói szivességgel s vendégszeretettel fogadott bennünket egyszerű hajlékában s háromnapi ottmulatásunk alatt elég alkalmat talált minden vendégét kihallgatni s kivánságaikat teljesíteni. Ismervén azonban azon szoros kapcsolatot, mely a velenczei s magyar mozgalmat logikai kényszerűséggel egybefűzi, hosszasan s alaposan foglalkozott többször hazánk állásával. Ő a szabadság ügyét az egész világon azonosnak hiszi, kardját azonban legközelebb hazájának szenteli, de az olasz szabadság után nem ismer szentebb ügyet a magyarnál. Óhajtásainak legforróbbika az, hogy az olasz nemzet — természetes határai közt — egyesülve, alkotmányosan fejlődhessék ki, s hogy a magyar s lengyel kérdések igazságos és méltányos megoldása után Európa fejedelmei közmegegyezéssel szállítsák le az állandó hadseregeket a lehető legkisebb létszámra, a fölfegyverzett nemzetre bízván a belrend fentartását s az országok védelmét. Igy fordíttathatik aztán azon roppant erő s költség, mely most haszon nélkül pazaroltatik el, közhasznú vállalatokra, az alsóbb elhanyagolt osztályok erkölcsi kifejlesztésére és nevelésére. Európa békéjét mindaddig nem tartja biztosítottnak, míg az olasz, magyar s lengyel nemzetek nincsenek kielégítve. Nagy megelégedését fejezte ki, hogy a horvát, magyar és szerb között újra feléledt a testvériség szelleme;

hogy a határőrök is mostoha sorsuknak javulását alkotmányos formákban s az egyesülésben a magyarral keresik; hogy a szerbek, horvátok és magyarok egyformán állítják, miként a szabadság olyan, mint a gyertya világa, mely nem veszt fényéből, ha lángja más gyertyát gyújt meg. Az oláhok iránt, mint latin nemzet iránt, különös rokonszenvvel viselkedik, azt azonban föl nem foghatja, mikép találkozhatik köztük egyén, ki Bécstől, a centralisatió fészkétől s a nemzetiségek elleneitől várja nemzeti kívánságainak biztosítását, nem pedig Pesttől, honnét a román paraszt azon személyes függetlenséget nyerte s kis birtokának azon tulajdoni jogát, melyet a dunai fejedelemségekben nemzeti kormánya alatt is nélkülöz s mely neki Oroszországban kisebb mértékben csak jövőre igértetik. Nagy érdekkel tudakozta a tábornok hazai állapotaink részleteit, a kitünő egyéniségek, a külön pártok, a külön ajkú fajok terveit, kivánságait s kölcsönös viszonyait és éles előrelátással megfontolván a jelen válság lehető következményeit mind a két részről, végre azt mondta:

— Bárhol támadjon Európában szabadsági harcz, bajtársaimmal együtt ott leszek, mihelyt meg fogok hivatni. A kezdeményezést azonban nem vállalom el sehol; én csak ott hathatok, hol azok, kik a zsarnokság ellen küzdenek, valóban kívánják, hogy segítségökre jőjjek; feltolni nem fogom magamat sehol, sem a szabadság ürügye alatt beleavatkozni oly harczba, mely karomat nem tartja szükségesnek. Hivatlanúl még oda sem megyek, hová szívem vonzalma édesget; de mihelyt bármely nemzet meghí, becsületbeli kötelességemnek tartom közte megjelenni.

— S mi módon kívánja Ön, hogy meghivassék? — kérdeztem a hőst.

— Puskadurranásokkal — volt a felelet.

Garibaldinak szava varázserővel hat az olasz ifjuságra, s ennek enthusiasmusa magával ragadja a kormányt.

VI.

Turin, julius 11. 1861.

A német viszonyokról nem írhatok oly alaposan, mint az eddig érintett nemzetek s kormányokéról, mert egy-két porosz diplomata kivételével, államférfiaival nem álltam semmiféle összeköttetésben

számkivetésem ideje alatt. Annál többet találkoztam német menekültekkel s köztük sok kitűnő, nagy tudományú s legjobb szívű egyéniséggel. Ezen ismeretségem megerősítette előbbi tapasztalásból merített nézetemet, hogy a német egység nem sikerülhet oly könnyen, mint az olasz. Igaz ugyan, hogy a német nemzet legfőbb vágya az egység s hogy Magyarország független állása a német egység alakulhatásának egyik postulatuma s mégis hiába keresnénk szövetségest akár a felső Duna, akár a Rajna, akár az Odera partjain. Ötven év óta pengetik már sógoraink az egység eszméjét és még sem tudtak feléje közeledni, sőt az első Napoleon ideje óta aligha nem hátráltak e részben, mert alatta a német faj nem több, mint nyolcz vagy tíz államban foglaltatott össze, most pedig harminczban s többen. S e harmincz fejedelem közt több találkozik egynél, ki miniatur országában népszerű, a német nép pedig büszke sok fejedelme lakjaira s udvaraira. Nem kevésbbé határozó még azon tény is, hogy az egyesült Némethon Francziaországnak nemcsak vetélytársává, hanem félelmes ellenévé is nőné ki magát; hiszen nincsen német professzor, ki elfelejtette volna, hogy Alsatia, Lotharingia és a Lille körüli vidék több század előtt német föld volt s a német faj még most is tele van foglaló hajlamokkal. A franczia érdekek e szerint nem ellenzik ugyan e kisebb herczegségeknek beolvadását a nagyobb államokba, melyek aztán egymás ellen cselszövényeskedhetnének (mint azt most Ausztria, Poroszország s a déli királyságok teszik) s erejüket elforgácsolhatnák; de nincsen franczia, ki, hazája érdekeit tekintetbe véve, a német egységet szívéből óhajtaná.

A német egység legnagyobb ellensége azonban sem a franczia politika ellenzésében, sem a herczegek s fejedelmek önérdekében nem fekszik, hanem a német faj uralkodó-vágyában, mely miatt mindig olyan érdekek védelmével bibelődik, melyek egységével ellentétben vannak s a német nevet Európa minden nemzetei előtt gyűlöletessé teszik. Csak ritkán lehet találni németet, ki igazságos tudna lenni a szláv faj s különösen a lengyelek iránt; sőt déli Németország legnagyobb része még most is azt tartja, hogy fennállására Velenczének minden áron való megtartása, s Magyarországnak beléolvasztása az osztrák örökös tartományokba mulhatatlanul szükséges. S nem is lehet tagadni, hogy kényelmes dolog,

ha cseh pattantyús, lengyel dzsidás, magyar huszár, horvát granicsár s olasz gyalog védik a határokat, hogy a német tudós gond nélkül tanulmányozhassa egyetemi könyvtárának kincseit. Aztán elnyomatva érezvén magát otthon tizenkettedrét zsarnokság által, önérzete fellobban, ha más nemzeteket elnyomhat, vagy csak megemlékezik Machtstellungjáról Velenczében és Tridentben, Magyar- és Lengyelországban, hol kénye-kedve szerint civilizátorkodhatik. Meg kell azonban vallani, hogy van egy párt a németek között, Blind képviseli ezt a menekülteknél, mely nemcsak az olasznak, hanem a magyarnak és lengyelnek is nemzeti jogait elismeri. Ezek az urak nem álmodoznak nagy Ausztriáról, sőt szerencsétlenségnek tartanák, ha ezen halvaszületett eszme valaha életre kaphatna, mert a német egységet megsemmisítené. Ők tehát a szélesebb vagy szűkebb birodalmi tanács helyett azt kívánják, hogy kizárólag azon tartományok, melyek a német szövetséghez tartoznak, legyenek Bécsben egy alkotmányos országgyűlésen egyesítve, melyhez se olasz, se lengyel, se magyar, se horvát, se dalmáta ne tartozzék. Az ily német-osztrák gyűlés gyakorolhatna, szerintük, befolyást Németországra s ellensúlyozhatná Poroszország azon kellemetlen, pedáns, bureaucrata szellemét, melytől a déli német annyira irtózik, hogy inkább felhagy az egység eszméjével, csakhogy Poroszországba bele ne olvadjon. Ezen nézetek azonban eddigelé nem voltak képesek maguknak politikai súlyt és befolyást szerezni a német udvarokra. A német kabinetek kivétel nélkül helyeslik és támogatják az osztrák kormány politikáját Magyarország irányában annyira, hogy csak minapában is egy európai nagyhatalmasság követe azt mondta nekem, midőn a magyar csendőrségekről szóltunk: «Higyje el Ön, hogy azon esetre, ha győzni találnának, nem Oroszországtól kellene félniök, mert ez paralizálva van épen most, hanem a porosztól s a német fejedelmek egész rajától.» Erre természetesen csak azt feleltem, hogy ily conjuncturák közt nem akarnám garantirozni a rajnai tartományokat a beavatkozó feleknek.

Annyi mindenesetre bizonyos, hogy egyelőre semmi német diversióra nem számolhat a magyar, habár a német sajtó és értelmiség tetemes része rokonszenvvel viselkedik irántunk, mert átlátja, hogy Schleswig-Holstein és Hessen-Kassel ügye a magyar

kérdéssel azonos. A német kérdés nem ért még meg s azért többet ezúttal nem várhatunk a németektől, mint hogy Uhland ezen szavaira emlékeztessék Schmerling lovagot:

Noch ist kein Fürst so hoch gefürstet,
So hochgestellt kein ird'scher Mann,
Dass, wenn das Volk nach Freiheit dürstet,
Er es mit Freiheit tränken kann.
Dass er allein in seinen Händen
Den Reichthum alles Rechtes hält,
Um an die Völker auszuspenden
So viel, so wenig ihm gefällt.

Magasabb helyen pedig elmondhatnák:

Und ist er im Palast geboren,
In Fürstenwiege auch gewiegt;
Die Treue wird ihm nicht geschworen
Bis der Vertrag besiegelt liegt.

VII.

Turin, julius 14. 1861.

Kedves Barátom!

Szokásod szerint azt fogod kérdezni tőlem: mi hát azon hat levélnek erkölcsi tanusága, melyeket régi barátságból nyomattam ki oly időben, midőn a «Napló» csakugyan nem volt szűkében az érdekes tárgyaknak; mi hát bennök az a «moralité», mely a gyermekkort mulattatja, melyet az érett kor keres?

Erre csak vigyázva felelhetek, honfitársaink azonban megtanulták érteni a félszót is, mely nekik szól s nem a sógoroknak.

A mostani válság meglehet, hogy kibékülésre vezet az 1848-iki törvények alapján. Ha megtörténhetik, vétek volna azt magakadályozni s a nemzet lételét bizonytalan koczkára tenni. Becsületes kiengesztelődés azonban csak a törvény alapján lehetséges; mindenki tudja ezt kinn és benn; hiszen még lord Palmerston organuma is, a «Morning Post», csak attól fél, hogy a magyart még a Reichsrathban látandja. Lord Palmerston azonban megnyugtathatja magát, feleletünket aggodalmaira régen megírta helyettünk a vén, becsületes Uhland:

Die Treue wird ihm erst geschworen,
Wenn der Vertrag besiegelt liegt.

Tudom, hogy sokan vannak a házában, kik az ily békés kiengesztelődést nemcsak óhajtják, hanem bizton várják is; bennem azonban a tizenkét évi számüzés jóformán elölte az optimismust, s azért kezdettől fogva azon alternativát vettem szemügyre: hátha nem lesz kibékülés, s lesz nem annyira provisorium, mint positiv ostromállapot, az országgyűlés eloszlása, a municipalitások szétkergetése s bellebbezés, börtönözés, cs. kir. rögtönitélő haditörvényszék s megkegyelmezés lőporra s ónra. Mi történjék azután? Kell-e, hogy a magyar a lengyel sorsára jusson s mártyrságban keresse hazája javát? Vagy pedig kell-e még egyszer a végső eszközhöz nyulnunk?

Ezen kérdésre akartam felelni leveleimmel. Meg akartam mutatni, hogy jelenleg nincs háborúra kilátás; hogy Angolország minden áron fenn akarja tartani a békét; hogy a franczia nemcsak ma, hanem valószinűleg nyolcz hónap mulva sem akar, s az olasz nem képes síkra szállni, mindamellett, hogy a német fejedelmek és Oroszország e pillanatban paralyzálva vannak.

Kiben bízzék tehát a magyar ily körülmények közt?

Erre csak egy a felelet: önmagában; nem pedig külseregekben.

Ha önmagában talál erőt s elszántságot, nem fog elhagyatni. A ki önmagában nem bízik, azt külseregek meghódíthatják ugyan, de nem szabadíthatják fel; — segítik azokat, kik magukat el nem hagyják.

Leveleimnek «moralité»-ját két költő fejezi ki, az egyik az olasz Filicaja, ki másfél század előtt, panaszkodva hazájának elpuhultsága fölött, kívánja, legyen férfiasabb, mert akkor:

Non ti vedrei del non tuo ferro cinta
Pugnar con braccio di straniere genti
Per servir sempre o vincitore o vinta.

(Nem látnálak másnak kardjával övezve, vívni idegen népek karjával, hogy szolgálj mindig, akár győzve, akár leverve.)

A másik költő, Byron, félszázad előtt éneklé:

Freedoms battle once begun,
Bequeathed, by bleeding sire to son,
If baffled oft, is ever won!

(A szabadság harcza egyszer megkezdve, örökül hagyatva elvérző apától a fiúnak, habár sokszor megakasztva, mindig nyerő.)

S evvel, kedves barátom, istenhozzádot mondok ezúttal s maradok

barátod

Pulszky Ferencz.

ASPROMONTE.

I.

Ricasoli nem maradt meg soká a miniszterelnöki széken: hiányzott nála a politikai siker által szerzett tekintély, mely Cavournak a működést olyannyira megkönnyítette. A piemonti elem még mindig túlsúlyban maradt a bureaucratiánál s nehezen tudott megbarátkozni Ricasoli modorával. A franczia császár, ki tisztelni megszokta Cavour éles felfogását s azon politikai tapintatot, melylyel a forradalmi elemeket fel tudta czéljaira használni, de túlkapásainak erélyesen ellenállt s azokat visszautasította; nem tudott a rideg toskánai báró politikai ügyességében bízni, annál inkább, minthogy nézeteik a római kérdésben egyenes ellentétben álltak egymással; a kamarában pedig, melyben a többség Cavour idejében annyira összetartott, hogy minden ellenzék sikertelen maradt, most territoriális fractiók kezdtek alakulni. — A király sem szerette a miniszter rideg formáit s ez nem sokára csakugyan megúnta állását, melyben terveit nem tudta valósítani s márcziusban, 1862-ben, lemondott. Rattazzi lépett helyébe. Ezt a király mindig jobban kedvelte, mint Cavourt; ő volt a piemonti mérsékelt szabadelvűeknek parlamenti vezére és már többször ült a miniszteri karszéken, csakhogy mindig oly időben, midőn szerencsétlenség érte a nemzetet. Ő volt miniszter a novarai vereség idejében; ő vette át a tárczát, midőn Napoleon a solferinói győzelem után diadalmenetében félúton megállt s Olaszország reményeinek teljesítését felére szállította le; az élczlapok már most is vészmadárnak gúnyolták, ki mindig gyászt hoz az olasz nemzetre s az események csakugyan megerősítették ezen baljóslatokat, mert Rattazzi lett később Aspromonte s végre Mentana minisztere.

Garibaldi nem viselkedett oly ellenszenvvel Rattazzi ellenében, mint a milyen őt Cavourtól mindig távol tartotta. A viszály közte s a kormány közt úgy is megszünt már, mióta a déli seregnek s tisztjeinek kérdése kiegyenlíttetett; sőt a kormány most Garibaldi theoriáját a fölfegyverzett nemzetről nagy részben elfogadta s megengedte, sőt előmozdította a lövésztársulatok felállítását minden városban, különösen Piemontban s Lombardiában. Garibaldi akkor Turinba jött s meglátogatta a Pó mentében városról városra a lövésztársulatokat. Útja Milanóba s a határ felé vezetett; mindenütt nagy ünnep volt, a hová érkezett s beszédei lelkesítették a népet. Régi főtisztjei, kik nem léptek volt be a seregbe, lassan-lassan körülte csoportosultak s amint így az osztrák határ felé közeledett, híre terjedett, hogy új expeditio készűl az osztrák ellen. Egyik magyar tisztje, ki akkor körében volt, nálam jelent meg Turinban Garibaldi izenetével, hogy szeretne velem találkozni; én természetesen tüstént hozzá siettem Sarnicóba, de ott csakhamar észrevettem, hogy valami nincs renden: a tisztek jöttek-mentek rossz kedvűen, Garibaldi maga egészen közönyös dolgokról beszélt velem s maga is visszakészűlt Genuába és Caprerába. Megtudtam, hogy a kormány a tábornok egyik főtisztjét elfogatta s rendelkezett a katonasággal, hogy az Garibaldit akadályozza, ha ez a békét megtörni s az osztrák velenczei határt átlépni merné. Miután ezen ügy egészen elsimíttatott, a legvadabb hírek keringtek a közönségben. Azt beszéltek, hogy Mazzini a királylyal levelezésben állt s egy velenczei összeesküvéssel egyetértve, a ministerium háta mögött terveztek volna egy garibaldinus expeditiót, hogy azonban ezt Rattazzi a franczia rendőrség útján megtudta s megakasztotta. — Garibaldi ultramontán ellenei Parodi esetét is kapcsolatba hozták ezen ügygyel. Ezen gazdag genuai bankár t. i. — ki tudvalevőleg a Péter-fillért kezelte — fényes nappal, délben, bankházában három egyén által megtámadtatott s hétszázezer frank erejéig megraboltatott. A pénz később előkerűlt s a tettesek is elfogattak, perök nagy feltünést gerjesztett s kiviláglott, hogy a politikának nem volt semmi köze ezen rablással, mely merész szemtelensége által nemében egyetlen maradott.

II.

Garibaldi nem időzött soká Caprerában, egyszerre csak azt hallottuk, hogy ismét Sicziliában van.

Látogatásának valódi okát nem tudta senki. Híre terjedt, hogy Görögországba szándékozik a régi görög tartományok visszahódítására s csakugyan Lambros és több tekintélyes görög járkált körülte, de ő hallgatott terveiről. Néhány meghitt barátjával Marsalába ment, hol 1860-ban az ezer hős diadalmas hadmenete kezdődött: innét Calata Fimibe, hol első győzelmét aratta a nápolyiak felett s Palermo felé ugyanazon úton, melyen azelőtt kis seregét vezényelte. Jelenléte roppant lelkesedést szült mindenütt: a lakosság hozzá tolongott, mindenki szerencsésnek érezte magát, ha csak ruháját is érinthette, az ifjuság körülötte sereglett, a nők bálványozták. Pallavicini őrgróf, ki mint helytartó Palermóban székelt s Garibaldinak régóta barátja volt, nem tudta, mihez tartsa magát; természetesen a legnagyobb szivélyességgel fogadta; de másrészről neki is támadtak aggályai s folyvást kért utasítást Turinból, mert egyáltalában nem tudta, mitévő legyen. Egyszerre csak megjelent a lapokban egy proclamatio, melyben Garibaldi régi híveit felszólítja, gyűljenek össze a Palermo melletti fügefa-erdőben s kövessék. Egy pár nap alatt egy önkéntes sereg élén állott; régi főtisztjei közül azonban csak kevesen jelentek meg. Corte volt vezérkari főnöke, Nullo, Bidischini, Enrichetto Cairoli, a fővezér fia, Menotti itt voltak ugyan, de a régi híres tisztjei közül alig találkozott egy-kettő, aki most hozzácsatlakozott volna; a tábornokok, Bixio, Cosenz, Sirtori, Medici, Türr, Éber, mind elmaradtak; senki sem tudta, mi az, amit Garibaldi tervez; a királyt éltette, kiadta a jelszót: Roma o morte, de ennek keresztülvitele hóbortos álomnak látszott. Egy pár nap múlva, amint serege a fügefa-erdőben megszaporodott, a hegyek felé vonult a sziget középpontjában. Pallavicini most lemondott állásáról, helyébe Cugia tábornokot, a volt hadügyminisztert küldték Palermóba.

Turinban egyáltalában nem tudtuk magyarázni ezen kalandot. Mordinival találkozván, említettem neki, mennyire veszedelmes, hogy Garibaldi mellett alig van valaki okosabb s higgadtabb barátai

közűl, pedig Olaszország nincs még azon helyzetben, hogy meggondolatlan merénylet ne veszélyeztethetné existentiáját. Mordini erre megkérdezett, vajon kész volnék-e vele Sicziliába menni? ha igen, várjak holnap a genuai vasut indóházában, azon vonatra, mely a Rubattino-társaság gőzhajóival ös zeköttetésben áll.

Másnap reggel ott voltam a vasutnál s ott találtam Mordinit több képviselőtársaival, Fabrizzi tábornokkal, Garibaldi régi bajtársával, Cadolinivel és Calvinóval, kik a nápolyi hadjáratnál őrnagyi rangot viseltek. Ugyanazon coupéba ültünk, de szándékáról egyik sem beszélt közűlök, nem is tudtam, történetesen találkozunk-e vagy összebeszélésből. Mordinival s társaival beszélgettem mindenről, csak Sicziliáról nem és utazásunk czéljáról. Genuába érkezvén azonban, mindnyájan a gőzhajóra siettünk, mely egyenesen Palermóba indult. Itt már minden tartózkodás nélkül beszélgettünk s egyhangulag azon véleményben voltunk, hogy Garibaldi aligha nem bocsátkozott oly oktalan kalandba, mely nemcsak neki, de Olaszországnak is kárára válhatik; azért jó lesz, ha mi is hozzácsatlakozunk, talán képesek leszünk hatni reá. Meg voltunk egyébiránt győződve, hogy ily expeditiót nem kezd anélkül, hogy a királylyal egyetértésben volna, s ebben megerősített még azon körülmény is, hogy a kormány magaviselete nagyon kétértelmű volt, szóval ugyan rosszalta a szabadsághős új fellépését, de nem gátolta meg, midőn azt oly könnyen tehette volna. — Garibaldi végczélja nem is lehetett más, mint Róma; hogy lehessen azonban Rómába jutni Sicziliából, azt csak Garibaldi fantáziája találhatja fel, nem a mienk. Ily beszélgetések közt tölt el az idő a tengeren, míg a hajó Palermóban kikötött. Itt már láttuk, hogy rendkívüli rendszabályok állnak fenn, az utasoknak mindnyájoknak legitimálni kellett magokat, utazásuk czélját megmondani, bejelenteni a szállásukat stb. Világos volt, hogy meg akarják akadályozni vagy legalább ellenőrizni a garibaldinus tisztek beözönlését. Ez azonban alig volt szükséges, mert a tábornok proclamatiói Felső-Olaszországba épen nem hatottak s régi tisztjei távol tartották magokat tőle; az egész gőzösön, mely bennünket idehozott, alig láttam egy-két embert, ki úgy nézett volna ki, mintha Garibaldihoz szándékozného menni.

Mi is kijelentettük, hogy a Trinacria-hôtelbe szállunk s minden akadály nélkül odamentünk. Alig rendezkedtünk azonban el, már

is a helytartó szárnysegéde megjött s meghítt bennünket, látogassuk meg ő excellentiáját és szálljunk a palotába, hol bennünket mint vendégeit szívesen fogna látni. Rövid tanácskozás után csak én mentem át a királyi palotába s nyiltan megmondtam a helytartónak, hogy szándékunk Garibaldihoz menni s őt, ha lehet, rábeszélni, hogy kalandját úgy irányozza, miszerint abból Olaszországra veszély ne következzék; hogy nem értjük a kormány eljárását, de a három képviselő Garibaldinak meghittje, ugyanazért nem akarnak érintkezni jelenleg a kormány képviselőjével, nehogy ez Garibaldiban mindjárt gyanút gerjeszszen. Cugia bevallotta, hogy ő a legnagyobb zavarban van; a kormánytól eddig határozott utasítást nem nyert; mindenesetre örűl, ha mi a tábornokhoz megyünk s még inkább annak, hogy neki egy levelet mutattam, melyet a főváros lelkesedésének benyomása alatt Mateucci közoktatási miniszternek írtam, megemlítve, hogy a fiatal nők gyávának jelentettek ki minden úrfit, aki nem csatlakoznék Garibaldihoz, s hogy ennek következtében az összes aranyozott ifjuság mind a tábornoknál sereglett össze csak úgy, mint a kikötő erős, izmos napszámosai, kik közt az ezer hős vezére roppant népszerű volt. A helytartó elolvasta ezen levelemet, elküldetését irodájának hagyta meg s megkért, várjuk be a miniszter feleletét s azzal induljunk Garibaldihoz, kinek hollétét biztosan ő sem tudja jelenleg. Különben a közlekedésre nézve is azon vidékekkel, melyekbe az önkéntesek vonultak, oly rendszabályok tétettek, hogy ha ellenezné utazásunkat, azt meg is akadályozhatná. E szerint egy pár napig Palermóban maradtunk, úgy is tudtuk, hogy addig, míg az önkéntesek Sicziliában vannak, semmi baj sem történhetik; a veszedelem csak akkor kezdődik, hogy ha sikerülne nekik a száraz földön kikötni s Róma felé nyomulni, mit a franczia császár alig fogna megengedni. Garibaldi terve meglehetősen tisztán állt előttünk, hogy ismételni akarja első hadjáratát s hogy felfelé vonulva Nápolynak, serege lavinaként szaporodik oly annyira, hogy ezáltal a kormány is kénytelenítve lesz az állítólag veszélyeztetett társadalmi rend helyreállítására. Ez volt az ürügy 61-ben is, midőn a király Szt. Péter territoriumának legnagyobb részét elfoglalta és La Moricière seregét szétverte. Most is megteszi majd az utolsó lépést s bevonul Rómába. Akkor azután büntesse meg, ha akarja. Gari-

baldit, mint ki parancsolatainak ellenére őt ily lépésre kényszerítette.

Kocsit fogadtunk s körülbelül olyan utakon, minőket Magyarország némely részeiből igen jól ismertem, minőket czivilizált országban alig lehet találni, Cataniába érkeztünk, de az önkénteseket nem találtuk még itten, nem is lehetett tudni, hol vannak a hegyek közt; ellenben itt ért utól a helytartó egyik segédtisztje, aki Mateucci feleletét levelemre számomra elhozta. Feltörtem, elolvastam, láttam mindjárt, hogy ez hozzám van ugyan czímezve, de Garibaldinak szól; Mateucci feltette, hogy levelét a tábornokkal közleni fogom, ugyanazért nem épen parlamentáris fordulatokkal szidta Napoleont és a francziákat, kik Rómát még mindig elfoglalva tartják, de a mellett erős színekkel ecsetelte a nehézségeket, melyekbe Garibaldi a kormányt bonyolítja, mi Rómának felszabadítását nem hogy előmozdítaná, hanem talán sok időre is elodázza; ugyanazért felkért, szóljak vele, appelláljak hazafiságára, mondjon le tervéről, oszlassa szét önkénteseit, nehogy a kormányt azon kellemetlen helyzetbe hozza, hogy fegyveres erővel akadályozza meg a kaland további folytatását s ellenségnek tekintse Olaszország nagy szabadsághősét.

III.

Éjjel tovább siettünk s Regalbutóba éjfél után csakugyan megérkeztünk. Garibaldi s vezérkara itt szállásolta be magát egy nagy középületbe; hallottuk, hogy alszik, mi tehát egy rosszúl világított nagy terembe vonultunk; találtunk még néhány széket, melyre leülhettünk, körűltünk sürögtek-forogtak az önkéntes tisztek, ott volt Garibaldi fia Menotti, ott Bidischini, de a legnagyobb részt Mordini s Fabrizzi sem ismerték. Körűltekintve Mordini figyelmeztetett engem egy úri emberre, ki a terem egyik szögletében társalgott, óriási egy alak volt, határozott arczkifejezéssel.

— Nem szeretek ezzel itten találkozni, Bentivenga báró, igazi középkori jellem. Garibaldi hadjárata alatt a sziget belsejében a hegyek közt maga vetette fel magát kormányzónak, sok embert elfogatott, megveretett, megkínoztatott; midőn prodiktátornak neveztettem ki, legelső rendeletem az volt, hogy őt állásától megfoszszam.

Alig mondta el ezt. midőn Bentivenga felénk tartott s udvariasan köszöntve Mordinit, elmondta, miként különösen örűl ez alkalomnak, hogy személyesen fejezhesse ki köszönetét, mert mélyen lekötelezve érzi magát prodiktátor úrnak. Mordini csudálkozva kérdezte, hogy miért?

— Uram, — szólt ez, — tudni fogja, hogy bátyám, Bentivenga, néhány év előtt egy összeesküvés élén állt a nápolyi kormány ellen, hogy néhány szomszédja és álbarátja elárulta őt, úgy hogy ugyanazon pillanatban, midőn a lázadás kiütött, tüstént el is nyomatott; bátyámat elfogták s agyonlőtték. engem elfogtak. Midőn Palermo bevételének híre hozzánk jutott, magamhoz ragadtam a hatalmat e vidéken s azt mindenkivel éreztettem. bátyám árulóit mind elfogattam s megkínoztattam, elégtételt szereztem nevének, boszúmat töltöttem ki rajtok; de épen legnagyobb zavarban voltam, hogy mit tegyek ezentúl, midőn Ön oly szíves volt engem állásomtól elmozdítani. Administrálni nem tudok, nem vagyok arra való. hogy politikai szerepet játszszam, boszúmat kitöltöttem, nem volt többé semmi tenni valóm, nem vagyok egyéb, mint egy sicziliai báró, ki meg tudja boszúlni családját. Ezt megtettem, másra nem vágyódtam, s Ön felmentett attól, hogy közigazgatási hibákkal compromittáljam magamat.

Kezet nyújtott Mordininak, ki azt szívesen megszorította; ekkor jött az üzenet Garibalditól, hogy minket vár. Beszélgetett Mordinival s Fabrizzival, aztán hozzám fordult s megkérdezett: «Hát Ön mit csinál itten?» — Megmondtam neki, hogy szíves volt engem barátjának tekinteni, azért tehát hozzájöttem. nem akkor, mikor nézetem szerint okos, nagyszerű vállalatba bocsátkozott, hanem most, midőn olyanba fogott, mit a hideg logikával összeegyeztetni nem lehet. Az öreg mosolygott, megmondtam neki, hogy van levelem Mateuccitól, mely talán inkább neki szól mint magamnak s azt kezébe adtam. Elolvasta, visszaadta e szavakkal: «Jobban tudom én, mint Mateucci, mit teszek s miért teszem.» Ezen szavai megerősítették bennem a gyanút, hogy mégis létezik oly egyetértés közte s a király közt, melyet a kormány legfölebb gyanít, de bizonyosan nem ismer. Garibaldi folytatta: «Egy óra múlva indulunk, ha csakugyan velem akarnak maradni, készüljenek erős marsra, délben Centorbiban leszünk.»

IV.

Még hajnal hasadta előtt indultunk el a hegygerinczen, seregeknek járatlan utakon, de a sereg, melylyel most marsirozgattam, párját ugyan nem találta sehol a világon. Összesen három ló volt itten, az egyiken Menotti vezette az előcsapatot, a másik a fővezéré volt s táborkari főnöke, Corte, szintén tett szert lóra. Ágyúról, szekerészetről, podgyászról, ambulanceról természetesen szó sem lehetett, az összes szekerészetet legfelebb a mi kocsink képviselte, mely egy pár órával elindulásunk után hagyta el Fabrizzivel Regalbutót s délután Centorbiban ért utól.

Mint jó gyalogló az előcsapattal mentem, egy pár órai mars után azonban egy szőllőben megálltam Menottival együtt s hagytuk az egész oszlopot magunk előtt elhaladni. Különös nép volt bizony az, a sicziliai aristokratia elkényeztetett ifjabb tagjai s mellettök a nép fiai, a legkülönbözőbb fegyverekkel ellátva, itt-ott az autonom sicziliai csendőrök közűl néhány s ismét néhány közkatonája a királyi seregnek: egyszerre azonban szemünkbe tünt egy tizenöt-húsz emberből álló csapat, vadabb kinézésű, mely sokkal jobban fel volt fegyverkezve, mint a többi s edzettebbnek is látszott, de egészen külön állt, nem elegyedett a többiek közé, kik szemlátomást kerülték. Megkérdeztem Menottit, kik lehessenek? azt felelte: «Nem is kételkedem, hogy ezek valóságos rablók, de az egész sereg önkéntes, az csatlakozik hozzá, aki akar; majd eljön az idő, mikor az ily elemektől megtisztulunk.» Félórai nyugvás után ismét tovább indultunk s a legnagyobb hőségben délben odaértünk Centorbiba, mely a sicziliai hegyláncznak egyik keleti meredek fokán, a nagy cataniai lapály felett épült; a kilátás leírhatatlan szép volt. A város előtt fogadott a polgármester és tanács, sajnálkozását fejezve ki, hogy a tábornokot és sereget egyáltalában nem láthatja el, mert a kormánytól a legerősebb parancsolat jött e részben s már három napja, hogy még a malmok is szünetelnek lisztet késziteni, 6000—8000 ember számára nincs kenyér ezen kis városban. Garibaldi szeme szikrázni kezdett, mint mikor haragra lobbant; tudta, hogy 6000 ember semmi esetre éhezni nem fog; amit nem adnak nekik, azt ők elvehetik; de minden rendbontásnak legnagyobb ellene lévén, jobb szeretett volna mindent jó szerével elvégezhetni. Mel-

lette állván, észrevettem, hogy a polgármester szabadkőmíves, s Garibaldit figyelmeztettem erre, ő tehát megadván a szabadkőmívesi jelt, megkérdezte a polgármestert, képes volna-e testvéreket éhezni hagyni, akkor, midőn ezek, ha kell, magok is könnyen elláthatják magokat. Nem akarja, hogy a sereg, melynek zöme fél óra múlva megérkezik, a városban helyeztessék el, kinn fog táborozni, de akkor jól kell azt ellátni, különben képes lehetne a várost is meglátogatni. A polgármester megértette mindjárt az intést és ígérte, hogy mindent el fog követni, nehogy a sereg éhezzék s Garibaldit magát és tisztikarát a városházra hítta meg, hol szerény ebéddel megvendégeltettünk. — Délután, midőn a tábornok rövid időre lenyugodott, Corte bennünket szobájába hítt, ott voltak a főtisztek csaknem mindnyájan s azon kérdést vetették fel: mit tevők legyenek, ha csakugyan azon helyzetbe jutnának, hogy az olasz sereggel mint ellenséggel találkoznak, mert ezen feltevés nem volt már alap nélkül; tudtuk, hogy az egész szigetről Catania szomszédságába pontosíttatnak össze a gyér helyőrségek, melyek azonban együttesen számunkat mégis meghaladják; ők a völgyben haladtak előre Catania felé, hová mi a hegy ormain marsiroztunk, Catania körűl szükségkép találkoznunk kell. A tisztek egyhangulag azt határozták, hogy ily esetben keresztbe tett kezekkel várják be az olasz sereg lövéseit, ők semmi esetre nem lőnek testvéreikre. Épen vége volt az értekezletnek, midőn Garibaldi Mordinival magához hivatott s miután kocsink is megjött volt már, meghagyta, siessünk le Paternóba, keressük ott fel egy bizonyos meghitt emberét s mondjuk meg neki, tartsa meg ígéretét, itt van az idő, a hivek készüljenek, a tábornok reggel maga is ott lesz. Éjfélkor tehát Paternóban voltunk, Mordini emlékezett, hogy van itt egy embere, kit ő még prodiktátor korában ismert, mi tehát ehhez hajtottunk s előlegesen ezzel szóltunk. Ez csakugyan megmondta nekünk, hogy az, kihez Garibaldi utasított, nagyon kétes egyén, ki talán képes volna a megbizást az olasz tisztekkel is közleni. Mi azonban mégis felkerestük, de csakhamar átláttuk, hogy ez semmi egyéb, mint egy hazafias szédelgő; maga is bevallotta, hogy a paternói polgárság egyáltalában nem garibaldinus, sőt hogy az ily rendetlen seregtől kirablását félti s biztosságát inkább a seregben keresi. Rossz sejtelmekkel telve mentünk tovább Cataniába.

Útban találkoztunk egy csapat rendes katonával. Megállították, amint neveinket megtudták, mindjárt kérdezősködtek, mit tevők legyenek? parancsolatjok megakadályozni, hogy Garibaldi önkéntesei Cataniába bevonulhassanak s a tengerparthoz érhessenek; nincs-e remény, hogy e szerencsétlen ügy komoly összeütközés nélkül végeztethessék be; mert minő helyzetbe jönnének ők, ha Garibaldit s önkénteseit megtámadni kénytelenek volnának!? Mi csak azt feleltük, hogy az egész eljárást nem tudjuk felfogni, nem tudjuk, mennyi ebben a valóság, mennyi a komédia; mert annyi bizonyos, hogy ha Garibaldi expeditióját komolyan elleneznék, már régen lett volna alkalom előhaladását megakasztani.

Dél felé Cataniába érkeztünk, itt nagy volt a sürgés-forgás, a város középkori falakkal lévén körűlvéve, előre látható volt, hogy a helyőrség igen könnyen megvédheti ezeket s be nem bocsátja az önkénteseket, a nép azonban itten határozottan garibaldinus érzelmű volt, izgatottság jelei mutatkoztak mindenütt, senki sem tudta, mi történhetik. Hírt kaptunk azalatt, hogy Garibaldi Paternónál csakugyan találkozott a sereggel, de összeütközés nem történt, az összes városi lakosság közbe állt a két sereg közé, hozott élelmi szereket mindakettő számára a rövid idő múlva az egyik jobbra, a másik balra tovább indult. Bármily hihetetlennek látszott ez, még hihetetlenebb dolog is történt: a cataniai helyőrség este felé teljes rendben az egyik kapun kivonult a sziget belseje felé a veres-ingesek ellen, de másfél órával később jött a hír, hogy a másik oldalról jő Garibaldi s az önkéntesek.

Csakugyan úgy látszott, mintha csak szántszándékkal kerülték volna ki egymást, a királyi sereg elvonult s Garibaldi roppant lelkesedés közt belovagolt az önkéntesek élén Cataniába. Természetes, hogy serege itten mindjárt erősen megszaporodott s mindennap szorgalmasan gyakoroltatott; itt voltunk tehát egy erődített városban, előttünk a tenger, hátunk mögött közel a városhoz az olasz sereg, hogy fog ez végződni?

Garibaldi a benczés monostorban ütötte fel főhadiszállását, tisztjei itt ebédeltek mindennap; előttünk terült el a kikötő s ebben horgonyozott két olasz hadihajó, mely tehát minden eszmét, hogy kijuthassunk, csaknem nevetségessé tett; de Garibaldi mindamellett jókedvű maradt, terveit senki sem merte kérdeni. Harmadnapra

megjött a francziа gőzhajótársaság rendes gőzöse s az olasz gőzös. Délután, midőn a kikötőben sétálgattam, észrevettem, hogy az egyik hajó fedélzetén itt-ott veres-ingeseket látok s nemsokára később Bidischini jött hozzám s megsúgta, hogy amint alkonyodik, igyekezzem a gőzösre jutni. Mordini is felkeresett, hogy Garibaldi hivat bennünket. Elmentünk hozzá s ő Mordininek s Calvinónak több levelet adott át s meghagyta, induljanak el tüstént Messinába s onnét a legközelebbi gőzössel vissza Turinba, ahol utasításait teljesítsék s ezzel búcsúzott. Ekkor, amint nekem kezet adott, azt mondtam neki:

— Tábornok, én el nem hagyom, úgy látom, most kezdődik a veszély, szégyelném, ha ily pillanatban nem kísérném; engedje meg, hogy Ön mellett maradjak.

Garibaldi, úgy látszott, meg volt lepetve; Cortéhez fordult s meghagyta, hogy számomra készítse el tüstént a kinevezést táborkari ezredesnek.

— Hát ha csakugyan velem akar maradni, — így folytatá, — akkor ott legyen ám este a gőzhajón, Bidischini majd gondoskodik, hogy legyen alkalma odajuthatni.

Amint alkonyodni kezdett, nagy mozgást vettünk észre az olasz hadihajókon; felvontatták a horgonyokat s csakugyan kigőzölögtek a kikötőből. Világosan kikerültek bennünket, mert azt csak nem lehetett feltenni, hogy nem vették volna észre, miként a postagőzösök lassan-lassan veres-ingesekkel telnek meg. Én már azt is gyanítottam, hogy nem akarván bennünket a városban egyszerre szárazföldről és tengerről megtámadni, ami igen könnyű lett volna, de mindenesetre vérontásra adna alkalmat: a hajók azért mentek ki a kikötőből, hogy lesben állva, bennünket a gőzösön, ahol ellenállásra képesek nem volnánk, úgy elfogjanak, mint a halász hálójával a halakat.

Kilencz óra tájban csónakra ültem s a gőzösre felmentem, ez már meglehetősen megtelt, a parton nagy volt a zsibongás, az emberek a csónakok felé tolakodtak, a két gőzösen legfölebb másfél ezer ember talált helyet, ezek is úgy össze voltak zsúfolva, hogy alig lehetett mozdulni, végre Garibaldi is megjelent az egyik hajó fedélzetén s vezérlő hanggal kiáltott: «silenzio!» erre az összes önkéntesek felkiáltottak: «silenzio». Garibaldi ekkor kiadta a tiszteknek

a rendeletet, hogy a legnagyobb csend uralkodjék, minden hang s világítás el van tiltva, még csak szivarra sem szabad gyújtani, nehogy a királyiak hajóinkat az éj sötétjében a tengeren észrevegyék. A parancs ki lett adva, de csendesség nem állt be, annál is inkább, minthogy a parton növekedett a lárma, azok, akik elmaradtak — épen a selejtesebbek — csak most vették észre, hogy számukra nincsen hely s éktelen lármát ütöttek, sőt midőn erre felelet nem jött, még lőttek is reánk. Távolabb voltunk azonban, mint hogy fegyvereik árthattak volna nekünk. Elindultunk tehát, a két gőzös a sötét éjben közel a parthoz haladott csendesen előre, mi feszülten vártuk, hogy a hadihajók útunkat elvágják s megadásra szólítanak fel, de ezek nem mutatták magokat sehol. Éjfél után a hold is felkelt s habár egy darabig az Aetna árnyéka elfedett bennünket, nemsokára szabad tengeren voltunk s távolról láttunk gőzhajófüstöt. Nem sokára egy nagy gőzös is feltünt s félénk tartott, de nem volt hadihajó, hanem a marseillei társaság konstantinápolyi postahajója, mely Messinának vette útját. Fényes nap volt már, midőn a szárazföldhöz értünk, oly síma tengeren, mint a tükör, a melitói határban, hol a part lejtősen ereszkedik le a habokba. Horgonyt vetettünk s a kiszállásolás megkezdődött. Ez két óra alatt a legjobb rendben megtörtént. Garibaldi mindjárt elrendezte az indulást s az oszlop rendesen elvonult előttünk; akkor kérdeztem, mit parancsol most velem?

— Azt, hogy menjen mindjárt vissza a hajóra, Nápolyban adja tudtára a magyar légiónak, hogy jövök, azután menjen Turinba s buzdítsa barátainkat; komoly összeütközés csak a francziákkal lesz Nápolyon túl. Ott elvárom, ha csakugyan nem kerűli a veszélyt.

E szerint visszamentem a hajóra, melyen most én voltam az egyedüli utazó s délben Messinába értem, hol Mordinit s Fabrizzit tüstént megtaláltam, kik nagy csodálkozásukra hallották, hogy Garibaldinak csakugyan sikerült a kiszállás a szárazföldön. Két órával később Nápoly felé indultunk, ahol este meg is érkeztünk. Dunyov ezredes, ki lábát a capuai csatában vesztette el s most itt élt pensióban, mindjárt felkeresett, elbeszélte, hogy Ihász épen tegnap ment vissza a légióhoz Nolába, egyébiránt minden utasításaimat közleni fogja vele.

Megkértem, adja tudtára Dumas Sándornak, hogy reggel meg

akarom még látogatni, mielőtt indulok s azzal leültem s a «Daily News» számára a mult napok mesés eseményeit hosszasan s részletesen leírtam s későn éjfél után fáradtan aludtam el.

V.

Reggel Mordini szobájába mentem s megkérdeztem, hol ebédelünk; mire ő egy rendőrre mutatván, kit most a szobában észrevettem, azt felelte:

— Látja, hogy vendégem van; fogva vagyok.

Az alatt Fabrizzi is belépett s a rendőr bejelentette neki — nagy meglepetésére — hogy ő is fogoly. Azon kérdésére, mily alapon merik őt, ki képviselő, elfogni; a rendőr egyszerűen Lamarmora tábornok parancsára hivatkozott s az ostromállapotra, mely tegnap óta ki van hirdetve, írott rendeletet nem tudott előmutatni. Míg a rendőr Fabrizzivel végezte dolgát, Mordini zsebembe csúsztatá tárczáját, mire én, búcsúzván két utitársamtól, az ajtón ki akartam menni. De itt szintén rendőrre akadtam, ki visszautasított, mert bemenni mindenkinek szabad, ki senkinek. E szerint én is leültem s vártam a dolgok további kifejlését s figyelmeztettem a két képviselőt, hogy tiltakozásukat itt készíthetik. Ők tehát tüstént ünnepélyes tiltakozást fogalmaztak, hogy képviselői immunitásuk meg van sértve s ezt a rendőrfőnökséghez küldték, onnét, némi várakozás után hoztak egy formális rendeletet Lamarmorától, mely hivatkozva az ostromállapotra, a három képviselőt a Castel Nuovo erődbe bezáratni parancsolja. Amint a rendőrök ezekkel távoztak, csak egy biztos maradt a szobában, kitől kérdeztem, hogy velem mi történik? Kérdésére megmondtam, hogy én az angol «Daily News» levelezője vagyok s Genuába és Turinba utazom. A biztos egy rendőrre bízott, ki szobámba kísért, hol utitáskámat magamhoz vettem és számlámat kifizettem. A biztos nem sokára visszajött azon jelentéssel, hogy a rendőrfőnöknek semmi kifogása sincs ellenem; azonban rendeli, hogy a rendőr tüstént a hajóra kísérjen s felügyeljen, hogy senkivel se közlekedjem. Felvettem tehát utitáskámat s a rendőrrel a kikötőbe mentem. Amint a hajóra érkeztünk, a rendőr becsületszavamat kérte, hogy vissza nem jövök és senkivel sem közlekedem, s ezzel cabinomban hagyott, hol én Mordini tárczáját

hamar táskámba tettem s egy pár garibaldinus proclamatiót, mely nálam volt, a tengerbe dobtam. — Nem sokára lármát hallok a fedélzeten s amint felmegyek, látom, hogy a rendőrbiztos, ki Mordinit s társait elfogta, itt van a hajón s parancsolja, hogy minden utazó szálljon ki s jelenjen meg a rendőrségnél. Az utazók egy része szinésztársulat volt, mely Felső-Olaszországba indult s a szinésznők ezen «non putarem»-et nagyon tragice fogták fel; olasz gesticulatióval tiltakoztak az ellen, hogy ők a politiára vitessenek, sőt a primadonna festőien elájult; én pedig a biztoshoz fordultam s megmondtam neki, hogy ezen egész komédia nem szükséges: tudom, ez csak azért történik, hogy engem fogjanak el, a rendőrségnél mindezeket el fogják bocsátani, engem visszatartani; egyszerűbb, ha ezeket itt hagyja s csak engem vezet oda minden feltünés nélkül.

— Eccellenza, csakugyan igaza van, — volt a felelet s ott hagyva a többieket, engem kísért el a quæsturához. Ott igen előzékeny úri ember fogadott, bemutatta magát, mint signor Amore, rendőrségi titkár, a kerevetre ültetett s átellenben az íróasztalnál helyet foglalt; elővette tollát, láttam, hogy kezdődik a vizsgálat.

Megelőztem a titkárt s elmondtam körülbelül azt, mit ő valószinűleg nekem akart mondani, hogy t. i. roppantúl sajnálom őt oly helyzetben látni, mely engem mindenesetre feszélyez. Tudom, hogy ez a körülmények következése, felfogom állásának kellemetlenségét.

— Hogy-hogy? — kérdezé meglepetve.

— Az úr, — szóltam, — galantuomo s most a sbirro szerepét kénytelen elvállalni; Victor Emanuel uralkodása alatt élünk s Önnek úgy kell eljárni, mintha Bomba kormánya alatt szolgálna.

Amore úr mosolygott s azt találta, hogy bizonyos pontig igazságom van s ő csakugyan kellemetlen helyzetben érzi magát, mire ismét közbevágtam:

— Ne gondoljon azzal, értem a helyzetet; Pulszky Ferencznek hívnak, levelezője vagyok a «Daily News»-nak, Garibaldival voltam Sicziliában, ebben semmi titok nincs, ezt tudják az Önök miniszterei, bizonyságúl íme itt van Mateucci levele, mely annyira bizalmas és a franczia császár politikáját oly élesen bírálja, hogy közretétele

bizonyosan nem volna kellemes a miniszterre nézve, ebből látja, hogy bízik discretiómban.

Amore átnézte a levelet s azt találta, hogy ez csakugyan igen nevezetes, és udvariasan megkérdezett, vajon megtarthatja-e, hogy az aktákhoz csatolhassa, mire természetesen megjegyeztem, hogy ő az úr, nem én, nekem semmi kifogásom sincs, hogy ezen levél a vizsgálati irományok közé soroztassék.

Azon kérdésre, mikor és hol hagytam el Garibaldit, elmondtam, hogy tegnap reggel Melitóban váltam el tőle. Amore meglépetve ugrott fel székéről:

— Hiszen erről mi semmit sem tudunk; — hát csakugyan a szárazföldön van már. Bízhatom-e szavaiban?

— Bízhatik bizony, elhiheti bátran, mert íme ma éjjel megírtam az egész kalandot a «Daily News» számára három íves levélben, a legnagyobb pontossággal: itt van minden, ami az utolsó hét alatt történt.

Ezzel kivettem zsebemből a levelet s átadtam neki. Hozzákapott, belenézett s kedvetlenűl letette.

— Hiszen ez angolul van írva.

— Hát bizony angol újságnak nem is lehet olaszul írni, ha azonban úgy kívánja, lefordítom Önnek, tessék írni.

Ezzel kezdtem neki diktálni szakadatlanúl két óra hosszat, ő már egészen belefáradt s megörült, mikor a végire jutottunk s elmondhatta:

— Ezt tüstént át kell vinnem a tábornoknak.

Figyelmeztettem, hogy négy óra van már, hogy én még ma nem is reggeliztem, nem is szivaroztam; felkértem, legyen annyi tekintettel irántam s gondoskodjék — ha ezt a szabályok megengedik — ételről és szivarról.

— Uram, — volt a felelet, — természetesnek fogja tartani, hogy további rendelkezésig itten vendégünk marad. Szivarral megkínált s a folyosón keresztül elvitt egy világos, elég csinos szobába.

— Ez, — mondá, — nappal az útlevél-iroda, négy órakor vége a hivatalos óráknak; ez lesz lakása, míg Önt letartóztatni kénytelenek vagyunk: a bureau-órákban szabadon mozoghat akármelyik teremben, mi szabadságát csak annyiban korlátozzuk, amennyiben az múlhatatlanúl szükséges.

— E szerint, — kérdeztem, — mik nekem jogaim, mint államfogolynak? — Szabad-e látogatókat fogadnom?

— Természetesen szabad, csak a nevöket fogják hagyni a quæstori irodában, különben semmi akadály, hogy Önt meglátogassák.

— Akkor aztán szeretném ismerőseimnek tudtára adni, hogy itt vagyok.

— Ez ellen sincs semmi kifogásom.

— Talán bizony feleségemnek is táviratozhatnék, hogy fogoly vagyok, ő majd a miniszteriumnál tehetne lépéseket, szabadságom mielőbbi visszanyesésére.

— Padrone, — volt a felelet. — A szolgának, Genarinónak, megparancsolta, hogy leveleimet elviheti egyenesen a postára, s meghagyta neki, hogy engem becsületesen szolgáljon ki. Azalatt hoztak szivart és ebédet. Amore elment, de szobám ajtaja nyitva maradt s átellenben a folyosón ott állt két fegyveres carabiniére; láttam, hogy miután az elővizsgálat még nincs befejezve, a parancs az, hogy engem «à vista» őrizzenek, azaz szemök elől ne bocsássanak el. Ez engem boszantott, megtöltöttem poharamat borral, megkínáltam vele egymásután a két carabiniéret, megmondtam nekik, hogy barátságot kell kötnöm velök, úgy látszik, tovább is lesz még alkalmunk találkozni.

— Evviva eccellenza, — volt a felelet, mialatt a poharat felhajtották.

Erre megjegyeztem, hogy nem szeretem, ha ebédnél más valaki a számba néz, nem tehetném-e be az ajtót?

— Miért ne? tegye be, ha úgy tetszik.

Erre hamar becsuktam az ajtót, meggyújtottam a gyertyát, kivettem táskámból Mordini tárczáját, elégettem mind a Garibaldi-féle leveleket s csak épen, hogy elvégeztem ezen műveletet, bejött ismét Amore, kit e szavakkal fogadtam:

— Elfelejtette ám a táskámat megvizsgálni, bizonyosan azért jött, hogy most tegye? — s átnyújtottam neki a nyitott utitáskát.

Amore érezte az elégett papir szagát s mosolyogva mondá:

— Tán bizony későn van már? nem vagyok vámkezelő, nem nézek többé bele.

Ágyat hozatott most a szobába s azon volt, hogy, amennyire fogolynak lehet, kellemesen érezzem magam.

VI.

Másnap, amint a rendőrségi tisztek irodáikba bejöttek, bemutattam magamat nekik s megtudtam, hogy kívülem még egy bourbonista fiatal ember tartóztatik le itten, egy dominikánus barát és egy gyilkossággal vádolt órás, földszint pedig a camorristák. Nápolyban t. i. elterjedett egy szövetség, amint mondatott, a társaság legtöbb rétegeiből, mely minden szerződés és adásvétel után bizonyos százalékot követel és kap, mert aki ezt megtagadja, az életét koczkáztatja, kikerülhetetlen lévén a camorra boszúja. A kormány ezen szövetkezés ellen erélyesen lépett fel, a camorristákat még gyanúból is elfogatta s kényszerült lakásra más országrészbe vagy azon szigetekre vitette, melyek közel az olasz parthoz fekszenek. De a bajt tökéletesen kiirtani képes nem volt; most is sokan be voltak zárva a quæstura egyik földszinti helyiségében, mely csak vasrácscsal volt elzárva elől s katonák által őriztetett.

Tíz óra tájban hozzám jött Dumas Sándor, az apa, szívesen kezet szorí ott s elbeszélte, miként nem várt levelemre s meghívásomra, hanem mindjárt, amint híre elterjedt, hogy elfogattam, lépéseket tett Lamarmoránál s kezességet vállalt értem, ha megengedtetik, hogy ne a quæsturán tartsanak fogva, hanem a Palazzo Chiatamoneba vittessem, melyet most Dumas Sándor lakott, s ott vendége lehessek. Be is mutatta Lamarmora feleletét, melyben ezt kereken megtagadja.

Kérdezősködött, miképen jutottam ide, erre elkezdtem beszélni kalandjaimat, mire Dumas gyorsíróért küldött, hogy elbeszélésemet hírlapjában mindjárt felhasználhassa. Azalatt megjött Whitehurst Felix is, az angol hírlapíró és Sandonato herczeg, kiknek mindnyájának már tegnap írtam volt, s kik szolgálatjukat szívesen felajánlották nekem. Megkértem őket, intézkedjenek úgy, hogy minden nap reggel egyikök a helytartónál jelentkezzék s számomra kérje az engedélyt, hogy rendőrségi felügyelet alatt a muzeumot s Pompéjit látogathassam meg.

Fogságom első napja elég mulatságos volt, a rendőri hivatalnokok közölték velem az ostromállapot következtében lefoglalt hírlapokat és falragaszokat s így volt elég anyagom s időm a «Daily

News»-nak börtönből megírni tudósításomat s a londoni lap csakugyan minden nap közlött egy levelet tőlem a nápolyi börtönből, melyben több politikai helybeli tudósítás foglaltatott, mint a «Times» rendes levelezőjéiben.

Este lármát hallottam a folyosón: Carbonelli ezredest hozták, ki roppantúl szitkozódott és tiltakozott, hogy őt, ki egyike volt a marsalai ezernek s most Garibaldi felhivására régi tábornokát nem követte s csendesen Nápolyban maradott, pusztán azért fogják el, mert ismeretes, hogy Garibaldi barátja. Megnyugtattam, hogy Lamarmora csak jó hírét menti meg, mert akit Carbonellinak hínak, annak helye Garibaldi oldalán van, hacsak nincs bezárva. Ő kapta a szomszéd szobát az enyém mellett; meghíttam közös vacsorára s fogságunk ideje alatt megbarátkoztunk, sőt a bourbonista szomszéddal is jó lábra helyeztük magunkat. Ez is tisztességéséges ember volt; de midőn egy muratista emissariust szintén ide zártak, ki előbb Mazzini híveihez tartozott, ezt a folyosón, hol nappal majd mindig tartózkodtunk, míg helyiségeinkben a rendőrség el volt foglalva, annyira boszantottuk és kínoztuk szavakkal, hogy a rendőrfőnököt megkérte, vigyék akármily börtönbe közgonosztevők közé, csak mentsék meg társaságunktól s észrevételeinktől.

Azalatt megjött a hír, hogy az olasz sereg Garibaldi veresingeseivel Aspromonte dombjain összeütközött. Amint egymást meglátták, Garibaldi követői felkiáltottak: «Éljen Olaszország», a seregből hallatszottak szavak: «Éljen Garibaldi», de azért mégis előre indultak. Garibaldi eléjök ment, de ők a vezényszóra rálőttek s egy golyó lábán érte a tábornokot. Elesett, hívei megadták magokat, őt hajóra szállíták, mely a spezziai öbölbe, a vesztegházba vitte. Itt első napokban nagyon keményen bántak vele; Garibaldinak még csak ágytakarója sem volt. Feleségem, Turinban, néhány angol barátnőjével mindjárt gondoskodott legelső szükségleteiről. Mindezek mélyen meghatottak bennünket, a kormány eljárása azonban lassan-lassan megváltozott.

Minthogy elég időm volt, körülnéztem a quæstura minden helyiségeiben; mindenütt nagy rondaságot találtam; megtudtam, hogy a folyosót s a szobák téglapadozatát csak évek előtt, a király trónra lépte alkalmával zsúrolták fel utólszor s hogy a tisztaságnak leg-

primitivebb feltételei s eszközei sem voltak meg. Piszok és büdösség uralkodott az épületben; én tehát hosszabb értekezést írtam azon befolyásról, melylyel a tisztaság az egészségre hat, ezen egészségügyi észrevételeimet szépen letisztázva átküldtem a quæstorhoz s tulajdon egészségének érdekében felszólítottam, mosassa meg az egész épületet s rendezze azt úgy be, hogy hivatalnokainak egészsége ne legyen koczkáztatva.

A szolgával sok bajunk volt; rendesen be volt csípve s parancsolatainkat igen sokszor rosszúl végezte. Egyszer késő este, midőn már ágyban feküdtem, álmomból felvert s hozott két fagylaltot. Csodálkoztam, mert nem rendeltem volt fagylaltot; de ha már egyszer felkeltett, meg is ettem azt. Másnap bourbonista szomszédom említette a reggelinél, hogy mégis rettenetes, mily rosszúl szolgálják ki az embert, két nőtestvére, volt apácza, meglátogatta őt, fagylaltot rendelt számukra s az elmaradt. Nevetve mondtam meg neki, hogy fagylaltját bizony én ettem meg s nem tudtam megfogni, miként jutok hozzá.

Letekintvén egyszer a folyosóról azon helyiségre, hol a camorristák őriztettek, észrevettem, hogy azoknál valami nevezetes esemény adta magát elő, egy úri embert hoztak be közéjök, ki iránt a többi a legnagyobb tisztelettel viselkedett. Nem sokára megtudtam a szolgáktól, hogy ezen úri ember nagyon panaszkodik s nyiltan beszéli, mikép ő több hivatalnoknak erősen adózott mindig s most mégis el lett zárva. Én ezt Amore úrnak híven elmondtam, ki időről-időre meg szokott látogatni s ő nem is csodálkozott felette, sőt megjegyezte, hogy az nagyon valószinű; mert nem is képzelhető, mily nagy volt a corruptio a Bourbon-kormány alatt, midőn a tisztviselők rossz fizetésök mellett jóformán szabad zsarolásra voltak utalva. Bomba király maga is ismerte a hivatalnokok visszaéléseit s midőn pl. az angol vállalkozó, aki az első rövid vasutvonal engedélyét nyerte meg, a királynál arról panaszkodott, hogy az egyik miniszter folyvást új meg új akadályokat gördít útjába, az egyenesen kérdezte, megkente-e már? Midőn az angol csodálkozva felelte, hogy angol ember nem szokta megvesztegetni a tisztviselőket, a király szárazan odavetette: «Pedig jó lesz, ha teszi.» Politikai erkölcsösségről itten szó soha sem volt s azért a nápolyiak nem is tudtak megbarátkozni a piemonti szigorúbb felfogással.

Barátaim teljesítették kéréseimet s csakugyan minden reggel a legelső ember, kit Lamarmora fogadott, kérésemmel állt elő, hogy a muzeumot s Pompejit látogathassam meg. Kezdetben ezt szemtelen egy kívánságnak nyilatkoztatta ki, később boszankodott s miután ez minden nap megujult a legkülönbözőbb személyek által, végre nevetni kezdett s egy szép napon a rendőrfőnök csakugyan magához hivatott s kijelentette, hogy nagy csodálkozására megengedtetik nekem Trója rendőrbiztos felügyelete alatt a muzeumot meglátogatni. A biztos bőbeszédű nápolyi ember volt s kérésemre meg is mutatta nekem Nápolynak újabb időben létrejött szépítéseit s csak azután kísért a muzeumba, hol a záróráig maradtam becsületszóra; a biztos azalatt meglátogatta közel lakó leányát s csak három órakor jött ismét vissza. Ekkor megkérdeztem, nem ismer-e itt valahol a szomszédságban valami kis vendéglőt, hol kedvünk szerint ebédelhetnénk, mert én már megúntam a kormány költségén való étkezést a quæsturán. Csóválta ugyan fejét, de elvezetett egy vendéglőbe, hol külön szobát nyitottak nekünk, hozattam jó ebédet s jó borokat, mi Trója úrnak nagyon ízlett, még leánya s unokája számára is, kiken, amint elbeszélte nekem, a legnagyobb ragaszkodással csüggött, dugtam zsebébe egy butellát. Ezt ő viszonozni akarta s meghítt egy kávéházba, hogy fagylaltra s kávéra vendége legyek, mert, amint mondta, megszokta, hogy ebéd után fagylaltot egyék. Amint ezt megettük, megjegyeztem, hogy az én szokásom pedig az, minden fagylalt után egyet sétálgatni. Megint csóválta a fejét, de engedett; sétálgattunk a tengerparton s csak este jöttünk vissza a fogságba. Harmadnapra Pompéjibe tettünk kirándulást, hová levél által meghíttam nápolyi ismerőseimet, kik valóságos ünnepet rögtönöztek a régi római városban, angolok, francziák, olaszok, a magyar elfogott garibaldinus tiszteletére.

Angolországban oly ismeretes voltam, hogy esetem a társaságban nagy feltünést és rokonszenvet gerjesztett s lord John Russel csakugyan mindjárt utasítást adott sir James Hudson turini követjének, hogy mindent elkövessen érdekemben az olasz kormánynál. Sir James a sürgönyt mindjárt közölte feleségemmel, ki elfogatásom első pillanatától fogva aggodalmában folyvást ostromoltatta és ostromolta a minisztereket, hogy szabad lábra helyeztessem. A követ megmondta egyébiránt neki, hogy ezen utasítás daczára semmit

sem tesz a kormánynál, különben igen nagy fontosságot tulajdonítanának személyemnek: azt hinnék, hogy Garibaldi kalandjában az angol kormány is részes volt, mit a franczia kormánylapok úgy is hirdettek. a miniszterek engem különben is legközelebb elbocsátanak, már csak azért is, mert nem tudják, mivel vádoljanak s miért fogtak el.

VII.

S csakugyan úgy volt. Fogságom igazi kellemetlenséggé vált a minisztereknek; feleségem minden követ megmozdított Turinban s ostromolta folyvást a minisztereket; hol az egyikhez, hol a másikhoz rontott be s követelte szabadságomat vagy pedig letartóztatásom okát. A miniszterek Lamarmorát s teljhatalmát okolták, nekik ellenem semmi kifogásuk sincs s hogy feleségem zaklatásaitól meneküljenek, hadihajót is akartak rendelkezésére bocsátani, hogy engem Nápolyban meglátogathasson: de ő megfordítva azt követelte, hogy a hajó engem hozzon Turinba. Lamarmora ismét nápolyi barátaimnak sürgetésére mindig azt felelte, hogy neki ellenem semmi kifogása, letartóztatásomat a kormánynak jelentette be s attól nem kapott további utasítást. Végre csakugyan több heti fogság után, épen születésem napján, szeptember 17-én elbocsátottak s én másnapra megint örvendező családom körében találtam magamat.

Egyébiránt az aspromontei kaland elég bajt okozott a kormánynak; a miniszterek dühösek voltak ugyan Garibaldira, kinek még mindig sajgó sebe egész Európában a legnagyobb rokonszenvet keltette; de midőn a minisztertanácsban arról tanácskoztak, hogy őt mint zendülőt és pártütőt perbe fogják, mert a kamarák összejövetelét nem várhatják be anélkül, hogy vagy szabad lábra helyezzék vagy biróság elé állítsák, a király közbe szólott, hogy a perbefogatást nem engedheti meg, mert az ily per tulajdon királyi személye ellen fordulna lényegében. E szerint általános amnestia lett ezen kellemetlen ügynek vége, de a kedélyek ingerültsége még sokáig tartott s ellentétbe hozta a nép érzületét azon sereggel, mely az ő bálványára, Olaszország egységének hősére, lőni s őt megsebesíteni nem átalkodott.

Rendkívül kellemetlen helyzetbe jutottak különösen a garibaldinus tisztek, kik a tiszti vizsgának letétele után a rendes seregben

folytatták szolgálataikat. Ezeket különben is nem igen szerették a katonaintézetekből kijött vagy évek hosszú során előléptetett tiszttársaik; a két elem, a királyi és a garibaldinus, még nem forrott össze tökéletesen, midőn az aspromontei összeütközésnek s Garibaldi megsebesülésének híre a viszályt kitörésre hozta. Egyik ismerősöm, Olivieri, mint kapitány jutott volt egy lovas ezredhez, mely a régi savoyai hagyományok szerint a loyalitás túlzásában kereste dicsőségét. Ebédnél a napi események jövén szóba, az ezredes megjegyezte, reméli, hogy a király agyonlöveti Garibaldit. Olivieri erre elpirult, de hallgatott s midőn az ezredes egyenesen megkérdezte, mit mondana ehhez? csak azt felelte, hogy ez nem volna a legszebb lap a savoyai ház történelmében. Ezen szavak megítélésére az ezredes összehívatta a becsületbiróságot, mely azt határozta, hogy Olivieri adja be önkénytes lemondását tiszti jellegéről. Ez meg is történt; de ő megírta az ügyet a lapoknak, élesebb megjegyzésekkel az ezredes iránt, mire az ezredes adjutánsa párbajra hívta. Olivieri hozzám jött, engem kért fel sekundansának, megjegyezvén, hogy Lamberti ismeretes mint a legjobb vívó a seregben, hogy vele soha semmi összeütközése sem volt; nem a maga ügyében, hanem ezredeséért akar megvívni, ami mégsem correct. Úgy látszik, hogy nemcsak előttem, de máshol is így nyilatkozott, mert míg a párbaj feltételeiről folyt az értekezlet s kardban egyeztünk meg, a két fél történetesen az utczán találkozott s Lamberti Olivierire minden ok nélkül ráütött. Ennek következtében most ez lett a valóságos sértett fél s én még egyszer elmentem a sekundánsokhoz s pisztolyt követeltem; ők azonban a franczia párbaj-codexre hivatkozva, mely hét franczia tábornagy által alá van írva, a kardnál maradtak, mert a fegyver meghatározása mindig a kihívott félé, ez esetben tehát Lambertié. Ezen nem lehetett változtatni. Olivieri dühös volt, midőn ezt hallotta s kérte tanácsomat. Megmondtam, hogy ily esetben ne gondoljon védelemre, hanem ugorjék előre s húzzon egy hosszú vágást ellenfelének arczán keresztül, nem gondolva azzal, hogy azalatt maga is megsebesül.

Másnap a temető mellett találkoztunk s csakugyan úgy történt, amint tanácsoltam volt; amint a jel a bajvívásra megadatott s Lamberti karját egy fejvágásra emelte, Olivieri a védés helyett előre ugrott s mély sebet vágott ellenfele orrcsontjától füléig, mialatt

maga is fejének hátulsó részén könnyen megsebesült. Lamberti egyet ordított fájdalmában s a párbaj folytatására képtelen lett. A szerencse a garibaldinusnak kedvezett.

A kormány és garibaldinus ellenzék közt soká tartott az ingerűltség, később azonban ismét kibékűltek. Két évvel később, midőn Flórencz volt már az ország fővárosa, Garibaldi Alberto Mario vendége volt villájában, mely Flórencz felett a Bello sguardo-dombon fekszik. Ott ült a ház előtt s látja, hogy Celestino Bianchi, az államtitkár, izzadva jő fel a meredek dombon:

— Kit is keres Celestino úr? — szólítá meg a tábornok már távolról.

— Önt bizony, tábornok, még pedig, remélem, nem kellemetlen ügyben; a miniszter olvasta felszólítását a lapokban, hogy barátai írjanak alá 300.000 frankot némely oly becsületbeli költségek kifizetésére, melyeket a kormánynak felszámítani nem lehetett. A miniszter igen jól tudja, hogy minden számadásai mindig helyesek voltak, de érti, hogy lehettek olyan költségei is, melyek ellen a számszéknek lehetne kifogása s melyeket tábornok úr ugyanazért nem is hozott fel. A miniszter azonban azt tartja, hogy ezeknek törlesztése is az ország becsületében fekszik, ugyanazért a megkívánt összegre való utalványt ezennel átadom Önnek.

Garibaldi mosolygott:

— Celestino úr! gondolja meg, mit tesz, én a pénzt nem fogadtam még el! fontolja meg, nem kötelesség-e visszavinni a pénzt a miniszterhez s az egész dolgot még egyszer megbeszélni.

— Megfontoltunk mindent; fogadja el.

— Ha szavamra nem hajt, elfogadom; de vigye meg miniszterének köszönetemet, hogy az aspromontei expeditió költségeit fizette ki.

Ugyanazon időben Overbeckkel, a német régészszel, kit munkáiból már ismertem, személyesen barátkoztam meg; útban volt Nápolyba, hogy Pompéjiról szóló könyvének új kiadását szerkeszthesse. Meg akartam őt ott látogatni s lementem Nápolyba; ott holmi bourbonista izgatások miatt ismét szorosabb rendszabályokhoz nyultak, melyekről Flórenczben nem tudtam semmit. Amint a hajó megérkezett, hallom, hogy úti levélre van szükség, nekem pedig nem volt. Hátramaradtam tehát, legutolsónak hagytam el a hajót s a

rendőrbiztosnak, ki az útleveleket vizsgálta, megmondtam, hogy Pulszky Ferencznek hívnak, útlevelem nincs; nem tudtam, hogy Flórenczből Nápolyba, olasz városból olasz városba, erre is lenne szükség.

— Tehát Ön az a Pulszky úr, aki itt be volt zárva?

— Igen is, az vagyok.

— Jaj! hogy sajnálom, hogy azon időben nem voltam Nápolyban! Az Ön protectiója több tiszttársamat mozdította elő, engem nem ismert. Ön itt fogoly volt, Önnek nincs semmi szüksége útlevélre.

Bármennyire különösnek lássék ezen észjárás, még is volt logika benne, mert én mint garibaldinus voltam elfogva, most pedig a bourbonisták ellen alkalmazták itten az erősebb rendszabályokat.

Körülbelül tíz napig mulattam Nápolyban, főleg Pompéjiben; visszamenet korán érkeztem a gőzhajóra; elvétettem az órát, volt még elég időm. Körűlnéztem s ott láttam a quæsturát, hol annak idejében el voltam zárva; bementem tehát a kapun, s az első, kivel találkoztam, ugyanazon rendőrbiztos volt, ki engem két évvel előbb elfogott. Amint meglátott, elpirult s megkérdezett, mi járatban vagyok itten? mivel szolgálhatna? Megmondtam, hogy bizony semmivel, csak azért jöttem, hogy régi ismerőseimet látogassam meg s neki is kezet nyujthassak.

— Ez Öntől igen nagylelkű, de reám nézve hizelgő, mert ezáltal elismeri, hogy signor de Matteót, habár azon kellemetlen helyzetben volt, hogy Önt el kellett fognia, mégis galantuomónak tartja. Most pedig jőjjön; Amore, az akkori titkár, quæstorrá lépett elő, örülni fog, ha Önt megláthatja.

Ezzel bementünk az irodába, ő felrántotta a szoba mindkét ajtószárnyát s felkiáltott:

— Quæstor úr, Pulszky megtisztel bennünket látogatásával. A quæstor felugrott üléséről, nyakamba borult, örült, hogy láthat, kérdezte, mit akarok. Megint csak azt mondtam, semmi dolgom, meg akarom nézni még egyszer letartóztatásom helyét. — A folyosón hozzám sietett a részeges Genarinó, hogy kezemet csókolja meg, azután pedig kezdte beszélni társainak, kik engem nem ismertek, hogy én itt be voltam zárva, hogy neki minő jó dolga volt akkor, min-

den nap szivar és bor, csak az kár, hogy az egész mulatság nem tartott tovább egy pár hétnél.

— Tán bizony kívántad volna, hogy mostanáig itten üljek?

— Hát bizony jobb dolgom volna mint most, nem kapok se borravalót, se bort, se szivart.

Adtam tehát neki borravalót és szivart. Láttam, hogy szolgák és tisztviselők jó emlékezetben tartották a magyar garibaldinus foglyot.

MAZZINI.

I.

Késő őszszel egy angol keresett fel, ki nekem finom papirosra kis betűkkel írt levélkét adott át; a levél alakjáról mindjárt rá ismertem, hogy ez Mazzinié, mert ez megszokta a mikroskopikus betűt s kis formátumot, hogy levelei könnyen el legyenek rejthetők, szükség esetében le is nyelhetők. Évek óta nem voltam többé öszszeköttetésben a nagy conspirátorral; csodálkoztam, miként jutok hozzá, hogy nekem írjon. A levél a következő volt:

Október 28-án, 1862.

Nem szükséges e kevés szavakban kimagyaráznom, miért volt az lehetetlen, hogy Kossuthtal megértsük egymást. Ön ma független, én ismerem s becsülöm odaadását, tevékenységét s értelmiségét. Működhetünk-e egyetértve két hazánk felszabadulására? Jövőjük szoros kapcsolatban áll. Van bizodalmam Onhöz; lehet-e Önnek én hozzám?

Mennyire vannak Önök részökről (forradalmi) működésökkel? Kell, hogy tudja, miként tizennyolcz hónap óta mindent, amit lehetett, megtettem, hogy Garibaldit s legjobbjainkat meggyőzzem arról, hogy a párt egész energiája Velenczére súlyosodjék. Az Ön hazája tekintetéből sürgettem ezt. Ami mindnyájunknak kell, az egy európai felkelés; és semmi felkelés, melynek jelszava a nemzetiség és mely a mozgalmat Párisba vinné, nem jöhet máshonnan, mint egy osztrák háborúból. Ott van most az objectiv pont. Most, mikor Önnek írok, még inkább az, mint valaha. A görög mozgalom következtében az, és azon mozgalom következtében, mely november vége felé Lengyelországban valószínű.

A görög mozgalom czélja azon tartományoknak meghódítása.

melyek ma még Törökországnak alá vannak vetve. Ez siettetheti a készülőben lévő mozgalmat. Közvetetlen érintkezésben lévén a déli orosz-szláv bizottsággal, mely Londonban szerveztetett, a szerbekkel, bolgárokkal stb., tudom, hogy az napon, melyen a görög zendülés a határt átlépi, ezen mozgalom kitör. Ez belekeveri Ausztriát, de szükséges, hogy a magyar mozgalom ezt támogassa.

Az orosz ukáz az újonczozás tárgyában Lengyelországban, melynek végrehajtása a lengyelektől elvenné az associatio virágát — Ön tudja, hogy a kormány elhatározta, hogy önkényes választással jár el — épen most arra birta a központi bizottságot Varsóban, hogy az actiót kezdje meg, mielőtt ez végrehajtatik. Én időelőttinek tartom a mozgalmat s azon vagyok, hogy akadályozzam. Valószinű, hogy ez nem sikerűl nekem. Ez esetben igyekezni kellene, hogy a görög, a keleti dél-szláv, a magyar s a lengyel mozgalom összhangzásba hozassék. Ez elég terjedelmes egy alap volna, főleg az orosz helyőrség egy nevezetes töredékének hozzájárulása által, mely biztosítva van Lengyelországban. Ami bennünket illet, mi az Alpeseknél működnénk Venetiára.

Lehet-e egyetértenünk, hogy ezen alapon minden oldalról működjünk? Mily irányt képvisel Klapka, mióta Kossuthtól elszakadt?

Ha Ön bízik kormányunkban és Napoleon Lajosban, mondja meg ezt nekem őszintén. Ezt megvárom Öntől. Ha úgy hiszi, mint én, hogy N. L. az emberek legveszedelmesebbje, és hogy kormányunkat illetőleg az egyetlen eszköz annak utilizálására az, ha cselekvésre kényszeríttetik, s hogy az egyetlen eszköz ezen kényszerítésre a támadás Ausztria ellen: akkor két hazánk nevében értsünk egyet minden hátsó gondolat nélkül.

Használja fel, ha nincs más eszköze hogy velem egy pár szót közölhessen, azon személyt, ki Önnek jelen soraimat átadja, nem szükséges, hogy nevét aláírja. Mondja meg nekem, van-e valami honfitársa Angolországban, kiben bízhatik? Nekem senkivel sincs összeköttetésem, aki magyar, nem is lesz mással, mint Önnel, ha ezt tartja jobbnak.

Ernesti név alatt 2. sz. a. lakom Onslow Terrasson Bromptonban, Stansfild háza 35 Thurlow Square szintén központ számomra.

Szívből az Öné

Mazzini József.

II.

Tüstént feleltem, hogy Napoleonban még akkor sem volt bizodalmam, midőn Magyarországot is bevonta terveinek keretébe; hogy meg vagyok győződve, mikép csak személyes érdekében karolta fel az olasz nemzetiség ügyét; hogy tőle semmit sem várok hazámra nézve. Arról is meg vagyok győződve, hogy az olasz kormány csak akkor támadja meg az osztrákot, ha arra kényszerítve lesz, most azt hiszi, hogy Velenczét talán pénzen vásárolhatja meg. A lengyel felkelést nagy szerencsétlenségnek tartanám; nem bízom sem nemességében, mely a parasztot nem tette szabad birtokossá, sem forradalmáraiban, kiknek ábrándozó nézetei nem a mi korunkba valók s minden fennálló institutiók lerombolásában találják eszményképöket. Annyit tudok, hogy lengyel felkelés nem bírna semmi hatással Magyarországra; magyar mozgalomra ne számítsanak; az csak akkor törne ki, ha Garibaldinak sikerülne a dalmát tengerpartot elfoglalni s Magyarország felé hatolni. — Klapka a rendes háborúban megfizethetetlen, ő még mindig a franczia s olasz kormány initiativáját várja. A lengyel mozgalom az európai szabadság ügyének nem fog használni, valódi szerencsétlenség.

Erre még egy levelet kaptam Mazzinitől:

November 27-én.

Köszönöm levelét. Nézeteink csak két pontra nézve különböznek: Lengyelországra s azon szerepre nézve, melyet Garibaldinak mindenki javára el kell vállalni.

Ne tárgyaljuk csak Lengyelországot magában. Úgy hiszem, hogy Ön nagyon is összetéveszti a mostani Lengyelországot a régivel. Én érintkezésben vagyok mindazon férfiakkal, kik a mozgalmat vezetik s ezek, eszméik által mind hozzánk tartoznak. Lengyelország nem képviseli többé az aristokratiát és a katholicismust. De nem ott fekszik a kérdés. A kérdés egy tény körűl forog egészen. És, legyen meggyőződve, a lengyel felkelés ténynyé válik. A szervezés ott sokkal erősebb, minthogy nem sikerűlne; megvan a testvéri érintkezés a felkelés elemei és az orosz sereg egy része közt. A (forradalmi) munka terjed és terjedni fog mindinkább, bármi történjék. A felkelés tehát megtörténik, akár hasznosnak tartjuk, akár

nem, tehát számításunkból ki nem hagyhatjuk. És nem tekintve az általános megrendülést, melyet fokozni fog, el fogja távoztatni az orosz actió lehetőségét Magyarország ellenében. — Nézetem szerint Garibaldinak nem kell elhagyni Olaszországot. Nem változtatjuk meg operationális bázisunkat, mikor az jó. Garibaldi egy felkelés élén az Alpesekben sokkal hasznosabb a nemzeteknek, mint bárhol másutt. A szolgálat, melylyel mi Magyarországnak s a keleti népeknek tartozunk, az, hogy 200,000 osztrákot elfoglalunk a velenczei háború által, s erejének egy másik részét a török határra vonjuk. Minden nevezetes garibaldinus expeditió az Adrián keresztűl lehetetlen, hacsak avval nem kezdjük, hogy kormányunkat felforgatjuk.

Felkelés a hellén-török tartományokban, felkelés Szerbiában, felkelés és háború Venetiában, ime ez a tervem: csakhogy akkor biztosaknak kellene lennünk egy felkelésről hazájában. És akkor a lengyel felkelésnek is lesz haszna.

Nézete Klapkáról tökéletesen megegyez az enyémmel. Hogy is lehet, hogy ő nem látja át, mikép soha sem lesz rendes háborúnk Venetiáért, hacsak a felkelés, a rendetlen kezdeményezés nem helyezi a kormányt bukása és az actió közé.

Amit két levelem tartalma értelmében Öntől kérnék, az: terjeszteni Magyarországban az eszmét, hogy egy garibaldinus felkelés esetében Venetiában s ha általános mozgalom üt ki Szerbiában, kötelesség szintén felkelni; oda működni, hogy hacsak lehet érintkezés eszközöltessék magyarok, szerbek és olaszok közt; oly módon, hogy kölcsönös biztosítások és kötelezettségek cseréltessenek ki a kijelelt alapon: — felbátorítani ezeket s azokat; — engem mindenről tudósítani, a mit kormányunk és a Tuileriák terveiről felfedezni képes volna, — s a magyar elemeket szervezni, melyek most Olaszországban találtatnak, hogy bele illesztethessenek adott időben azon katonai szervezetbe, melyet önkénteseink közt készítek.

Indulhatunk-e szövetségben ezen alapon?

Barátimnak megmondom, hogy Önben bízzanak. Ami Garibaldit illeti, Önnek tudnia kell, hogy jelenleg testvérileg szövetkezve vagyunk; szó nélkül is természetes, hogy azon actióban, melynek terrainumát készítem elő, a vezérszerep az övé.

Az Öné és az ügyé

Mazzini József.

Erre ismét feleltem, hogy magyar felkelésre csak akkor lehetne számítani, ha a háború következtében idegen sereg már szomszédságában van. Nem bíztam semmiképen azokban, miket Mazzini a kész szervezésről írt; tudtam, mily jelentések érkeztek Kossuthhoz, hogy nálunk is minden megyében hány emberre, hány lóra lehet számítani, mint biztosra, oly részletesen, hogy már azért sem adhattam azoknak hitelt. Nem kételkedtem ugyan a forrongásról az egész dél-szláv világban és Görögországban, de az általános felkelésben nem hittem. Januárban azonban mégis kiütött a lengyel forradalom s nem volt rögtön elnyomható; igazsága volt Mazzininak, hogy ez oly tény, melylyel számot kell vetni; ez azonban nem hatott a Balkán-félszigetre, hol a mozgalom az orosz parancsra várt, nem pedig az európai forradaloméra. Magyarország természetesen nem kelt fel, s én Mazzini csodálkozására, hogy nálunk semmi sem történik, még a következő levelet írtam neki:

Turin, február 1-én 1863.

Drouyn de L'huys jegyzéke után Magyarország elvesztette bizodalmát Napoleonban; Aspromonte után nem hisz többé Victor Emanuelben és kételkedik Garibaldi sikerében. Ezáltal a forradalmi párt vesztett terrainumot s miután Olaszország a tétlenség politikáját fogadta el, Deák lett mindenható Magyarországban. Deák neve annyit jelent, mint dynastikus ellenzéket, forradalom ellenit, mely ép úgy ellenzi a Schmerling-féle központosítást, mint a zendülést. A szélső pártok is közeledtek hozzá, ő áll jelenleg a közvélemény élén Magyarországban. Programmja az 1848-iki törvények elismerése, az országgyűlés összehívása s ezen törvények reviziója az országgyűlés által, mely Ausztriának concessiókat tenne; elismervén az osztrák sereg egységét, de fentartván az újonczozásnak minden évben történendő megszavazását. A pénzügyet illetőleg követelni fogja a magyar pénzügy elkülönzését az osztráktól, külön administratiót az adóra nézve, a budget, a seregnek száma s az adótörvények a magyar országgyűlést illetnék s Deák egy országgyűlési bizottságot indítványoz esetről-esetre, a mely a bécsi Reichsrath bizottságával érintkezzék.

Ily alapon nem lehetetlen még a kiegyezés; de Schmerling nem engedheti meg, mert ez a februáriusi alkotmány érvényességét

tagadná. ő még egy erdélyi országgyűlés kísérletét meg akarja tenni. Tudósításaim szerint ezen kísérlet nem fog sikerűlni; mert ámbár az erdélyieknek egy új, reformált közigazgatást octroyáltak, az országgyűlés többsége mégis megtagadja a képviselő-küldést a birodalmi tanácsba. Horvátország küldene ugyan képviselőket azon feltétel alatt, hogy a kormány megalakítja a háromegy királyságot, azaz, hogy megszüntesse a határőrség institutióját s a vidéket Dalmátországgal együtt Horvátországgal egyesítse. Schmerling azonban nem fogad el soha ily eszméket.

A tartományi gyűlések közt csak kettő van, mely figyelmet érdemel, ez a csehországi s a galicziai (osztrák-lengyelországi). Csehországban a szláv parlamentáris kisebbség, mely a nép többségét képviseli, veszekszik a német többséggel, mind a két párt dynastikus, épen nem forradalmi. Galicziában a parlamenti többség ellenkezésben van a központi kormánynyal s Orosz-Lengyelországnak dolgai nagy befolyással lesznek ezen tartományi gyűlésre.

Mindezen országokban Garibaldi még mindig nagyon népszerű s amint a forradalmi áramlat felszínre jő újra, nevének hatása sokkal nagyobb, mint mind a helybeli főnököké kivétel nélkül. Amint Olaszország kész az actióra, lehetne szervezni egy mozgalmat, de azelőtt semmi esetre s ha Olaszország passivitásában megmarad 1864-ig, úgy Magyarország, mint Horvátország, valósziműleg kiegyezik az osztrákkal.

Lengyel mozgalomnak nincs semmi befolyása Magyarországra, szerb mozgalomnak talán lehetne, főleg a déli részekre, a határőrvidékre és Horvátországra. Romániának van befolyása az erdélyi oláhokra.

Mazzinival többé nem találkoztam, távol maradt hazájától; végre midőn mellbetegsége szükségessé tette az enyhébb éghajlatot, idegen név alatt jött Pisába, ahol meghalt. Nincs olasz, ki nem ismerné el azon szolgálatokat, melyeket hazájának tett. Míg Cavournak, Garibaldinak, Victor Emanuelnek mindenütt emelnek szobrokat s emlékeket: Mazzini emléke csak irataiban s a nemzet szívében áll fenn.

AZ OLASZ EGYSÉG ALKOTÓI.

I.

Az olasz államnak oly kiterjedésben való megalapítása, hogy abban az egész félsziget Sicziliával és Szardiniával egyesül, oly nagyszerű tény az újabb kor történetében, hogy a czivilizált világ általános rokonszenvét költötte fel. Mindenki örült, hogy azon ország, mely az újkor czivilizatiójának bölcsője, az idegen uralom és befolyás alól felszabadúl s hogy azon nemzet, mely eldarabolva a múltban oly nagy szerepet játszott, most ismét szabad institutiók alatt versenyre léphet az európai nagy nemzetekkel s elfoglalhatja azon állást, mely tehetségeit megilleti. Olaszország egységét igen soká lehetetlennek tartották, annak nyilatkoztatta ki földrajzi okokból már első Napoleon, aki sohasem felejtette el, hogy eredetére nézve olasz, s önérzetet tudott önteni azon fajba, melyet szomszédai, elpuhultsága miatt, lenézni szoktak. — Napoleon egyesítette az egész Alpes-alatti térséget s megadta annak az olaszországi czímet, mostoha fia, Beauharnais Eugén, kormánya alatt; de mellette meghagyott egy újonan alkotott Etruriát, melynek saját nővére, Eliza, volt kormányzónője; Rómát közvetetlenül bekebelezte a franczia császárságba; Nápolyba sógora, Murat királysága alatt, behozta a rendezettebb közigazgatást s a Code Napoleont. A waterlooi csata után Olaszországba is visszakerültek a régi urak, a régi elnyomás, a reactio. Ez ellen esküdtek össze a carbonárik, de czéljok nem volt Olaszország egysége; ők csak alkotmányosságot és parlamentáris formákat akartak behozni a különböző országokba; de kisérletöket, mely itt-ott sikert aratott s az egész félszigeten el volt terjedve, csakhamar leverte a szent szövetség missiójából az osztrák sereg. Az olaszok 1830-ban és 48-ban sem voltak szerencsésebbek; de

akkor már egy új eszme: Olaszország egysége tünt fel a köztársasági szellem mellett, mely Olaszországban, a régi idők traditiója által szentesítve, mindig fenmarad. Olaszországnak leghőbb barátai is még mindig utopiának tartották az olasz egységet, sőt midőn Cavour Napoleonnal megegyezett az osztrák háborúban, az egység eszméje sem az egyiknek sem a másiknak nem volt czéljában; ez csak lassan fejlődhetett ki s valósulhatott az események váratlan fordulata s néhány providentiális férfi összeműködése által. Magában egyikök sem lett volna képes a nagy czélt elérni: természetöknél, politikai és társadalmi állásuknál fogva különböztek egymástól, nem is érintkeztek soha mindnyájan s Olaszország egysége mégis összehangzó működésök eredménye. Ezen férfiak: Mazzini, Cavour, Garibaldi és Victor Emanuel. — Nekem azon ritka szerencse jutott osztályrészűl, hogy mind a négygyel kisebb-nagyobb mértékben érintkezésbe jöhettem.

II.

Mazzini, egy genuai orvosnak fia, már első ifjuságában belekeveredett a politikai mozgalmakba s kénytelen volt külföldre menekülni. Életének legnagyobb részét a Svájczban s Angolországban töltötte. Ellentétben a carbonári összeesküvéssel alapította a «Giovine Italiát», az ifjú Olaszországot, mely nem követelt esküt s titkos formaságokat a felvételnél, hanem nyiltan prédikálta Olaszország egységét, a köztársaságot és az olasz társadalmi élet reformját. Önzetlensége, áldozatkészsége, melylyel egész vagyonát a nemzeti mozgalomnak feláldozta, egyszerű életmódja s azon meleg hazafiság, mely egész lényén elömlött, csakhamar őt tette az olasz ifjuság bálványává; munkái, melyek keményen el voltak tiltva, mindinkább terjedtek el Olaszországban s az olasz kormányok üldözése, mely elől oly sok embernek ki kellett vándorolni, folyvást szaporította Mazzini barátainak s eszközeinek számát, kik mindig készek voltak bármily merényletben részt venni, mely lehetségessé tenné, hogy hazájokba kerülhessenek vissza.

Minden elégedetlen, minden összeesküvő Mazzinihoz fordult; az ő keze benn volt mindazon számtalan kísérletekben, hol Nápolyban, hol Toskánában, hol Modenában és Lombardiában, melyek az olasz ifjuságot harmincz esztendőn keresztűl a vérpadra és a bör-

tönbe vitték. Csak a siczilaiak nem jutottak Mazzini befolyása alá, felkelési kísérleteik önállók voltak mindig, a szigeti mozgalom külön természetű maradt; ott nem annyira az olasz egység eszméje, mint a függetlenségé Nápolytól volt az uralkodó.

Mazzininak csak egyszer mosolygott a szerencse, midőn 1848-ban Rossinak, a Guizot iskolájához tartozó doctrinair miniszternek ismeretlen kezek által azon pillanatban történt meggyilkoltatása után, midőn az épen az országgyűlés megnyitásához sietett, a pápa Rómát elhagyta s ott a köztársaság kiáltatott ki. A rómaiak a régi köztársasági traditiókat tartották fenn akkor is; de jellemző, hogy nem consuloknak kezébe adták a hatalmat, hanem három triumviréba. Ezek közűl azonban csak Mazzini volt valóságos államférfi s csak úgy mint Kossuth Magyarországban, több hónapon keresztül a kormánynak feje. Még ellenségei sem tagadták, hogy kormányzatának ideje alatt a legnagyobb rend uralkodott nemcsak Rómában, hanem még oly helyeken is, melyek a politikai szenvedélyek túlkapása által hirhedtek voltak; Ravennában, hol a politikai gyilkosság utolsó időkben mindennapos volt, a rend a legrövidebb idő alatt tökéletesen helyreállott. — Lord Palmerston maga, ki Mazzininak s tanainak sohasem volt barátja, világosan elismerte, hogy Róma ezer esztendő óta nem látott jobb s rendezettebb kormányt, mint Mazzini administratiója alatt. Ez azonban nem consolidálhatta magát. Napoleon, ki már akkor is tervezgetett, mikép tehesse magát Francziaországban egyeduralkodóvá, sereget küldött a római köztársaság ellen, de követje, Lesseps, aki később a szuezi csatorna megépítése által lett világhírű, oly annyira nem értette meg urának rejtett szándékát, hogy a római köztársasággal egyességet kötött, holott nem a béke kieszközlése, hanem a fegyveres foglalás volt a franczia expeditió valóságos, titkos czélja. Rövid fényes védelem után, mely Garibaldi nevét tette világhírűvé, Rómának is meg kellett adni magát s Mazzini ismét Angolországba menekült.

A triumvirátus kormánya s Róma védelme alapította meg Mazzini tekintélyét sokkal szélesebb körben, mint azelőtt; azóta, mondhatjuk, az európai mozgalom központjává lett; összeköttetésben volt a lengyelekkel, francziákkal, románokkal, spanyolokkal, csak az oroszok és németek maradtak tőle idegenek. Az oroszok egyáltalában nem európaik, a nomád törzsökök földbirtokközössége azon

alap, melyre a társadalmi viszonyokat akarják építeni, a németek közt pedig minden menekült sokkal okosabbnak és praktikusabbnak tartotta magát, mint Mazzinit s ugyanazért lenézték őt, nem is vágyódtak arra, hogy megismerkedjenek vele. Ez egyébiránt nem volt egészen könnyű: mert Mazzini elvonulva élt, kerülte a társaságot, meghitt barátjaival Londonnak valamely félreeső részében megvonúlt; gyakran álruhában — mert mind a franczia, mind a német rendőrség figyelt reá s elfogta volna, ha megismeri — utazott, hol a Svájczba, hol Olaszországba; ő volt különösen az osztrák rendőrségnek ijesztője; mindenütt találták nyomait, sehol őt magát. Egyszer azt olvastuk az osztrák lapokban, hogy egy rendőr ráismert Mazzinira épen azon pillanatban, midőn szamarat maga előtt hajtva, az osztrák határt a Svájcz felé lépte át. Nevettünk s azt találtuk, hogy ha ez igaz, csakugyan volt szamár Mazzini mellett, csakhogy nem az, melyet ő hajtott. Igaz, hogy a nagy olasz agitátor sok kisérlete közűl egy sem sikerült, hogy számtalanok jutottak tervei által börtönbe és vérpadra, hogy a martyrok száma izgatásai következtében mindennap szaporodott, de azért mégis bízott benne minden olasz s a nemzeti egység eszméje, mely Olaszország traditióival a római birodalom eleste óta egyáltalában ellenkezik, általa lett népszerűvé s gyökerezett meg végtére még azoknak lelkében is, kik Velenczének, Toskánának, Sicziliának vagy Nápolynak régi dicsőségét és szorosabb hazájoknak függetlenségét tartották első vonalban szemök előtt. Mazzininak, mint minden prófétának, voltak apostolai, kik vakon hittek benne s nem annyira discutiáltak vele, mint nézeteit kifejlesztették és parancsait teljesítették. Ezek közt legnevezetesebb volt Maurizio Quadrio, az ő jobb keze és gróf Aurelio Saffi, egyike a három római triumvirnek 1849-ből, aki később Angolországban megházasodott, Oxfordban tanár volt s most a köztársasági pártnak Olaszországban általánosan tisztelt vezértagja, csak az a baja, hogy nincs oly monarchista, aki tőle félne. — Mazzini visszavonultságában is Európa nagy része felett elterjesztette hatásának és összeköttetéseinek szálait. Sok angol nő rajongott érte, vagyis inkább eszméjeért, s kész volt leveleit s megbízásait bárhová elvinni; őt magát elfoglalták bölcsészeti s politikai eszményképei. Napoleon herczeg, ki őt egy időben szintén felkereste volt, azt találta, hogy kizárólag képzelődésből, szivarból és

és kávéból él. Még ellenségei is elismerik, hogy az egységes Olaszország eszméjének népszerűsítése s általánosítása az egész félszigeten az ő érdeme.

III.

Alig lehet nagyobb ellentétet képzelni, mint Mazzinit és Cavourt, a mindig reményekkel telt fáradhatatlan conspirátort és a praktikus államférfit, aki tudott várni s mindig csak az utolérhetőt tűzte ki czéljáúl. Már külsejökben is feltünt ezen különbség. Mazzini sovány alakjával, hosszúkás halvány arczával, melyet fekete szem világított meg, egy nemes gondolkozású bölcsész vagy költő benyomását tette, — holott Cavour zömök teste, telihold borotvált arcza inkább jómódú földesurat, mint nagy státusférfit gyaníttatott, hacsak szellemes szemei, melyeket azonban pápaszem fedett el mindig, nem vonták volna magokra a figyelmet. E két férfi nem találkozott soha az életben, nem is becsülték egymást. Cavour Mazzinit mint ábrándozó conspirátort és szenvedélves republikánust veszedelmes elemnek tartotta minden tekintetben. A piemonti államférfi a maga terveinek kivitelénél a franczia császár közreműködésére szorúlt, holott Mazzini ebben a szabadság s az emberiség haladásának legnagyobb ellenségét látta s ugyanazért folyvást összeköttetésben állt ellenségeivel, kik a császár élete ellen összeesküvéseket forraltak.

Cavour egy régi piemonti család másodszülött sarjadéka volt. A Rocca Cavour romjai a waldensisek völgyének bejáratánál fennáll és szól a család régiségéről, melynek hagyományai Camillo grófban is annyira éltek még, hogy miután a Code Napoleon behozatala által az első-zülöttségi rendszer megszűnt, mégis, nehogy a család birtoka több ágra szakadjon, de egy kézben egyesítve maradjon, soha meg nem házasodott. Anyai ágon a genfi patricius családokkal állott összeköttetésben, kiknek financziális ügyessége és tudományszeretete reá is átszállt. Mint fiatal ember katonai pályára lépett, de ezt nem sokára elhagyta. Midőn az alkotmányos élet Carlo Alberto alatt Turinban meggyökerezett, Cavour is képviselőűl jelent meg a kamarában; kezdetben a conservativ oldalon, de ennek klerikális árnyalatától eltért s nem sokára pártvezér és miniszter lett s ámbár szónok nem volt, oly befolyást szerzett néze-

teinek a kamarában, hogy annak ellenállni nem lehetett. Politikai eszméinek keresztülvitelére a haladópárt vezérével, Rattazzival egy időre egyesült, ámbár vele nem igen rokonszenvezett. Fel tudta használni mind a talentumokat, melyek a kamrában nyilatkoztak, még Brofferióval is, a szélsőbal vezérével, kinek szónoklatát mindenki bámulta, mindig jó lábon tudott állni. — Az olaszok, bármely párthoz tartoztak legyen, csak a republikánusokat kivéve, mindig bíztak Cavour diplomatiájában és benne látták a renaissance nagy diplomatáinak méltó utódját. A király is bízott benne, de személyesen jobban szerette Rattazzit, mert Cavour sokszor ellent is tudott mondani Victor Emanuelnek. Általánosan elterjedett hír volt, hogy a király egyszer elmondta Cavournak, hogy régi szeretőjét, Rozináját, el akarja venni. Cavour meghökkent s ismerve úgy a turini társaságot, mint Rozina műveltségének elég alacsony fokát, rögtön azt felelte: ez lehetetlen, s midőn a király kérdezte, miért legyen ez lehetetlen, megemlítette, hogy Rozina nem is mindig híve a királynak, mire ez neheztelve bizonyítást követelt, vagy az állítás visszavonását. Cavour időt kért, három hónapot, s távozott. A király segédjével tüstént lóra ült s a Mandriába vágtatott, hol Rozina lakott: megmondta neki, hogy Cavour hűtlenséggel vádolja, hogy ő ily vádat nem tűrhet, hogy három hónapot adott, mialatt Cavour bizonyságot szerezzen: tehát három hónapig vigyázzon magára, különben — így végzé — mindaketten meg vagyunk — lőve.

Cavourban nem hiányzott a humor. Egy ellenzéki képviselő, híve Rattazzinak, interpellálta egyszer, vajon igaz-e, hogy a franczia kormány Toskána és az Emilia annexióját rossz szemmel nézi, el nem ismeri, sőt tiltakozott volna ellene. Cavour, ki már egy előbbi interpellatió következtében ingerültnek látszott, erre indulatosan felszólalt: hogy az ily kérdések indiskrétek, hogy sokszor az országra nézve veszedelmesek, mert a felelet compromittálhatja a jó viszonyt, mely az udvarok közt létezik: de miután hazafisága kétségbe vonatik, ő mindezekkel nem gondol s most fog felelni, bármi legyen a következése. Rattazzi erre felugrott s összetett kézzel kérte: ne szóljon egy szót se, a kamara többsége nem kívánja a feleletet. Mire Cavour haragosan körülnézett s folytatta: «De fogok szólni, akarok szólni s kijelentem» — a kamara feszültsége a legnagyobb pontra hágott — «hogy Francziaország beldolgainkba s az

annexióba soha bele nem egyveledett, s hogy most is, mint mindig, a legbensőbb viszony uralkodik a két udvar közt.» Általános derültség követte e szavakat s mindenki érezte, hogy Rattazzi sült fel.

Cavour kezdetben az olasz egységet szintén oly elérhetetlen álomképnek tartotta, mint minden gyakorlati államférfi Európában. Ő csak oly Olaszországról álmodott, mely az Alpesektől az Apenninig terjed és a Pó egész medenczéjét foglalja magában gazdag rétjeivel, melyeken az öntözés következtében kilenczszer kaszálják a füvet; rizsföldjeivel és az emelkedett részen eperfáival és szőllőivel, szóval azon Olaszországot, mely a selymet, rizst s a sajtot termeszti; Piemonthoz Lombardiát és Velenczét, a modenai és pármai herczegségeket, azon térséget, melyet csak a politika, de nem a természet, különböző tartományokra osztott fel. A lakosság is a kulturának csaknem ugyanazon színvonalán áll, munkára edzett és szorgalmas, leleményes s egészben véve jómódú, mely a pedáns és szigorú, de nem igazságtalan osztrák közigazgatása alatt a rendhez és fegyelemhez hozzászokott. Cavour csak azon részeket akarta egyesíteni, melyek az első Napoleon idejében Beauharnais alkirály kormányzata alatt is egyesülve voltak. Tervei nem terjedtek az olajtermesztő Apennin vidékére, melynek lakói Toskánában lágyabbak, a Romagnában vadabbak s egyáltalában a felső-olaszországiakkal nem rokonszenvezők. Ő csak a savoyai ház birtokainak lehetséges legnagyobb kiterjedését tűzte ki czéljáúl, Olaszország egységét Mazzini utopiájának tartotta. De még ez is oly merész tervnek látszott, hogy minden régi diplomatát csak megvető mosolyra indított. — A savoyai ház végzetes novarai veresége után Cavour az állam minden erejét arra fordította, hogy a sereget újra szervezze s harczképessé tegye. Már három évvel később kiütött a krimi háború a nyugati két nagy hatalom és Oroszország közt, mely a német barátságban, mint mindig, bízhatott s habár az osztrák háladatlanság ellen nyiltan panaszkodott, mégis biztos volt, hogy ez mégsem lépi túl a neutralitás határát. A szövetséges hatalmaknak nem kedvezett annyira a szerencse, hogy az egész ügyet röviden végezhették volna el, volt tehát szükségök a szövetségre s Cavour igen ügyesen használta fel ezen alkalmat; mindamellett, hogy a kamarában az összes tekintélyes ellenzék képtelenségnek s hóbortos politikának tartotta azt, hogy a Sub-Alpin királyság oly háborúba egyveledjék, melyhez semmi

köze sincs, szövetséget kötött a franczia s angol kormánynyal, és egy hadtesttel járult hozzá a nyugati nagyhatalmak táborozó seregéhez. Midőn a háborúnak vége lett s békecongressus jött össze Párisban, Cavour ezen politikája megszerezte neki a jogot, hogy ott Olaszország állapotára fordítsa az összegyűlt hatalmasságok figyelmét. — Igaz, hogy ez csak puszta szó volt, melyet az officiosus bécsi hírlapok nevetségessé tettek, de Cavour folytatta szakadatlanúl működéseit, szorosabb benső viszonyt tudott megteremteni a turini palota és a Tuileriák közt, végre egy franczia fürdőben összejött Napoleonnal s ott kifőzték a tervet, hogy Felső-Olaszországot felszabadítják az Alpesektől a tengerig. Még igen jól emlékszem, hogy Mazzini és barátai ezen háborútól semmit sem vártak, mert a szabadságölő Napoleon nem fogta tűrhetni a szabadságot Olaszországban, még a legjobb esetben is a nagyobbított Piemont franczia befolyás alá kerül, Olaszország ezáltal semmit sem nyer, el fog vérezni Filicája szavai szerint: «per servir sempre, o vincitore o vinta». Még akkor is, midőn a háború kezdetén Kossuth meghívása mutatta, hogy sem Napoleon, sem az eredetileg conservativ Cavour nem irtózik a szövetségtől a forradalmi elemekkel, Mazzini nem változtatta meg nézeteit, melyek egyébiránt Ledru Rollin által befolyásolva voltak: örökre szakított Kossuthtal, ellensége maradt Napoleonnak s Cavour diplomatiájától nem várta semmikép az olasz egység megvalósítását. — Az események csakugyan neki látszottak igazat adni, mert a magentai és solferinói győzelmek után Napoleon megijedve, hogy a porosz hadi készületek továbbra haladtak, mint ő várhatta, a Minciót tette határáúl a megnagyobbított királyságnak és oly békét kötött, mely Velenczét az osztrák hatalomban hagyta. Cavour első pillanatban dühös volt reményeinek meghiusítása miatt, le is mondott, nem akarta nevét kapcsolatba hozni egy ily békekötéssel, de azalatt organizálta az ellenállást a legatiókban, Modenában és Toskánában: megfelelt ugyan a franczia császár igényeinek, midőn a királyi ház bölcsőjét Savoyát s Nizzát, Piemontnak ezen szemefényét, átadta a francziáknak és ezt a kamarákban nagy többséggel keresztülvitte, de miután Velenczét nem kaphatta meg, most délfelé terjesztette ki az ország határait az olajvidékre, mely előbb számításán kívül esett. Garibaldi merényletében nem bizott ugyan, de nem akadályozta;

megengedte az «ezer»-nek elindulását Quartóból: «si perierint, leve dammum», tudta, hogy mind köztársaságiak, szélsők; de amint a szerencse kedvezett a hősöknek, Cavour tüstént felfogta Mazzini egész tervét s most nem többé a Sub-Alpin királyság, hanem Olaszország egysége lett politikájának fő czélja, s azt oly sikerrel vitte keresztül, hogy csak az úgynevezett szt. Péter patrimoniuma s Velencze maradtak még idegen uralom alatt, sőt hogy ezeket is hozzácsatolja Olaszországhoz, hogy az eredetileg Mazzini tervét egészen vigye keresztül, Kossuthtal és a magyar emigrátióval szorosabb viszonyba lépett; de Napoleon minden áron fenn akarván tartani a pápa világi birodalmát, ellene mondott a magyar terveknek s «megállj»-t parancsolt Olaszországnak. — Cavournak feladata most az volt, hogy a garibaldinus sereget s a vezér roppant népszerűségét neutralizálja, ekkor érte el a halál, érett férfikorában, erejének teljes virágában; de az impulsus, melyet ő adott volt az olasz mozgalomnak, kisebb utódai alatt is keresztülvitte tervét és Olaszország egysége tizenegy év lefolyása alatt tökéletesen sikerült.

IV.

Garibaldi családfája még sokkal magasabb, mint Cavouré; mert ő azon longobárd vitézek egyik utódja, kik Attila halála után elfoglalták Felső-Olaszországot. A Garibaldiakat már a X. század vége felé Chiavariban találjuk, s azóta oklevelekkel be van bizonyítva apáról fiúra a leszármazás tőlök a marsalai hősig. Hol polgármesterek voltak, hol jegyzők szülővárosukban, mely szomszédságában áll a Fieschiek várának, Lavagnának, kik a városnak folyvást ellenségei voltak. Ez a régi olasz viszony: a város guelf, a fóur a vidéken ghibellin, a háború köztök meg nem szűnik soha. — Midőn később a XVI. században a Fieschiek és Dóriák közt Genuában folyik a harcz, az egyik Garibaldi Genuába költözik s Andrea Dória híve és miután ezen párt a győzelmes, ő is vagyonra s hírre tesz szert; róla kapta a város egyik kapuja nevét, mely régen a mostani hős születése előtt a «Porta Garibaldi» név alatt ismeretes volt.

Garibaldi Nizzában született, hová családjának egyik ága tette át lakását. Apja hajóskapitány volt. Ő is mint fiatal tengerész több évig kereskedő-hajókon járt a Közép- és Feketetenger partjain, az

orosz és olasz kikötők közt, de a politikai mozgalom ott is utolérte. Részt vett azon felsült genuai zendülésben, mely Mazzinit kiűzte hazájából, ő is menekülni kényteleníttetett; Marseillebe jutott, onnét Montevideóba. Garibaldi több esztendeig itt, hol szárazföldön, mint az olasz légiónak vezére, hol a Rio de la Platán s a tengeren vitézűl harczolt, előbb a felkelt braziliaiak oldalán császáruk ellen, kik a déli tartományt (Rio grande do Sul) függetlenné akarták tenni, később azon háborúban, melyet Montevideo Rozas argentini diktátor ellen viselt s mely a montevideóiaknak győzelmével s Rozas bukásával végződött. Nagy kitüntetéssel fogadták a férfias szépsége által is kitünő vezért a fővárosban; a spanyol nők annyira rajongtak a gyönyörű vitéz személyeért, hogy felesége féltékenynyé lett s miután különösen szép szőke szakállának tulajdonította férje szerencséjét a nőknél, ollójával abba dühösen bevágott. Ez időben jött első híre a 1848-iki eseményeknek Dél-Amerikába is, Garibaldi s felesége tüstént hajóra ültek, visszajöttek Olaszországba; ő lett a római köztársaság fővezére, meg is verte az ostromra készült francziákat s elűzte a nápolyiakat, de Napoleon diplomatiájának s Oudinot ágyúinak nem állhatott ellent azon triumvirátus, mely Mazzini elnöklete alatt a régi római történelemhez még egy szép emléket kötött hozzá. A város megadta magát. Ekkor bocsátotta ki Garibaldi azon híres kiáltványát, melyben követőinek nem igér zsoldot vagy kényelmet, de folytonos üldöztetést és harczot s mégis találkoztak négyszázan, kik vele együtt kitörtek a városból, hogy keresztülvágják magokat a tengerparthoz, hogy onnét a még szabad Velenczébe juthassanak. Lassan-lassan meggyérűlt ezen hős csapat. A ravennai fenyőerdőben meghalt a fáradságtól kimerűlt Anita, Garibaldi felesége, az osztrákok elfogták s agyonlőtték Ugo Bassit, Ciceroacchiót és fiát; de Garibaldinak sikerűlt a hegyeken keresztül, őseinek fészkébe, Chiavariba s innét La Maddalena szigetére menekülni. A piemonti kormány előbb Szárdiniába akarta bellebbezni, de mindenütt oly lelkesülés fogadta, hogy szükségesnek látszott őt hajón Tangerbe, a marokkói kikötőbe eltávolíttatni. Az angol consul szívességéből kapott itt alkalmat, hogy az éjszak-amerikai államokba juthasson. Ott szegényes körülmények közt élt, egy ideig szappanosnál gyertyát mártott, később akadt egy kereskedőre, ki hajót bízott reá, hogy Chinába menjen; visszajövet Lon-

donban is megfordult, hol először találkoztam vele s folytatta hivatását mint kapitánya egy kereskedőhajónak. 1859-ben részt vett az osztrák háborúban, veres-ingeseinek híre elterjedett egész Európában. Erre következett a sicziliai s nápolyi diadalmenet, melynek, valljuk be őszintén, háladatlanság volt a jutalma. Teleki Sándor megírta ugyan ismert maliciosus humorával, hogy amint a hős Caprerába visszajött, házát nem ismerte fel többé, mert a turini kormány azt díszesen felépíttette, bebutorozta s a kis jószágot elegendőképen instruálta; ez azonban mese volt, a szerény ház és birtok régi szegénységében állt ottan. Cavour maga is megszidta Telekit, miért írta ezt újságba, miért nem mondta meg inkább annak idejében neki; mert ez csakugyan jó gondolat s meg kellett volna tenni, a baj csak az, hogy ilyesmi senkinek sem jut eszébe a minisztériumban.

Garibaldi oly jelenség, mely általában bele nem fér a mai társadalom keretébe. Egészen középkori alak, csak a régi íróknál látunk ily egyéniségeket. Magánember, ki hadsereget szervez és háborút visel, a maga szakállára, egy hatalmas király ellen, diktátorságát elismeri mindenki, királyi hatalmat gyakorol egy pár hónapig s mintán ezen hatalmát minden vonakodás és feltétel nélkül átadta Victor Emanuelnek, szerényen visszavonúl kis birtokára, nem követel semmit, csak azt, hogy követőivel ne bánjanak méltatlanúl és háládatlanúl. Halálos ellensége volt mindig az udvaronczoknak és bureaucratáknak, kik őt felfogni nem tudták s minden eljárását gáncsolták. Midőn az equilei herczeg a castelfidardói győzelem s az egyházi állam legnagyobb részének elfoglalása után a király részéről hozzájött, hogy megállapítsa a helyet, hol a király elé jőjjön, a főpontok megbeszélése után még azt is megemlítette, mikép nincs rendén, hogy a casertai vadaskertben a veres-ingesek kipusztítanak minden vadat a szarvasoktól a fáczánokig, s hogy a király kéri, tiltsa meg azt. Ekkor Garibaldi haragja fellobbant s méltósággal felelt:

— Mondja meg annak, aki ezt üzeni, mert a király ilyet nem üzenhet, hogy Garibaldi sok vadaskertet és kastélyt és várost és országot szerzett önkénteseivel a királynak s vissza fog menni szigetére és nem tart meg magának sem országot, sem várost, sem kastélyt, sem vadaskertet, de még egy fáczánt sem.

Rendesen minden három hónapban meglátogattam Caprerában,

hol magam, hol feleségemmel együtt, ki azután rendbe szedte s kiigazította az asztalneműt és fehérneműt a háznál, mert ott asszony nem volt, aki rendet tartott volna, s Garibaldi nagyra vette, hogyha más is gondoskodott róla. Egyszer ebédnél megemlítettem neki, hogy mióta alvezéreit ismerem, még jobban tisztelem őt, ki ily eszközökkel oly nagy eredményeket tudott kivívni.

— Hát bizony, ha az embernek nincsen éles kése, a tompával is vágja a húst, nem voltak tanúlt katonáim, elvégeztem dolgaimat prókátorokkal, kereskedőkkel, festészekkel, még papból is csináltam tábornokot.

Veres-ingeseitől nem tudott semmit megtagadni, legkevésbbé pedig meleg ajánlást és rokonszenves levelet, minek következtében ajánlásai és levelei becsben alább szálltak, annál is inkább, minthogy azok, akik tőle ily levelet kaptak, mindig siettek azokat újságba tétetni. Egyszer valami pletyka kerekedett, hogy Garibaldi neheztel reám s hogy megváltunk egymástól. Ez engem roppantul bosszantott, Genuában volt épen s tudtam, hogy Turinba is eljő: elmentem tehát hozzá s kikértem, mint különös szívességet, hogy szokása ellenére fogadjon el egyszer egy meghívást ebédre, legyen hozzá szerencsém Turinban, lakásomon. Megtette: meghívtam néhány főtisztjét s magyar menekültet, természetesen főleg azokat, akik a pletykát koholták és terjesztették, s ismervén Garibaldi szokásait, egyrészről, hogy vegetariánus és húst nem eszik, másrészről minél rövidebb ebédet szeret, kikötöttem a vendéglősnél, kinél fényes ebédet rendeltem, hogy két annyi szolgát küldjön, mint ennyi vendéghez különben rendesen adni szokott s ezeknek meghagytam, hogy ne várjanak, míg mindenki megette ételét, hanem a szerint, amint valaki elkészűl, tüstént váltsanak tányért s szolgálják ki a következő fogással, üres tányért ne lássak senki előtt. Meg is tették, tíz percz alatt Garibaldi tökéletesen megebédelt; gondoskodtam róla, hogy a főzelék, tésztás és gyümölcs első rendű legyen. Voltak, kik akkor még a marhahússal sem birkóztak meg, mások a sülthöz értek már, szóval különböző stádiumában voltak az ebédnek, de mi ezzel nem gondoltunk. Garibaldi felkelt s midőn a fekete kávéra a terraszra kijött, meg is mondta, hogy senki sem ért ahhoz, vendéget jól látni, úgy mint feleségem, signora Theresa, akit ő mindig különösen kedvelt.

Ezernyolczszázhatvanháromban inség uralkodott Magyarországban s a hírlapok tele voltak panaszokkal, adakozások gyűjtettek az éhezők számára. Minden rokonszenv mellett, melyet a külföld a magyar ügy iránt tanúsított, a felszólítások a közkönyörűletességre csak kisebb mértékben sikerültek, mert az inség nem hat úgy az emberek képzelődésére, mint bármily más rögtöni csapás, legyen az árviz, tűzveszély vagy földrengés, hol a katasztrófa színhelye korlátolt s oly drámai jelenetek adják magokat elő, melyeket ügyesen elő lehet adni, hogy az emberek fantaziájára és könyörűletességére hassanak, holott az éhség lassan öl s nélkülözi a költői fénykört. Mi is, kik Olaszországban voltunk, hozzájárultunk a könyöradományokhoz s feleségem levelet írt Garibaldihoz s felszólította, diszesítse nevével az aláírási ívet. Nekünk különösen a nevére volt szükségünk, mely az aláírás sikerét biztosította, s ismerve a tábornok szűk házi körülményeit, feleségem nem is kért egyebet tőle, mint, hogy azon ezer lirát, melyet Bécsbe egy jótékony czélra küldött, s melyet a bécsi városi tanács visszautasított, miután nem tartotta méltóságával megegyezőnek, hogy ellenségtől ajándékot fogadjon el, a magyar inségeseknek adja, kik őt nem tekinthetik ellenségnek, hanem hazájok legnagyobb barátjának. Garibaldi azonban nemcsak teljesítette feleségem kérelmét, hanem azonkívül minden készpénzét, mely házában volt, odacsatolta feleletéhez s 630 lirát küldött át levelének szavai szerint: mint jelét azon szeretetnek, melylyel a derék szerencsétlen magyarok iránt viselkedik; ami egyébiránt abból is magyarázható volt, hogy önkénytesei közt a külnemzetek közűl egy sem volt oly számosan s oly kitünően képviselve, mint a magyar, s Garibaldi, ki a férfiasságot mindig meg tudta becsűlni, nem felejthette el a magyar szabadságharcz merészségét azon időben, midőn egész Európa meghunyászkodott. Róma, Velencze és Magyarország védték magokat legtovább a zsarnokság seregei ellen s ez támasztotta azon rokonszenvet köztök, mely mindig újra meg újra nyilatkozott.

V.

Sem Mazzini apostolkodása, sem Cavour állambölcsesége, sem Garibaldi kalandos merészsége nem lettek volna képesek Olaszország egységét megteremteni, ha épen idejökben nem Victor

Emanuel ült volna a trónuson. A király épen nem volt az, mit kitünő embernek neveznek, nem tanúlt ő életében sokat, csak katonai nevelésben részesűlt; tudományhoz, művészethez nem értett, de szíve mindig helyén volt, szerette hazáját, jobban mint koronáját s a helyett, hogy megelégedett volna Ausztria védelme alatt, mint szárdiniai király, Turinban kényelmesen székelni s személyes szeszélyeinek élni, koczkára merte tenni magasztos állását és lépésről-lépésre előhaladva, Olaszország egységét kitűzni élete feladatának.

Midőn Turinba jöttem, szerettem volna egyszer találkozni vele, egyik szárnysegédjével lévén épen valami dolgom a turini kastélyban, beszélgetésben ezt is említém meg. A szárnysegéd azt találta, hogy semmi sem könnyebb, s tüstént bement, bejelentett s egy pár pillanat múlva bevezetett a királyhoz, aki épen ebédje után szivaránál volt s engem a legnagyobb szívességgel fogadott, leültetett és kedélyesen kezdett beszélgetni. Midőn megemlítém, mikép az osztrák és franczia császárral csaknem ugyanazon időben lépett trónra a legválságosabb körülmények között és mégis a három közt most a legszerencsésebb, elmondta, hogy a novarai vereség után, midőn apja a koronát letette, s a béke megkötése kikerűlhetetlenné lett, hogy az országot megmentse: nehéz szívvel ült sánta lovára, mert ez is sebet kapott s átlovagolt Radeczky táborába. Az agg tábornagy a kellő tisztelettel fogadta, de a béke feltételei keményeк voltak. Az egyik megkívánta, hogy a király törűlje el az atyja által adott alkotmányt s Radeczky megjegyezte, hogy erre nagy súlyt fektetnek Bécsben. A király azonban kérte, ne követeljenek tőle olyat, ami őt alattvalóinál kezdettől fogva népszerűtlenné tenné s befolyását csaknem lehetetlenítené. Ezáltal csak a szélső pártok nyernének, nem a rend barátai, mert az olaszok elkeseredése, ha nem volna sehol oly hely, ahol kívánságaikat és eszményeiket szabadon kifejthetik, nemcsak neki, de minden olasz fejedelemnek veszedelmessé válhatnék. Radeczky erre hallgatott s a többi pontokra nézve tárgyalt és megegyezésre is jött a királylyal; ekkor ez újra megemlíté, hogy ő nem diplomata, de egyenes szívű katona, ugyanazért nem miniszterét küldte ide, hanem maga jött és még egyszer felszólítja a tábornagyot, törüljék ki azt a pontot az alkotmány eltörléséről, ő ezt nem fogadhatja el soha. Erre fogta a tollat s kérdőleg Radeczkyra

pillantva, keresztülhúzta a sérelmes czikket. Radeczky nem tett semmi ellenvetést. «Nem látszott meg arczomon» — így beszélte ezt nekem el a király — «hogy mennyire örűltem meg diplomatiám sikerének, de ott kellett még maradnom és szemlét tartanom a győztes ellenséges sereg felett; szántszándékkal tették, hogy lássam, mily hatalmasak s mily félelmesek; de én akkor önmagamnak tettem meg az igéretet, hogy nem nyugszom, míg seregemet nem reorganizálom s elégtételt nem veszek azokon, kik most büszkén néznek le engem. S csakugyan megjött az idő, koczkára tettem koronámat, ha nem sikerűl, így gondolám, lovas ezredesnek elfogad még a franczia császár, én is — úgy hittem — meg tudnék élni, munkám után, oly becsülettel s oly köztiszteletben, mint Ön». — A szivarnak vége volt, melylyel megkinált, meghajtotta magát s én távoztam.

Victor Emanuelnek igen élénk kötelességérzéke volt. Az államdolgokat miniszterei végezték s csak a nagyobb kérdéseket jelentették be neki; ő vadászott, mulatott, de néha eszébe jutott, hogy ideje volna ismét királyi kötelességét teljesíteni. Bejött tehát a kastélyba, elhívatta minisztereit s megmondta nekik, itt van, hogy a királyi mesterséget űzze (il mestiére del re). Rattazzi ilyenkor egész csomó aktát hozott a kabinetbe, s a király azt a legnagyobb türelemmel és szorgalommal tanulmányozta át, pedig majd mindig csak kisebbszerű, személyes dolgok voltak, kitüntetések, kegyelempénzek, segélyezések stb. s a mellett oly szakjelentések, melyeket a király csak nehezen érthetett meg. Sir James Hudson, az angol nagykövet, egyszer hozzá jött reggel s kérdezte: talán nem jól érzi magát, hogy oly bágyadt színe van. A király megjegyezte, hogy baja ugyan nincs, csak a feje fáj, mert egész éjjel tanulmányozta a hivatalos irományokat, egy pillanatig sem húnyta be szemét, mert, amint mondá, néha el kell végezni a királyi mesterséget. Sir James erre megjegyezte, hogy talán jobb lett volna éjjel aludni és szokása szerint korán reggel kimenni vadászni, a kormányzás a miniszterek dolga, adja ő az irányt, ne vesződjék a részletekkel, ha tart kutyát, minek ugat maga.

A király nagyon szerette a vadászatot s ilyenkor minden formaságot annyira félre tett, hogy sokszor kiséretétől egészen elvált. Igy egyszer egy olasz paraszt közelében igen szép lövéssel ejtett el egy nyulat, mire a paraszt megszólítá, hogy miután oly jó vadász, nem

akarná-e őt egy rókától megmenteni, mely minden nap négy órakor hajnalban el szokott jönni udvarához s lúdjait és tyúkjait pusztítja, szívesen ad érte egy mútát s a róka bőre úgy is a vadászé. A király megigérte, hogy megteszi, s csakugyan másnap reggel ott volt, meg is lőtte a rókát, el is fogadta a mútát (8 kr.) anélkül, hogy megismertetné magát s azt azóta mindig zsebében hordta s igen szívesen mutogatta, hogy ez az egyetlen pénz, amit ő maga munkájából szerzett életében. A parasztnak egy aranyat küldött s feleségének főkötőt; de az egész országban elterjedt a híre ezen kis kalandnak és népszerűbbé tette a királyt, mint bármely kormányintézmény.

Victor Emanuel egyébiránt maga is beleavatkozott néha a nagy politikába s midőn Cavour meghalt, kinek állambölcseségében tökéletesen bizott volt, maga is néha türelmetlenkedett, hogy a dolgok nem mennek előre; érintkezésbe tette tehát magát még Mazzinival is, és a republikánusokkal, minisztereinek tudta nélkül, akik, midőn az ily alkalmatlan izgalmakat el akarták nyomni, egyszerre csak azon vették magokat észre, hogy maga a király conspirál. Voltak is mindig külön meghitt emberei, kiknek oly megbizásokat adott, melyekről a miniszterek nem tudtak semmit. Az ily lépések nem vitték ugyan előbbre az olasz ügyet, de mutatják, mennyire hordta szívén a nagy eszmét, melyet, úgy mint Cavour, csak későn, de egész teljességében karolt fel.

Csak ily fértiak együttmunkálódása s a jó szerencse teremthette meg Olaszország egységét.

TURIN ÉS FLÓRENCZ.

I.

Turin elég szép város, csakhogy typusa inkább amerikai, mint európai; unalmas, hosszú, egyenes utczák, melyek egymást derékszögben szelik, mert a régi város római castrum négyszögén épűlt, melynek szabályszerű alakja megmaradt a város magváúl. Fekvése, mint minden római gyarmaté, rendkívül előnyös: a kristálytiszta Pó itt egyenes vonalban folyik el azon domblánez alatt, mely Moncalieritől, Victor Emanuel mulatókastélyától, a Supergáig vonúl, hol a szárdiniai királyok kriptája büszkén emelkedik azon hegyfokon, mely a körűlfekvő nagy térség felett uralkodik. Ezen dombokon épűltek a villák, erre terjednek ki a kertek, míg a távolban az Alpesek hegyfala szegélyezi a láthatárt két oldalról. Mindez szép, de mind ebben nem látjuk még az igazi olasz jelleget, a füge, olaj és déli fenyőligetek még hiányoznak itten, az Alpesek szomszédsága hűsíti a levegőt még nyárban is. Az ember alig hiszi, hogy Olaszországban él, annál is inkább, minthogy Turin mindamellett, hogy hosszú ideig egy olasz királyság fővárosa volt, mégis építészeti műemlékekben meglehetősen szegény. Legszebb palotái XIV. Lajos paróka-ízlésében épűltek, csak újabb időben ékesítették a piaczokat és a sétatért bronz- és márványszobrokkal, melyek legnagyobb részint korunk eszmeszegény naturalismusát képviselik.

A turini társaság sem egészen olasz, az aristokratia tetszelgett magának abban, hogy a csúnya piemonti dialektust beszéli, mely átmenetet képez a provençal és az olasz közt, nem pedig a tiszta, irodalmi olasz nyelvet, csakúgy, a mint a bécsi aristokratia is egy emberöltő előtt a lerchenfeldi szó- és észjárásban találta osztrák hazafiságának kifejezését. A sajátlag turini társaság különben sem

volt híres szellemessége miatt, Cavour unokahúga, Alfieri grófné, hiában erőködött, hogy emelkedettebb tónust hozzon abba bele; egyébiránt azon időben, mikor ott laktunk, a régi turini társaságot, mely magát eredeti piemonti tisztaságában fenn akarta tartani, erősen tarkította már a vidéki olasz, kit most a parlament ide vonzott egész Felső-Olaszországból, és a sok számüzött Velenczéből, Rómából, Nápolyból, kik itt biztos menedéket találtak. Nem lehet mondani, hogy Turin műkincsekben igen gazdag volna, van ugyan egy érdekes egyiptomi régiség-gyűjteménye s a királyi kitünő fegyvertár mindenesetre becses, mely különösen a XVI. századbeli díszfegyverekben rendkívül gazdag, de a muzeum igen is szegény római vagy épen görög emlékekben: ezek közt egy pár szép bronz szobrocska érdekelt leginkább, mely újabb időben a régi Industria romjai közt találtatott. A Galeria is másodrendű, épen nem gazdagabb, mint a mi országos képtárunk, ámbár két rendkívül szép Paolo Veronese-t tartalmaz, az egyiket a Mózes gyerek feltalálását, ezt Ruskin, az angol kritikus, különösen emeli ki; egy gyönyörű Memling-tábla pedig, Mária hét fájdalma, valószínűleg a müncheni híres Mária hét örömeinek egykorú ellenképe. Az olasz politikai viszonyok egyébiránt sokat ártottak a turini képtárnak, nemcsak annyiban, hogy a közfigyelmet tökéletesen elvonták tőle, mint inkább azért, hogy az olasz senatus, nem találván máshol üléseire alkalmas helyet, a képtárban helyezte el magát, mi akár a rendetlen, sokszor túlságos fűtés, akár a személyzet vigyázatlansága által a képek megkárosítását okozta. Engemet a politikai izgatottság sokkal inkább foglalt el ez időben, mint, hogy a tudománynak és művészetnek annyit szentelhettem volna belőle, mint Londonban. Amint azonban Cavour halála s Garibaldinak aspromontei kalandja után Magyarország érdekei az olasz államférfiakat mindig kevesebbet és kevesebbet foglalkoztatták, arra határoztuk el magunkat, hogy elhagyva Turint, Flórenczbe költözzünk, Olaszország legkedvesebb városába, hol nyájasabb égalj alatt, a művészet kincsei közt, kellemesebb társaságban tölthetjük a számkivetés idejét, melyet a sors reánk mért.

II.

Lakásunknak áttételével Turinból Flóreneczbe politikai tevékenységem hosszabb időre megszűnt; most egészen különböző eszmekör nyílt meg ismét előttem, számkivetésemnek egy új pházisába léptem. Midőn 1849 kezdetén Londonba érkeztem, mindjárt hozzáfogtam feladatomhoz, hogy a külföld rokonszenvét megnyerjem hazánknak s figyelmének irányát feléje fordítsam. A márcziusi győzelmek híre megkönnyítette feladatomat, feleségem megérkezése buzdította tetterőmet, egyesűlt igyekezettel sikerűlt mindennap kiterjeszteni a propagandát Magyarország érdekében szóval és tollal; még csak a világosi catastropha sem szakíthatta meg fáradhatlan működésünket, most azoknak érdekében, kik Törökországba menekülve, kezdetben kiadatással fenyegettettek, később Ázsiába bellebbezve szabadságuktól ideiglenesen megfosztattak. Két évig küszködtünk így fáradhatatlanúl, néha már reménytvesztve s azonfelűl az emigrationális miseriák által zaklatva, de végre mégis sikert értünk. Kossuth megérkezett Angolországba s megkezdődött diadalmenete egész Anglián és az éjszakamerikai államokon keresztűl, melyen őt folyvást követtük. Visszajövetelével s előre is már czélt vesztett második amerikai küldetésemmel záródott be számkivetésünknek ezen első időszaka, mely alatt Magyarország s viszonyai népszerűkké lettek az oczeán mindkét partján.

Erre következett egy prózai pházis: dolgozni kellett, hogy megélhessünk; írtam czikkeket havilapokba, leveleztem a «New-York Tribune»-val, feleségemmel együtt írtunk könyveket s ez alatt élveztük angol barátink körében a világváros társas életének örömeit, megismerkedtünk az angol szélesebb világnézettel, beleéltük magunkat az angol élet szegletességeibe, foglalkoztunk gyermekeink nevelésével s nyarankint kipihentük magunkat Wight szigetén, a tengeri fürdőben.

Ezen csendes élet megváltozott ismét 1859-ben, midőn a franczia-olasz háború megkezdődött Ausztria ellen. A politika lépett most ismét előtérbe, tevékenységünknek egy új tér nyilt meg, diplomatizálni kellett s összeköttetésbe lépni udvarokkal és kabinetekkel. — Angolországtól s régi tapasztalt barátainktól, kikkel tíz év alatt összeforrtunk, el kellett búcsúznunk. Turinba köl-

töztünk. Reményeink ismét egyideig felvirágoztak, de csakhamar elhervadtak; Napoleon nem gondolt többé Magyarországgal és Kossuthtal, Mexikó s az osztrák főherczeg, kit ő Montezuma trónjára emelt, másfelé irányozták politikáját, le kellett tehát mondanunk ismét hosszabb időre minden politikai tervekről; a tevékenység pházisát, mely körülbelül három évig tartott, felváltották még egyszer a békés, prózai, mindennapi élet gondjai és élvezetei.

Azon mozgalmas három évet, mely a franczia hadizenettel kezdődik s Garibaldi aspromontei kalandjával végződik, írja le Kossuth Lajos, amennyiben ezek reánk nézve befolyással voltak: s amennyiben a magyar ügy is befolyt a világeseményeknek és nagy politikának alakulásába. Lehetetlen a három vaskos kötetet mély megilletődés nélkül elolvasni. Mennyi meghiúsúlt remény! mily lángoló hazafiság! mily roppant tevékenység s mégis mily kevés az eredmény! Kossuth hatalmas egyénisége, lángesze teljes fényében emelkedik ki még egyszer levelezésében, mely akkori terveit, reményeit, működéseit közvetlenséggel teszi az olvasó szeme elé. A nyolczvan éves aggastyán ifjonti hévvel ragaszkodik még most is a magyarnak azon eszményképéhez, melyet magának egy fél század előtt alkotott s minthogy a magyar jellem minden szép oldala leginkább a forradalomban mutatta ki magát, Kossuth ragaszkodik azon nézethez, hogy a magyar főleg forradalmár s neheztelését nem tudja elfojtani, midőn tapasztalnia kell, hogy a nemzet hajlandóbb a kibékülésre, mint a zendülésre; bántja őt, hogy az önbizalmat vesztett nemzet nem támogatja az emigrátió actióját, külsegítség nélkül nem akar vagy bir forradalmat csinálni, «kiabálja örökké, hogy forradalmat nem akar s emlegeti minden beszédben, minden felírásban, minden megyei határozatban, minden hírlapi czikkben az örökös törvényességet, az örökös ebhűséget, a dynastiához való tántoríthatatlan ragaszkodást, mire azt senki sem kényszeríti s csak azt nyeri vele, hogy a külföldi hatalmak elvesztik bizalmukat iránta, az osztrák pedig megszűnik tőle félni.» Kossuth maga felhozza munkájának gyönyörű befejezésében egyik barátja szavait, hogy a mai Magyarország nem érti többé, ő pedig maga is elismeri, hogy ezen barátnak igaza lehet, hiszen ő sem érti a mai Magyarországot. Ez pedig nagyon természetes, mert minden emigrátió azt hiszi, hogy ő képviseli legtisztábban a leigázott nemzetet, hogy ő benne teste-

sülnek meg a nemzet aspiratiói s hogy az ő szava a nemzet szava. Egy ideig ez csakugyan igaz lehet; de lassan-lassan új viszonyok fejlődnek ki az országban, új eszmék támadnak s a mindennapi élet követelései ellentétbe helyezkednek azon eszményképekkel, melyeknek létesítését olyannyira kivánnók. A compromissumok eszméje lábra kap az országban, míg az emigrátió eredeti álláspontját mereven meg szokta tartani s minden eltérést mindjárt árulásnak bélyegez. Ez minden nemzetnél s minden emigrátiónál történik meg, de sehol és soha oly nagy mértékben, mint a magyarnál; mert legyen ez nemzeti sajátság, legyen a körülmények kényszerítő következése, nálunk a kötelék a nemzet és az emigrátió közt rendes időben tökéletesen megszünik. Igy volt ez Rákóczi bujdosóival, így Kossuth híveivel. Honfitársaink, még ismerőseink is, éveken keresztül úgy kerűltek bennünket, ha külföldre jöttek, mint bélpoklosokat, nehogy compromittálják magokat, Kossuthhoz egész a franczia-olasz háborúig nem közeledett senki az országból, kinek bizonyos állása lett volna akár a társadalomban, akár a politikában, akár a tudományban. Emlékezem, hogy az első londoni kiállítás alkalmával véletlenűl két régi ismerősre bukkantam a kristálypalotában, hogy siettek engemet kikerűlni! Csak mikor a franczia háború megkezdődött, szegődtek ismét hozzánk s jöttek Garibaldihoz. — Az emigrátió s a nemzet eszmeköre lassan-lassan különválik egymástól s a vége csakugyan az, hogy nem értik egymást. Az emigrátió panaszkodik a nemzet opportunismusáról, a nemzet az emigrátió túlzott nézeteiről. Az idő megteszi végre hatását, a nemzet vágyai sohasem valósúlnak meg egész kiterjedésökben; de a baljóslatok sem teljesednek be s a nemzeti élet fejlődik folyvást.

Mindez nem kisebbíti Kossuth halhatatlan érdemét, hogy lelkesedése megmentette az országot a szabadságharcz alatt a dicstelen elenyészéstől: mert ha végre buktunk is, ellentállásunk fénykörrel övezte körül a magyar nevet. S nem kisebb az érdem, hogy két világrész rokonszenvét páratlan szónoklata által kinyerte; most pedig épen oly tapintatosan tudta az államférfiak, királyok és császárok tiszteletét kiérdemelni, mint előbb a népekét.

III.

Ami Athen volt a régi kor civilisatiójának, az lett Flórencz a középkor kulturájának: bölcsője a tudománynak, temploma a művészetnek, szentélye a költészetnek. Nincs város Európában, melyhez annyi nagy név fűződnék, mint Flóreneczhez, hol a nagy férfiak nyomait még most is látja az ember a város palotáin, templomain s emlékein, melyek neki oly különös jelleget adtak, minőt máshol hiába keresünk. Azon komoly szépség, mely Flórenczet jellemzi, kimondhatatlan vonzerővel hat minden érzékeny kebelre úgy, hogy Toskána fővárosa két emberöltő óta mindig kitünő idegen családok ideiglenes vagy állandó lakhelye lett. A nagyherczegek érezték városuk ezen nagy előnyét, ugyanazért ritka szabadelvűséggel viselkedtek a jövevények iránt, s amennyire azt a bécsi kabinet befolyása mellett tehették, megengedték a compromittált olaszoknak is, hogy itt lakhassanak s meghítták az angolokat, francziákat s oroszokat az udvari ünnepélyekre s tánczestélyekre, anélkül, hogy udvarképességöket s előéletöket szigorú vizsgálat alá vonták volna. Ez adta meg a flórenczi társaságnak azon nemzetközi érdekes typuszt, mely még most is jellemzi, s azon vezérszerepet az olasz irodalomban, melyre minden toskánai oly büszke. Midőn a huszas években a carbonári világ rövid pillanatokra felülkerekedett, de csakhamar az osztrák interventió által leveretett, Carlo Alberto is, a carignani herczeg, kire a szárdiniai korona szállandó volt, kénytelennek érezte magát Turinból menekűlni, hogy a reactió bosszúját kikerűlhesse. A nagyherczeg szívesen fogadta rokonát s Victor Emanuel itt született a Pitti-palotában. Hazánk felejthetetlen nádora, József főherczeg is itt született, itt nevelkedett és még a budai vár gyönyörű kilátásánál is, mely az általa szépűlt Pestre nyílik, soha sem tudott megfeledkezni az Arno partjairól, melyekhez ifjúkori emlékei fűzték. Bátyja, a nagyherczeg, kit I. Napoleon nagyrabecsűlt, ámbár trónjától hosszú időre megfosztotta, megóvta Toskánát a reactió kihágásaitól a restauratió idejében. Az osztrák nagykövet hozzájött egyszer s jelentette, hogy Metternich herczeg megbizásából kénytelen felfedezni, miként olyan férfiak is, kik a nagyherczeg bensőségében élnek, részesei azon nagy olasz összeesküvésnek, melynek szálai gróf Gonfalonieri elfogatásánál Milanó-

ban a bécsi kormány kezei közé jutottak s hogy kötelessége ezeknek büntetését követelni. A nagyherczeg mindjárt gyanította, hogy csak Gino Caponiról lehet szó, kit ő barátságával megtisztelt s ki sohasem titkolta, hogy az alkotmányosság elveit tartja kizárólag országmentőknek; megmondta tehát a nagykövetnek, hogy mendemondáknak nem ád hitelt, bizonyítványokat követel; mire a nagykövet felelt, hogy Metternich herczeg ezt előre gyanította, ugyanazért a bűnt bebizonyító leveleket eredetiben küldte át; itt vannak.

A nagyherczeg átvette a csomagot s a nélkül, hogy egy tekintetet vetett volna reá, beledobta a kandalló lángoló tüzébe ezen szavakkal: «Igy bánok én el az ily feladásokkal.»

A szabadelvűség hagyományai következtében, melyek a nagyherczeg uralkodását mintaszerűvé tették Olaszországban, a flórenczi lakás mindig kellemetes volt s most is, midőn egy új éltető szellem hatotta át a félszigetet, az Arno-parti város megmaradott egy művelt európai társaság központjának, ámbár nem létezett többé udvar, mely azelőtt ünnepélyekkel s tánczvígalmakkal élénkítette a téli idényt. — Igaz, hogy a politika nem talált most helyet Flórenczben, ennek gyúpontja még Turin maradott, ott voltak a kamarák, ott a kormány, ott a külföldi hatalmak képviselői; az ellenzék Nápolyban erősödött s időről-időre Capreraba zarándokolt, de a költészet, a művészet, a tudomány még mindig Flórenczben székelt. Ide vágyódtam én is, kerestem lakást, mely szükségeinknek megfelelne s csakugyan azon dombon, mely közvetlenűl az Arno jobb partján, a Via Bardi felett oly meredeken emelkedik, hogy kocsin az egyenes úton felmenni alig lehet, találtam egy gyönyörű villát, nagy kerttel, mely aránylag olcsó áron ki volt adható; egy régi augustinus kolostor, melyet újabb időkben gróf Petrovich Armis vett meg, átalakított s bebutorozott. Halála után, örökösei, a Petrinók, kik Bukovinában éltek, el akarták volna adni, de nem találtak reá vevőt, most örűltek, hogy bérbe adhatják. A grófról különös hírek keringtek. Beszélték, hogy eredetére albán volt, fiatal korában kalóz a görög tengereken, később Bécsben élt, végre Flórenczbe költözött mint dúsgazdag, rendkívűl fukar nagy úr, ki azonban néha nagyszerű bőkezűséggel ajándékozta meg barátait s rokonait. A villa Petrovich Sulla Costa sokkal nagyobb volt, mint a mire nekünk szükségünk lehetett, csak egy részét laktuk, a barátok

celláit nem nyitottuk fel soha, de jól esett ismét nagy termekben kiterjeszkedhetni, gyűjteményeimet s könyvtáramat kipakkolhatni s felállíthatni, míg a nagy, habár meglehetősen elhanyagolt kertben mégis elég virág díszlett s a rózsa az egész éven keresztűl virágzott, néhány fügefa pedig gyümölcseivel kínált; vígan tombolhattak benne gyerekeim, kiknek száma már hétre szaporodott.

IV.

Gyermekeim nevelése sok gondot adott nekünk mindig. Angolországban a három nagyobbik fiú jó sikerrel járt az iskolákba; midőn Turinba helyeztük át lakásunkat, természetesen egy szót sem tudtak olaszúl s mintán én fiúkra nézve a nyilvános oktatást tartottam mindig a legjobb nevelésnek, ennek daczára mindjárt bejelentettem őket a turini iskolában. A vizsgáló tanárok csóválták fejöket, midőn hallották, hogy ezek nem tudnak olaszúl s csak tolmács közbenjárásával tehették le a felvételi vizsgát; figyelmeztettek is arra, hogy jobb volna talán, ha a gyerekek félesztendeig otthon tanúlnának olaszul s csak akkor küldeném őket iskolába, ahol egy szót sem értenek abból, ami előadatik; de én bíztam az ifjúkor tanulékonyságában s az iskolatársak befolyásában s csakugyan már kevés hét múlva látszott az eredmény, az iskolaév végével pedig fiaim csakúgy beszéltek olaszúl, mint az olaszok magok, sokkal jobban, mint mi öregek. Most azonban máskép kellett már elrendezni a dolgokat, Guszti fiam letette az érettségi vizsgát s egyik barátunk, Mancini, a híres ügyvéd, jelenleg külügyminiszter, mindig biztatott, hogy fiam az ügyvédi pályára készüljön a turini egyetemnél, ő szívesen beveszi irodájába s akár a törvényszékek előtt, akár a politikában szép jövőt igér neki. Én azonban azt hittem, hogy bár nincs kilátásom a hazamenetelre, még sincs jogom fiaimat természetes hazájoktól megfosztani; Gusztit tehát Pestre küldtem, hogy az ottani egyetemnél folytassa tanúlmányait; ha a viszonyokat csakugyan oly kiállhatatlanoknak találja, minőknek mi azokat külföldön képzeltük, akkor visszajöhet mindig Olaszországba s beállhat olasznak.

Barátom, Zsivora György, a ki ügyeinket Magyarországban ritka odaadással, önzéstelenűl, híven vezette, mindamellett, hogy

ezáltal sok zaklatásnak tette ki magát a német világban, magához vette fiamat s gondoskodott róla, de csakhamar értesűltem, hogy baj van, mert az egyetemnél kifogásolták, hogy Guszti bizonyítványaiban hiányzott a vallási oktatás, e nélkül pedig be nem írhatja a rector. Megírtam neki, menjen Székácshoz, régi barátomhoz, az majd ád neki bizonyítványt, hogy ismeri a theologiát annyira, a mennyire ez szükséges, hogy az ember egyet mi polgárrá lehessen Magyarországban.

Székács megkérdezte fiamat, mi a hitvallása s nagyon megijedt, mikor hallotta, hogy positiv vallást nem tanult, s hogy én neki csak a vallási dogmák történelmét Konstantin idejétől Lutherig és Calvinig, a káté helyett Gibbont adtam elő; hogy ismeri a credóknak és eretnekségeknek historiáját, de egyhez sem ragaszkodik szorosan; hogy meg tudja becsülni a katholicismust, mint a művészet s középkori civilisatio főtényezőjét csak úgy, mint a reformatiót, melyben az újkor bölcselkedő világnézete először nyilatkozott termékenyen; sőt, hogy katholikus országban nevelkedvén, a hol protestáns egyház nem létezik, nem is volt soha confirmálva. Székács tehát ezen mulasztást helyre akarta hozni, de ez nem volt oly könnyű, mert fiam szabadkozott a szokásos hitvallást ünnepélyesen elmondani s következett hosszabb diplomatikai értekezés közte és Székács közt, míg oly hitvallásban állapodtak meg, melyet fiam nem tartott meggyőződésével ellenkezőnek. Amint később hazámba visszakerűltem, Székács kisebb gyermekeimet már akkor fogta el mindig s vitte a vallásos oktatáshoz, mikor csak 10—11 évesek voltak, nehogy olyan baja legyen később velök, mint Gusztival volt.

Gábor fiamat, kinek a régi classikus nyelvek iránt nem volt semmi érzéke s inkább a mathematikával foglalkozott, Londonba küldtem a Kings College-be, hogy ottan a technikára képezze ki magát. Oswald Ögyénhez adtam, ki annak idejében házamban adott volt leczkéket fiaimnak s most, midőn már családot alapított, egy tanintézetnél tanárkodott; de Gábor nem tudott jól kijönni a jószívű tudós, de némi tekintetben pedáns, német tanárral, s az University College Hall-ba költözött, hol angol társaival s Beesley tanárral meglehetősen jól jött ki.

Harmadik fiam Gyula mindjárt az első hónapokban, midőn Flóreneczbe jöttünk, typhusba esett s meghalt épen azon korban,

midőn értelme fejlődni kezdett s hozzám szorosabban ragaszkodott, mert sokat foglalkoztam vele s örűltem haladásának. Nincs nagyobb csapás, mint felnőtt gyermekeket elveszteni.

V.

A villa Petrovichnak volt egy terrasseja, honnét a kilátás Flórenczre, a Signoria tornyára, a Giotto Campanilejére, s a Brunelleschi kupolájára, a renaissance építészet ezen legmerészebb remekére, valóban bájoló. Gróf Petrovich nagyon szerette e helyet, s hogy az esztendő minden szakában s minden időjárásnál élvezhesse, üvegfalakat rakatott a terrasse körűl, azt befedette s gyönyörű teremmé alakította át. Itt állítottam fel gyűjteményeimet s könyvtáramat, nagyobb gyülekezetekre alig lehetett képzelni szebb s alkalmasabb helyet. Ugyanazért Dall Ongaro Ferencz barátunk megkért, engedjük meg, hogy e teremben tarthassa felolvasásait Dante «Divina Comediája» felett. Dall Ongaro eredetileg velenczei volt és pap, hazafi-verseket írt s egy pár drámát, mely a közönség tetszését megnyerte, csatlakozott az 1848-iki mozgalomhoz, menekülnie kellett s minthogy nyiltan a forradalmi párthoz tartozott s annak elveit dicsőíté költeményeiben, nem maradhatott meg papnak, de azért nem lépett ki egyházából s nem házasodott meg. Dante-felolvasások Boccaccio óta nem ritkák Flóreneczben, Abbate Giuliani tartott ilyeket évek óta s angol s amerikai nők rendesen hallgatták ezeket, de commentárja erősen katholikus volt s a menynyire Danténél lehet, ultramontán, holott Dall Ongaro mindenütt hangsulyozta felolvasásaiban a haladó párt aspiratióit és szellemes megjegyzésekkel élénkítette fel a XIII. század képét, mely Dante költészetének háttere. Egy olasz kisebbség mellett idegenekből állott a többség, azon vendégeink közt, kik a Villa Petrovich üveges terrasseán hetenkint kétszer gyűltek össze Dall Ongaro meghallgatására, szombat este pedig barátinkat hítuk meg ide estélyre. Művészek, tudósok, írók, angol, franczia s amerikai touristák, kiknek hozzánk ajánló leveleik voltak s a flórenczi társaság legmíveltebb része gyűlt akkor össze nálunk. Garibaldinus bajtársaim s republikánus barátaim némileg vörös színt kölcsönöztek ezen mulatságoknak, melyeknél soha sem hibázott jó zene, szép nők, szelle-

mes társalgás s híres nevek. Feleségem rendkívül jó háziasszony volt; értett ahhoz, úgy összehozni a vendégeket, hogy senki se unatkozzék; maga is kitűnően értvén a zenéhez, nem volt zenészi notabilitás, mely Flórenczen keresztül útazva nem kereste volna a meghivást szombati estélyeinkhez, ezeknél kerűlt össze s alakúlt meg végleg Becker híres négyes-társulata. Szalonom nemzetközi jellege vonzerővel bírt az olaszokra is, oly annyira, hogy midőn Flórencz Olaszország fővárosa lett s a kormány is ide költözött, Minghetti s Visconti Venosta miniszterek tudatták velünk, hogy szívesen vennék, ha őket meghínók. Megjegyeztem, hogy oly társaságot találnak nálunk, melyhez nem igen szoktak, Bakunintól, az orosz forradalmárok fejétől kezdve, Dolfiig, ki a flórenczi köztársaságiak legtekintélyesebb vezére volt, állására nézve pék, jelenleg híve a királynak, ha ez Olaszország egységét mozdítja elő. A miniszterek megjöttek s jól mulattak, ámbár a vendégek nem sokat gondoltak velök s csak az angolok s amerikaiak keresték a bemutatást.

Estélyeinknek fénypontja a Dante-ünnepélyre esik, midőn a nagy költő születésének hatodik évszázados fordulóját ünnepelték és emlékszobrát a Santa Croce templom előtt leleplezték. Giuliani tartotta a díszbeszédet, s mielőtt hozzákezdett volna, komolyan megjegyezte barátainak: tudja, hogy e miatt Rómában kiátkozzák, mert ez alkalommal a kiközösített királyt is dicsőíteni kell, de azért még sem fél; tudja, ha majd egyszer a mennyország kapuján bekopog, Dante megemlékezik tisztelőjéről s közben jár majd szent Péternél, hogy ne zárja el előle a bejuthatást. A nagy költő tisztelői egész Olaszországból összeseregLettek ezen valóságos nemzeti ünnepélyre, melyben minden tartomány részt vett s a körmenet Santa Crocéhoz s onnét a házhoz, hol Dante született, a legdíszesebb látványokhoz tartozott, melyekről emlékezem. Magam is részt vettem benne aranyos magyar bársonyruhában, a híres száműzöttnek, az Anjou királyi ház hívének s pártfogoltjának emlékünnepén nem hiányozhatott a számûzött magyar, ki Olaszországban talált menedéket. Lehetetlen volt meg nem emlékeznem a költő azon soráról, melyben felsóhajt:

«O beata Ungheria, se non si lascia
Più malmenare.»

A Dante-ünnepély több napig tartott, a vendégek számára volt minden este hol színházi díszelőadás, hol tánczestély, de épen a szombati estére nem volt gondoskodva a vendégek mulatságáról, a flórenczi aristokratia, mely ismeretes a fukarsággal határos takarékosságáról, távol maradt a várostól, nehogy ebédet vagy estélyt adni kényteleníttessék, mi tehát tudtára adtuk barátinknak, hogy nemcsak őket, de vendégeiket is igen szívesen látjuk. Megnyitottuk minden termeinket, kivilágítottuk a kert felső részét, mely teljes rózsapompában díszlett s barátink hivatlanúl is hozzájárultak, hogy az ünnepélyt minél élvezetesebbé tegyék. Midőn valamelyik ismerősünk a zongorához ülni készűlt, a két híres Marchisi nővér, kik vendégeink közt voltak, megkért, engedjük, hogy ők énekelhessenek. Signora Erminia Fusinato, a szép, szellemes olasz költőnő ez alkalomra írt gyönyörű költeményét Gemma Donatiról, Dante feleségéről szavalta el, Rossi ekkor feleségemhez lépett s megkérdezte, nem vennők-e rosz néven, ha Dante egyik énekét adja elő s gyönyörűen elmondta a Sordello epizódot a Purgatorióból. Ezen kedves meglepetések után intettem Salvininak, ki már régebben barátunk volt, mint Rossi, ne engedje, hogy fiatalabb versenytársa elragadja előle a babérokat s ő erre elszavalta az Infernóból Francesca di Riminit. Az egész társaság el volt bájolva, még tokaji borral is képesek voltunk barátainkat megvendégelni; még most is találkozom sokszor olaszokkal, kik el nem tudják felejteni azon élvezetes estély emlékét.

VI.

Lent, a Villa Petrovich kertje alatt, az Arno partján a Rubaconte híd mellett áll a nagy Torrigiani-palota, egy nevezetes magán képtárral, melyben Tizian Depositiójának (Krisztus sírbatétele) egy igen szép replikáját, különösen pedig Filippino Lippi egy nagy cassonéját nagy élvezettel tanulmányoztam többször. A cassonék nagy faládák, melyekben régi időkben a menyasszonyok kelengyéje, ékszereik s ruháik helyeztettek el, s melyeket kívülről sokszor nagynevű művészek festettek ki, hogy a szobának díszéül szolgálhassanak. Itt lakott barátunk gróf Carlo Torrigiani, a családfőnek öcscse, az olasz régi aristokratiának valóságos typusa. Mióta az absolutisti-

kus viszonyok a történelmi családoknak nem engedtek befolyást az országos politikába, ez előszeretettel foglalkozott a municipális élettel, kereste a polgármesteri vagy várostanácsosi állást (gonfaloniere); részt vett a városi ügyekben, az iskolák felügyeletében, a jótékony társulatokban, szóval mindenben, ami a város gyarapodására és szépítésére szolgálhatott. Gróf Torrigiani, híven a régi hagyományokhoz, a jelen viszonyok közt is távol maradott a politikai mozgalmaktól, de azért mégis egyike volt a legnépszerűbb s legtiszteltebb férfiaknak Flórenczben; a szegények nála kerestek tanácsot, tudták, hogy a városi ügyeknek szenteli idejét, sőt a misericordiához is tartozik, azon társulathoz, melynek tagjai rangkülönbség nélkül fekete csuklyát vetvén magukra, mely arczukat tökéletesen elfedi, úgy, hogy csak a szem látszik ki, a harangszóval adott jelre a társulat épületénél rögtön megjelennek, hogy segítséget hozzanak, a hol szerencsétlenség történt, a betegeket kórházba vigyék s a szegényeket eltemessék s koporsójukat kisérjék. Híres volt a grófnak gyönyörű kertje s üvegháza, melyben tropikus növényeket növesztett, ez volt mulatóhelye, ha a városnak s a szegényeknek ügyei üres időt hagytak neki. Nem sokat járt a világba, de bennünket szivesen látogatott meg.

VII.

Különös, hogy míg I. Napoleon bukása után s a huszas években a carbonári társulat csaknem kizárólag az aristokratia körében terjedett el, ez az újabb mozgalmakban legfölebb a hitbizományos családok mellékágaihoz tartozó tagjaival vett részt. Piemontban, hol a parlamenti élet kifejlődött, beválasztatta ugyan magát a kamarába, de Mazzinihoz s a mozgalom pártjához nem csatlakozott; ez a népből egészítette ki magát, Flórenczben Dolfit ismerték el ennek legkiválóbb képviselőjeül, a híres péket, kinél minden ember vette kenyerét s ki a népnek elismert vezére s az 1859-iki forradalomnak főtényezője volt.

Midőn Cavour Napoleonnal megegyezett, hogy Olaszország felszabadítására, az Alpesektől a tengerig, megkezdik a háborút Ausztria ellen, a nagy olasz államférfi roppantúl röstelte, hogy hazája felszabadításában az oroszlánrész az idegeneké marad s szerette volna,

ha Olaszország tekintélyesebb erővel vett volna részt a nagy harczban. Ismerve a toskánai nagyherczegi családnak szabadelvűbb irányát, nem tett le egészen azon reményről, hogy azon benső viszonynál fogva, melyben ez alattvalóival állt, sikerülne talán elfelejtetni a nagyherczeggel a rokonsági kapcsokat s őt arra bírni, hogy Toskána is szövetkezzék Szardiniával és a franczia császársággal az osztrák háborúban, ily esetben az egész Pó jobb partja jutna osztályrészéűl. Ily értelemben értekezett ő báró Ricasolival, a toskánai gazdag főúrral, ki jószágainak igazgatásával, a mocsárok lecsapolásával s borainak nemesítésével foglalkozott főleg s mint mintagazda nagy tekintélylyel bírt egész Toskánában. Ricasoli el is ment a nagyherczeghez s előadta neki nézeteit s felkérte családjának s országának érdekében, csatlakozzék Cavour politikájához. A nagyherczeg figyelmesen hallgatta ki végig, de azután megmondta neki, hogy méltányolja a báró nézeteit s elismeri sikerét a közgazdászati téren, de mégis azon tanácsot adja neki, maradjon azon téren, melyen eddig oly szerencsésen működött, ne avatkozzék a nagy politikába, nyugodjék meg abban, hogy ezt Baldasseroni vezeti, a külügyminiszter, a ki ehhez jobban ért. A büszke báró mélyen meghajtotta magát s a mint a Pitti-palotát elhagyta, egyenesen Dolfi boltjába ment, kit eddig nem ismert, de tudta, hogy Mazzinival áll összeköttetésben s hogy a nép hallgat reá ; kinyilatkoztatta neki, hogy ezentúl ő is vele tart, csak egyre kéri, tartsa vissza a mozgalmat mindaddig, míg ő adja meg a jelt a kitörésre ; biztosítja, hogy maga is jelen lesz az actió perczében s híven osztozkodik a veszélyben azokkal, kiknek nincs annyi veszteni valójuk, mint neki. Dolfi ebbe beleegyezett, Ricasoli visszament jószágára, de midőn a franczia sereg átjött a Mont-Cenisen s a franczia hajóhad készülőben volt, hogy egy hadtestet az olasz partokra szállítson, Ricasoli megadta a jelt, hogy Flórenczben üssön ki a forradalom. Azon piaczon, mely azóta a függetlenség piaczának nevét viseli, összesereglett Flórencznek minden munkása és polgára már korán reggel s Dolfi vezérlete alatt éltette Victor Emanuelt, Cavourt s az olasz szabadságot, és átkozta az osztrák szövetséget, mindig várva, hogy a katonaság meg fogja őket támadni. A nagyherczeg azonban várakozó állást foglalt el palotájában, a kiabáló népet nem bántotta senki, a katonaság a herczegi palota közelében volt központosítva

az Arno bal partján, s csak a középületeknél látszott a közönségesnél nagyobb őrség. Ez több órákig tartott így, a nép ki kezdett fáradni a kiabálásban s kiszítta már a körülfekvő trafikokból mind a szivart. Ekkor Dolfi indítványba hozta, küldjenek egy bizottságot a nagyherczeghez s követeljék, hogy szövetkezzék Victor Emanuellel és Napoleonnal. A nép megindult a Pitti-palota felé, ekkor a nagyherczeg felküldte fiát a Fort Belvederbe, mely a város felett uralkodik, hogy vessenek egy pár bombát a nép közé. A vezénylő főtiszt azonban megjegyezte, hogy Flórencz nem oly város, melyet bombázni lehetne; itt vannak a múltnak minden műremekjei, ezeket nem lehet veszélyeztetni, küldjenek a nép ellen lovasságot, egy század is szétszalasztja a csőcseléket, de ne bombázzák a művészet dicső emlékeit, ezt nem teheti semmi olasz. Amint a nagyherczeg hallotta, hogy a katonaság okoskodik, vesztettnek tartotta helyzetét, kocsira ült s a vasut felé hajtatott, de útját szántszándékkal arra vette, a hol a nép legsűrűbben gyülekezett, ne gondolhassák, hogy gyáván szökik meg. Ez mindenütt süvegelte, s amint a nagyherczeg Dolfit észrevette, oda szólt neki: «Viszontlátásra!» Dolfi mélyen meghajtotta magát s visszakiáltott: «Ne vegye magának ezen alkalmatlanságot Fenséged.» Ily kedélyesen csinálják Flórenczben a forradalmakat. A nagyherczeg s családja távoztával Ricasoli kiáltatott ki diktátornak s ez bölcsen kormányozta Toskánát erélyes kézzel, míg Boncampagni őt felváltotta, kit Cavour mint királyi helytartót küldött oda s míg végre az általános szavazás útján megtörtént a bekebelezés Olaszországba. Ekkor Victor Emanuel maga is lejött Flórenczbe s másnapra bevonulása után elküldte szárnysegédét a pékhez, vigye meg neki a Maurizio Lazaro-rend vitézkeresztjét. Dolfi épen a boltjában volt, elpirúlt s tiltakozott ezen kitüntetés ellen; a szánysegéd vigye vissza a keresztet, mit csináljon ő vele, hiszen nem bélyegezheti meg vele zsemlyéit: ő pék marad s nem lesz soha lovag. A szárnysegéd erre megjegyezte, hogy ő csak a felség parancsát teljesítheti, ő nem viszi vissza a keresztet, mondja meg Dolfi mindezt a királynak magának. A pék tehát fiakerbe ült, átment a Pitti-palotába, a hol őt tüstént a király elé vezették. Itt is megmondta, hogy a nép kicsúfolná őt mint lovagot, ő nem vágyódik kitűntetésekre, mindig a nép embere volt, az akar maradni, nem fogadhatja el a keresztet. Victor Emanuel erre

felelt, hogy csak hazafiságának elismerését akarta a kereszt által kifejezni, örülne, ha bármi módon szívességet tehetne neki, mire Dolfi közbevágott: ezt teheti Felséged!

— Mi módon?

— Csinálja meg Olaszországot! (Faccia l'Italia.)

A király elérzékenyedett, kezet nyújtott a péknek, szivarral kínálta meg, leültette maga mellé s elbeszélgetett vele sokáig kedélyesen.

VIII.

Flórencznek jelenleg élő legnevezetesebb fia mindenesetre Ubaldino Peruzzi, húsz év óta hol képviselő a parlamentben, hol miniszter, hol Flórencz városának polgármestere s polgártársai többségének hol legnépszerűbb, hol leggyűlöltebb embere. Családja régen szerepelt már szülővárosának történelmében: a három körte, a család beszélő czímere, több helyütt jelenik meg a városban; hiszen a Bardi és Peruzzi czég már a XIV. században oly híres volt, mint jelenleg a Rothschildház, ők kölcsönözték a pénzt a fekete herczegnek, III. Edvard angol király fiának, franczia- és spanyolországi háborúira: nálok zálogosította el a kalandos hős azon páratlan rubintot, mely jelenleg Angolország koronájában ragyog, melyet ő a spanyol királytól, a kegyetlen Pétertől, ajándékba kapott, ki azt egy mór királytól rabolta el. A fekete herczeg azonban apja halála előtt halt meg, adósságai fizetetlenek maradtak, minek következtében a Bardi-Peruzzi czég megbukott s bukása az akkori európai pénzvilágban az első átalános válságot idézte elő.

Ubaldino Peruzzi az olasz parlamentben Cavourhoz csatlakozott s mint a toskánai fractiónak vezére a conservativ árnyalatot képviselte a piemonti úgynevezett consorteriával együtt, mely sok ideig az ügyeket vezette, Garibaldit s a déli képviselőket gyűlölte s az olasz forradalmi politikának conservativ színt adni igyekezett. Ezek az urak említették ugyan mindig Rómát, mint Olaszország fővárosát, de sohasem merték hinni, hogy a király odajuthasson, mert az ellentétet a korona s a tiara közt Olaszország legnagyobb veszedelmének tartották, ugyanazért mindig a kiegyenlítést keresték, nem a hódítást. Midőn tehát elhatároztatott, hogy Turin nem maradhat többé Olaszország fővárosa, a király residentiája Flórenczbe tétetett

át s ez az udvar, a kamarák és a kormány székhelye lett, mindaddig, míg Rómába mehetnek. Peruzzi komolyan hitte, hogy ezen állapot legalább egy emberöltőig, talán még tovább is eltart s erélyesen látott hozzá, hogy a város mindazon igényeknek feleljen meg, melyek Olaszország fővárosától rendkívülit követelnek. A régi falak ledöntettek, új városrészek épültek, költséges vízvezeték hozta be a városba a hegyek forrásait, a Medicik alatt készült díszkutak szobrai nem voltak ezentúl pusztán a múlt művészetének néma emlékei, a víz most életet és szót adott nekik. Gyönyörű oszlopokon emelkedett egy új fedett vásártér, melynek diszítése a középkori építészet remekeivel versenyezett s hogy Flórencz minden más fővárost szépségben felűlmúljon, Peruzzi megalkotta a Via dei Collit, a gyönyörű útat, mely az Arno jobb partjától a villák közt, a kerteken keresztűl felkigyózik a San Miniatoi templomhoz, melynek szépsége már Michel Angelot úgy elbájolta, hogy jegyesének nevezte el. A város határozata szerint minden kőkerítés ledöntetett e vidéken s vasrács által lett helyettesítve, a kertek, melyek e szerint a közönség szemének nyitva állnak, vetekednek azóta egymással a virágok színpompájában és az elrendezés izletességében s Flórencz csakugyan még Olaszországban is Peruzzi polgármestersége alatt a legszebb várossá változott át. Mindez roppant pénzbe került ugyan, de a népesség mindinkább szaporodott, a főváros mindenütt magához vonja az ország erejét, gazdagságát, intelligentiáját; e szerint itt is képes volt felvállalt kötelezettségeinek és a növekedő adótehernek megfelelni. Ekkor azonban váratlanúl következett be a franczia-német háború, mely Olaszországnak meghozta az alkalmat Rómába bevonulni, Flórenez nem volt többé főváros, a lakosság csaknem fele elköltözött a hét domb városába, Flórencz nem volt többé képes adósságainak kamatjait fizetni. A válságon segített ugyan, de csak egy részben, a törvényhozás s a közelkeseredés Peruzzi ellen fordúlt most, ki mint polgármester a várost erején felűl való szépítési vállalatokba vitte. Még legjobb barátai közűl is sokan elhagyták őt ez időben s fogadó termei, melyeket feleségének, Signora Emiliának szellemes társalgása a flórenczi társadalmi élet egyik központjává tett, tökéletesen elárvultak. Az idő azonban, habár késón is, ki szokta szolgáltatni az igazságot s Peruzzi érdemei el fognak még egyszer ismertetni, ámbár a mostani nemzedék neki

tulajdonítja a városi adó magasságát, mely egy ideig féltővé tette, hogy az idegenek, kik Flórenczet olcsósága miatt is úgy megkedvelték, hogy azt téli időzésnek előszeretettel választották meg, ezentúl Velenczébe s más olcsóbb városokba fognak költözködni. Már a jelen is mutatja ezen aggodalmak túlzottságát, az angolok s oroszok most is itt szeretik tölteni a telet, a touristák évenkinti vándorlása nem változtatta meg szokott irányát, őszszel mulatnak Velenczében, a tél legnagyobb részét most is Flórenczben töltik, többségök csak husvét előtt megyen Rómába, honnét Nápolyt rövid időre látogatják meg s a nyár közeledtével mennek vissza hazájokba.

AZ IDEGENEK FLÓRENCZBEN.

I.

Kis félórányi hajtásra Flórencztől fekszik San-Donato, mely a mi időnkben is Flórencz vidékének valóságos gyöngye volt. Az öreg Demidoff, a gazdag orosz főúr, építette a palotát, midőn a franczia háborúk után az olasz éghajlat alatt kereste egészségének helyreállítását. Éveken keresztül ő volt a flórenczi szegények jóltevője, iskolákat s árvaházat alapított, kiházasította a szegény leányokat, segítette a szükölködőket s jövedelmeinek tetemes részét itt költötte el; nem is volt népszerűbb idegen Felső-Olaszországban; a nagyherczeg kinevezte San-Donato herczegnek, a város emléket állított neki újabb időkben. Fia, Anatole, annyira megszerette Olaszországot, hogy ez második hazája lett s itt töltötte életének legnagyobb részét. Tudta ugyan, mivel tartozik hazájának, Oroszországnak, s még kiskorúsága alatt egy nevelőintézetet alapított nemes ifjak számára Pétervárban közel egy millió rubelig. Egy ideig a diplomatiánál szolgált Párisban s párisi tudósokkal és művészekkel lement Dél-Oroszországba a híres vosnozenski hadgyakorlatokhoz, melyeknél Miklós czár személyesen vezényelt és ezen utazását egy fényes munkában adta ki. Pestnek vette akkor útját s a magyar akadémia megválasztotta kültagnak. Az orosz éghajlathoz s a pétervári viszonyokhoz nem tudott hozzászokni, külföldön akart élni, de az orosz bureaucratia időről-időre visszahívta őt Pétervárba s egy új útlevél és engedély, mely lehetségessé tette, hogy külföldön élhessen, rendesen belekerült ötvenhatvanezer rubelébe.

Anatole herczeg San-Donatót valóságos tündérlakká változtatta át. A parknak egy része állatkert volt s gondozása alatt itt költöt-

tek strucz madarai először Európában kis struczokat, üvegházai számára megvette a meghalt hollandi király világhírű növényeit, melyeket eredetileg Hügel báró szedett össze s gondozott. A régi olasz és hollandi mesterek remekjei diszítették a San-donatói palota termeit, melyek telve voltak a középkori műipar kincseivel, régi kameákkal, limógei és flórenczi zománczokkal, a legszebb ékszerekkel, majolikákkal és páratlan díszű fegyverekkel. Egy nagy galeria épült külön modern szobrok számára, a kápolnában díszlett Carlo Crivelli mesterműve mint oltárkép, szóval San-Donato emlékeztetett az ezeregy éjszaka kápráztató tündérlakjaira. A herczegnek Elba szigetén is volt egy gyönyörű kastélya, melyben I. Napoleon császár emlékeit gyűjtötte, kinek dicsőítése Lajos Fülöp idejében divattá vált s varázserővel hatott az ifjabb kedélyekre. Anatole herczeg ennek befolyása alatt vette el Mathild herczegasszonyt, Jérome volt westphaliai király leányát, nőül, s hozta San-Donatóba; de a házasság nem tartozott a boldogak közé, mert a féltékenység s orosz durvaság fel-fellobbant néha a herczegben, ki nem tanulta soha szenvedélyeit fékezni. Egyszer tettlegességekig ragadtatta el magát, ezt a herczegasszony nem felejthette el soha. Midőn tehát Miklós czár Flórenczbe jött, Mathild herczegasszony levelet írt s panaszait adta elő neki: a czár tudatta a San-donatói herczeggel, hogy meg akarja látogatni palotáját, a herczeg tehát birtoka határán várta fejedelmét s kísérte a lépcsőig, hol a herczegasszony fogadta a czárt, ki a házi úrnak megparancsolta, várja be. A mint visszajött, tudatta vele, hogy házassága meg van semmisítve, a herczegnő el fog útazni Párisba, magával viszi ékszereit, s volt férjétől évenkint 300,000 frankot kap. A czár szava nem tűr semmi megjegyzést vagy ellenvetést s Demidoff mélyen meghajtotta magát s teljesítette a czár parancsát.

Midőn mi Flórenczbe jöttünk, San-Donato fénykora már halványulni kezdett, a herczeg Párisban lakott, ritkán jött palotájába, állatkertjét Flórencz városának ajándékozta, hollandi képeit egy franczia szinésznőnek, ki azokat Párisban árvereztette el, a palota azonban még mindig gazdag kincsház volt, melyet többször látogattam meg, minthogy Demidoff olasz birtokainak felügyelője, Melchior úr s családja barátaink közé tartozott: legidősb leánya, jelenleg dr. Levier orvosnak s kitünő füvésznek neje, Harriet

leányomnak benső barátnéja volt. Midőn a leuchtenbergi herczegasszony, Mária nagyherczegnő, Miklós czár legidősb leánya, egészségi tekintetekből Toskánában akart telelni, egy idényt San-Donatóban töltött, később Quartóban lakott, szintén Demidoffnak egy szomszéd kastélyában, mindig mint a herczeg vendége, kinek minden ily látogatás közel 100,000 frankjába került.

A herczeg halála után unokaöcscse, Pál, örökölte San-Donatót; pazarlása és szeszélyes magaviselete egy darabig Páris és Pétervár meséje lett, mert egyszer roppant lelkesedéssel vevegetett műkincseket, másszor elárvereztette azokat mind. A pétervári jockey-klubban egy éjjel négy millió rubelt vesztett kártyán, mi a czár figyelmét is magára vonta, ki az érdeklettekkel tudatta, hogy ezen nyereség és veszteség császári akaratából egy negyedére szállíttatik le. A San-donatói palota jelenleg el van hanyagolva.

II.

Angolországban és különösen a Wight szigetén régen megbarátkoztunk Herzen Sándorral, a híres orosz agitátorral; fia Flórenczben lakott, mint a physiologiai intézetnél Schiff tanár segédje, leányai is itt töltötték a telet. E család révén jutottunk sok orosszal összeköttetésbe; nemcsak a külföldön élő emigrátióval, hanem oly orosz touristákkal is, kik ezeket meglátogatták.

A menekültek közt mindenesetre legnevezetesebb volt Bakunin Mihály, a nihilizmusnak atyja. Mint fiatal ember Berlinbe ment, hogy az egyetemen Hegel philosophiáját tanulja, s általánosan feltünt férfias szépsége által; de ő keveset gondolt a társasággal, — mely családi összeköttetései következtében előtte nyitva állt, Muravieff, úgy a lengyelországi kormányzó, mint az Amur tartomány szervezője, anyai ágon közel rokonai voltak, — mert ő komolyan vette Hegelt, kinek tanai az orosz főben különös módon alakultak át; midőn Párisba ment, egész szenvedélylyel vetődött belé a forradalmi mozgalomba. A februári napok után 1848-ban a mozgalom commis voyageurje lett; ott volt Berlinben, midőn Mieroszlavszkyt felszabadították; ott a pünkösdi panszláv congressusnál Prágában, hol a különböző szláv fajok képviselői, hogy egymást megérthessék, németűl tanácskoztak; ott a drezdai láza-

dásnál, melyet a porosz katonaság legyőzött. Bakunin ekkor elfogatott s a szász hatóságoknak mint lázadó adatott át. — A mint maga elbeszélte nekünk, szinte jól esett, hogy a börtönben nyugalmat talált, mert a forradalom hónapok óta folytonos lázban tartotta; de a szász kormány nem ért ahhoz — így szólt — miként kelljen politikai foglyokkal bánni; a börtön csak olyan volt, mint azt operákban látjuk, a falat könnyen keresztül lehetett volna törni s a bilincsek valósággal színházi bilincsek voltak. A per hamar lefolyt, a szász bírák halálra itélték, de az osztrák kormány követelése folytán az osztrák hatóságoknak adták ki. Ezek már jobban tudták, mi a politikai bűn, a Spielbergre vitték s valóságos nehéz lánczokba tették; itt tovább tartott a per, ismét halálra itélték s kiadták az oroszoknak, a kik aztán minden pernek komédiája nélkül Kronstadtba a kazamátákba zárták, épen oly hosszú, a falhoz erősített lánczon, hogy az ablakig és ajtóig mehetett. Legalább nem adtak neki semmi komisz börtöntársat, nem volt úgy mint Poerio, az exminiszter Nápolyban, egy neveletlen gyilkossal ugyanazon lánczon; magában zárták el, mi bizonyos ideig mívelt embernek — Bakunin szavai szerint — nem nagy büntetés. Másfél esztendeig élt így, ekkor megnyilt a börtön, egy császári tiszt előtt levették lánczait s útnak indították őrízet alatt közel háromszázad magával Szibériába. Gyalog kellett menniök, a parasztok az útban eső falukban élelmet állítottak ki házaik elé, vallási kötelességnek tartják a foglyokat megvendégelni. Félesztendei út végre Irkutzkba hozta őket. Itt bejelentették őt a kormányzónál, a ki nagy meglepetésére mindjárt azon kérdéssel fogadta, nem akar-e kormányszolgálatba lépni? Ez nagyon természetes. A kormányzónak s tanácsosainak keleti Szibériában jó fizetése s lakása lévén, mindig van elég orosz, ki az ily állást szívesen elfogadja. De az alsóbb hivatalokra alig találkozik ember, ki Oroszországból Irkutzkba menne; ha tehát van a száműzöttek közt mívelt ember, szívesen felhasználják a hivatalokban, annál is inkább, mert így szemmel tarthatják mindig. Bakunin tehát irnok lett a guberniumnál s közkedveltséget érdemlett ki magának úgy, hogy nem gondoltak avval, ha a hivatalos órákon kívül látogatásokat tesz a városban, a hol egy lengyel kereskedő családjával ismerkedett meg. Ez Varsóban részt vett volt egy összeesküvésben s a mint észrevette, hogy

ennek szálai már a rendőrség kezében vannak, még mielőtt a gyanu reá is terjedett volna ki, maga folyamodott a kormánynál az engedelemért, hogy Irkutzkba vándorolhasson ki: így legalább vagyonát mentette meg az elkobzástól s kényelmesebben útazhatott oda tulajdon költségén; nem is bántották üzletében, mely nem sokára erősen gyarapodott. A házi kisasszony rendkívül szép volt, Bakunin belészeretett s nőül vette. Most az ottani kormány minden további rendőri felügyelet alól feloldotta, mert meg volt győződve, hogy ezentúl nem gondol megszökésről; sőt meg is engedte, hogy az irkutzki kereskedők megbízásából a chinai határra menjen, s ott a kereskedelmi viszonyok lehető kiterjedését tanulmányozza. A mint visszajött, nagyon meg voltak elégedve jelentésével s ugyanazért megengedték neki, hogy kísértse meg az összeköttetést az újonnan szerzett Amur tartománynyal egy új úton, az Amur folyón. Bakunin csakugyan szerencsésen eljutott így Nikolajewsk városba, mely az Amur torkolatánál épült. Idegen név alatt töltött itt néhány napot, míg meg nem tudta, hogy a tartomány kormányzójának, Muravieff tábornoknak látogatását várják. A kikötőben egy amerikai hajó horgonyozott, ezt meglátogatta s megtudván, hogy ez másnap indulni készül, megmondta a kapitánynak, hogy ő Bakunin, a politikai száműzött s megkérte, vigye őt Californiába. Az amerikai erre szívesen ráállott, s hogy minden akadályt elhárítson, ugyanazon éjjel vitorlázott el. A mint Muravieff harmadnapra a városba érkezett, nagy csudálkozására azt találta, hogy itt későbbi híreket hallott Irkutzkról, mint melyeket ő rendes úton kapott, meg is tudta, hogy a szibériai kereskedők egyik ügynöke, szép, rendkívül magas és vállas, értelmes és nagy műveltségű férfi volt itt Irkutzkból, ki azóta eltűnt, valószínűleg az amerikai hajón. Muravieff a leírásból mindjárt ráismert Bakuninra, ki egyébiránt unokaöcscse volt s szökését följelentette Pétervárba. Bakunin San-Franciskóból Panamának New-Yorkba utazott, onnét Londonba, hol egy darabig Herzennél a «Kolokol» számára dolgozott. A két forradalmár nézetei azonban eltértek egymástól, mert Bakunin már ekkor tört minden történelmi hagyománynyal, azt találta, hogy a mult a jelennek legnagyobb ellensége, hogy el kell égetni minden könyvet, szétszaggatni minden képet, eltörni minden

szobrot, a mely reánk maradt, hogy a társaság egészen új alapon alakulhasson s minden régi előítéletből kigyógyuljon.

Rokonai kieszközölték, hogy felesége hozzá kijöhessen. De mily föltételek alatt! Podgyászát át kellett adni a rendőrségnek, mely azt előre Brüsselbe küldte, csak egy kis útitáskát volt szabad magával vinnie; rendőrök kísérték egymást fölváltva a kocsiban, hogy az egész úton senki se beszélhessen vele, rendőr ült melléje a coupéba, a mint a vasuthálózathoz értek, s fölvigyázott reá egész a porosz határig. De itt sem volt neki szabad kinyugodni magát, csak a keresztülutazás engedtetett meg; így jutott májusban bundában Brüsselbe, mert midőn Irkutzkot elhagyta, még kemény tél volt ottan, neki pedig egész úton átöltözködni nem lehetett. Bakunin egy darabig a Svájczban tartózkodott nejével, később Flórenczbe tette át lakását, hol ő s gyönyörű szép felesége gyakori vendégünk volt. Hatalmas termete, parancsoló tekintete és jelentékeny arczvonásai az utczán is magukra vonták az emberek figyelmét: társalkodásban ítélete metsző volt, de sokszor helyes, kritikája éles és szellemes; tanait, melyeket mindenki túlzásnak vett, szívesen hallgattuk eredetiségök miatt, de tanítványokat nem szerzett Olaszországban. — Később belekeveredett az internationális socialisták mozgalmába, de a többség itt is elfordult tőle; ő csak oroszokra tudott hatni, csak azok hajoltak hozzá s fejlesztették ki az általa hirdetett elveket, mert a túlzás és különczködés nemzeti jellegökhöz tartozik. Az oroszok túlzók ragaszkodásukban a czárizmushoz, túlzók ellenzékeskedésükben ellene, de mindnyájan el vannak telve nemzetök nagyságával s azon meggyőződéssel, hogy ez előbb-utóbb a civilisatió egy új aerájának megalkotójává válik.

III.

Bakunin révén több oroszszal ismerkedtünk meg, kiktől néhány érdekes adatot hallottunk Miklós czár életéből, melyeket sehol megírva nem olvastam. Igy például, hogy a czár nagy hadvezérnek tartotta magát s a vosnozenski hadgyakorlatoknál maga vette át a vezényletet. A képzelt ellenséget Woronzoff herczeg, Dél-Oroszország kormányzója vezényelte. A czár az egész tervet tulajdon felügyelete alatt s nézetei szerint dolgoztatta ki a táborkarral min-

den egyes hadtestre nézve, s ezen értelemben megküldte a parancsolatokat Woronzoffnak; ez mindjárt észrevette, hogy a főhadiszálláson egyik csapatjáról megfeledkeztek, úgy hogy az nem volt megverve s elfogva; ő ezt tüstént felhasználta s csakugyan, a mint a czár este mint győző a városkába bevonult, a főpiaczon egyszerre bekerítve látta magát egy kis csapattól s Woronzoff herczeg, ki élökön lovagolt, ezen szavakkal fogadta: «Felséged az én foglyom», bocsánatot kért merészségeért, mely a tábori kar hibájának következése s tulajdon kardját adta át a czárnak. Ez körülnézett, mosolygott s visszaadta a tábornoknak a kardot, megdícsérte s az udvari ebédhez meghítta. Midőn azonban Woronzoff az ebédtől lakására jött, ott találta már a rendeletet, mely szerint egészségének helyreállítása végett kormányzósága alól fölmentetik s két évi szabadságot nyer, hogy haladék nélkül elindulván a külföldi fürdőkben gyógyíttassa magát.

Jermoloff tábornok egy ideig nagy kedvencze volt Miklós czárnak, mi neki bátorságot adott szabadabban szólni, mint az orosz udvarnál szokás. A czár egy alkalommal különösen megelégedett vele s megmondta neki, hogy herczegnek nevezi ki: Jermoloff megkérte, ne tegye, hiszen már ősapja lehetett volna az, ha nyáron érkezett volna Pétervárba, nem télen.

— Hogy-hogy? — kérdezé a czár.

— Hát Nagy Péter alatt s még később is szokásban volt, hogy ha valamely ázsiai török-tatár rablófőnök a fővárosba jött s bejelentette, hogy törzse aláveti magát a czárnak, választást adtak neki, hogy vagy herczegi czímet, vagy pedig czobolybundát kap. Amazoknak az uraknak ősei — az udvaronczokra mutatott — a herczegséget választották, az én ősöm fázott s a bundát választotta; ha egyébiránt Felséged kegyelmet akar osztani, ne herczegnek tegyen engem, hanem nevezzen ki németnek.

Miklós czár, ki a legnevezetesebb s legnagyobb felelősséggel járó hivatalokra az oroszok mellőzésével németeket szokott kinevezni, találva érezte magát s elfordult Jermolofftól, ki a czár kegyét csak később tudta ismét megnyerni.

Bakuninnak egyik nőrokonát De Gubernatis olasz tanár vette nőül, kinek szanszkrit tanulmányait az angolok is figyelemre méltatták. A tanár rendkívül tevékeny volt s Bakunin elveinek életbe-

léptetésére kísérletkép nyomdát állított socialista alapon: a munkások e szerint a kihordó gyerekig mind társai voltak a vállalatnak; de az olasz munkás nem érett még meg a socialista felfogásra, mint a vállalat részese nem akart engedelmeskedni többé, mert tudta, hogy elcsapni nem lehet, s így a vállalat nem sokára felbomlott. De Gubernatis természetesen nagy demokrata volt s azért nem kevéssé csudálkoztam, midőn tavaly értésemre esett, hogy a családjának egyik kihalt ágában fennállt grófi czímnek felelevenítését a királytól kérelmezte s elnyerte. Nemcsak nálunk, máshol is lesz a nép emberéből udvaroncz.

IV.

A hegyoldalon, melyen a bolognai út lekanyarodik, sok szép villa épült, melyekből a kilátás Flóreneczre világhírű. A legmagasabban fekvő, La Concezione, barátaink birtoka volt. Sabathier, egy vagyonos délfranczia, a negyvenes években beleszeretett a híres Unger énekesnőbe, ki azon időben hangjával s játékával elbájolta a közönséget s őt nőül vette, ámbár jóval fiatalabb volt, mint a kedves énekesnő. Sabathierné magyar eredetű volt, nem tudott ugyan magyarúl, de azért mégis örömmel emlékezett vissza hazájára, melyet fiatal korában hagyott el: ismerte egész Európát, hiszen alig volt főváros, melyben nem aratott volna tapsokat, de Flóreneczet tartotta mégis a legkellemesebb lakhelynek: itt telepedett meg férjével, ki irodalommal és művészettel foglalkozott. Gyermekök nem volt, egy franczia festész leányát fogadták tehát örökbe; télen a városban laktak, közel a Petrovich-villához. Ugyanezen házban lakott Amári is, a híres sicziliai orientalista, ki fiatal korában, a negyvenes években, megírta a sicziliai vecsernye történetét s az által gyanús lett, úgy hogy menekülnie kellett Francziaországba; később Turinba tanárnak neveztetett ki, képviselőnek választották meg, Cavournak híve volt s közoktatási miniszter lett egy időre. Öreg úr volt bizony már, midőn régi barátainak Sabathieréknek kijelentette, hogy Lujza kisasszony kezét kéri, ki fogadott szülőinek nagy meglepetésére kijelentette, hogy soha máshoz férjhez nem megy, mint Amárihoz. Sabathieréknek épen ekkor dolguk volt Lunelben, Dél-Francziaországban, hol

nagy szőllőket bírtak, leányukat tehát reánk bízták a nyáron át, melyet Lericiben töltöttünk, a spezziai öböl felső részében, a Középtenger híres szépségű partján. Amári is ide jött, menyasszonya közelébe, Melchiorék a szomszédságban laktak, fiam is megjött Pestről, így töltöttünk itt hat élvezetes hetet, barátságos társalgással, olvasással s sétálással az olajfaerdőkben s a tengerparton, s távolabbi kirándulásokkal, hol azon vár romjaihoz, melyben I. Ferencz a páviai csata után rövid ideig fogva volt, míg ismét hajón Spanyolországba vitetett; hol San-Terenzóba, a Lord Byron és Shelley kedves nyaraló helyére, honnét ez utóbbi azon végzetes kirándulásra indult, melyről többé vissza nem jött; hol messze le a Magra torkolatához, Luniba, a római romokhoz s általellenben be a barátkolostorhoz, melyben Dante egyszer békét keresett. A Malaspinákat is meglátogattuk, Dante híres védnökének egyenes utódait, kik most nem többé fejedelmi várukban, de egy szerény kastélyban laktak e tájon. Mindenütt körülvettek bennünket költői emlékezetek s feleségem unszolt, írjon mindegyikünk egy novellát; ő maga Ginevra történetét írta meg, a bájos flórenczi leányét, kit szülői, szerelme ellenére, férjhez adnak, de a pestisben meghal, tetemét az ifjú, a ki szerette, elorozza a temetőből, nehogy a többi halottakkal együtt a közös sírba tétessék, de a nő feléled s a törvényszék megengedi az új házasságot, miután az első férj a temetéssel véget vetett az előbbinek. Guszti fiam Bardi Dianora tragikus esetét választotta tárgyúl, azon időből, midőn az athénei herczeg uralkodása alatt a francziák nyomták el a flórenczieket s ezen czím alatt egy pár élethű vonást hozott be a németek pöffeszkedő magaviseletéről Pesten. Én mesealakban adtam elő Napoleon és Garibaldi életét, mint a királyfiét és a csillagfiét, úgy hiszem, hogy ez legsikerültebb művem volt, melyet valaha írtam. Megküldtem a Kisfaludy-társaságnak, de a mese Gregussnak sehogysem tetszett, az igaz, hogy nem volt kutyamese. — Emich kiadta ugyan mind a három novellát egy kis kötetben, de a közönség épen nem gondolt munkánkkal, a kiegyezési politika elfogta már a kedélyeket és senki sem olvasta novelláinkat. Eötvös Pepi heti lapjába is írtam politikai czikkeket névtelenül; úgy tudtam azonban, hogy ezen heti lapnak sem volt nagy keletje, mindamellett, hogy szerkesztőjének nagy neve a sikert előre biztosítani látszott; a magyar

közönség szeszélyei kiszámíthatlanok, conservativ jellemű, ragaszkodik a megszokotthoz, csak oly lángész, mint Kossuthé, képes irányát egy időre megváltoztatni.

Nem messze a Sabathier villájától volt Mario és Grisi villája. A szép énekesnő mindjárt első föllépése után, midőn művészetének híre oly gyorsan elterjedett, egy olasz grófhoz ment férjhez; de csakhamar észrevette, hogy ez ki akarja zsákmányolni és elpazarolja keresetét, ugyanazért elvált tőle s évi járadékot fizetett neki, hogy ne közelítsen többé hozzá. Később a színpadon Marióval ismerkedett meg, kinek valódi neve gróf Gandia volt, csakhogy ő inkább híres énekes maradt, mint szegény gróf. — A mint Grisi első férje valahára meghalt, Mario vette el mindjárt. Mindaketten nagyon szerették gyermekeiket, még művészi utazásaikban is magukkal vitték őket. Midőn Pétervárban vendégszerepeltek, Grisi a császári parkban sétálgatott kis leányaival egyszer, mikor Miklós czár is ott volt. A császár megszólította s a gyermekekre mutatva kérdezte: «Ugy-e, ezek az Ön grisette-jei?» mire az énekesnő tüstént felelt: «Bocsánat Felség, ezek az én marionette-jeim.»

V.

A vasárnapot rendesen Trollope Adolphusnál töltöttem, a kedves angol írónál, ki már évek óta itt lakott, angol lapokkal levelezett, s időről időre egy-két kötet olasz történelmet adott ki népszerű képekben. Kevés idegen volt járatosabb az olasz renaissancekori történelemben; munkáit előbb ismertem, mint személyét. Gyönyörű könyvtárral bírt s néhány igen érdekes középkori régiséggel, mert azon időben jött Flórenczbe, midőn a templomokat restaurálták és sok érdekes, műbecscsel bíró részleteket dobtak ki s árvereztek el. — Austin Alfred, szintén szellemes egy angol író, töltött ez időben egy évet Flórenczben s ő is rendesen oda jött vasárnap délelőtt Trollopehoz, hol angol irodalom s politika voltak társalgásunk legfőbb tárgyai, fűszerezve szellemes visszaemlékezésekkel, napi hírekkel és csípős adomákkal, melyek ez úton sokszor az angol lapokba is kerültek bele.

Az én levelezésem a «New-York Tribune»-val, mely tíz évig szakadatlanúl tartott, természetesen megszünt most, midőn a bel-

háború Észak-Amerikában kiütött s ott európai viszonyokkal csak annyiban gondoltak már, a mennyiben ezek az amerikai háborúval kapcsolatban voltak; főleg az angol kormány rokonszenvével, mely a déliek felé fordult s Napoleon mexikói kalandjával, melylyel a császár monarchikus institutiókat szándékozott behozni a köztársasági világrészbe. Ezekről természetesen nem írhattam semmit, távol álltam a tényezőktől, az olasz viszonyok pedig nem érdekelték az amerikaiakat, s így ezen szál is megszakadt, mely még az általános politikához kötött. Flórenczben kipihentem tehát magamat az előbbi évek izgató fáradalmaitól s tanulmányoztam a renaissance művészetét.

Igen szívesen látogattuk meg mindig az északamerikai államok követjét. Mr. Marsh előbb Konstantinápolyban volt követ, később Turinban és Flórenczben, évek hosszú sora óta Európában lakott s a tudós világban is, mint alapos angol nyelvész, híres volt. Az északamerikai államok régóta tudósokat és írókat küldenek az európai udvarokhoz követül, nem mintha a követségi állást sinecurának vagy penziónak tekintenék, hanem főleg azért, mivel tudományosan művelt férfiak sokkal jobban fogják fel, sokkal élesebben látják és sokkal szorgalmasabban tanulmányozzák az államok politikai viszonyait, mint azon főurak, kik az európai traditiók szerint jóformán kizárólag bírják a diplomatikus állásokat. — Bancroft, Washington Irwing, Mottley, Bayard Taylor, Marsh, mind oly nevek, melyeket európai kollegáik alig ismertek, de annál jobban ismerte őket a tudományos világ. Marshnak mi magyarok különben is különös köszönettel tartozunk, mert az emigrátió első idejében, midőn Kossuth és társai még Kiutahiában internálva voltak, sok szívességet és szolgálatot tett nekik s a magyarok iránt mindig igen nagy rokonszenvvel viseltetett.

Lawrence ezredes is, az amerikai consul Flórenczben szintén nagy szívességgel viselkedett irántunk; fia volt a dúsgazdag Abbot Lawrencenek, ki miután bankárüzletétől visszavonult, Londonban az északamerikai államokat fényesen képviselte, s a massachussettsi egyetemnél, az amerikai Cambridgeben, a természettudományi tanszéket alapította. Fia egy rendkívül derék, szerény, tudományosan művelt férfi, második feleségének gyengélkedő egészsége miatt fogadta el a flórenczi consuli állomást, mely fizetéssel nem járt,

inkább költséget okozott. Első házasságának története jellemzően amerikai. Kentucky államban volt egyszer mint fiatal ember s ott ismerkedett meg Louisvilleben ezen állam híres szépségével, minden bálok királynéjával, Ward Rózával. A fiatal bostoni úrfi, kinek gazdagsága ismeretes volt egész Amerikában, megkérte a déli tündért. A leány szívesen ment hozzá; a fényes esküvő után Bostonba költöztek, hol a szép asszony semmiképen sem tudta megszokni a komolyabb társaságot és szigorú, puritán életet. Férje mindig kielégítette neje minden szeszélyét, bármit megkívánt, az meglett; de ő mégis úgy érezte magát, mint az erdei madár a kalitkában. Mikor a tél közeledett, meg is mondta férjének, hogy még egyszer szeretne farsangolni a Délben, még egyszer, utoljára, színházba, bálokra járni, mint Louisvilleben szokás, nemcsak felolvasásokba, mint azt Bostonban teszik, és hogy szabad akar lenni három hónapon otthon, a hol ifjuságát töltötte; férje maradjon Bostonban. Ez ráállt erre is: az asszony kezdetben sűrűn, később ritkábban levelezett vele, négy hónap múlva azonban levél helyett a kentuckyi hivatalos lap jutott postán hozzá, melyben az ottani törvényhozás kihirdeti a törvényt, hogy Ward Róza előbbi férjétől, Lawrence ezredestől, el lett választva. Ez államban t. i. az elválás, hogy ez minél inkább megnehezíttessék, törvény-alakban történik a képviselőházban és senatusban. De a szép asszony családjának nagy befolyása volt Kentuckyban, elég arra, hogy a javaslatot néhány hét alatt keresztülhajtsa. Másnap levél is érkezett az elvált feleségtől, melyben bocsánatot kér volt férjétől, hogy így, tudta nélkül elvált tőle; nem volt ugyan ellene soha semmi panasza, hálásan elismeri jószívűségét s forró szeretetét, csakhogy ő sem a komoly Bostonban, sem oly jó férjjel nem tud megélni, a kivel még össze nem lehetett veszni, holott ez az élet szükséges fűszere, mely nélkül minden nő agyonúnja magát.

VI.

Franczia ismerőseink nagy részben hírlaplevelezők voltak, kiknek száma azon időben szaporodott, midőn Flórencz Olaszország fővárosa és a kormány és törvényhozás székhelye lett. Különböző táborokhoz tartoztak, Amigues később a legdühösebb császársági

izgatók egyike lett, La Fenêtre jelenleg a szépművészeti osztály főnöke a közoktatásügyi miniszteriumban, mindakettőt sokszor láttuk estélyeinknél, hová Domangé soha nem jött, mindamellett hogy szorosabb barátságban élt velünk. Már Londonból ismertük, hol Herzen házában annak fiát nevelte; most Flórenczben magánnevelőintézetet alapított s ennek szentelte minden idejét; Károly fiam is ott tanult. Domangé komoly republikánus volt, tudományos férfi, kivel szívesen társalkodtam. Egyszer elbeszélte, hogy 1848-ban márcziusban ki volt szemelve, hogy egy szabadságfa ültetésénél Páris egyik radikális külvárosában tartsa a díszbeszédet. Meg is tette egész lelkesedéssel s a nép éljenzései közt lehordta ifjonti tűzzel a monarchia, a papság és az aristokratia befolyását s a munkásoknak is szebb jövendőt igért a köztársasági formák alatt. A mint beszédét bevégezte, egy pap kért engedelmet, hogy a földbe ültetett szabadságfát áldhassa meg; hiszen ha szabadságról, ha egyenlőségről és testvériségről van szó, ezeket mindig hirdette a római egyház nagyobb sikerrel, mint a philosophusok s ha socialistáknak érzik magukat, kik volnának nagyobb socialisták mint az első keresztyének, kik megkívánták, hogy mindenki, a ki velök érez egyet, adja oda vagyonát a szegényeknek s kövesse őket, bízva a gondviselésben. A fiatal republikánus látta, hogy a pap túltesz rajta, s hogy a nép elhez fordul. Az naptól fogva nem bízott többé az akkori franczia köztársaság állandóságában.

Meg kell itt még emlékeznem hű barátunkról, Reyről is, ki Flórenczben franczia nyelvtanár volt s ritka ragaszkodással, éveken keresztül csatlakozott családunkhoz.

Német ismerőseink közt legérdekesebb volt mindenesetre Schiff Mór tanár, a híres physiolog. Flórencznek nem volt ugyan egyeteme, mert Toskánában Pisa az egyetem székhelye; de a kormány tekintetbe véve azon roppant tudományos anyagot, mely a flórenczi gyüjteményekben felhalmozódott, egy magasabb tudományos tökélyesítő intézetet állított itt fel, minő másutt sehol sem létezik, számos kitünő tanárral azok számára, kik az egyetemi tanfolyamot már bevégezték. Itt volt Schiff Mórnak is physiologiai laboratoriuma, a fiatal Herzen lett assistensének kinevezve (jelenleg Lausanneban tanár), öcscse, Schiff Hugo, a vegyészi tanszéket foglalta el, mind a kettő híres volt tudományossága által, melyet

olasz nyelven közölt hallgatóival. Mórnak háza a tudományos világnak egyik központja lett; estélyeinél találkoztak az utazó német tudósok az olasz tudomány képviselőivel. Schiff e mellett tetszelgett magának különczködéseiben is, és sok adomának hőse lett eredetisége által, mert sokszor még a társalgási formákról is megfeledkezett tudományos vizsgálódásainál. Első felesége, egy gazdag frankfurti bankár leánya, ezt nem tudta soká eltűrni, s midőn egyszer, még házasságuk mézes hónapjai alatt, egy erdőbe kisétáltak s a tanár itt egy igen érdekes és ritka békát pillantott meg, s ennek üldözésében feleségéről annyira megfeledkezett, hogy azt órákig az erdő közepén magányosan ott hagyta, ez annyira megharagudott, hogy tőle elvált, mert nem tűrhetett oly férjet, kit a béka jobban érdekel, mint fiatal felesége. Második felesége igen szellemes nő volt s e részben sokkal praktikusabb, mert azt találta, hogy békák, kutyák és tengeri nyulak házasságban nem oly veszélyes vetélytársak, hogy féltékenységre adhassanak okot.

Schiff leginkább vivisectiókkal foglalkozott, s ez végre kellemetlenné tette flórenczi állását, mert az angol társaság, különösen az angol kisasszonyok, kiknek száma Flórenczben mindig nagy, védelmére álltak a kísérletek áldozatává lett kutyáknak s angol és olasz hírlapokban valódi hadjáratot kezdtek a vivisectio ellen; kérvényeket adtak be a parlamenthez, s annyira bosszantották a szegény tanárt, hogy az végtére a genfi egyetem meghívását fogadta el s Flórenczből elköltözött, hol őt a tudományos világ idegen származása daczára a legnagyobb tiszteletben tartotta. Olaszországban gyakran változtak ugyan a közoktatási miniszterek, mindegyike azonban átlátta a magasabb tudományos műveltség szükségességét és szívesen meghítta az olasz egyetemek tanszékeire azon német kitünő tudósokat, kiknek állása hazájokban, politikai vagy vallásos tekintetekből, tarthatatlanná lett. Mindezek igen rövid idő alatt megszokták az olasz életet s megtanulták a nyelvet, s az olasz ifjuságnak pedig soha sem jutott eszébe őket idegenszerű kiejtésök vagy nyelvészeti hibáik miatt kigúnyolni. A tudomány általában nagy tekintetben áll Olaszországban; a nemzet érzi, hogy ez újjászületésének egyik nevezetes föltétele.

A flórenczi német társaságnak egyik központja Assing Ludmilla kisassony volt, Varnhagen Van Ense német diplomata írónak, Humboldt barátjának unokahuga és örököse; nem volt ugyan szép soha, most nem is fiatal többé, de jobban ismerte a berlini irányadó társaság viszonyait és a cronique scandaleuset, mint bárki más; mert nagybátyja naplót írt annak idejében, melybe minden napi eseményt, minden udvari pletykát, minden scandalumot a főúri körökben följegyzett, annak megnevezésével, kitől hallotta. Ludmilla kisasszony kiadta ezen naplókat, melyek Berlinben elkoboztattak, a törvényszék őt makacsságból, meg nem jelenése következtében el is itélte. Mind ez által oly híressé lett, hogy a vén Pückler-Muskau herczeg is, kinek elmés malitiája annyira ismeretes volt, neki küldte meg emlékeit, hogy azokat halála után családjának s a német aristokratia bosszúságára nyilvánosságra hozza. A kisasszony estélyeinél főleg németek jelentek meg, itt-ott olaszok is, mert köztársasági elveket hirdetett s Flórenczben gazdagnak hitték. Végre találkozott egy szép fiatal katonatiszt, ki a vénülő német kisasszony kezét megkérte és elnyerte, de durva magaviselete által annyira elkínozta, különösen midőn észrevette, hogy vagyoni állása még sem oly fényes, mint a minőnek hitte, hogy ez tőle tetemes pénzáldozat árán elvált. Az egész ügy oly kellemetlen benyomást tett azokra, kik azelőtt járatosak voltak a háznál, hogy ezen estélyek nemsokára megszüntek s a szegény asszony bújában meg is őrült s meghalt.

A flórenczi németek közt meg kell említenem még a Schwarzenberg családot. Schwarzenberg, mint a német parlamentnek üldözött tagja került számkivetésbe, gyakorlati, értelmes ember létére Olaszországban egy elhanyagolt bányászati üzletet vett át s ezt sok sikerrel igazgatta. Felesége női lelkesedéssel fogta fel az egységes Olaszország eszméjét, ugyanazért a társaság házában inkább olasz volt, mint német. Legidősb leányuk egy volt osztrák katonatiszthez ment férjhez, ki Garibaldi alatt sicziliai első hadjáratában szolgált. Midőn bevezető levéllel a tábornoknál először megjelent s önkénytes szolgálatait felajánlotta, avval végezte beszédét,: reméli, nincs a tábornoknak kifogása az ellen, hogy nem olasz, de német. Garibaldi erre felelt:

— Se baj, legalább nem osztrák.

— Már bizony osztrák vagyok.

— No hisz ez se baj, legalább nem horvát.

Schweiger mosolyogva azt felelte : Nem tehetek róla, de Horvátországban születtem.

Erre Garibaldi is nevetni kezdett s megjegyezte, hogy örül, ha a szabadságszeretetet ott is találja, a hol nem kereste ; szívesen befogadja még a horvátot is zászlaja alá, mely a szabadság zászlaja.

MŰGYŰJTEMÉNYEK, MŰÁRUSOK, MŰVÉSZEK.

I.

Nincs a világon hasonterjedelmű ország, mely annyi nagy férfiúval dicsekedhetnék, mint a kis Toskána; utódaik nem felejtkeztek meg rólok, tudják, hogy azoknak dicsősége őket is nemesíti, ugyanazért emlékeket állítottak nekik minél sűrűbben s az Uffizi-palota portikusának oszlopai közé felállították azoknak szobrait, kikben leginkább büszkélkednek. Vezetőkül oda van állítva a két nagy Medici, kik fejedelmi czím nélkül fejedelmi hatalommal intézték két emberöltőn át a flórenczi köztársaság politikáját és sokszor egész Olaszországét. Itt látjuk az öreg Cosmót, a humanisták barátját és pártfogóját, kit polgártársai a haza atyjának czímével ruházták fel; s unokáját, Lorenzót, kit már Magnificonak czímeztek, mi azon időben csak a valódi fejedelmeket illette meg. Mellettök áll Orgagna, a híres szobrász, festész és építész; szobrát úgy állították fel, hogy láthassa a Loggiát, melyet itt a szomszédságban ő épített s mely a Signoria-piacznak oly gyönyörű dísze, holott hű másolata Münchenben semmi benyomást sem tesz, mert nincs harmoniában a körülte fekvő épületekkel. Erre következnek két oldalról a művészek, Nicolo Pisano, ki a szobrászatot a XIII. században s Giotto, ki a festészetet a XIV-ikben föléleszteite; Donatello a szobrász s Leon Battista Alberti az építész; a művészet minden ágaiban remeklő Leonardo da Vinci s Michel Angelo Buonarotti, kit az isteninek neveztek el kortársai; átellenben pedig Benvenuto Cellini, habár hírét nagy részben henczegő önéletírásának köszöni. Ott áll Arezzói Guido is, ki szent István korában a kótaírást találta fel, s most következnek a nagy költők Dante, Petrarca és Boccaccio, a történetírók Macchiavelli és Guicciardini s mellettök Amerigo

Vespucci, kinek nevét – mely egyébiránt megfelel a magyar Imrének — egy világrész viseli; itt van Galileo Galilei a csillagász, itt szent Antonino, a flórenczi érsek, ki a fegyenczek javításával s jótékony intézetek alapításával méltán megszerezte a szentek dicskoszorúját. Mascagni, Rédi s Micheli, kik a természettudományban tüntették ki magokat és Accorso, a XII. század törvénytudója, hazájokon kívül kevésbbé ismeretesek, épen úgy, mint a nagy toskániai hazafiak, Farinata delli Uberti s Piero Capponi, vagy a nagy hadvezérek, Giovanni de Medici és Francesco Ferrucci, ki 1530-ban a végzetes harczban a császár és pápa egyesűlt hatalma ellen védte a köztársaságot.

A szobrok ezen nagy csoportozatát magánadakozásból állították fel. Batelli Vincze nyomdász kezdeményezte a mozgalmat 1834-ben, a közönség felkarolta az eszmét, mely tüntetésnek használtatott fel s jele volt, hogy az elpulmlt olasz nép is tud lelkesedni a szabadság századainak nagy fiaiért. De bármily hosszú is azoknak sora, kik a Vasari által emelt palotának oszlopcsarnoka alatt fel vannak állítva, még mindig fennmarad nem kevésbbé hosszú sora a neveknek, melyek emlék nélkül maradtak: a Lippik és Ghirlandajók, Masaccio és Masolino, Fra Angelico és Fra Bartolomeo, Andrea Pisano és Lorenzo Ghiberti, Luca della Robbia és Verocchio s Arnolfo di Cambio és Brunelleschi s ezeken kívül még számos festész, építész, költő és prózaíró; mert Flórencz századokon keresztül irányadó volt a művészet minden ágában s amint most Páris bírja a divat jogarát, úgy az régi időkben Flóreneznek kezében volt; az idegen nagy urak Velenczébe mentek mulatni, de Flórenczben tanulták az ízlést; itt kezdtek például a XV. század második felében villát használni az ebédnél, mert mindaddig még a legfinnyásabb udvaroknál is kézzel ettek, mint még mostan a törökök. Az újkor kényelmének első kifejlése Flórenczből ered, innét terjedett ki a francziák s angolok, legkésőbb pedig a németek közé.

II.

Ha az ember egy ideig Flórenczben lakik, lehetetlen, hogy ne érdeklődnék a művészet iránt, mert a város minden része valódi muzeum és galeria. A piaczokon híres szobrászok művei állanak,

nincs oly templom, melyben nem találnánk nagyszerű műkincseket, még az utczaszegleteken is nem egyszer találkozunk hol márványdomborművel, hol színes Luca della Robbia majolikával s ha a paloták műkincsei közűl számtalan kép és szobormű a hegyentúli muzeumok és főurak gyűjteményeibe vándorolt is ki, számuk mégis még most is oly nagy, hogy az egy Rómán kívül nincs város, mely e tekintetben Flórenczczel vetekedhetnék. Már a nyilvános gyűjtemények száma is oly nagy, mint sehol máshol s egyes templomok képei s kincsei elégségesek volnának, hogy belőlök legnagyszerűbb galeria vagy muzeum alakíttassék. Minthogy gyermekségem óta művészettel s műtörténelemmel foglalkoztam, itt éreztem magamat leginkább elememben. Ha a városba kellett mennem, órákig el-elmaradoztam, mert hol egy templomba tekintettem be, hol egy palota udvarában egy szobor vagy dombormű vonta magára figyelmemet; mindig más műemlékeket fedeztem fel, melyeket elébb nem láttam; a műértőnek Flórencz csakugyan kimeríthetetlen egy kincsbánya.

Ismert dolog, hogy a galeriák és muzeumok Európában csak későn keletkeztek, a legközelebb múlt század szüleményei, azelőtt a képek és szobrok a fejedelmek palotáit, nagy urak s műkedvelők házait s nagy részben a templomokat diszesítették, czéljok kizárólag decorativ volt, csak későn gyűjtötték ezeket össze külön épületekben, melyek a közönségnek megnyíltak s az Uffizik gyűjteménye jóformán az első nevezetesebb muzeum és képtár volt, mely úgy azért, mint gazdagsága miatt, sokáig irányadó maradott hasonló intézetekre nézve. Tudjuk, hogy finnyás műkedvelők sokszor fájlalják a képek és szobrok elmozdíttatását eredeti helyökről, melynek számára készültek, mert azt találják, hogy a muzeumban vagy galeriában, új keretben, más világításban, különböző tárgyú és színezetű képek szomszédságában, másképₚ hatnak, mint ott, hová eredetileg helyeztették el. Nem lehet ezen észrevételek jogosultságát tökéletesen eltagadni: ha azonban a Brunelleschi által épített Santo Spirito templomba mentem, melynek számos oltárképei még mind a magok helyén maradtak, még sem tudtam sajnálkozásomat elfojtani, hogy ezek nem tétetnek át valamely galeriába s nem helyettesíttetnek másolatok által. Azt kellett ugyanis tapasztalnom, miként maga a művész sem gondolt mindig a helyre, hová képe

jutott, melynek többnyire igen rossz volt a világítása, s ő mégis legjobban, amint tőle telt, készítette munkáját, ámbár tudta, hogy annak szépségét csak igen kevesen fogják sejteni; de azt is láttam, hogy a képek templomban alig gondozhatók; ki vannak téve az idő változásainak, a vászon, melyre festvék, a nedvességben romlik, a képek alsó részeire az oltár-gyertyáknak hősége károsan hat, a tömjén s eloltott gyertyák füstje korommal fedi felületöket, melyen a fénymáz megsötétül s repedezik, s a kép lassan-lassan, de biztosan enyészetéhez közelít. Igaz, hogy a galeriákban ismét az ellenkező veszély fenyegeti a régi műremekeket, s hogy sok kép a restaurálás által rontatott meg, különösen a század kezdetén, midőn leginkább divatban volt a képek kijavítása, sőt a kár, mely a templomokban az elhanyagolás s gondatlanság által történt, gyakran nem volt nagyobb, mint az, mely a galeriákban a restaurálás által okoztatott. Csak azért, hogy hivatásuknak megfeleljenek s a számszék ne találja, hogy ingyen huzzák fizetésöket, restaurálgattak folyvást, s hol átfestették, hol megnyúzták a képeket, úgy, hogy az eredeti művet alig ismerhetjük többé fel, a mint ez például a bécsi Belvedereben Coreggio «Jo»-jával, Titian «Callisto»-jával s más remek művekkel történt. A fejedelmi palotákban másféle veszélyeknek tétettek ki a képek, hogy t. i. egy bizonyos helybe beleilljenek vagy hogy egy ellenképnek feleljenek meg, kivetkeztettek eredeti alakjokból; hol levágtak belőlök egy darabot, hol hozzátoldtak egyet s ezt formatizálásnak nevezték, holott egyszerűen a képeknek rontása. Nincs galeria, melyben a múlt század ezen barbárságának jelei nem fordulnának elő, a képek birtokosai azt mondják ugyan, hogy tulajdonukkal tehetnek, a mit akarnak, de elfelejtik, hogy a műkincsek, mint az emberi lángésznek legnemesebb termékei, oly örökséget képeznek, mely nemcsak az egyes tulajdonosnak, hanem, mint a közművelődés egyik alapja, az összes utókornak erkölcsi birtoka.

Ezen nézet csak újabb időkben jutott érvényre s csak a mi századunkban kezdték a képgyűjteményeket nem többé fényűzési czikkeknek, hanem közművelődési eszközöknek tekinteni s arról is gondoskodni, hogy azok a nagy közönség által élvezhetők legyenek. Csak az újabb időkben épültek paloták kizárólag azon czélból, hogy azokban a festészet műkincsei állíttassanak fel, hogy tehát

építésöknél a megkívántató világítás s a termek oly alakja vétessék főleg tekintetbe, mely a felállítandó képek nagyságának leginkább megfelel. Az Uffizi-palota építésénél Flórenczben ily tekintetek nem voltak még mérvadók; kormányhivataloknak volt ez szentelve, onnan eredett a neve is; ugyanazért összeköttetésbe akarták hozni a fejedelem palotájával, mely az Arno balpartján meglehetős távolságra emelkedik: a gyönyörű Pitti-palota, a középkori építészet egyik leghíresebb remeke. A nagyherczegek nemcsak kényelemből, hanem biztosságuk tekintetéből is, nehogy eshető népzendülések által az egyik városrészben meglepettessenek, nagy súlyt fektettek ezen összeköttetésre, mely olyképen jött létre, hogy az útban eső házak falainak egy része keresztül töretett s azokon át oly boltozott folyosó vezettetett, mely a Ponte dei Orifici táján egyenes szögbe törve, merész ívvel az utczát átszöki s az Arno hidon, az aranyművesek boltjai felett, emeletet képezve, az Arno balpartjára halad s innét az utczai házak belsejében egész a Boboli-kert végéig a Pitti-palota közvetlen szomszédságába vezet. Erre jártak a miniszterek a fejedelemhez, erre a fejedelmek szükség esetében a kormányhivatalok palotájába és a titkos folyosó folytatásában a Palazzo della Signoriába, mely egy erődhöz hasonlóan óriási falaival s tornyával egész Flórencz fölött uralkodik. Az Uffizik legfelsőbb emeletében a flórenczi képgyűjtemény azon része állíttatott fel, mely a nagy közönségnek folyton nyitva állt. Ez volt Európának legrégibb nyilvános képtára, melynek látogatására nem kellett külön engedély, mint a fejedelmi paloták termeiben felállított gyűjteményekére. A felállításnál látunk már bizonyos tervet, ámbár ez sincs következetességgel keresztülvive; azonban mégis látszik, hogy nem a termek diszítése, hanem a néző közönség oktatása is vétetett tekintetbe. — A folyosóban, mely eredetileg nyilt volt s akkor záratott el üvegfalakkal, midőn a galeria a múlt században berendeztetett, azon római szobrok állíttattak fel, melyek azelőtt Rómában a Medicik villáját diszítették s egyéb fejedelmi épületekben el voltak szórva. A falakon a régi képek chronologiai rendben el vannak helyezve, Cimabue első kísérleteitől egész a művészet fénykoráig s ismét a sülyedő művészet mesterkélt példányai egész a múlt századi festményekig; felűl pedig párkányzatúl felállíttatott egy arczképgyűjtemény, melyet most a látogatók nem igen méltányol-

nak figyelemre, ámbár az régibb időkben különös becsben tartatott. Paolo Giovio, a tudós comoi érsek, a XVI. században összeszerezte a korában s azt megelőző időkben hírre emelkedett férfiak arczképeit, Cosmus nagyherczeg lemásoltatta ezeket s most itt függnek elsötétedve az idők viszontagságai által, oly rossz világításban, hogy a látogatók figyelmét rendszerint elkerülik. A magyar arczképek közül itt találjuk a Mátyásét, Ozorai Pipóét és Báthory Istvánét.

Ezen folyosóból nyilnak a galeria termei, különösen a felülről világított nyolczszögű tribuna, melyben a művészet remekei együttesen állíttattak fel: Mantegna, Francia, Perugino, Rafael, Michel Angelo, Tizian, Paolo Veronese, Correggio, Andrea del Sarto, Luini, Fra Bartolomeo, Albrecht Dürer, Dominichino, Guido, Guercino, Rubens s Van Dyk képei s hogy ez minden tekintetben a művészet legnevezetesebb szentélye legyen, ide állították fel az akkor tájban leghíresebb szobrokat, a medici Venust, a Satyrt, melyet állítólag Michel Angelo restaurált, az Apollinót, a birkózók csoportozatát s a kését élesítő Scythát. A tribuna azóta világhírűvé lett, sehol annyi műkincs egy helyütt nem hozatott össze egy teremben; ezt látogatja minden ember s azon bársonyszékek, melyek itt el vannak helyezve, sohasem üresek. Mindig láthatunk ott hol angol, hol német kifáradt nézőket, kik bámuló unatkozással pihennek, mert nincs oly ember, a legprózaibb angolt sem véve ki, aki Murrayával kezében ellenőrizni szereti minden gyűjteményben, vajjon mindazon képek, melyek kalauzában meg vannak említve, ott vannak-e még, ki az ily halomra gyűjtött műkincseket egymás mellett élvezni tudná. Mindegyiknek stylje, színezete, alaphangulata eltér a másikétól, minden kép árt a szomszéd képnek, az ember kifárad s végre azon meggyőződésre jut, hogy czélszerűbb csak néhány kedvencz képekre központosítani a figyelmet s a többieket elhanyagolni. Ennek következtében senki sem említi akár Mantegna Triptychonát, akár Dürer gyönyörű képét a három királylyal, vagy Rubensnek s Van Dyknak festményeit, mert mindezeket agyonüti Rafael, Tizian, Correggio néhány képe, mely rajzban és színpompában mind a többi felett uralkodik. Az emberi agy nem képes egyszerre oly sok nevezetes benyomásokat elfogadni, az észnek concentratióra van szüksége, hogy élvezhesse azokat s azért

a flórenczi tribuna oly izgató természettel bír, minőre rendesen lehangoltság s unatkozás következik be.

De azért mégis minden utazó Olaszországban beszélni szokott a tribunáról, mint valami unikumról a maga nemében s a francziák csakugyan követték az olasz példát képtáruk elrendezésében s a Salon Carréban szintén összecsoportosították a Louvre remekeit s azokat nagy részben élvezhetetlenekké tették; pedig mint született jó szakácsok igen jól tudhadják, mily sok függ attól a jó ebédnél is, minő rendben tálalják föl az ételeket egymás után s hogy vannak olyanok is, melyek magokban kitünők, de egymás mellett semmiképen sem férhetnek össze.

A tribuna szomszéd termeiben állíttattak fel a flórenczi iskola nevezetes képei, a XV. század mestereinek remekei, nem épen chronologikus rendben, nem is művészi szempontok szerint csoportosítva, hanem csak a symmetriára való tekintettel felakasztva. Erre következik a német iskola. Ezen elnevezés alatt érti az olasz a régi burgundi képeket, Albrecht Dürert, Kranachot s manierista utódait, Rubenst és Rembrandtot, tanítványaikkal együtt összevissza, úgy, hogy itt is mind a tanulás, mind az élvezet ki van zárva. A franczia iskola inkább egyöntetű, a velenczei is jobban van felállítva, mert kevesebb a kép s több közűlök a kitünő. Azután következik a művészek sajátkezű arczképeinek gyűjteménye, mely oly hírre vergődött, hogy minden festész különös megtiszteltetésnek tekinti, ha arczképe ide fogadtatik be s Rafael, Tizian, Leonardo da Vinci társaságába léphet. A többi termeket szobrok, domborművek s feliratok foglalják el; de itt is több helyütt képek fedik a falakat; azon teremben példáúl, hol a Niobe csoportozat fel van állítva, Rubensnek egy nagyszerű képe foglalja el az egész egyik oldalfalat, csakhogy ez itten egészen el van veszve, senki sem figyel rá.

Az Uffizi galeriában annyi a kitűnő kép s felállításuk annak idejében mindenesetre oly haladást képezett a fejedelmi palotákban elhelyezett galeriák decorativ elrendezéséhez képest, hogy azt a múlt század közepe óta, mikor az olaszországi utazásokat le kezdték írni, mintaszerűnek tartották és senkinek sem jutott eszébe ez ellen panaszt emelni. Hozzászoktunk azóta a képtár-igazgatóságot valóságos sinecurának tekinteni, mely legjobb esetben valamely

agg művészre jutalom s elismeréskép bízatik, mert az első felállítás után senki sem bántotta többé a képek sorrendjét és az igazgatónak legfeljebb a másolókkal volt alkalmatlansága, kiknek többségére még most is ráillik Horac ismert kifakadása: «O imitatorum servum pecus!» csak újabb időben fordúlt a figyelem ismét a műtörténelemre s csak lassan terjedett el azon meggyőződés, hogy a műgyűjtemények rendeltetése magasabb, mint hogy egy bámész látogató közönségnek szórakozásúl szolgáljon, sőt hogy ezek az ízlésnek nemesítésére a legnagyobb hatással lehetnek. Csak újabb időkben tört magának utat azon nézet, hogy a galeriák felállításánál nem a symmetria, nem is a keretek egyformasága lehet irányadó, nem is kizárólag a chronologia, hanem az egyes iskolákban az irányadó mesterek műveinek olyan felállítása, hogy nevezetességük s befolyásuk szemmel látható is legyen.

III.

Azon időben, midőn Flórenczbe jöttem, az újabb kor nézetei itt is kezdtek érvényre jutni; találkoztak már egyesek, akik arról is mertek álmodni, hogy a Flórenczben levő összes nyilvános képtárak, jelesen a képzőművészeti akadémia, az Uffizi- és a Pittipalota képei egyesíttessenek s egy külön, e czélra építendő képtárban állíttassanak fel, mint a világ legnagyobb, legszebb és legtanúlságosabb galeriája; hogy továbbá a régi márványszobrok szintén egy külön muzeumban állíttassanak fel, czélszerűbben mint jelenleg, szóval, hogy az egész gyűjtemény újra szerveztessék. Az első lépés csakugyan megtörtént akkor, mert a város restauráltatta a Bargellót, Flórencznek eredeti legelső városházát, melyet a nagyherczegek börtönné alakították át s tekintet nélkül a XIV. század falfestményeire, a nagy magas termekbe cellákat építettek két sorban egymás fellett, melyekbe különösen a politikai bűnösök zárattak el. Itt ült 1848 után kedves barátom Cesare Bettini is egyéb társaival, kik azon időben a szabadságmozgalomban vettek részt. A kormány ezen palotát, mely építészi tekintetben is nevezetes műemlék, igen ügyesen restauráltatta az eredeti terv értelmében, a piszkos börtöncellákat lerombolta s a termeket régi fényökbe visszaállította. Itt találták fel ez alkalommal Dante legrégibb arczképét is, egy fal-

festményen Giotto iskolájából. Amint a palota elkészűlt s egyes megmaradott diszítési töredékek útmutatása szerint egészen a régi stylben kifestetett, itt csoportosíttattak össze a flórenczi nyilvános gyűjteményekben létező minden középkori műemlékek, a szobrok a Signoriából, a domborművek az Uffizikból s mindaz, a mi a lomtárakban hevert vagy legújabb időben ajándék s vétel útján összegyűlt. Igy képeztek itten egy oly középkori renaissance muzeumot, minőnek párja az egész világon nincs, főleg miután divatba jött, hogy magánosok és családok is ide kölcsönözzék s itt állítsák ki műgyűjteményeiket. Igy keletkezett azon középkori muzeum, melyben a renaissance nagy mestereinek plastikai művei ügyesen fel vannak állítva s a keresztény szobrászati felfogás kifejlődését állítják szemeink elé. Itt győződhetünk meg arról, hogy a készpénzűl elfogadott német felfogás tökéletesen hamis, miszerint az újabb kor, ellentétben az ó-korhoz, s a keresztény világnézlet általában, a plastikára képtelen, s hogy a Pisanók, Ghibertik, Donatellók, Minók, Luca della Robbiák, Pollajuolók, Verocchiók és számos társaik a keresztény szobrászatot szintén oly magas fokra emelték, mint ők magok és kortársaik a keresztény építészetet és festészetet.

A középkori emlékek eltávolításával az Uffizikból, meg lett bontva a régi felállítás s az igazgatóság most oly újítással lépett fel, mely az egész európai műbarátok általános helyeslésével találkozott. Megnyitotta t. i. a roppant hosszúságú összekötő folyosót az Uffizi- és Pitti-paloták közt s ebbe állíttatta fel első részében a görög díszedényeket, az etrusk ceramikát és azon márvány s alabastrom sírládákat, melyekbe az etruskok halottaik hamvait tették le; továbbá üveg alatt egyszerű keretekben kiállították a rézmetszés s karczolás történelmét illustráló metszeteket és karczolatokat, különösen Marc Anton, Dürer s Rembrandt műveit oly teljesen, amint ez az itteni gyűjteményekből kitelt. Ez merész egy lépés volt, mert a gyűjtemények őrei eddig sehol sem állították ki a rézmetszeteket, hanem kartonokban őrizték, melyekhez a nagy közönség soha hozzá nem férhetett, s melyeket csak különös pártfogás nyitott meg művészeknek vagy gyűjtőknek. Az ürügy, mely alatt ezen műkincsek a közönség elől mindenütt elvonatnak, az volt, hogy a világosság árthatna nekik, megsárgítván a papirost s meghalványítván a vonalokat, a mi csak ott történik, hol a nap sugarai

egyenesen a metszetekre esnek. Az igazgatóság még ennél is tovább ment s a galeria kézrajzait szintén kiállította e folyosóban, úgy, hogy a nagy közönség ezeket is élvezheti. Ezek azelőtt még jobban őriztettek, mint a metszetek, olyannyira, hogy midőn 1833-ban először Flórenczbe jutottam, csak a követség útján lehetett kieszközölni az engedelmet, hogy a képtárőr Rafael és Michel Angelo kézrajzait megmutassa nekem, melyek igen ügyes szekrényekben kettős zár alatt őriztettek. Alig öt-hat ember látta azelőtt évenkint e műkincseket, melyek most a photographia által sokszorosíttatva közkézen forogván, a műtörténelemnek nélkülözhetetlen adataivá váltak s lehetségessé tették, hogy mindenki, aki a renaissance művelődésével foglalkozik, közvetetlen ítéletet képezhessen magának a nagy művészek kifejléséről s egyes képeik létesülésének különböző stádiumairól. Csak ezen kézrajzokból láthatjuk, mily komolyan fogta fel művészi feladatait akár egy Leonardo da Vinci, egy Rafael, egy Michel Angelo, miként változtatta meg s javította fokonkint művészi eszméit, mielőtt azokat a képben kivitte és mily szorgalommal tanúlmányozta compositióinak minden alakját, úgy, hogy az is, mit mi oly könnyen a genius rögtöni inspiratiójának tartunk, valósággal a leglelkiismeretesebb, még a csekélységekre is kiterjedő tanulmányoknak köszöni eredetét. — Látjuk, hogy Rafael vagy Fra Bartolomeo sokszor meztelenűl vázolták képeiknek alakjait, sőt még a csontvázat is berajzolták az alakokba, hogy a rajzhibát minden esetre kerülhessék ki. Fiatal művészeknek, kik oly könnyen elbízzák magokat bármely mulékony siker által s a lángész közvetetlenségének tulajdonítják a régi művészek remekeiben azt, ami szorgalmas hosszú tanulmánynak eredménye, soha eléggé nem ajánlható a kézrajzok tanulmánya, melyekből láthatják, hogy a mestermű nem ugrik ki készen, mint Minerva, a művész fejéből, hanem lassan érlelődik, habár a vajudás kínját senki sem veszi észre a kész művön.

Amiről már húsz év előtt Flórenczben oly sokszor beszéltünk és vitatkoztunk, hogy t. i. a műgyűjtemények tökéletes reorganisatiója szükséges, most végre nagy részben teljesedik, midőn a La Crocetta palota a kormány által megvétetett s most régiség-muzeummá változtatik át, hogy úgy, mint a Bargellóban a renaissance plastika képviseltetik, itt az egyiptomi, görög, etruszk és római műemlékek

csoportosíttassanak össze s úgy állíttassanak fel, hogy mind a tudományos kutatásnak, mind a közönség élvezetének és műízlése nemesítésének eszközéül és tárgyául szolgálhassanak.

Nemcsak a nagy muzeumok és gyűjtemények foglalkoztattak engem Flórenczben, hanem a templomokban és kolostorokban levő egyes képek és műemlékek is, melyek lassan-lassan ezen időben a nagy közönségnek is megnyiltak. Műtörténelmi könyvekből tudtuk, hogy Fra Angelico, a szent Márk kolostorban, szerzetes testvéreinek celláit mind kifestette; de a domonkosok nehezen engedték meg a közönségnek az egyes cellák megtekintését, csak a refectoriumot nyitották meg, nőknek természetesen ezt sem. Megfordítva a Santa Maria Maddalena dei Pazzi híres falfestményét, mely Perugino remekműve, férfi szem nem láthatta soha, az apáczák természetesen csak nőknek engedhették meg a látogatást. Amint Olaszországban a szerzetek megszüntek, a San Marco kolostor egyházi muzeummá vált s most mindenkinek nyitva áll azon egy frank lefizetése mellett, mely minden olasz muzeumnál minden látogatóra nézve igen czélszerűen hozatott be; a másik kolostor azonban, mint Flórencz legjobb nőneveldéje, megmaradt az apáczák felügyelete s clausurája alatt. Sikerült azonban Ricasoli figyelmét Perugino ezen rejtett gyönyörű falfestményére irányozni s így megtaláltatott a mód, hogy a clausura megtartása mellett is azon terem, melyet a fresco diszesít, megnyíljék a közönségnek.

IV.

A flórenczi kézrajzgyűjtemény gazdagsága alkalmat adott nekem a kézrajzok tüzetes tanulmányozására, nemcsak azokénak, melyek a nagy összekötő folyosóban fel vannak állítva, hanem azokénak is, melyek még a cartonokban őriztetnek, minthogy tapasztaltam, hogy itt-ott a kiállításnál is hiba fordult elő, némely rajz hibásan neveztetett el, mások pedig egyenesen hamisak voltak. Ez áll főleg azon gyűjteményről, melyet Santarelli drágakővéső és szobrász a galeriának hagyományozott. A nagy művészek kézrajzai t. i. már keletkezésök idejében is nagyra becsültettek, barátaik s tanítványaik által gyűjtettek s gyakran másoltattak, nem egyszer azon czélból is, hogy azok a mester neve alatt szerepeljenek. E részben

a renaissance fiainak erkölcsi érzéke erősen különbözött a mostanitól; ők abban, hogy valamely műemlék másolata eredetinek adassék ki, s mint olyan szerepeljen ezentúl, semmi csalást nem láttak. Michel Angelo Amorja antik szobornak adatott el egy római kardinálisnak, igaz, csak azért, hogy ezáltal a művész híre gyarapodjék. De minden ilyen mellékczél nélkül is utánoztattak különösen Rafael művei kortársai által s eredetiekként kerültek a különböző gyűjteményekbe, hol most sokszor tisztességből replikáknak czímeztetnek, sőt némelyeknél kérdéses lett, melyik példány az igazi, mint például II. Julius pápa híres arczképénél, mely az Uffizicaban is, a Pitti-palotában is fordul elő. A kézrajzoknál az ilyen megkülönböztetés s a valódinak meghatározása csaknem lehetetlen volt mindaddig, míg a fényképészet nem sokszorozta a különböző gyűjteményekben létező példányokat s így a közvetetlen összehasonlítást nem tette lehetségessé. Passavant, a gazdag frankfurti műbarát, életének feladatául tűzte ki Rafael műveinek kutatását és ismertetését; ugyanazért kétszer utazta be Európa mindazon helyeit, hol Rafael rajzai léteznek, megírta ezeknek pontos jegyzékét s meghatározta azokat, melyek a mester kezétől valók, s melyek utánzások vagy tanítványainak művei. De néha még ő is hisz replikákban, például úgy egy kézrajz mind a két példányát, Velenczében és Oxfordban, eredetinek írja le. Könyve természetesen még azon időben jött ki, midőn a kézrajzok nem sokszorosíttattak fénykép vagy fénynyomat által s midőn különösen a magánbirtokosok azt hitték, hogy a fényképezés általi sokszorozás megvonja műkincseiknek azon becsét, hogy a rajz máshol és máskép,mint nálok s engedelmökkel szemlélhető ne legyen. A tüzetes összehasonlítás tehát akkor még lehetetlen volt, sőt még a közgyűjtemények is vonakodtak a kézrajzokat lefényképeztetni, míg végre Albert herczeg, az angol királyné férje, e tekintetben útat tört. Műbarát lévén, s a nagy művészek különös bámulója, Rafael, Michel Angelo és Leonardo da Vinci minden fenmaradott műveinek teljes sorát, sőt minden ezekről vett másolatokat, rézmetszeteket stb. össze akarta gyűjteni eredetiben vagy fényképekben; de csakhamar átlátta, hogy ez emberéletet meghaladó egy feladat, ugyanazért Rafaelre központosította műtörténelmi vizsgálódásait s gyűjteményeit. Felszólítására a királyok s közintézetek a birtokukban levő Rafael-féle kéz-

rajzokat lefényképeztették, lassan-lassan a magánszemélyek is követték a példát, ámbár voltak olyanok is, kik csak nagy nehezen engedtek s így gyűlt össze azon roppant gyűjtemény, melynek jegyzékét Ruland a herczeg halála után készítette el, s melyben Rafaelnek minden egyes művei egyenkint soroltatnak fel, minden rézmetszetekkel, melyek utánok vésettek s mindazon kézrajztanulmányokkal, melyek az egyes compositio számára készültek, megjegyezvén mindazon másolatokat is, melyek bármikor eredetieknek tekintettek. Ezóta a kézrajzgyűjtemények nem többé oly hétfejű sárkány által őrzött kincsek, melyeket csak a szerencse fiai élvezhettek s tanulmányozhattak; a fényképi másolatok Albert herczeg gyűjteménye által divatba jöttek s most a műtörténelem tanulmányozásának nélkülözhetetlen eszközeivé lettek. A flórenczi galeria igazgatósága e részben a legnagyobb liberalitással járt el s a fényképészeknek könnyen megengedte, hogy a kézrajzokat lemásolhassák, Philpot angol fényképész választott is közülök ezren felűl s árúlta boltjában a másolatokat, de választásában kezdetben inkább vevőinek, a touristáknak izlését vette tekintetbe, mint a műtörténelem követelményeit; később megbarátkoztam vele, s buzdításomra csakugyan mindent lefényképezett, ami érdekes volt.

Kézrajztanulmányaimat megjutalmazta egy igen érdekes fölfedezés; a folyosóban ki volt állítva Michel Angelónak egy igen híres krétarajza, mely az Anima dannata elnevezés alatt ismeretes. Ez egy vén női fő, melyben a lelki kínok legmagasabb foka rettenetes kifejezést talál. Ez mindig fölkeltette a nézők osztatlan bámulatát, magam is különösen szerettem ezen darabot, melyben Michel Angelo merész rajzát minden vonásban felismerni hittem. Képzelhetni meglepetésemet, midőn a gyűjtemény elrakott cartonjai közt egy beszakadt papírlapon ugyanezen főt találtam meg, de még sokkal correctebb rajzzal s nemesebb arczkifejezéssel. Senki sem kételkedhetett többé, hogy ez a valóságos eredeti, de minthogy rongált állapotban volt, nem állították ki most sem. Philpot kérésemre mindjárt lefényképezte s azóta bejutott a kézrajzgyűjteményekbe.

V.

A műárusokhoz és gyűjtőkhöz is sokszor ellátogattam; Guastallánál, Trollope barátjánál, főleg azon öntött nagy érmeket találtam, melyek a XV. században Pictor Pisanus, Sperandeus, s kortársaik s utódaik által készűltek; öntvék s többnyire cisellirozvák, ugyanazért ritkábbak, mint a vert emlékpénzek, melyeket mindaddig lehet veretni, míg az aczélbélyeg meg nem reped. Néhány ily öntött emlékpénz Mátyás király idejében készűlt, kitünő szép arczképével; ezek a ritkábbak közé tartoznak, egyet közülök Guastallánál is találtam. Még ritkábbak azon viaszminták, melyek szerint az ily érmek készültek; egy rendkívüli szép példányt láttam itt, Savonarola arczképét, kétségen kívül az ismeretes érem eredeti mintáját. Guastallánál egy pár niello-lenyomatot is találtam kénkőben, a mi a legnagyobb ritkaságok közé tartozik; a niellisták, t. i. mielőtt ezüstmetszetjökbe a fekete niello-zománczot beleforrasztanák, olvasztott kénkőbe szokták lenyomni művöket, hogy azt jobban megbírálhassák mint az eredetiben, hol az ezüst visszfénye a szemet zavarja. Vasari szerint Maso Finiguerránál egy ilyen kénmásolat megkormosodott, s midőn Maso erre történetesen nedves papírdarabot tett s azt rászorította, ezen találta művének lenyomatát s evvel a sokszorosítás lehetőségét. Ez lett volna a rézmetszés feltalálása, a mi azonban művészi mesének bizonyúlt. Az ily kénlenyomatokat, sőt az egykorú niello papírlenyomatokat is csaknem oly drágán fizetik most, mint magokat az ezüst eredetieket.

Guastallánál sokkal finomabb műértő volt Foresi, eredetileg ügyvéd, ki azonban praxisával felhagyott s műárus lett; de a helyett, hogy olasz módra iparkodott volna mindenkivel jó lábon állani, összeveszett mind a műárusokkal s műdilettánsokkal, mert éreztette velök ismereteinek felsőbbségét. Az Uffizikban ismerkedtem meg vele, hol meghítt, látogassam meg. Midőn lakásán az első szobában sok középszerű s új műtárgyat láttam, mindjárt ezen szavakkal: «ez nem önnek, ez csak amerikaiaknak való», a másik szobába vezetett, hol csakugyan jó képek s kitünő terracották tüntek szemembe. Az egyik kép története elég érdekes, egy úgynevezett Santa conversazione, a Madonna s néhány szent; Ghirlandajoénak tartotta, s mint ilyet adta el Angolországba; később

megtalálta múlt századi rézmetszetét, melyen a felírás ezt Verocchio művének mondja a domokos apáczák templomában, s Vasari csakugyan elbeszéli, hogy Verocchio festette a főoltárképet ezen zárda számára. Foresi tehát utánajárt eladott képének s birtokosától visszavásárolta, s most természetesen nagyobb áron tartotta, mint Verocchio hiteles képét, kitől ezenkívül csak egy hiteles festmény létezik, mely a flórenczi akadémia egyik büszkesége. Vetélytársai s ellenesei soká gátolták meg, hogy a kép megvétessék, végre mégis illő helyre jutottt. Volt nála szintén Verocchiótól két terracotta dombormű, mely e művész a szent János ezüst oltár oldalán levő domborművének mintája volt; ezt aztán senki sem merte kétségbe vonni s Thiers meg is vette magángyűjteménye számára, melyet később a franczia nemzetnek hagyományozott. De volt itt még egy harmadik, a kettőnél sokkal szebb terracotta dombormű, a depositio, egyik szegletén megcsonkítva; ezt Foresi természetesen Leonardo da Vincinak, Verocchio tanítványának tulajdonította, kitől semmi domborművet nem ismerünk. Akárki volt ezen gyönyörű compositio mestere, annyi bizonyos, hogy alig ismerek terracottát, mely a flórenczi iskola jelességét a XV. század végén jobban jellemezné, mint ez; meg is vettem, ámbár ára elég magas volt. Még nevezetesebbnek tartottam egy csunya női alakot, a földön fekve — az eretnekséget — melyet eredetileg a vallás alakja taposott, keresztet tartván kezében. A vallás alakja azonban elveszett, csak a lába s a kereszt alja maradt meg, az eretnekség sértetlen megvolt még, s minden ízében mutatta Michel Angelo genialis művészetét. Foresi igen nagyra becsűlte ezen töredéket, s csak nehezen vált meg tőle, már régen Magyarországban voltam, midőn végre sikerűlt azt is megszerezni.

VI.

Egy ünnepély alkalmával, mely Parmában tartatott, oda rándultunk ki Guerazzi vezérlete alatt, ki a díszbeszédet mondandó volt. Ő ez időben az olasz parlament legékesebb, ha nem is a legbefolyásosabb szónokának tartatott, a modern olasz regényírók közt mindenesetre a legkiválóbb helyet foglalta el, ámbár munkái külföldön kevésbbé ismeretesek. Livornói ügyvéd volt eredetileg, a

48-iki forradalomban kormányelnök, az osztrák sereg által eszközölt restauratio következtében elfogatott, hosszú rabságra elitéltetett, később megkegyelmeztetett és számüzetett, de eltérőleg a többi menekültek eljárásától, nem ment külföldre, hanem ott maradt, a hol, habár idegen kormány alatt, még is hallhatta az olasz nyelvet. Corsikában töltötte számüzetésének idejét, honnan szép időben láthatta az olasz partokat. Általánosan el volt ismerve, hogy Guerazzi irálya leginkább közelíti meg a régi classicus olasz írókét s teljesen ment a franczia irály termékeinek fordítása által az olasz nyelvbe belopódzott idegenszerű fordulatoktól és észjárástól, írásmódja nehézkes ugyan, de magvas és eszmegazdag.

Parmában Correggio művészete érdekelt leginkább, mely itt legjobban tanulmányozható. Habár freskói romlanak, itteni olajképei megtartották eredetiségöket, holott a drezdai képtárban levő minden műve legnagyobb részt, a híres «Éj» tökéletesen át van festve, úgy, hogy ez utóbbin egy ecsetvonás sem eredeti többé. Correggio utánzói rontották meg leginkább a művészetet, az ő befolyása vonúl keresztűl a XIV. Lajos alatt s utána készűlt boltozatképeken, hol az építészet tökéletes ignorálásával a festés és rövidítés (scurzo) által, úgynevezett békatávlatban, oly illusió szándékoltatik, hogy a boltozat keresztül van törve s az alakok szabadon lebegnek a levegőben. A könyvtárban megnéztem azon aranybetűkkel biborhártyára írt könyvecskét, melyben Caraffa Diomedes, a maddalonai gróf, Beatrix királynénak Magyarországba való elmenetele előtt oktatást és tanácsot ád, mikép viselje magát; hogy előzékeny, de mégis tartózkodó legyen férje, Mátyás király iránt; keresse kedvét anyósának: tanuljon meg magyarul: ne várakoztassa azokat, kik tőle kihallgatást kérnek, s midőn útjában Rómába érkezik s a pápának hódolatát bemutatja, ne felejtkezzék meg családja érdekéről s hozza emlékezetbe a bibornoki kalapot, mely aragoniai Jánosnak igérve van.

Meg kell ez alkalommal jegyeznem, hogy Olaszországban még ünnepélyek alkalmával is kevés nyomát lehet találni a vendégszeretetnek; ez oly erény, mely kevésbbé művelt országokban, hol a vendéglők kényelmetlenek, vagy épen nem léteznek, szükségből fejlett ki s később csak a vidéken, a földnépnél s az aristokratiánál tartja fenn magát. A polgárság s a város nem kedvező a vendég-

szeretetnek, s azért oly országban, hol a városi elem csaknem kizárólag uralkodik, sőt a nagy úr is polgárrá lesz, mint Olasz- és Francziaországban, a takarékosság jellemzi inkább a lakókat, mint a vendégszeretet.

Flórenczben lassan-lassan megszűnt minden hírlapi összeköttetésem, előbb az amerikai, úgy az angol, végre a franczia is, mert egy időben az Opinion Nationale és a Temps levelezője voltam; most csak kivételesen, már ötödik nyelven, írtam a Dirittóba egykét olasz czikket, sőt egyszer nagy beszédet is tartottam olasz nyelven. A büntető törvénykönyv készülőben volt ekkor egész Olaszország számára s a toskánaiak semmi áron sem akartak abba belenyugodni, hogy a törvényben a halálbüntetés forduljon elő, miután ez nálok már egy század előtt eltöröltetett, s csak a francziák idejében, katonai kihágásért, hajtatott egyszer végre. Népgyűlés volt hirdetve e kérdésre nézve a Pagliano színházban s engem is fölkértek, szóljak a halálbüntetés ellen, amit, ragaszkodva az 1843-ban általam is kifejtett okokhoz, melyeket akkor különvéleményben fejeztünk ki, ez alkalommal is szívesen megtettem. Beszédemben a szónoki hatás tekintetéből megemlítettem, hogy magam is halálra voltam már itélve, mi meg is tette a kellő hatást, csakhogy másnap a halálbüntetés védői azt találták, hogy nagyon természetes, ha az, aki az akasztófa alól csak alig tudott megmenekülni, a halálbüntetést váltig ellenzi.

VII.

Azon időben, melyet Flórenczben töltöttünk, Aleardi és Dall Ongaro voltak a legismeretesebb olasz költők, mindakettő Flórenczben tartózkodott, Aleardi mint képviselő, Dall Ongaro mint az irodalom tanára a tökélyesítő intézetnél. Mindakettővel találkoztunk időnkint, Dall Ongaro azonban benső baráti körünkhöz tartozott. Költeményei sokszor rögtönzésből eredtek s nagyon népszerűek voltak. Emlékezem, hogy egy szép nyári estén, szent János napján, lementünk megnézni a tűzijátékokat s kivilágítást, melylyel Flórencz védszentjét ünnepli. Az ünnep központja természetesen a Battisterio volt, mint keresztelő szt. János szentélye. A szentnek ereklyéjét hatszáz év előtt egy Pazzi hozta Palestinából a kereszt-

háborúk idejében s azóta családja azon előjoggal bír, hogy a tűz, melylyel szent János napján este az oltárgyertyák a Battisterióban meggyújtatnak, ünnepélyesen az ő házából hozatik. Ez már régóta oly módon történik, hogy egy röppentyű indíttatik sodronyon a Pazzi-palotából a szentély ablakán keresztűl a főoltár gyertyáihoz, ezt nevezik a flórencziek la colombina della casa Pazzi (a Pazzi-ház röppentyűje). Miután hire terjedt, hogy a család mostani feje, mint felvilágosodott szabadelvű, meg akarja szüntetni a hagyományos látványt, sok ember sereglett össze a piaczon, köztök én is és Dall Ongaro, s itt vártuk, vajjon a röppentyű megteszi-e hagyományos útját s ez csakugyan nem sokára a nép «bravo» kiáltásai alatt meg is történt. Dall Ongaro abból indúlva ki, hogy Pazzo olaszúl bolondot jelent s a Pazzi családnév körülbelül a magyar «bolondócznak» felel meg, a következő költeményt küldte meg nekem még azon este:

O colombina della casa Pazzi
  Metteci un po' di pazzo nelle vene
Falli scattar un po' questi ragazzi
  Che sono savj piu che non conviene.
Dell' erba savia se ne coglie a mazzi
  La Camera e le stalle ne son piene —
Ma se non fosse il pazzo die Caprera,
Il re borbone resteria dov' era.
  Ma se non fosse il pazzo d'Aspromente
  Non si direbbe Italia, ma Piemonte
I savj san tirare il conto tondo
Ma sono i pazzi che han salvato il mondo.

Röppentyűje a bolondócz háznak
Önts egy kis bolondot ereinkbe,
Rázd fel egy kicsit ezen fiúkat,
Kik bölcsebbek sokkal, amint kéne.
Szedegetnek bölcs fűvet marokkal,
Megtelt evvel bőven kamra, karszék,
De ha nincs meg Capréra bolondja
Bourbon ül ott most is, ahol régen,
De ha nincs meg Aspromont' bolondja,
Nem Olaszhon állna fen csak Piemont.
A bölcs jól tud ügyes számot vetni
A bolond megmenti a világot.

A színészek közül ismertük Rossit és Salvinit, a még nagyobb Gustavo Modena tanítványait, aki mint Mazzini barátja s Róma egyik védője 1849-ben a köztársasági köröknél nagy hírben állt. Hazájának újjászületése előtt halt meg, barátai nagyobbszerű emléket akartak neki emelni, de Guerazzi ellenezte s azt találta, hogy a színészt megilleti ugyan a pillanat tapsa, az ephemer hír s a tekintélyes díjazás, melyekben teljesebb mértékben részesűl, ha kitünő, mint akár a költő, akár az államférfi; de az utókor nem tartozik neki hálával; egy római régi sírkő fejezi ki ezt legjobban, mely említi, hogy az elhalt színész volt, Rómában fellépett és megtetszett. A színésznek ennyi elég.

VIII.

El van ismerve, hogy az olasz festészet időnkben régi aljasodásából még mindig nem támadt fel új életre; hogy az angol, franczia, német és spanyol modern iskola mellett az olasz igen szomorú szerepet játszik. Érezték ezt magok az olaszok is s azért minden festészt lelkesedéssel fogadtak, kiben talentum jelentkezett; így ünnepelték időnkben Ussit, kinek egy pár történelmi compositiója elég jól sikerűlt, különben is társaságban különösen kedves volt s buzdítólag hatott a fiatalabb művészekre. Többször találkoztunk vele, de még flórenczi tartózkodásunk alatt Ismael, egyptomi khedive fényes ajánlatát fogadta el s Kairóba költözött, hol az alkirály foglalkoztatta egy darabig, későbbi képei azonban nem feleltek meg azon várakozásnak, melyet első fellépése keltett; Ussi nem lett az olasz festészet regeneratora.

A szobrászatban Vela s a mailandi iskola kapott fel időnkben s vele azon naturalista és materialista felfogás, mely külsőségekben és a technika mesterfogásaiban keresi a hatást s különösen az amerikaiaknak s a félművelt európaiaknak annyira megtetszik. — A világkiállításoknál azonban ezen szobrok, közkedveltségök mellett is, inkább az ipar, mint a művészet osztályába soroztattak, ami elégséges itélet műbecsök felett. A börzebárók azonban s az amerikai petroleum-lovagok rendkívül szeretik s jól fizetik ezen márványokat s ugyanazért a mailandi szobrászat mindinkább fejlik ki mesterséges fogásaival és materialista felfogásával.

A flórenczi szobrászok nem engedtek időmben ezen új iránynak s megmaradtak a régi traditióknál. Az öreg Duprè keveset dolgozott, de elég alaposan: most Fédi lett a közönség kedvencze s barátai oly ügyesen tudtak a közvéleményre hatni, hogy csoportozata, Polyxéna elragadtatása, csakugyan az Orgagna loggiájában az antik szobrok, Benvenuto Cellini Perseusa és Giovanni Bologna Sabin nőrablása mellé állíttatott fel. Leghíresebb szobrász azonban mégis az amerikai Powers volt, ki a görög rabszolganő szobra által lett híressé s annak azóta már egy egész tuczat replikáját készítette, melyeknél az amerikaiak mindig csak az egy darab márványból faragott lánczot bámúlták, mert a technikai nehézségek legyőzése tartatik nálok művészetnek, ők a mesterség fogalmát a művészetétől nem tudják megkülönböztetni. Powers időmben egy Évát mintázott, körülbelül ugyanazon stylben, mint a rabnő s el volt foglalva arczképekkel, melyeket csakugyan photographiai hűséggel készített. Az amerikai arczok sajátságos jellegét senki sem fogta fel hívebben, mint ezen amerikai szobrász, ki azonban egészen olaszszá lett, amennyiben nem vágyódott többé vissza Amerikába, mert az olasz éghajlat s művészeti környezet nem található fel sehol az oczeánon túl.

A társadalom a középkorban szorosabban volt tagozva, mint jelenleg s a czéhek uralkodtak Toskána demokrata városaiban oly hatalommal, hogy mindenkinek, aki politikai jogokkal élni akart, valamelyik czéhhez kellett tartoznia. A művészek az aranyművesekhez soroltattak, de valósággal is a festészek és szobrászok igen sokszor aranyműves boltban kezdték mesterségöket s két téren folytatták művészi foglalkozásukat. Pollajuolo s Verocchio Flórenczben, Francesco Francia Bolognában, mindvégig aranyműves munkákat is készítettek, ámbár mint festők ismeretesebbek. Én ezeknek kevésbbé ismert plastikai munkáit szerettem fölkeresni s tanulmányozni s azért gyakran eljártam az Opera del Duomóba, vagyis a székesegyház műhelyébe, hol a templom azon kincsei őriztettek, melyek nincsenek mindennapi használatban. Ezek rendkívül gazdagok, mert a Duomo mindig Flórencz dicsősége volt, jóformán a város életének központja és jelképe, olyannyira, hogy egy régi flórenczi törvény szerint minden végrendelet érvénytelen, ha abban nem foglaltatik hagyomány a Duomo építési alapjának

számára. Mindamellett Flórencznek ezen büszkesége kiépítetlen maradt egész az újabb időkig. Giotto, a ki a harangtornyot a székesegyház mellett építette, készítette el a homlokzat egy részét; de ezen munka a XV. században megakadt, a kupola lett az épület fődísze s büszkesége, a homlokzat felépítése nem folytattatott többé, minthogy az ízlés megváltozása következtében azt Giotto szellemében bevégezni nem akarták s érezték, hogy minden toldás más ízlésben kirívó lenne; sőt a XVI. században még tovább is mentek s a homlokzat azon részét, melyet az előbbi századok már felépítettek és félmagasságra vittek, tökéletesen szétszedték, de újat nem építettek s így a Madonna del Fiore, Flórencz legnevezetesebb építészeti emléke, a város büszkesége, befejezetlenül állt ott a lehető legrondább homlokzattal.

A nagyherczegek idejében ezen munka egészen vesztegelt, ők egyáltalában nem szerették azon emlékeket, melyek a köztársasági időkre emlékeztettek, sőt még saját házuk templomát San Lorenzót, mely a Medicik temetkező helye volt, sem végezték be; a temetkező kápolna diszítésére költöttek ugyan milliomokat, de a San Lorenzo homlokzata még most is egy éktelen téglafal. A Santa Croce templom is, mely Flórencznek pantheona, mert itt temették el a város nagy fiait s itt állnak emlékeik, szintén ily ronda homlokzattal bizonyította, hogy az újabb korban kiveszett akár a vallásos buzgóság, akár a szépség érzete. A mi időnkben találkozott azonban egy angol, a ki egy aláírás élére állt s a még hiányzó összegeket pótolta úgy, hogy a Santa Croce homlokzata is fehér és fekete márványból a XIV. század styljében oly módon mint a Battisterio felékesíttetett. A Duomo bevégzésére is azon időben hirdettetett a pályázat, midőn Flórenczben éltünk. A feladat nagyszerű volt s a megoldás nem épen könnyű, mert Arnulfo da Colle eredeti terve Giotto módosításaival, melyeket egy freskóból a Capella dei Spagnoliban ismerünk, nem volt többé keresztülvihető, miután a nagyszerű kupola az épület jellegét megváltoztatta. — A tervek közt azonban volt három, mely elég szerencsésen tervezte a megoldást s most csakugyan vége felé közelít már a homlokzat épitése is, s elkészül a századok hosszú műve úgy, hogy a székesegyház, melynek mostani nagyságban levő építését 1298-ban kezdték, hatszáz esztendővel később valahára elkészül. A Duomo

sekrestyéjében és építési műhelyében lévő kincsek közt leginkább érdekesek az ötvös munkák, keresztek, gyertyatartók s a nagyszerű ezüst oltár, mely mindig sz. János napján a templomban állíttatik ki, különben az Opera del Duomóban őriztetik, s ezen évenkénti átvitelnél zománczos részeiben már is erősen megsérült. Egy egész századig tartott ezen kivert ezüst domborművekből álló oltár elkészítése, melynek alakításában mind a híres aranyművesek részt vettek, kik akkor Flóreneczben éltek, úgy hogy itt a XV. század ötvös-mesterségének és plastikájának egész történelmét tanulmányozhatjuk vala, mint Pistojában a XIV. századét. Az ottani templom oltára már a XIII. században ezüstből volt készítve, egy híres tolvaj ellopta s beolvasztotta azt, a mint ezt Dante a Poklában megemlíti; de a pistojiak mindjárt azon voltak, hogy a veszteséget pótolják s az ó és új testamentom eseményeit ábrázoló ezüst vert domborművekkel még egyszer diszítsék főegyházuk oltárát s bebizonyítsák, hogy midőn egyházuk dicsősége kérdésben forog, telik tőlük a szükséges költség, nemcsak az épületre, hanem a kincsekre is. Az akkori időkben a gazdagok száma nem volt nagyobb mint jelenleg, a középosztály állapota pedig sokkal szegényebb a mostaninál, s mégis sokkal többet áldoztak akkor a művészetre, mint jelenleg. Minden város, minden község megkívánta a szép templomot s abban oly képeket és szoborműveket, melyek a szívhez és fantáziához szóljanak. A művészet főleg az egyház szolgálatában állt s a magánszemélyek is első sorban a családi kápolnákat diszesítették, nem házaikat, melyekben legfölebb a cassonék, a kelengyeládák s ékszertartók szolgáltak diszesítésül. A profán festészet s a paloták diszesítése a renaissanceval áll be: a régi classikus írók műveinek fölfedezése és elterjedése népszerűvé tette a mythologiát, olyannyira, hogy Simone, Donatello testvére, még a római szent Péter-templom bronz ajtajának diszítései közé is oda tette a görög mythologia alakjait s a keresztyénség legnevezetesebb templomának ajtaján most is látjuk nemcsak Aeneást, a mint atyját Anchisest hátán elviszi, hanem Herculest is és Ganymédet, sőt Lédát, a hattyú ölelésében.

A jezsuita-korban az egyházak legnagyobb része átalakíttatott: a hamis pompa jött divatba, a csúcsíves ablakokat beépítették, az egyszerű vonalokat megtörték mindenütt, még az oszlopoknak is

csigahajlítást adtak, mindent kisszerű czikornyákkal halmoztak el; a fát megfestették s megaranyozták, hogy márványt s fémet hazudjék, még a művészet remekeire is ráakasztottak dísztelen ezüst égő szíveket, az oltárokat elcsufították piszkos papirvirágokkal, minden költészet és ízlés ki lett zárva a templomokból, melyek megszüntek a közönség ízlését nemesíteni. A legújabb időkben ismét jobb irány uralkodik, a templomokat ismét vissza akarják állítani eredeti alakjokba s kidobni mindazt, mi a paróka-korban elrontatott; csakhogy a purismus igen sokszor túllő a czélon, s oly emlékeket is távolít el a templomból, melyeknek hol mű-, hol történelmi becsök van, sőt látunk oly restauratiókat is, a hol a régi templomból nem marad meg egy kő sem a másikon, s a régi diszítmények, ha azok némileg megsérültek, újakkal váltatnak föl. Az ily restauratiók ellen főleg az angolok szólalnak fel s tiltakozásaik nem maradnak eredmény nélkül. Igy pl. a Doge-palota Velenczében öt század óta az idők viszontagságai által erősen megviseltetett, különösen az oszlopcsarnok alól, melynek márványát a tengeri levegő savai erősen támadták meg. A város azt találta, hogy a restaurátió kikerülhetetlen, a régi oszlopokat tehát újakkal kezdte kicserélni s azoknak fejeit a régi minta szerint kifaragni. Ez ellen felszólaltak az angol műbarátok hírlapokban és kérvényekben, melyek az olasz parlamenthez adattak be s nem eredménytelenűl, mert azóta nem bántják többé a régi oszlopokat. Ismeretes dolog, hogy a műbarát, ki az építészetet tanulmányozza, leginkább azon városokban találja a legérdekesebb példányokat, melyek a XVII. s XVIII. században elszegényedtek s régi fényöket elvesztették, mert nem voltak elég gazdagok, hogy a régi templomokat, palotákat és házakat az akkori czopfos ízlésben alakítsák át. Ily városokban találjuk még a középkor s renaissance elhanyagolt, de át nem alakított műveit.

A jezsuita-kort különösen jellemzi a lapis lazuli bőséges használata. Ez volt ezen páterek kedvencz köve s hogy római templomukat ezzel diszíthessék fel, kiadták a titkos rendeletet minden házfőnökeiknek a világvásár székhelyein, hogy egy bizonyos napon az összes lapis lazuli készletet vegyék meg, mely helyben találtatik, nehogy ennek ára, ha a vásárlás nem egyszerre történnék, a nagy kereslet által fölveressék. A megvásárolt készlet felülmulta a várakozást, s így nemcsak a római Gesu telt meg ezen szép kővel,

hanem csaknem minden nagy jezsuita-templomban legalább a főoltár lapis lazulival diszíttetett. Ez lett a rend gazdagságának emléke; művészeti befolyása Olaszországban káros volt, a bolognai iskola correct de szellemtelen, választékos de beteges képei, melyek a felsőbb osztályok akkori egészségtelen, mesterkélt, czikornyás izlésének feleltek meg, képviselik azon irányt, melyet az egyház a tridenti zsinat után követett s mely csak Spanyolországban és Belgiumban hajtott szép virágokat, Murillo és Rubens képeiben.

Flórencznek szépsége nagy részben annak köszönhető, hogy templomai, középületei s palotái ezen időben már mind készen voltak, s hogy e szerint csak ritkábban találkozunk itt a parókastyl kinövéseivel, mely Róma emlékeit, még a szent Péter templomát sem véve ki, egészen elferdítette.

IX.

Flórenczben igen hamar honosodtunk meg; a szép nyelv, a nép jószívű szelidsége, a szabadelvű felfogás a társadalomban kedvessé tette itteni tartózkodásunkat, szinte otthonosoknak éreztük már magunkat; maga a köznép itt műveltebbnek tűnik fel, mint máshol. Az európai nyelvek közt az olasz az, melynek legtöbb és egymástól leginkább eltérő tájszólása van; ezek annyira különböznek egymástól, hogy valósággal külön nyelveknek tekinthetők, úgy hogy az ország különböző tartományainak kevésbé művelt lakosai egymást nehezen értik meg; a piemonti s sicziliai szójárás közt pl. nagyobb a különbség mint a hollandus és német, vagy a cseh és lengyel nyelv közt. Ezen tájbeszédek leghangzatosabbika a toskánai, mely a művelt osztályok és az olasz irodalom általánosan elfogadott nyelvévé vált. Ehhez áll legközelebb a velenczei, míg a piemonti, genuai, romagnol, nápolyi és sicziliai számtalan árnyalataikkal, ettől igen erősen eltérnek, sőt saját irodalommal is bírnak. Minthogy Toskánában minden ember úgy beszél, mint a művelt osztályok, nemcsak az idegen kapja azon benyomást, mintha művelt emberek közt találná magát, hanem a nép is érzi ezt, s igyekszik magaviseletében is a magasabb osztályokhoz hasonlítani, miáltal a különböző társadalmi rétegek közt a különbség látszólag elenyészik; nincs is demokratább része Olaszországnak, mint

Toskána. — A lotharingi ház hosszú, bölcs kormányzata, a humánus törvények, melyek a halálbüntetést már a mult században eltörölték, a tudománynak tisztelete még az akkori udvarnál is, s az idegen utazók befolyása különösen kedves jelleget adnak Toskána lakóinak, mely az idegenre a legjobb benyomást teszi. — A városi nép itt is, mint egész Olaszországban takarékos és mértékletes, szelíd és békés, a gyilkosság és emberölés hallatlan, a verekedés rendkívül ritka, még az alsóbb osztályokat is jellemzi egy bizonyos jószívű kedélyesség.

Midőn az aspromontei összeütközésnek híre Flórenczbe jött s tudva lett, hogy Garibaldi olasz golyó által sebesült meg és fogságba vitetett, az izgatottság Flórenczben is a legmagasabb pontra hágott. — A nép csoportosodni kezdett az utczákon s piaczokon, mindenütt hangzott az éljenzés Garibaldira és itt-ott hallatszott: «le a királysággal». Ez komolyabb színt adott a csoportosulásnak s egy lovassági század kapta a rendeletet, hogy a néptömegeket oszlassa szét s a közlekedést az utczákon szabadítsa fel. Ghira kapitány, magyar fiú, azelőtt Türr segédtisztje, vezényelte a svadront, mely ezzel megbízatott s kezdetben lépésben szorította a népet hátrafelé. Ez folyvást kiabált: Croati, Croati! mert ezt tartotta a legnagyobb becstelenségnek, melylyel olasz katonát illetni lehet; de mindenütt tért engedett a dzsidásoknak, kik most ügetni kezdtek: ekkor egy ló elsiklott a sima kövezeten s elesett és a nép tüstént oda szaladott s körülvette a lerogyott katonát. Ghira, ki ezt nekem maga beszélte el, e pillanatban megdöbbent, mert azt hitte, hogy a nép széttépi a legényt s ekkor komolyan meg kell torolnia a zendüléssé fajult csoportosulást, mert a vér vért kíván; de nagy meglepetésére a kiabáló nép gondosan fölemelte a dzsidást, ki egy pillanatra elkábult és mikor látták, hogy nincs baja, lovára ültették s ismét kiabálni kezdettek: Croati, Croati! A katonák elnevették magukat s a népség szintén nevetett s nevetve folytatta kiabálását, de békésen lassan-lassan hazament.

A politikai fanatizmus nem igen félelmes Toskánában, de a vallásos fanatizmus sem talál itt táplálékot. — Tudva levő dolog, hogy midőn Lipót nagyherczeg Livornóból nagy emporiumot akart alkotni, mely Genuával versenyezhessen, oly szabadalmat adott a kereskedő városnak, hogy ott mindenki valláskülönbség nélkül,

még a protestáns és zsidó is, megtelepedhessék s házat bírhasson; így virágzott fel kevés év alatt a tengeri város, s a türelmesség szelleme uralkodóvá lett a kis országban azon kormány alatt, mely a franczia encyclopædisták idejében mintakormánynak tartatott Európában.

Midőn Renan munkái nagyobb körben olvastatni kezdettek és befolyásuk itt-ott az alsóbb rétegekre is észrevehető volt, a püspökök egy encyclika következtében figyelmeztették a papokat körleveleikben, hogy intsék híveiket, tartózkodjanak ezen veszedelmes könyvek olvasásától. Egy pap a toskánai Apenninekben, ki természetesen Renan könyveit nem ismerte, csak annyit tudott, hogy ez Krisztus istenségét tagadja, nagypénteken predikácziót tartott az új eretnek ellen, melyben a megváltó érdemeit dicsőítette s mindig ismételte: «az istentelen franczia Renan pedig tagadja istenségét». A parasztok nagy figyelemmel hallgatták papjukat s a predikáczió nagy benyomást tett reájok: egy pár nappal később le is mentek Flórenczbe Fenzihez, a gazdag bankárhoz, azon vidék nagybirtokosához, kivel üzleti összeköttetésben álltak s kiben mindig bíztak s megmondták neki, hogy papjok szónoklatából gyanítják, hogy talán baj van a mennyországban, hiszen itt Flórenczben is kiütött egyszer a forradalom s elűzték a nagyherczeget, most más az úr, mint azelőtt volt; hát nekik úgy látszik, hogy tán bizony a mennyországban is forradalom ütött ki, mert a papnak beszédje nagyon gyanús volt, azért eljöttek, hogy tudják meg, mi történt; nem bántották-e az öreg úristent, hadd tudják, lehet-e még hozzá úgy imádkozni, mint azelőtt, vagy pedig ott is más most az úr. Fenzi természetesen megmondta nekik, hogy nincsen semmi baj, ne féltsék az úristent, bízzanak abban, hogy mindent legjobban elintéz, s ők megnyugtatva tértek vissza hegyeikbe.

A POROSZ HÁBORÚ.

I.

Ott, a hol annyi idegen, hol ideiglenesen, hol véglegesen ütötte fel lakát, mint Olaszországban, a viszony a benszülöttek s a vendégek közt szivélyesebb. Mi is már-már meg kezdtünk barátkozni azon eszmével, hogy számüzetésünk nem szűnik meg soha s hogy idegen földön kell maradnunk. A hazai viszonyokat nem tudtuk megérteni. Láttuk, hogy úgy felülről, mint alulról kivánják a kiegyezést, csakhogy nem találják meg a formát, mely a kölcsönös bizodalmatlanságot meg tudná nyugtatni. Éreztük, hogy ha a fejedelem kivánja is Magyarország jogainak tekintetbe vételét, még sem talál oly osztrák államférfit, ki el tudná ismerni, hogy Magyarországnak lehetne igénye külön állásra s a függetlenség látszatára. Még a legszabadelvűbb osztrák is mindig centralista marad, magasabb színvonalra nem tud emelkedni, mint József császár eszmekörére: a szabadelvű absolutismus, feltéve, hogy az német, tökéletesen kielégíti. Én ezt régóta tudtam, mert még a forradalom előtti időkből ismertem Schmerlinget és Dobblhofot, Andriánt és Auersperget, a német liberalismus és osztrák reform ezen előharczosait s tudtam, mennyire ellenszenves nekik Magyarország és minden magyar felfogás; meg voltam tehát győződve, még Deáknak husvéti czikke után is, hogy a kiegyezés lehetetlen, még ha a fejedelem kivánná is. Hogy ez keresztülvitessék, szükséges Bécsben oly miniszter, aki nem osztrák s kinek szélesebb látköre volna, mint a bécsi államférfiaknak és minthogy semmi kilátás sem volt ily fordulat beállására, végre kibékültem azon eszmével, hogy távol hazám földétől töltöm életemet, mert arra még sem akartam reáállni, hogy bűnbocsánatot kérjek s amnestiával jőjjek haza; ezt férfiatlan, tisztességtelen

eljárásnak tartottam s nem is gyanítottam, hogy lesznek idők, midőn tisztességes emberek szemembe fogják vetni, miért nem jöttem előbb vissza az országba! Már 1861-ben nem értettem a hazai észjárást, mely szerint az ellenzék, a midőn többségre jut, önkényt, mesterséges kisebbségbe helyezi magát, mintha csak a lármát keresné s irtóznék a felelősségtől, mely győzelmével jár; akkor azonban a külbonyodalomba vetettem reményeimet s nem is kételkedtem, hogy fegyveres kézzel térünk majd vissza. Lassan-lassan ezen remény is eloszlott, nem láttam Európában oly elemet, mely a fennálló viszonyokat megváltoztatná. Leo tanár Halléban megemlítette ugyan annak idejében, hogy halastavaknak, ha a pontyok elhíznak s lustaságuk következtében húsok ízetlenné válik, a halászak egy csukát bocsátanak a tóba, mely éhes, falánk természete következtében a kisebb pontyokat megeszi, de a nagyokat is mozgásba hozza s az egészséges élénkséget visszaadja a halastónak. — Ily csukának nézte ő Napoleon császárt az elhízott európai pontyok közt; Leo azóta meghalt, látnunk kellett, hogy a csuka is elhízik és nem igen bántja a pontyokat, de azt nem gyanítottam, hogy Berlinben felnövekedett egy sokkal ragadozóbb hal, mely nemcsak a pontyokat, hanem a csukát magát is elnyelni készül. Ki is gondolhatta volna, hogy a conservativ porosz s annak istenfélő királya, kit mi 1848-ból mint a reactio hydrájának egyik fejét ismertünk, egyszerre forradalmárrá váljék s háborút kezdjen régi szövetségesei, atyafiai és barátai ellen.

Mindezeket nem láttam előre s vágytam kimenekedni eddigi ideiglenes állapotainkból s véglegesen elhelyezkedni. A Villa Petrovich eladó volt, de a kerten kívül hozzátartozott még egy elhagyott templom és hét ház a szomszéd meredek utczában, mely azon időben, midőn az emberek még nem jártak kocsin, csak lóháton nyargaltak, igen becses birtok lehetett, mert a házak szilárdul voltak építve, itt-ott faragott kőből, egyemeletesek, most azonban szegény nép lakta, mert máskép mint gyalog alig voltak hozzáférhetők. Az egész birtok aránylag olcsó áron volt megkapható, mi már hozzászoktunk e kényelmes lakáshoz, a szép, terjedelmes kerthez s nem szerettünk volna kiköltözni belőle, ha a villa eladatnék, pedig Flórencz ekkor fővárossá lett, a telkek s házak ára emelkedett s könnyen találkozhatott ember, ki ezen birtokra veti szemét. Még spekulatiónak sem látszott alkalmatlannak azon terv, hogy mi ezt magunk vegyük

meg. Zsivora barátunk, ki ügyeinket Magyarországban vezette s kieszközölte, hogy szécsényi birtokunk feleségemnek visszaadassék, minden esztendőben 8000 ezer forintot adott rendelkezésünkre, megírtuk tehát neki egész tervünket s megkérdeztük, mit tart felőle? hiszi-e, hogy visszakerülünk az országba? mi az oka, hogy a kiegyezési kisérleteket nem kezdik meg komolyan? javasolja-e, hogy birtokot vegyünk Flórenczben? Hű barátunk felelt, hogy financiális tekintetben nincs kifogása a terv ellen, kibírjuk; de gondoljuk meg jól, hogy a kiegyezés nem lehetetlen, de elvi alapja nevezetesebb s nehezebben megvethető, mint módozatainak és részleteinek meghatározása, a jogfolytonosság elismerése nélkül nem lehet megkezdeni az értekezéseket; ha mellényünket hibásan kezdjük gombolni, ferdén fog az állani, bármily ügyesen folytatjuk a gombolást; de mégis van remény, várjunk. A felelet nem elégített ki, de érett megfontolás után mégis elhatároztuk, hogy várunk még egy ideig, ha az országgyűlés Pesten ismét eredménytelenűl oszlattatnék fel, akkor csakugyan nem maradna egyéb hátra, mint Flórenczben házi úrrá válni.

II.

Negyedik éve volt már, hogy Flórenczben laktunk, semmi részt sem véve a politikában, élvezve a műkincseket, melyek itt felhalmozvák s kiterjesztve társadalmi összeköttetéseinket. Már egészen beleéltük magunkat a flórenczi viszonyokba, midőn az események váratlanúl egészen új fordulatot vettek s életemnek ismét egy más phasisa állott be. Amit eddig lehetetlennek tartottak, hogy a két conservativ nagyhatalmasság egymás közt meghasonoljék, az minden látszólagos komolyabb ok nélkül csakugyan bekövetkezett. Nagy Fridrik ideje vissza látszott kerülni, a burkus elég erősnek és elég gazdagnak érezte magát, hogy szűk határait továbbra terjeszthesse; csak ezért keresett alkalmat, nem gondolva joggal s igazsággal, hogy vetélytársával, az ausztriai császársággal, veszszen össze s hatalmát egész éjszaki Németországra terjeszthesse ki. Természetes, hogy az olasz államférfiak nem akarták elszalasztani ezen alkalmat Velencze megszerzésére, s hogy Bismarck az olasz szövetséget nem utasította vissza, hiszen épen úgy, amint annak idejében, midőn a porosz kamara megtagadta neki a szükséges költséget a sereg szaporítására,

a szemtelenséggel határos nyiltsággal kijelentette, hogy onnan fogja venni a pénzt, a hol azt találja; most is kész volt elfogadni mindenkit szövetségesnek, aki hatalmát növeli s az ellenséget megbéníthatja. Ez azonban akkor nem volt oly könnyű, mint a minőnek az most látszik; nemcsak mivel a porosz közvélemény ellenezte a háborút, s testvérharcznak nézte a támadást Ausztria, Szászország és Hannovera ellen; hanem maga a király sem tudta ezen háborút megegyeztetni vallásosságával és conservativ hajlamaival s irtózott attól, hogy a forradalmi Olaszországgal frigyre lépjen; ellenszenve volt Victor Emanuel és államférfiai ellen, ugyanazért nagynehezen állott rá az olasz szövetségre. Mindezt megtudtam még az értekezletek befejezése előtt, ugyanazért nem hittem, hogy a porosz még magyar felkelést is számításba vehessen. Hallottam ugyan, hogy Klapka fel akarja használni ezen alkalmat; hogy Komáromy Gyuri és gróf Csáky Tivadar Berlinben vannak; de tudtam, hogy Magyarországra másnak, mint Kossuthnak befolyása nincs és nem lehet, s hogy ő hasztalanúl igyekszik Bismarckkal összeköttetésbe lépni. Azok, kiket ő Berlinbe küldött, nem fogadtattak el Bismarck által; mert az igen jól tudta, hogy Klapka és társai legfölebb szabadcsapatot szervezhetnek, de felkelést nem idéznek elő; ha pedig Kossuth szövetségét elfogadná, ez az osztrák birodalom teljes felbomlását jelentené, mit a porosz államférfi semmiképen sem kivánt, Magyarország függetlenségét álomnak tartotta s egyéb czélja nem volt, mint az, hogy Ausztria befolyását Németországra megsemmisítse s a dynastiát arra bírja, hogy súlypontját kelet felé keresse.

A kérdésnek volt azonban egy oly része is, mely egyenes befolyással hatott családi életünkre. A szécsényi uradalom vissza volt már adva feleségemnek; félhető volt tehát, hogy ha Magyarországban a háború folyamata alatt csakugyan támadna valami felkelés és szigorúbb rendszabályok hozatnának be, a jószág még egyszer elkoboztatnék, ha mi az ellenség földén maradunk, annál is inkább, mivel Gábor fiam Angolországból folyvást ostromolt, engedjük meg, hogy Garibaldi veres-ingesei közzé mehessen s tudtuk, hogy ezt megteszi, akár megengedjük, akár nem. Többször tanakodtunk ezek felett, végre megállapodtunk abban, hogy feleségem a két leánynyal s Károly fiammal Magyarországba menjen s ott a budai fürdőket használja. Igy is történt, midőn egymástól búcsút vettünk, azt

hittük, hogy az elválás nem fog soká tartani; meg voltunk győződve, hogy a háború rövid lesz, mert hosszú, évekig tartó háborút nem állnak ki a jelenkor financiális viszonyai; de az eredményre nézve minden tekintetben csalatkoztunk. Azt hittük t. i., hogy az osztrák sereg, rossz tábornokai mellett is, minden esetre megveri a poroszt, mely lelkesedés nélkül megyen a testvérháborúba; ellenben hogy az olasz sereg — s itt különösen Cialdiniban bíztunk — megveri az osztrákot. Igaz, hogy egész életemben sohasem csalatkoztam úgy, mint ez egyszer.

III.

Nagy űr támadott házi életemben, midőn feleségem Magyarországba ment. Azon huszonegy év alatt, melyet egymással töltöttünk, csak ritkán voltunk távol egymástól; mondhattuk, hogy a sors csapásai még szorosabban fűztek bennünket össze. Ritka egy asszony volt az. Felnevelkedve bécsi fényűzés közt, személyes összeköttetésben kitünő német írókkal, maga is kedvét találva abban, hogy csinos német verseket írjon, magyarnak adta kezét s lejött hozzánk, idegenek közé, kiket kedvessége csakhamar barátokká változtatott át. Érezte, hogy ezentúl Magyarország a hazája, tanúlt magyarúl, beleélte magát viszonyainkba s lelkesedéssel csüggött a haza ügyének kifejlésén. Alig töltött két esztendőt az országban kényelmes körűlmények közt, midőn a forradalom kiütött. Tudta, hogy multamnál s elveimnél fogva ettől vissza nem vonulhatok; őt is megragadta az általános mámor; de ő is, mint én — már akkor, midőn első jeleit észrevettük, hogy az udvar játékot űz velünk s vissza akarja idővel szerezni elvesztett absolut hatalmát, sőt midőn a pénzvilág is ellenünk fordult, — mert még Széchenyi sem akarta elfogadni a kétszáz milliomot az osztrák államadósságból — nem kételkedtünk többé, hogy az egész mozgalomnak nem lehet szerencsés vége. Bécsben tanui voltunk az ottani anarchiának; láttuk, miként Jósika Samu s barátai meghiusították utolsó reményünket, hogy Ferdinánd király Innsbruckot elhagyva, Budára tegye át királyi székét; ismertük a cselszövényeket, melyek kezdetben Jellasich, később Windischgrätz személyében keresték az úgynevezett rend visszaállításának vezérét; hiszen apósom házánál sógorom, gróf Bréda által némi érintkezésben maradtunk az osztrák vezérférfiakkal

is, kik reánk nézve mindent a legfeketébb színekben láttak: de feleségem egy pillanatig sem tántorodott meg; még akkor sem, midőn Deák is reményt vesztett, midőn az első magyar miniszterium lemondott, midőn Széchenyi a döblingi tébolydában lelte menedékhelyét, midőn barátink, Eötvös és Trefort, elhagyták az országot. Soha egy pillanatig sem jutott eszébe, hogy én is visszavonuljak a közügyektől s tétlenűl nézzem a dolgok további lefolyását. Októberben visszamentünk Pestre; de nem vonultunk vissza a közügyektől; ő lelkesített sokszor, midőn csaknem minden reményt vesztettem s a mint a legnagyobb veszélyek közt külföldre mentem, hogy a magyar ügynek barátokat szerezzek, ő is, nemsokára Gyula fiam születése után, ki idegenek közt, üldöztetve a németek által, látta először a napvilágot, követett engem külföldre s panasz nélkül tűrte a számüzés és szegénység minden nehézségeit. Ő adott nekem erőt, hogy Angolországban lázas tevékenységgel folytassam a hirlapokban s az irodalomban a harczot a magyar ügy mellett; ő is segített tollával, hogy kenyerünket kereshessük idegenek közt, kik egyébiránt tudták méltatni a nemes törekvést s bennünket, vagyontalan menekülteket, szívesen befogadtak fényes társaságukba. Midőn Kossuth angolországi diadalmenete után az Éjszakamerikai Államokba ment, mi is kísértük őt s feleségem kedvessége sok nehézséget hárított el, melyek az ottani társadalomban sok helyütt emelkedtek Kossuth ellen; míg a nép Kossuthban a lángész hatalmát bámulta, feleségem kedvessége hatott azon körökben, melyek a forradalommal nem igen szoktak rokonszenvet érezni. Éveken keresztül tűrte ő mosolygó arczczal az életnek reánk nehezedő gondjait; soha sem említette, nem fájlalta azon fényesebb körülményeket, melyekről miattam mondott le s hőn ragaszkodott azon hazájához, melyet alig ismert, hiszen csak két évet töltött összesen Magyarországban. Gyermekeit magyaroknak nevelte, mindamellett, hogy kevés reményünk volt visszakerülni az országba, mert míg Gorove, Andrássy, Eszterházy s oly sok más menekült lassan-lassan amnestiáért folyamodott s a hazába visszakerűlt, hazafi-büszkeségünk nem engedte, hogy mi is folyamodjunk bűnbocsánatért. Azalatt pedig mindig ki voltunk téve a menekültek és emigránsok gyanusításainak: ha Kossuth nem segítette őket, ezt mindig nekem tulajdonították, én voltam mindig a bűnbak. Olaszországban jobbra fordult

ugyan dolgunk, mióta Zsivora barátunk kieszközölte, hogy Szécsény feleségemnek adassék vissza s mi e szerint otthonról is segítséget kaptunk s kényelmesebben rendezhettük el magunkat. Most ismét el kellett válnunk, úgy hittük. nem hosszú időre, úgy reméltük, hogy a telet ismét együtt töltjük Flórenczben és addig annyira tisztúlnak a viszonyok a hazában, hogy jövőnkre nézve akár itt, akár az országban végleges elhatározásra juthassunk.

IV.

Boxall, az angol nemzeti galeriának igazgatója, ez időben Olaszországban utazott s engem is meglátogatott. Az angol képtár későn, már e században keletkezett; nemzeti volt mindig, nem királyi, ugyanazért a királyi palotákban lévő képek sohasem egyesíttettek vele; de Albert herczeg, a királyné férje, nagy érdekkel viseltetett a művészet felvirágzása és a nép ízlésének nemesítése iránt, ugyanazért mindig pártolta úgy a muzeum, mint a képtár ügyét s ezeket annyira divatba hozta, hogy most a parlament évenkint oly dotátiót szavaz meg számukra, minő a szárazföldön egészen hallatlan. Igy történhetett, hogy a nemzeti képtár Londonban fél század alatt a legnevezetesebbek egyike lett Európában s oly mesterek műveivel dicsekedhetik, minők sem Párisban, sem Pétervárott, sem Bécsben, vagy a német képtárakban nem találhatók. Ha eladóvá válik valahol egy nagyhírű kép, biztosan tudhatjuk, hogy az angol nemzeti képtár a versenynél megjelenik, különösen akkor, ha oly mesternek műveiről van szó, kinek befolyása volt kortársaira s ki a műtörténelemben nevezetes helyet foglal el. Boxall most is ily járatban volt Olaszországban: a san-donatói templomban Crivelli gyönyörű oltárképére alkudozott, ámbár a londoni képtár ezen mailandi régi mestertől már három képet birt, de a san-donatói madonna mind felfogása, mind kivitele által mindenesetre Crivelli mesterműve marad, mely, mint ilyen, Angincourt műtörténelmi művében a század kezdetén közzé is tétetett. Az alkudozás soká tartott, de végre mégis eredményre vezetett; a kép, ha jól emlékezem, százezer frankon az angol nemzet birtokába kerűlt. Boxall ez időben egy kis kirándulást is tervezett a toskánai és umbriai városokba, hol őt különösen Pier della Francesca és Luca Signorelli képei érdekelték s meghítt,

kísérjem el. Barátom Marcato is hozzánk csatlakozott, ki azon időben a legyügyesebb másoló volt Flórenczben s így elmentünk hárman, hol vasuton, hol kis kocsin s bejártuk a vidéket, annak templomait s a magánbirtokban lévő gyűjteményeket. Már Arezzóban bámultuk Pier della Francesca freskóit; ezen mesternek egész jelentékenysége azonban leginkább Borgo di San Sepulchro templomaiban tűnt szemünkbe s meggyőződtünk, hogy ámbár művei hazáján kívül alig fordúlnak elő s neve azért kevésbbé ismeretes, mégis a legnevezetesebb régi művészek egyike, ki méltán Masaccio mellé soroztathatik, mivel befolyása egyrészről Peruginóra, másrészről Luca Signorellire, kik mind a ketten nála s vele dolgoztak, közvetve Michel Angelóra s Rafaelre is hatott. Città di Castellóban Rafael legrégibb képét néztük meg, mely igen rossz állapotban van ugyan, de azért mégis fájlaltuk, hogy nincs oly helyen, hol inkább hozzáférhető volna. Itt és Cortonában Luca művészetét tanulmányoztuk, ki egyes képeiben a művészetnek csaknem legmagasabb fokát éri el, míg másokban s különösen a legutolsókban színezete oly egyhangú, mintha vénségében a színérzék kihalt volna belőle. Perugiában a régi umbriai képek mellett különösen Perugino kötötte le figyelmünket s az ő iskolája. Úgy látszik, hogy ezen ügyes és szorgalmas nyárspolgári jellem vitte legnagyobb fokra a képek gyári termesztését a XV. század végén; mert számos tanítványai által vitette ki a közönség megrendeléseit tulajdon rajzai szerint, melyekben azon alakokat, melyek egyszer megtetszettek, újra meg újra ismételte. Sok nevezetes festész dolgozott így Peruginónál: Pinturicchio, Lo Spagna, Ingegno, Manni, Rafael, kik később mind magok is nyitottak boltot, mert a festészet azon időkben csak oly czéhbeli üzlet volt, mint bármely más, melynek főczélja a megélhetés és pénzkeresés. Másfel századdal később Rubens ismét így készíttette műveit nagy részben tanítványai s munkatársai által. Csak így magyarázható, hogy az európai képtárak közel négyezer képet birnak tőle, melyeknek némelyike terjedelemben is a legnagyobbak közé számíttatik. Időnkben Thorwaldsen dolgozott így; megelégedett avval, hogy szobrainak mintáját készítette el s a kivitelt tökéletesen, nemcsak nagyjából, hanem a legkisebb részletekig, munkásaira s tanítványaira bízta, mert szobrászi nagy hírenek pénzben is kereste s megtalálta leszámítolását.

Két hétig tartott ezen kirándulásunk, mely alatt csak elvétve láttunk hírlapokat. Amint május utolsó napjaiban visszajöttünk, megtudtuk, hogy a háború már csakugyan kikerülhetetlen s kevés nap múlva bizonyosan ki fog törni.

V.

Midőn Victor Emanuel a novarai vereség után atyja lemondása következtében, kivel Radeczky nem akart a békéről alkudozni, váratlanúl trónra lépett s megkötötte a békét, mindjárt arról gondoskodott, hogy seregét mielőbb reorganizálja s oly lábra helyezze, mely a megtorlást előbb-utóbb lehetségessé tegye. Lamarmora, egy tudományosan képzett tábornok, bízatott meg ezen nagy feladattal s ő azt éveken keresztül a legnagyobb szigorral következetesen vitte keresztül, különösen a franczia szervezetet vevén mintáúl; nem is vonakodott oly elemeket venni táborkarába, melyek continentális fogalmak szerint rendes seregbe alig vétethettek volna be. Igy például Cialdini, ki 1831-ben a modenai felkelésben vett részt, megmenekűlt, Portugálban és Spanyolországban közkatonából törzstisztségre vitte, 1848-ban a milanói ideiglenes kormánynál a védelmet vezényelte, és Fanti, ki szintén nem ment keresztül rendes előléptetés szerint az egész tiszti lépcsőzeten, mégis mint ezredesek alkalmaztattak a szárdiniai seregben, mely kevés év alatt már oly jól volt felszerelve, hogy a krimi háborúban az angolok és francziák teljes elismerését érdemelte ki. — Az 1859-iki háború óta azonban Olaszország határai oly rohamosan terjedtek, hogy az új annexiók következtében a sereg is egészen megváltozott és számra nézve megnégyszeresedett, úgy, hogy a régi szárdiniai ezredek s tisztjeik annak csak magvát képezhették. Hozzá jöttek most a toskánai ezredek, melyek tűzben soha sem voltak; a nápolyi sereg, melyet Garibaldi önkénytesei megverték s a győzedelmes veres-inges tisztek egy része, kik nem voltak tudományosan kiképzett szakkatonák s kiket Lamarmora nem igen szeretett, mert gondolkozásmódjuk s eszmemenetök eltért a régi szárdiniai sereg szellemétől. Lamarmora ezen újra szervezett olasz seregnél a czopfot képviselte, Cialdini az újabb felfogást; de ő is ellentétbe helyezte magát Garibaldival; a garibaldinus tisztek tehát nem igen szerették. Ezen időben

csakugyan különös volt az olasz tábornokok névsora; Lamarmora s a régi piemontiak mellett ott volt Nunziante, a nápolyi Bourbon-sereg volt vezére s mellette Mezzocapo és Cosenz, kik forradalmi gondolkozásuk miatt épen a nápolyi sereget hagyták el, és Bixio és Sirtori és Türr, kik Garibaldinak köszönték tábornoki rangjokat, melyre csakugyan nem a rendes fokozatos előléptetés útján jutottak. És ez így volt az ezredeseknél, őrnagyoknál és kapitányoknál is: a tisztikar nem forrt még össze elégségesen, a seregnek egyöntetűségét nem lehetett kevés év alatt elérni. Lamarmora mégis bizott a sikerben, tudta, hogy az osztrákoknak alig van 100,000 emberök, kiket csatarendbe állíthatnak a velenczei tartományban. Ezeknek ellenében ő háromszoros túlerővel léphet fel; biztosnak tartotta tehát a győzelmet, olyannyira, hogy még Cialdinira sem akart számítani, ki a Pó túlsó partján, az Emiliában vezényelte az egyik sereget. — Lamarmora azon tanácsot kapta porosz részről, hogy cernirozza a várnégyszöget és nyomúljon minél gyorsabban előre a bécsi úton felfelé; másrészről Napoleon azt tartotta, hogy nem volna jó politika, nagyon keményen elbánni az osztrákkal. Az olasz fővezér nem sokat adott minderre; évek óta tanulmányozta volt ezen háborút, terve még azon időből készen volt, midőn a Pó jobb partját az ellenség birta s csak a Minció felől támadtathatott meg.

Most is ezt tartotta legczélszerűbbnek, annálinkább, minthogy túlerővel volt képes az osztrák ellen törni.

VI.

Fiam Gábor folyvást ostromolt Londonból, engedjem meg, hogy részt vegyen a hadjáratban mint Garibaldinak veres-inges önkénytese. Le is jött Olaszországba s én Frigyesire bíztam, ki Garibaldi alatt őrnagy volt, most Flórenczben tartózkodott s önkényteseket toborzott, kiknek feladata volna a Trentino felé működni. Egy pár nap múlva elindúltak; gyakran kaptam tőlük tudósítást, mely bíztató volt; a föld népe ott is, hol az osztrákok még uralkodtak, rokonszenvezett a veres-ingesekkel, kik egyenkint szállingóztak Garibaldi főhadiszállásához; útban fiam is két társával egy kis vendéglőbe szállt: vacsoránál ültek, midőn a vendéglős figyelmeztette, hogy osztrák tisztek jönnek s őket mindjárt a padláson elrej-

tette, nehogy megtalálják. Az osztrák tisztek kérdezősködtek ugyan, nem láttak-e e vidéken gyanús idegeneket vagy veres-ingeseket; de az egész helységben nem találkozott senki, aki árulkodott volna. A tisztek megháltak ott s másnap reggel tovább lovagoltak s fiam társaival szerencsésen ért Garibaldihoz.

Flórenczben a legszebb reményekben ringattuk magunkat; a király jó kedvvel ment a sereghez, várva vártuk a legelső hírt a harcztérről. Bettini Cesare, igen kedves barátom, régi köztársasági florentinus, ki a nagyherczeg idejében a Bargello celláiban mint államfogoly el volt zárva, épen most adta leányát férjhez. Felesége angol asszony volt, buzgó protestáns, ki leányait is a maga hitében nevelte; az esküvő tehát, miután a városházán polgárilag megköttetett, a protestáns imaházban szenteltetett fel; ez volt talán az első vegyes házasság Flórenczben, ugyanazért sok ember gyűlekezett a templomba. Amint onnét Bettini lakásán az ebédhez leültünk, az egyik vendég a legnagyobb megütközéssel mondta, hogy a miniszteriumból jő; rossz hír érkezett, az osztrákok győztek, a sereg szét van verve. Nem akartam hinni. Tudtuk ugyan, hogy Lamarmora s a király átvezették a sereget a Minción a nélkül, hogy ellentállásra találtak volna; de tudtuk azt is, hogy Cialdini még mindig a Pó jobb partján állott s nem akartuk elhinni, hogy Lamarmora elfogadná a csatát, mielőtt Cialdinival érintkezhetik s egyesűlt erővel támadhat. A dolog pedig mégis úgy volt; az olasz fővezér olyannyira bízott erejében és terveiben, hogy Cialdininak nem akart részt hagyni a dicsőségben s neki ment az osztrák seregnek, mely ugyanazon helyen, hol Radeczky tizenhét évvel előbb győzött, most ismét szemben állt az olasz sereggel s ez rövid harcz után Lamarmora ügyetlen támadásának s vezérletének áldozatává lett.

Ezen hír egészen megzavarta a nászlakomát, annál is inkább, minthogy annak lefolyása alatt részletes adatok is jöttek tudomásunkra, hogy az aostai herczeg megsebesűlt s az olasz sereg desorganizált állapotban rendetlenül vonúlt vissza. Az olaszok le voltak hangolva s voltak, kik már attól is kezdtek félni, hogy az osztrákok, bízva szerencséjökben s védelmi állásukat elhagyva, támadásra készűlnek. A határvédelem most csak Garibaldinak még szervezetlen csapataira volt bízva; de az olasz egység érzetének általánossága

soha sem tűnt fel fényesebben, mint most, ahol a rendes seregbe helyezett bizodalom egyszerre megszűnt; mert sem Modenában, sem Flórenczben, sem Nápolyban nem jelentkezett semmi tűntetés az elűzött fejedelmek érdekében, mindamellett, hogy a kormány és hivei nem tudták eltitkolni, hogy csakugyan szégyenlik a custozzai vereséget. Cialdiniban bízíak most s remélték azt is, hogy a hajóhad helyreállítja valamely fényes hadi tett által a csorbát, mely a nemzet becsületén ejtetett s Persano, a tengernagy, csakugyan neki gyürközött s kiszállt hajóival az anconai kikötőből és csakhamar kaptunk telegrammot, hogy Lissza szigetét foglalta el. Persano nem volt ugyan különösen népszerű, de mindenki ismerte azon időből, midőn tengerészeti miniszter volt s a hivatal fáradságait este rendesen a színházban pihente ki, ahol különösen a balletben gyönyörködött s a tánczosnőket személyesen is igen közelről ismerte. Nagy megvetéssel viseltetett az osztrák hajóhad iránt s egy kormánylap szerkesztője, ki meghívására most is a tengernagyhajón vendége volt, már előre készítgette el a közönséget a biztos győzelmi hírekre. Annáliukább meglepett a hivatalos tudósítás, hogy Tegethoff, az osztrák tengernagy, megtámadta fahajóival az olasz hajóhad vashajóit s merészen nekihajtva ezeknek, a «Re d'Italiá»-t elsülyesztette. Persano közvetetlenül az összeütközés előtt elhagyta hajóját s más hajóra tette át a vezényzászlót; de vendégét, a szerkesztőt, ott hagyta s ez bele is veszett. A csata el volt vesztve s az olaszok még inkább szégyelték ezt, mint a custozzai vereséget. Általános botránkozást keltett Persanónak azon levele, melyet Anconából, hová vert hajóhadával vonúlt vissza, egyik atyjafiának írt s a csatavesztésnél fájdalmasan megemlékezik arról, hogy ezüst asztali készüléke s hű kutyája szintén belevesztett a tengerbe. Persano később haditörvényszék elé állíttatott, a gyávaság bűnében elmarasztaltatott s rangjától, kitűntéseitől gyalázattal megfosztatott, s még sem lőtte magát agyon.

VII.

Az események gyorsan következtek egymásra: az osztrák sereg éjszakon is védelmi állást foglalt el s bevárta a porosz támadást a cseh hegységeken innen; hét nap alatt hét csatát vesztett, Velen-

czét odaajándékozta a franczia császárnak s kivonúlt véglegesen Olaszországból; azon Olaszországból, melynek megtartására századok óta pazarolta erejét. Minthogy Napoleon rögtön elrendelte az általános szavazást a velenczei tartományokban, ezek is kevés nap alatt beleolvadtak az egységes Olaszországba. A nemzet egyik nagy óhaja teljesűlt, csakhogy oly módon, minő nem gerjeszthetett lelkesedést s lelohasztotta még a henczegni szokott lapok hazafi frázisait is, melyekben még kevés héttel ezelőtt a mostani olaszokat a régi rómaiak méltó utódjaiként ünnepelték.

Feleségem leveleiből ki lehetett olvasni, hogy nálunk is nőttön nő az izgatottság, sőt gyanítanom kellett, mintha azon esetre, ha a háború tovább tart, találkoztak volna oly elemek, melyek a zendülésre készek. Ezt remélte Klapka is, midőn az átszökött és elfogott magyarokból légiót szervezett a porosz kormány költségén; de Bismarck még sem akart Kossuth'al összeköttetésbe lépni; mindenesetre feltűnő volt, hogy midőn a «dicsőséges» Csehországot felhívta a felkelésre, sem a magyarokhoz, sem a németekhez nem intézett hasonló felhivásokat, ámbár itt is, ott is, sokkal előbb számíthatott visszhangra, mint a cseheknél, kik a németesedéstől irtóznak csak úgy ha az Berlinből, mintha az Bécsből fenyegeti őket. Világos volt, hogy a porosz politika fenn akarja tartani az osztrák birodalmat; tudja, hogy arra még szüksége lehet, ugyanazért nem akart komolyan egy nagyobbszerű magyar mozgalmat előidézni, mely az osztrák birodalom további fennállását lehetetlenné tenné. Az ország közszelleme nagy csudálkozásomra elég józan maradott ez időben; de nem is volt elég ideje, hogy mámoros állapotba jőjjön, mert a vereségeket csakhamar követték a békealkudozások, melyek a porosz sereget épen azon pillanatban állították meg, midőn ez már magyar földön, Pozsony mellett az utolsó győzelmet aratta. Előre látható volt, hogy ezen hadjárat és béke után az osztrák viszonyok is más alakot öltenek s ha valaha, most van az ideje a békés kiegyezésnek s azon időszak berekesztésének, melyet a forradalom nyitott meg, s melyben a reactio előbb véresen, később folyton szelidülő modorban a nemzet alkotmányos érzetét elnyomni törekedett. Mind a két rész ki volt fáradva a harcz által, de a kibékülés Magyarországgal a monarchia további fennállhatásának egyik főfeltétele lett.

HAZAJÖTTEM.

I.

A béke meg lévén kötve, Garibaldi önkénytesei is hazajöttek; fiam Gábor elbeszélte kalandjait azon rövid hadjáratban a Giudicariákban, melyeken keresztül a Trentinóba hatoltak; kisebb összeütközésekben az osztrák csapatokat megverték, de előrehaladásukban Velencze átadásának s az ellenségeskedések megszüntetésének hivatalos bejelentése által akasztattak meg. Budai leveleimből megtudtam, hogy a bécsi lapok mindennap a garibaldinusok megveretéséről hoznak tudósításokat, ami feleségemet folyton felizgatta, ámbár mindezeknek hitelt nem adott, de leveleim csak későn körúton jutottak kezeihez. Teréz a fürdő használata végett a Lukácsfürdő mellett lakott, és azon számadások vizsgálatával vesződött, melyeket a pénzügyi osztály Szécsény administratiójáról azon időkre nézve adott be, melyek alatt az uradalom el volt kobozva, a melyeknek eredménye az volt, hogy a kiadások a bevételeket jóformán felemésztették, amivel még sem lehetett megelégedni, s mibe Teréz beleegyezni semmiképen sem akart. Kedélye ez időben nyomott volt, augusztus második felében vettem tőle levelet, melyben említi, hogy Harriet leányomnak erősen fáj a feje. Ezután több napig elmaradt minden tudósítás, a mi természetesen aggodalmat gerjesztett. Szeptember 2-án a németalföldi követ, ki a háború alatt az osztrák érdekek képviselésével volt megbízva, a következő telegrammot küldte hozzám:

«Az osztrák kormány rendeletéből van szerencsém Önnel az általam e pillanatban kapott táviratot közleni, mely a következő szavakban foglaltatik és Mennsdorf-Pouilly névvel van aláírva.

Szöveg: Leánya, ki typhusbeteg, kivánságát jelentette ki, hogy

Önt láthassa. Ő cs. és kir. Felsége méltóztatott ezen kívánság folytán megengedni, hogy Ön e czélból Magyarországba visszajőjjön.»

Megdöbbentem, csak annyit értettem ezen szavakból, hogy leányom halálosan beteg, de miként tudhatta meg ezt a felség, miután Teréz jelenleg semmi összeköttetésben sem áll az udvari körökkel. Gróf Mennsdorf, a külügyminiszter atyja, régi időkben járatos volt ugyan apósom házánál s esküvőnknél Teréz tanúja volt, de ezen összeköttetés régen megszünt az öreg gróf halálával és a mi számüzetésünkkel. Később tudtam meg, hogy Eötvös Pepi, ki irántam és családom iránt változatlan barátsággal viseltetett, járt közben ez ügyben, ő fordult ily kérelemmel Majláth Györgyhöz, ki akkor kanczellár volt s a felség tüstént megengedte visszajövetelemet. Barátim már régen tervezgettek tudtom nélkül, mily módon lehetne engem visszahozni az országba, a nélkül, hogy amnestiáért folyamodnom kellene; mert tudták, hogy ezt semmi szín alatt sem fogom tenni, s miután már egy idő óta szóban volt, hogy Kubinyi Ágoston, a muzeum igazgatója, nyugdíjaztatik, aláírásokat akartak gyűjteni azon kérelemre, hogy a muzeumnak s hazai régiségeknek érdekében én neveztessem ki e hivatalra; mit Toldy és Csengery közöltek Deákkal. Mindez csak tervben maradt.

Amint a táviratot megkaptam, tüstént a hollandi követséghez mentem s útlevelet adattam magamnak és Gábor fiamnak, ki már egy pár nap óta lázról panaszkodott, s kire nézve az orvos a levegőváltozást ajánlotta. Egész családomból csak Garibaldi fiam maradt Flórenczben nagyanyjánál; én rögtön útnak indultam, ez azonban most roppant akadályokkal meg volt nehezítve. A Póig hamar eljuttotunk ugyan; de itt már levegőbe volt röpítve a híd, s a vasut kisebb hídjai is az egész vonalon meg voltak rongálva, a gőzmozdony csak lépve haladott sokszor, s két napig tartott, míg Udinén túl osztrák földet értünk. Pragerhofban négy órát kellett várnunk a budai csatlakozásra, innét tehát Zsivorának táviratoztam, tudassa velem, mikép van leányom. Fiam is, én is, szótalanúl aggódva vártuk a feleletet, mely végre megjött, hogy leányom igen rosszúl van s Teréznek erős változásai vannak. Megrezzentem és sötét sejtelmekkel értem hazánk határát. Tizennyolcz évig vágyódtam mindig reá, s most nem volt semmi örömem benne, hogy

hazám levegőjét szívom: nem láttam, nem hallottam semmit, csak az egy kivánságom volt: minél előbb találkozhatni kedvesimmel.

Még inkább megdöbbentem, midőn Martonvásáron Székácsot ismertem meg, ki itt a szomszéd coupéba szállt, Tétényben átjött hozzánk, e szavakkal fogadtam:

— Hogy van Teréz?

Kezet szorított s egy pillanatig hallgatott.

— Szólj, a bizonytalanság megöl, — s ő komolyan csak annyit mondott:

— Meghalt!

— Hát Harriet?

— Az is meghalt!

Nem tudom, mit mondott még. Tompa bú fogott el, alig tudtam magamról; elkábultam, mintha a mennykő ütött volna belém. A budai indóháznál Guszti fiam fogadott; mondta, hogy a gyerekek Pátyon vannak, Váradyéknál, régi barátinknál, s engem gépszerűleg a «Vadászkürt»-be vitt. Másnap volt a temetés. Sokan szorítottak kezet: meglehet, hogy csudálkoztak, hogy oly közönyösnek látszom, a világ meg volt halva az én számomra. Zsivora és fiam és Eötvös Pepi ekkor capacitáltak, hogy Bécsbe kell mennem, megköszönni ő felségének azon gyöngéd figyelmét, melylyel visszajövetelemet megengedte. Ekkor jutott eszembe, hogy az engedély leányom kivánságára csak azon czélra adatott meg, hogy őt még egyszer láthassam; ennek mostan vége volt; csakugyan ki kell tehát kérnem a további rendelkezést, hogy tudjam, mit tevő legyek, maradhatok-e, vagy visszamenjek. — Két napig még itt maradtam, az egyiket Eötvös Pepinél töltöttem svábhegyi villájában, aztán Pátyra mentem, megköszönni az öreg Várady Józsefnek és kedves feleségének szívességét s nálok hagytam Gábor fiamat, ki nem panaszkodott ugyan, hanem mégis látszott, hogy egészsége nincs helyén. Utamban Deákot is meg akartam látogatni, ki sógoránál Oszterhubernél, ennek szent-lőrinczi pusztáján nyaralt. Kanizsáról tehát kocsit fogadtam s hozzá mentem: ott találtam ülve a ház előtt a kert felé, késével körtét faragcsálva fából. Nem tudta, hogy jövök, örömmel megölelt, megcsókolt, maga mellé ültetett, egy szóval sem említve gyászomat, kezdett beszélni politikáról s házi dolgokról és a

régi időkről, s kikérdezgetett Kossuthról és Garibaldiról, s finom psychologiával oly érdekesen tudott velem elmulatni, hogy csakugyan felmelegedtem én is, s éjjel először ismét tudtam csendesen aludni.

II.

Másnap Bécsbe érkeztem, a kanczellária palotájában jelentkeztem Majláth Györgynél, a kanczellárnál, ki az 1839-iki országgyűlésnél egyik követtársam volt s ha azóta ritkábban is találkoztunk, mert különböző párthoz tartoztunk, mindig nagy szívességet tanúsított irántam. Soká beszélgettünk egymással; Sennyey is oda jött, kivel most találkoztam először: politikáról is volt szó; megjegyeztem nekik, hogy aligha nem oly sereg élén állnak, melynek sok a tábornoka és vezérkari tisztje, de kevés a legénysége. Hosszabb beszélgetésünk után Majláth megígérte, hogy másnap tudtomra adja, mikor fogad a felség. Elmentem az alkanczellárhoz is, Károlyi Laczihoz; ez régi időkben igen kedves pajtásom volt, mikor nem is álmodtam, hogy még alkanczellár is válhatik belőle. Ez is a régi időkről beszélgetett velem s elmondott egy pár igen érdekes adatot azon időről, midőn Miksa főherczeg a mexikói császári koronát elfogadta s ez alkalommal minden örökösödési jogairól lemondott s bátyjától elvált. Károlyi ezen jelenetnél a magyar kanczelláriát képviselte.

Másnap a Burgba mentem audientiára. A váróteremben ott láttam egy szép, magas, fiatal őrnagyot a Terézia-kereszttel mellén, mint a felség segédtisztjét. Bemutatta magát, hogy öcsém, Fejérváry Géza. Beszélgetés közt kérdeztem, tud-e magyarul? azt felelte, hogy igen keveset; megmondtam neki, tanuljon szorgalmasan, szüksége lesz még rá a magyar minisztériumban, melyben ő bizonyosan még szolgálni fog. Hitetlenűl mosolygott, pedig jóslatom csakugyan teljedett. — Végre a nagyurak sora kifogyott, kiket ő felsége előttem fogadott, az ajtó megnyilt s én azon fejedelem előtt álltam, kinek tizennyolcz esztendőn keresztül szakadatlanul, ha nem is veszedelmes, de mindenesetre tevékeny ellensége voltam. Haditörvényszéke halálra ítélt engem s nevemet a bitófára szegezte; én conspiráltam ellene, most láttam először s éreznem kellett, hogy lekötelezettje vagyok. Teleki Laczi jutott eszembe, ki öt évvel

ezelőtt, habár egészen különböző esetben, ugyanezen helyen állt; meg voltam hatva. Meleg szavakban köszöntem meg azon nagylelkűséget, melylyel a felség leányom kívánságát, hogy engemet még egyszer láthasson, mindjárt, amint az tudomására jutott, gyengéd figyelemmel tekintetbe vette. A kívánság, fájdalom, nem teljesedett be; engemet a lehető legnagyobb szerencsétlenség ért; most úgy érzem magam, mint a fogoly, ki feltételesen, becsületszavára szabad; de a feltétel megszünt, jelentkezem tehát s várom a rendeletet, mit tevő legyek, maradhatok-e a hazában, vagy menjek vissza számüzésbe?

A felség kifejezte rokonszenves sajnálatát veszteségem felett s kérdezett, kívánok-e Magyarországban maradni?

Feleltem, hogy gyermekeim érdekei megkívánják a vagyon kezelése s bonyolult viszonyaink rendezése tekintetéből, hogy maradjak; egyébiránt van fiam, kinek érettsége és értelmessége felülmúlja korát.

— Hány éves?

— Huszonkettedik esztendejében van.

— Ez bizony még kevés.

Erre megengedte, hogy maradhassak s megmondta, hogy reméli, nem avatkozom bele akadályozólag azon kiegyezkedési intézkedésekbe, melyek Magyarországra nézve folyamatban vannak.

Megígértem: de minden félreértés mellőzésére megjegyeztem, hogy legkisebb fiam Flórenczben van még, vissza kell mennem érte s az ottani viszonyaim lebonyolítására; nem szakíthatok szó és magyarázat nélkül azon barátimmal, kik akkor kezet nyujtottak, midőn elhagyatva éreztem magamat s kik most is ő felségének ellenei, — említettem Garibaldi nevét.

— Ismeri őt?

Elmondtam, hogy büszke vagyok barátságára, mert önzetlenebb, nemesebb jellemet alig ismerek s midőn láttam, hogy a szavak nem találkoznak visszatetszésre, többet is beszéltem róla s megemlítettem Mazzinit is, ki ideális felfogásával a legnagyobb befolyással volt az olasz szellemre, habár minden általa szervezett merény dugába dőlt.

A felség figyelmesen hallgatott meg s még egy-két kérdést tett az olaszországi viszonyok iránt, mire bőven feleltem: erre könnyen

meghajtotta fejét s a kihallgatásnak vége volt. Láthatta, hogy nem vagyok udvaronczmak való.

A Burgból egyenesen a magyar kanczelláriába siettem, azon termekbe, melyekben 1848-ban laktam s dolgoztam és felkerestem a kanczellárt. Elbeszéltem neki a kihallgatás egész folyamát, de megjegyeztem, hogy nem szeretem a kétes, határozottan körűl nem vonalazott helyzeteket, melyek különböző módon magyarázhatók s tévedésekre adhatnak okot. Commentárt kérek tehát ahhoz, amit igértem; hitelesen akarom tudni, mit szabad tennem, mit nem, mennyiben avatkozhatom a politikába.

— Bizony abba ne avatkozzál semmiképen.

— Ez aztán nem oly könnyű, mint a minőnek látszik; képviselőnek tehát nem választathatom magamat?

— Természetesen addig nem, míg a kiegyezés meg nem történik.

— Újságokba nem írhatok?

— Már bizony azt se tedd.

— Rossz élczeket nem csinálhatok?

— Ezt már nem tilthatom meg, ha tenném is, hiába való dolog volna; nem tudnál ellentállni természetednek.

— Nem kritizálhatom az eseményeket és személyeket?

— Nem bizony.

— Még azokat sem szidhatom, kik benneteket s a magyar ügyet itt meg akarnák buktatni?

Erre Majláth mosolygott s azt találta, hogy ezeket csakugyan jó lesz szidni, sőt hogy ez kötelességem: ily értelemben üthetek lármát, még pedig minél nagyobbat.

A Frankfurt szállodában laktam, ott volt Kemény Zsigó is, amint haza jöttem, ott találtam meghivását másnapra reggelire. Átmentem szobájába, sokat beszélgettünk politikáról, elbeszélte nekem, hogy a königgrätzi csata után egy udvari hivatalnok jött Deákhoz a szent-lőrinczi pusztára, hogy ő felsége meghívja, jelenjen meg haladéktalanúl. Deák tüstént kocsira ült, a vasuton várt egy külön vonat, mely csak Bécsben állt meg. Schönbrunnba vitték őt a király elé, ki azon kérdéssel fogadta, vajon Magyarország kész-e tüstént felkelni és sereget állítani, ha mind azt megadja, mit az országgyűles kívánt.

Deák erre csak azt felelte: «Felség! kössön békét.» – A király elfordult, egy pár perczig gondolkodott s aztán a szokott fejhajlítással szó nélkül elbocsátotta Deákot, kire kocsi s vasut várt és oly nesztelenűl, amint jött, vissza is vitte őt a szent-lőrinczi pusztára.

Deák erről soha sem szólt nekem semmit, tehát nem tudom, igaz-e: de a hír elterjedése is mutatja az akkori idők eszmemenetét.

Kemény panaszkodott, hogy kifáradott már a munkából s alig képes a «Pesti Napló»-t szerkeszteni, felhívott, legyek segédszerkesztője. Természetesen elutasítottam az ajánlatot; megmondtam neki, hogy szószegő nem lehetek.

Még tovább is maradtam volna Bécsben, de Zsivorától táviratot kaptam: jőjjek vissza, fiam Gábor beteg, változásai vannak.

Visszasiettem; Pesten tudtam meg, hogy ő is typhusba esett, kimentem hozzá Pátyra, az orvos lemondott minden reményről felgyógyulására, harmadnapra ő is meghalt. Három hét alatt feleségem s két felnőtt gyermekem! – Ilyen az élet; midőn tizennyolcz évi számkivetésem véget ért, irígylettem azon boldogabb múltamat, mely nekem azelőtt oly gyakran tűrhetetlennek látszott!

FÜGGELÉK.

Levelek a «Daily News»-hoz, 1862. augusztusban és szeptemberben.

I.

Az itt közlött levelek élénken festik az akkori idők mindennapi, változó izgalmát s elég érdekes adalékúl szolgálhatnak az aspromontei epizód történetéhez, kiegészítésül annak, mit egy előbbi fejezetben újra megírtam, mert akkor sokat kellett elhallgatnom, mit most megmondhatok.

Palermó, augusztus 10-én.

Midőn a királyi proclamatio a minisztertanácsban szombaton (augusztus 2-án) tanácskozás alá kerűlt, a miniszterek erősen hitték, hogy Garibaldi tüstént meghajlik a király neve előtt, elbocsátja önkényteseit és visszavonúl Capreraba, nem alkalmatlankodván többé Rattazzinak és Napoleon császárnak. A proclamatio helybenhagyása a kamara nagy többsége által tökéletesen megnyugtatta a piemontézeket; nekem azonban volt elég okom hinni, hogy Garibaldi nem sokat gondol azon kamarával, mely Farini igazgatása alatt az általános lelkesedés pillanatában oly nép által választatott, mely most először gyakorolta a választási jogot s nem ismerte a jelöltek politikai állását: szerinte ez nem képviseli az ország közvéleményét. A tábornok nem ment Sicziliába puszta szeszélyből: befolyásos férfiak hítták oda, hogy az olasz egység érzületét erősítse, mely a pedáns közigazgatás hibáinak következtében hanyatlani kezdett. Úgy lászik, Rattazzi is érezte, hogy Sicziliában válság készűl s azért Pallavicini Györgyöt. Garibaldi barátját, küldte kormányzónak Palermóba, ki ilyennek hirdette magát első proclamatiójában, jól tudva, hogy a tábornok neve szentnek tartatik a szigeten.

Garibaldi érkezése Sicziliában egyszerre elhallgattatta a separa-

tisták agitatióját s véget vetett a Murat-féle összeesküvésnek, melynek feje Marseillebe szökött: szükséges volt azonban a népet erősebb kötelékkel az olasz szárazföldhöz fűzni, mint ez eddig történt. Az általános elégületlenség, a szűk nézetű piemontéz bureaucratiával és centralizáló hajlamaival, mely különösen Sicziliát és Nápolyt elkeseríti, meg nem szűnik mindaddig, míg Turin az ország fővárosa marad. Olaszországot nem lehet máshonnan rendesen kormányozni, mint Rómából; ugyanazért a tábornok a maga szakállára kezdte meg az agitatiót a franczia megszállás ellen s ez megijesztette a turini kabinetet s dühbe hozta Pillet Leont, az itteni franczia consult, ámbár 1830-ban ő volt egyike a júliusi hősöknek. A tüzes szavakra és keserű recriminatiókra következett a toborzás, Garibaldi barátai a fiatal aristokratiára hatottak leginkább s a magas hivatalnokok fiaira; két fiatal Niscemi herczeg s a Cesaro herczeg fia Federigo voltak az elsők, kik felcsaptak s a ficuzzai erdőbe mentek Corleone mellett, hol az expeditió szerveztetett. Mind ez nyilvánosan történt, a hatóságok teljes tudtával; a nép tehát azt hitte, hogy titkos egyetértés létez a tábornok és a király közt. Rattazzinak nem volt elég bátorsága ezen agitatiót tüstént megakasztani; Garibaldi nevétől megijedt, megengedte, hogy a dolgok tovább fejlődjenek; de mégis katonaságot küldött a szigetre; visszahívta Pallavicinit s a polgári és katonai hatalmat Cugia tábornok kezében pontosította össze. — Midőn a sicziliai lelkesűlés a legmagassabb fokra hágott s már lombard önkénytesek is Palermóba kezdtek gyűlekezni, kihirdettetett a proclamatio, mely Garibaldit a legkényelmetlenebb helyzetbe tette. Vagy vissza kellett volna vonni frázisait, melyekkel Napoleont illette s ünnepélyes jelszavát: «Roma o morte», nevetségessé tenni, vagy egyenes ellenzésbe állni a királylyal s a törvény határain kívül foglalni állást. Ezen mesterfogás által Rattazzi egyszerre véget akart vetni az agitatiónak s tönkre tenni a tábornok tekintélyét. Rendeletei Cugiához határozottak voltak, hogy, ha Garibaldi nem engedne, a sereg által támadtassék meg. De Cugia átlátta, hogy Garibaldi önkényteseinek megtámadása tüstént zendülést okozna Palermóban s polgárháborút, mely az olasz egység érzületét megsemmisítené. Ugyanazért még csak azon százhúsz önkénytesnek partra szállását sem merte megtiltani, kik Corte, Garibaldi táborkari ezredesének,

vezérlete alatt a palermói kikötőben érkeztek meg. Míg a rendőrség a gőzösön volt, hogy őket megfigyelje, egyenkint beleugrottak hol a csónakokba, melyek a gőzös körül evezgettek, hol a tengerbe s így érkeztek parthoz, hol a nép éljenzései közt sorakoztak. Cugia ekkor Garibaldi két barátját, Verdura herczeget s La Loggiát, a tábornokhoz küldte a királyi proclamatióval, ki őket szokott szívességgel fogadta és miután az okmányt elolvasta, nyugodtan felelt:

— Ez egy darab papir, diplomata nota, semmi egyéb. Higyék el, uraim, hogy én jobban ismerem a király érzületét mint azok, kiknek tanácsára nevét ily okmány alá írta.

Erre tüstént kiadta a parancsot, hogy a tábor szedessék fel s az önkénytesek indúljanak, az egyik oszlop a sziget éjszaki partján, a jobb szárny a déli völgyekben, ő maga a centrumot vezette a hegyeken át.

Ez volt az állapot, melyet Turinban még nem ismertek, midőn mi indultunk. A gőzös néhány órára megállt Livornóban, épen elég időt hagyva nekünk, hogy a nép szelleméről tudomást szerezzünk magunknak. Nagy tüntetés készült estére, melyben Victor Emanuelt és Garibaldit együttesen fogják éljenezni s egész lelkesedéssel kiáltani: «le Rattazzival». A nép egészséges tapintata nem tudja felfogni, hogy a király elvált volna Garibalditól, vagy Garibaldi a királytól; azt hiszik, hogy csak Rattazzi az, ki közéjük elválaszlag állt, csak azért, hogy a dolgok Párisban tessenek, és meg vannak győződve, hogy Victor Emanuel s Garibaldi együttesen munkálkodnak Napoleon ellen.

Hasonló érzülettel talákoztunk Nápolyban; senki sem hitt a polgárháború lehetőségében: azon eszme, hogy olasz szuronyok szegeztessenek Garibaldi ellen, képtelenségnek látszott, és mindenki meg volt győződve, hogy amint Garibaldi átjön a tengerszoroson, ő a nápolyi királyság ura, mert neve sokkal mélyebben van a szívekbe bevésve, mint Victor Emanuelé.

Itt találkoztunk Nullo ezredessel, kinek partra szállását Lamarmora tábornok, a kormányzó, meg akarta akadályozni, de a rendőrség eltévesztette a személyt, Nullo szolgáját tartotta urának, őt küldte felügyelet alatt vissza Genuába, míg Nullo csendesen kiszállott, hogy Calabriába menjen s ott készítsen mindent elő a tábornok érkezésére.

Azon nap, midőn Palermóba érkeztünk, azon hír előzött meg, hogy kormányküldetésben jövünk kibékülési missióval, ugyanazért kormánycsónak várt reánk tengerészekkel, mely bennünket partra szállított; de egy tuczat lombard úrfi, kik mind a táborba készültek, szintén minden nehézség nélkül szállhattak partra. Amint a hír elterjedt, hogy Mordini, Garibaldinak volt prodiktátora megérkezett, a Trinacria szálloda fogadószobája megtelt látogatókkal. Elbeszélték nekünk, hogy vér folyt már San Stephano di Bironában: egy őrjárat találkozott az önkénytesek balszárnyával s két katonaszökevényt akart elfogni, kik vörös inget öltöttek; az önkénytesek ellentálltak, lövés történt, s erre általános támadás, de Garibaldi fiatal barátja, Cairoli Enrichetto, a küzdők közé vetette magát fegyvertelenűl és sikerűlt neki mind a két felet kibékíteni, de két önkénytes halva maradt, öt megsebesűlt, a katonák közül is hatan sebesűltek meg. Amint ez tudva lett, a palermói népség fenyegető állásba helyezte magát, de Cugia tábornok nyilatkozatára, hogy ez parancsán kívül történt s hogy ő az esetet sajnálja, az agitatio tüstént megszűnt. Palermo mindaddig csendes, míg Garibaldi folytathatja kalandját, de Cugia jól ismeri a lakosság szellemét s a turini rendeletek daczára nem meri megadni a jelt a polgárháborúra. Önkénytesek minden nap indúlnak Garibaldihoz, vörös ingek, fegyverek, lőpor, czipők és pénz folyvást küldetnek a tábornokhoz, a nélkül, hogy ez akadályoztatnék, sőt tudósításaim szerint a közkatonák nagy többsége, s a tisztek fele, kedvez Garibaldinak, a kormány nem számíthat reájok, ha a tábornokot meg kellene támadni. Magam is találkoztam egy kapitánynyal, aki mondta, hogy inkább eltöri kardját, mint, hogy a népet megtámadná. Ablakaink alatt mindennap halljuk a katonazenét, a sétatéren, a Molon, tizenegy óra tájban a nép követeli a hymnust, a banda előbb a királyi fanfárát jatszsza, mely alatt Victor Emanuelt éljenezik, erre következik a Garibaldi-hymnus, melyet lelkesűlt tapssal fogadnak, ezer torok kiált végre: «le Rattazzi»-val s evvel a nép szétmegy.

Mindennap érkeznek katonák, de eltiltatnak a néppel való érintkezéstől. Palermónak most tizenegyezernyi helyőrsége van: Girgentiben háromezer katona tanyáz, ugyanannyi Trapaniban, egyezer Terminiben, Messinában s Cataniában együttesen nyolczezer, de Cugia nem mer bátran előre menni. Tegnap ugyan írt a

tábornoknak, hogy a legnagyobb kiméletttel volt iránta mindeddig, hogy legyen ideje meggondolni, mire vezet eljárása, de hogy a kormány semmi esetre és semmi körülmények közt meg nem engedheti, hogy az önkénytesek Cataniába vagy Messinába bevonúljanak. Másrészről kormánygőzöst tesz a tábornok rendelkezésére, hogy arra húsz vagy több barátival szállhasson, s az olasz szárazföld bármely pontjára vitethesse magat, de fegyveres agitatióját nem tűrhetik tovább. Garibaldi mindevvel nem gondol semmit és Catania felé indul a központi hegységeken keresztül. Utjában a lakosság, a városi hatóság s a papok vezetése alatt, mindenütt eléje jő, s az önkénytesek számára megszavazza s megadja az élelmezést, míg a királyi sereg s a kormányhivatalnokok kikerűlik őket. Garibaldi beszédei legvilágosabban mutatják terveit. Rocca Palombában például 5-én ezeket mondta:

«Lelkesüléstök vigasztal, hogy amit jól kezdtünk, azt jól fogjuk végezni» (a nép kiált: Roma o morte). «Igenis, Róma vagy halál, megtartjuk szavunkat.» Itt néhány nő ismételvén a jelszót, ezekhez fordúl: «Igenis, Rómába megyünk, s nektek, nők, nagy részetek van nemzeti függetlenségünk helyreállításában, nem kell sírnotok s visszatartanotok fiaitokat és szeretőiteket a felszabadulás nagy munkájától, de, mint a spartai nők, ti küldjétek őket a táborba, hajtsátok, ha ingadoznak, különben fiaitok rabszolgák lesznek; jobb a halál, mint a rabszolgaság. Emlékezzetek vissza 49-re; akkor nem volt elég ember, hogy a Bourbonokat Messinából kihajtsák; onnét kerűltek vissza s leigáztak ismét. Ellenben 60-ban üldöztük a vadat egész fekhelyéig mindamellett, hogy az a gaz Napoleon ezt akadádályozni akarta, és ha Angolország nincs, a turini kormány csakugyan kiegyezett volna a Bourbonokkal. Nem elég, hogy La Catolicánál megakasztott, azt sem engedte, hogy a Volturnón túl előre haladjunk, s most ez az ember akadályozni akar, hogy Rómába menjünk, azon Rómába, mely a nemzet legforróbb kivánsága. De mi megyünk, mi minden elnyomott nemzettel solidaritásban vagyunk, midőn ezen gazember a francziákat is elnyomja. De majd beadunk neki.»

Valle d'Olmóban 8-án más hangon beszélt:

«Én a hála két szavával tartozom nektek, két szóval nevemben és Olaszország nevében a jó fogadtatásért. Ahol a papok jók, a nép

is jó; nektek jó papjaitok vannak, igazi követői Krisztusnak; tiszteljétek őket, szeressétek őket, ők nem csalnak benneteket. Én hálával és szeretettel tartozom azon papnak, aki oly szép szavakat talált a nemzet ügyében: tiszteljétek őt, ő üdvözítőnk igazi követője. Krisztus azért jött, hogy az emberiséget megváltsa: oly szabadságot, testvériséget és egyenlőséget hirdetett, minőt mi még nem érhettünk el az emberek önzése miatt. Legyünk testvérek, akár Olaszországban, akár Chinában születtünk; ha aspiratióink ugyanazok, legyünk szivesek az egyik a másikhoz, s felejtsük el a személyes sértéseket. Megváltónk hirdette a szabadságot, legyünk azon, hogy azt megszerezzük, midőn pedig megszereztük, akkor tartsuk meg, őrizzük féltékenyen, mert ha elvesztettük, nem könnyen nyerjük vissza.»

A pap, kinek szavait Garibaldi említette, ezen szavakkal zárta be predikatióját a templomban:

«És te hatalmas istene a seregeknek! nézd, mily alázatosan térdel előtted országunk nagy férfia, ő az olasz szabadság megalapítója! Nagy isten! áldd meg őt, áldd meg seregét, áldd meg kardját, hogy erős legyen és győzhetetlen, minő a Makkabeusé volt. Áldd meg Urunk zászlóját s engedd, hogy a savoyai kereszt, Garibaldi glóriája s ellenségeinek megzavarása legyen, hogy ő evvel bemehessen a világ fővárosának falai közé, az örök városba s a Capitoliumra plántálván zászlóját elkészítse a királyi széket nagylelkű királyunknak, Victor Emanuelnak, s hogy mi téged dicsérhessünk, midőn kiáltjuk: Éljen Garibaldi, éljen az egységes és oszthatatlan Olaszország, éljen Victor Emanuel!»

Garibaldi ma Castro Giovanniba érkezik két napi járásra Cataniához. Két napi szünetelést ád seregének, mely körülbelül 8000 emberre megyen; ő vezeti, ott van fia Menotti, ott Corrao, Bentivenga báró, Cairoli és Bruzzesi őrnagyok, táborkari vezére Corte ezredes, segédjei Civinini, a «Diritto» volt szerkesztője és Guerzoni, Depretis miniszternek volt titkára.

II.

Palermo, augusztus 14-én.

Nem tudom, mit gondoljak mindarról, amit látok és hallok; sokszor kérdezni szeretném, komédia-e ez vagy képzelődés. Mig Turin-

ban Acerbi ezredes elfogatik «törvényellenes toborzás miatt bizonyos személyek számára, kik nyilvános rebellióban fellázadtak a király ellen», itt az önkénytesek minden nehézség nélkül szállnak ki mindennap s elmennek Garibaldi táborába. Ez éjjel is, tudtommal, közel kétszáz fiatal ember ment Castrogiovanniba egy nagy nyilvános ebéd után, melyet a munkásegylet adott nekik. A katonák mindenütt elvonulnak a tábornok útjából, a carabinierek pedig tisztelegnek, ahol találkoznak. Itt egy concert hirdettetik Garibaldi önkényteseinek segítségére, három ezer talléros jegy már el van adva, a kormányzó, Cugia vett maga ötvenet, s a piemonti ezredes szivesen kölcsönözte az ezred zenekarát e czélra. Ez annál különösebb, minthogy Garibaldi legnagyobb nehézsége a pénz szűke, miután önkénytesei már a 10,000-et meghaladják. Girgenti küldött ugyan neki 3000 unciát, azaz körülbelül 40,000 frankot, mit a város közgyűlése szavazott meg s a hirlapok itt Palermóban mindennap hirdetnek aláírásokat e czélra. Az aláírók közt a palermói érseket találjuk, a káptalan kanonokjait, Sant Elia herczeget s a kormány támogatóit; de mindez nem elég egy seregnek felfegyverzésére, Garibaldi tehát jónyokat ád ki, valóságos papirpénzt, melyet az emberek el is fogadnak. Cefaluban ugyan az alispán (sotto prefetto) kinyomatta levelét, melyet a castelbuonói polgármesterhez intézett, hogy a kormány nem fogja elismerni ezen jónyokat, de Collotti, a polgármester, a városi tanács nevében felel, hogy a város szabadon rendelkezik jövedelmével s a kormány fenyegetése daczára ezentúl is ellátja a tábornokot mindennel, mire szüksége van, s nem fogja kapuit elzárni azok előtt, kik életöket koczkáztatják, hogy véget vessenek Olaszország szégyenének; azok előtt, kik megesküdtek, hogy vagy megkoronázzák a királyt a Capitoliumon, vagy meghalnak éljenkiáltással Victor Emanuelre és Garibaldira.

Marsalában a várori tanács — olvasván Rattazzi nyilatkozatát a parlamentben, hogy elmozdítja a polgármestert, ki a jegyzőkönyvet aláírta s kinyomatta, mely Garibaldi Napoleon elleni beszédének egész tartalmát magában foglalta — elhatározta, hogy a városi tanács ünnepélyesen tiltakozik ily alkotmányellenes fenyegetés ellen s kijelenti, hogy nincs tanácsos, ki elfogadná a polgármesteri hivatalt ily körülmények közt, s mindnyájan ellenezni fognak bár-

mily rendszabályt, mely a vérrel keresztelt városi szabadságokat korlátozná.

Cataniában nagy tüntetés volt a kormányzó palotája alatt, a nép kiabált: Roma o morte! Tholosano, a kormányzó, a legmagasabb ember egész Olaszországban, felszólította őket: várjanak addig, míg a király maga elhatározza, hogy Rómába menjenek, mert csak a király és sereg adhatja meg Rómát.

— «Nem úgy!» volt a felelet, «mi Garibaldival és a királylyal s az önkénytesekkel megyünk; mindnyájunkra van szükség, hogy Rómába érjünk; Róma vagy halál!»

A kormányzó megijedt, hogy mit tesz majd ezen népség, ha Garibaldi maga meg találna jönni s tanácsolta a polgármesternek, aki a kormány híve, küldjön bizottságot a táborba, mely a tábornokot megkeresse: kimélje meg a várost látogatásától, ha a király proclamatiójának nem engedelmeskedik. Garibaldi udvariasan fogadta őket, de megmondta nekik, hogy ha kedve van bárhová menni Olaszországban, nem szokta megvárni, hogy a városi tanács meghívja. A küldöttség füttyökkel fogadtatott visszaérkezésekor s most nagy a városban az ingerültség. Messina ellenben egyhangúan nyilatkozik Garibaldi mellett. Halljuk, hogy Nápolyban is nagy tüntetés volt azon jelszó alatt: «Róma vagy halál, le Rattazzival!» A toledói utcza tele volt, míg a nemzetőrség s egy század gyalogság jött s a népet felszólította: oszoljon szét. Ez csakugyan tüstént szétoszlott a mellékutczákba, de a katonák megett ismét összegyűlt úgy, hogy azok háromszor fel s alá masiroztak az utczán; mert amint az egyik vége megürült, a másik végén ismét összegyűlt a nép s kiabálta jelszavát.

Mi lesz mind ennek vége? A lelkesedés fellobban a tengertől az Alpesekig, csak Rattazzi lemondása s egy új kormány megalkotása oly államférfi alatt, ki kevésbbé hajlik meg a franczia politika előtt, mentheti meg a közrendet. Belháború alig lehetséges, mert a katonák is meg vannak győződve, hogy Garibaldi a király érdekében s valósziniűleg titkos egyetértésben vele folytatja kalandját. Hiába történik a hivatkozás a királyi proclamatióra, a felelet mindig az, hogy a tények világosabban szólnak, mint a szavak, a közhatóságok pedig nem akadályozzák Garibaldi mozdulatait s az önkénytes sereg szaporodását: csak egy kérdés marad fenn: miként mehet

Garibaldi a tengerszoroson át? ha ezt kérdezik tőle, mosolyog s azt mondja; ha nem volna nagyobb gondom ennél, akkor biztosnak tartanám már a sikert.

III.

Catania, augusztus 16.

Cataniát felizgatva találtuk; uj tüntetés készült a tábornok mellett — így nevezik Garibaldit az egész szigeten — de a kormányzó nem engedte, hogy a zenekar a nagy piaczon játszszék, ámbár ünnepnap volt, mert ez alkalmat adott volna a gyülekezésre s így a nép kívánsága elmaradt. A társaság alsóbb rétegei bálványozzák itten Garibadit, de a nemzetőri tisztek, a gazdagabb kereskedők és ügyvédek ingadoznak még, az aristokratia pedig kevés kivétellel a kormányzóval tart, kinek szenvedélyes beszédei őt a népnél nagyon gyűlöletessé teszik. Mindig csak arról szól, hogy Garibaldit haditörvényszék által mint rebellist lövetik le, amint a sereg kezébe kerűl s reméli, hogy ez minden pillanatban megtörténhetik. A harmadik és negyedik ezred a hegyek felé küldetett, hogy a szorosokat zárják el, melyeken át a tábornok jő: félő, hogy az összeütközés már ez éjjel történik meg, mert azon tudósításra, hogy Menotti az előcsapattal Adernó felé vette útját, a negyedik ezred megkapta a parancsot, hogy ezen positiót foglalja el minden áron; oda is érkezett annak idejében, de többet nem hallottunk Garibaldi előcsapatjáról. A negyedik ezred ezredese magyar ember, Eberhard, rangját a tábornoknak köszöni, ki ellen mostan parancsot kapott. Armorio Mella, a tábornok, maga elé rendelte mind a parancsa alatt álló tiszteket, s egy pár szóval megmagyarázta nekik a nehéz állást, melybe helyeztettek, hogy azon férfi ellen harczoljanak, ki oly sokat tett a királyért és hazáért; szent kötelességök azonban a parancsnak engedelmeskedni s — habár fájó szívvel — megmenteni a törvényes rendet s a törvény tiszteletét. Erratulle hadnagy jelentette, hogy miután 1860-ban Garibaldi alatt szolgált s tőle nyerte tiszti rangját, nem válhatik hálátlanná s jóltevője ellen nem emelheti kardját s azért kéri elbocsátását, mely neki tüstént meg is adatott azon parancscsal, hogy a szigetet két nap alatt hagyja el. Más tiszt is ingadozott, de végre mindnyájan táborba szálltak. Ugyanezen ingadozás uralkodik még nagyobb mértékben a legénységnél.

Szótlanul, lelkesedés nélkül hagyták el a várost, éjjeli időben, hogy testvéri vért ontsanak. Úgy halljuk, hogy Cugia, ki Palermóból rendezi a sereg mozgásait, erős hadoszlopot küldött Garibaldi hátába, hogy két tűz közé hozza s kényszerítse önkényteseit szétoszlani és Sicziliát elhagyni.

Mindazok, kikkel itt beszélgettünk, egyhangúlag mondják, hogy, ha Garibaldi Cataniát bármi alkalommal csak egy napra is meglátogatta volna, ez is úgy lelkesülne mint Palermo, s az ingadozók mind követőivé válnának; de pillantása, beszéde soha sem igézte meg a cataniaiakat, nem ismerik őt személyesen, ugyanazért a lelkesedés nem oly nagy mint Palermóban. Egyébiránt körülbelül kétszáz fiatal ember mégis megtette készületét s indúl a tábornokhoz. Önkénytes barátink, kik a gőzössel érkeztek, már megelőzték őket a nélkül, hogy a hatóság ezt megakadályozta volna. Igaz, hogy gyalog útakon kellett a hegyekbe menniök, hogy a rendes sereget kikerüljék, de egy pár órai mars után nyiltan bevallhatták, hogy a tábornok főhadiszállására mennek.

A polgárháború félelme nehézkedik reánk. Kevés óra múlva magunk is táborba megyünk, Garibaldit San-Filippóban vagy Regalbuttóban találjuk, az adernói magaslat alján, hová a legutolsó tudósítás szerint Menotti épen azon pillanatban érkezett tegnap este, midőn a királyi katonák a magaslatot elfoglalták. Igy a két sereg szemben áll egymással. Ki mondhatja, mi történhetik; hatni fog-e Garibaldi nagy neve a katonaságra s áthozza-e őket testvéreikhez, kik Victor Emanuelt éltetik, valahányszor jelszavok: «Roma o morte» felhangzik? megkezdődik-e a testvérharcz, mely Olaszországot ketté hasítja? talál-e a tábornok valami utat s módot, hogy a rendes sereget kijátszsza, s a parthoz érjen? Reméljük, hogy Olaszország nem fog Garibaldival úgy bánni, mint Athén Miltiadessel s Róma Manliussal, s hogy ujjászületése nem lesz megfertőztetve azon fiainak vérével, kiknél nemesebbeket soha nem szült.

IV.

Catania, augusztus 19-én.

Mint szemtanuja Garibaldi egyik legcsudálatosabb tettének, megkisértem Önnek egyszerűen elbeszélni a legközelebb lefolyt három

nap eseményeit. Tizenhatodikán hagytuk el Cataniát két órakor délután, be nem várva egyik társunkat, az öreg forradalmár tábornokot, Fabrizzit, az olasz parlament tagját, ki Messinában maradt el s az esti hajóval akart jönni. Láttuk, hogy azon szomszédságnál fogva, melyben az önkénytesek a rendes sereggel álltak, az összeütközés legvalóbbszinű, mely nézetünk szerint a polgárháború fáklyáját gyújtaná meg a szép országban. Ugyanazért Garibaldihoz siettünk azon gyenge reménynyel, hogy jelenlétünk ily végzetes körülmények közt talán használhatna. Nagy égi háború ért utól Paterno közelében, mely az Aetnát a legszebb világítással, széles villámokkal mutatta be nekünk s egyúttal a rekkenő meleg némi hűsítésére szolgált; de kocsisunk mégis félni kezdett, mert egy hegyi patakon át kellett még mennünk, mely időközben átgázolhatatlanná válhatik. Nem sokára a negyedik ezred fél zászlóaljával találkoztunk, ugyanavval, melylyel Messinából a gőzhajón Cataniába utaztunk. A katonák siettek az adernói positió erősítésére, hol az önkénytesek meg voltak állítandók, míg három más hadoszlop Palermo, Messina és Girgenti felől megérkezik s Garibaldit minden oldalról bekerítve, arra kényszeríti, hogy felhagyjon kalandjával. Sötét volt már, midőn Adernóba értünk, hol Arborio Mella tábornok ütötte fel főhadiszállását; etetni kellett lovainkat, itt időztünk tehát egy óra hosszat. Ismervén Eberhardot, a negyedik ezred ezredesét, örűltem, hogy találkoztam vele épen, amint az előörsök megvizsgálásáról visszajött. Mondta, hogy roppant kellemetlen helyzetben találja magát, parancsa lévén volt vezérének előhaladását minden áron megakadályozni.

— Már kétszer — így szólt — feláldoztam elveimnek biztos állásomat. Lemondtam tiszti rangomról a török seregben, hogy az 1859-ki olasz háborúban részt vehessek s a következő évben felhagytam állásommal az olasz seregben, hogy Garibaldit követhessem. Ezt harmadszor nem tehetem többé: van családom, melyről gondoskodnom kell; az olasz kormány idegen létemre is jól bánt velem mindig; nem is látom át, hogy a jelen esetben a szabadság elve volna kérdésben. Garibaldi követeli a jogot, hogy háborút üzenhessen; ez pedig a király joga; követeli, hogy a nemzet érzületét képviseli; pedig ennek nincs más törvényes képviselője, mint a parlament: sőt nem is engedelmeskedik a király proclamatiójának;

parancsom van őt megtámadni, ha erőszakolja az utat s isten úgy segélyjen, megteszem. Nem segíthetek rajta, nem adhatok fel szeszélyeinek egy tisztességes állást.

Megmondtam az ezredesnek, hogy a tábornokhoz megyünk s reméljük, hogy az összeütközés ki fog kerűltetni. Ő ez utóbbit nem hihette, ismeri Garibaldit, hogy nem enged soha s nem adja meg magát.

— De azért mégis — így folytatta — mondják meg neki, hogy Rocatelli tábornok ereje már Piazzán van jobbról, hogy Boyl tábornok ma Leonfortéba jött hátában, mi elől elálljuk útját, ki nem bonyolódhatik a hálóból, mely körűlveszi; tegye azt most jóakaratából, amit huszonnégy óra mulva kényszerítve lesz megtenni. Isten áldja meg Önöket!

Megkérdeztem, bízik-e úgy tisztjeiben és legénységében, mint saját magában? mire megjegyezte, hogy az ezred szelleme a legjobb; parancsszóra akár tulajdon atyáik ellen szegezik szuronyaikat. Ez azonban nem volt egészen igaz, visszajövet hallottuk, hogy Mella tábornok csak néhány órával azelőtt, hogy Adernóba érkeztünk, a tiszteket összehívta s megmondta nekik, hogy az ellenség előtt állnak, a támadás kikerülhetlen, a pillanat közeledik, midőn az ezred új dicsőséget fűzhet hagyományaihoz.

— Megsemmisítjük az ellenséget — így szólt — s megbüntetjük azon gonosztevőket, kik felzendülnek a király és törvény ellen. A tisztek, mélyen meghatva, nem találták a tábornok szavait azon rettenetes szükségnek megfelelőknek, hogy a polgárháborút megnyitják, midőn Garibaldit támadják meg, Olaszország legnagyobb hősét, Siczilia felszabadítóját. Néhány tiszt sicziliai volt vagy nápolyi, némelyik szolgált Garibaldi alatt, nem volt talán egy sem közülök, ki nem bámulta volna Róma védőjét, Varese hősét, a férfit, aki két királyságot adott Victor Emanuelnek. Mella látván ezen felindulást, újra megszólalt: Látja, hogy némely tisztek haboznak; félórai időt ad nekik, határozzák el magokat; aki ezentúl ingadozik, haditörvényszék elé állíttatik. Néhány tiszt tüstént beadta lemondását s visszaküldetett Cataniába.

Az etetésnek vége volt, folytattuk útunkat és csakhamar egy őrre akadtunk, kitől kérdeztük. átjárható-e a patak. Az altiszt azt mondta, hogy épen most gázolta át, midőn az őrszemeket vizsgálta,

a víz csak térdig érő. Amint túl voltunk a patakon, csodálkoztunk, hogy az elöörsök nem állítottak meg; nem is gyanítottuk, hogy ezek egytől egyig fegyverestül megszöktek s Garibaldihoz mentek át. — Két óra volt éjfél után, midőn Regalbutóba érkeztünk és egyenesen a főhadiszállásra mentünk. Garibaldi hallotta a kocsizörgést s egyenkint felhívatott magához; míg Mordini vele volt, mi a nagy teremben vártunk, hol körülbelül húsz tiszt a földön feküdt, mélyen alva. Egy-kettő felébredt, akarták tudni, mit mondanak az olasz szárazföldön s vajon Garibaldi ezen expeditiója megegyez-e a nemzet aspiratióival. Ők a királyi proclamatio napjától a hegyek közt haladtak előre s nem láttak olasz lapot; a sicziliai nép sem adott nekik felvilágosítást; de úgy találták, hogy a keleti oldalon, Caltanisettától lefelé, a városok kevésbbé lelkesűltek; a nép tolongott ugyan, hogy Garibaldit láthassa, de inkább kiváncsiságból, mint rokonszenvből. A városi hatóságok ellenséges indulatot mutattak, nehezítették az élelmezést; ez volt utasításuk a kormánytól, vagy kényszerítsék Garibaldit, hogy erővel vegye el azt, amire szüksége van s így elkeserítse a lakókat: vagy pedig elidegenítse az önkényteseket a nélkülözések és rossz ellátás által; Regalbuto minden várakozás ellen apathikus volt. Garibaldit éljenezték ugyan, de a középosztály visszavonult a polgármester és a tanács csak nagy nehezen adta meg a kenyeret és húst.

A tábornok jobb kedvű volt mint táborkari barátink s midőn mi a polgárháború veszedelmét ismételve említettük, megmondta, hogy azt ki akarja kerűlni; «de ha kardjainkhoz nyúlnak, nem adjuk meg azokat; tudom, hogy a nemzet velem van, ha ebben csalatkoznám, Amerikába megyünk.» Mindenféle közönyös dolgokról szólt, hogy mennyire örűlt jövetelünknek, aztán elbocsátott, hogy megfürödjék. Négy órakor reggel kijött szobájából a terraszra, hol a tisztek sürögtek-forogtak; amint bennünket észrevett, meghítt, kövessük a mai napon gyalog, mert kiadta a rendeletet, hogy a kocsik maradjanak vissza s csak néhány órával később induljanak utánunk. Öt órakor indultunk, elől Garibaldi maga fehér öszvéren, követve táborkara által gebéken s öszvéreken, melyeket itt a városban fogadtak fel. Ezután következett vagy harmincz vadász, fiatal ember, ruganyos lépéssel, de ezek is csak közönséges puskával voltak felfegyverkezve, némelyiknek közűlök nem is volt vörös inge, vagy

jó czipője. Mi ezek közé vegyültünk a táborkar azon tagjaival, kik minden erőlködésök daczára Regalbutóban nem tudtak lóra vagy öszvérre szert tenni. Meredek ösvényen, szőlők s olajfák közt, kaktusz és indfüge-sövényeken át, melyek itt famagasságra nőnek s töviseik miatt elég alkalmatlanok, haladtunk gyorsan előre. A reggel gyönyörű szép volt, semmi gőz sem fedte el a kilátást a különböző hegylánczokra, melyek itt-ott egymás felett emelkedtek; néha egy völgynyiláson keresztül feltünt Catania alföldje s az egész vidék felett magasan tornyosodott az Aetna kúpja, azon fehér hósugárokkal, melyek a krátert mint egy nyakláncz veszik körül. Kellemes szellő hűsítette a levegőt, egy felhő sem látszott a sötét kék egen. Gyors léptekkel haladtunk elő, beszélgetve barátainkkal, kiket hónapok óta nem láttunk; de ámbár körűltünk minden vidám volt, kedélyünk nyomott maradt; a polgárháború veszedelme foglalta el minden gondolatainkat.

— Inkább főbe lövöm magam — mondá egy tiszt — mint hogy testvérvért ontsak; de Olaszországnak mégis Rómába kell eljutnia, még ha mindnyájan is odaveszünk a rendes sereg golyói által. Kell, hogy a nemzet kényszerítse a diplomatiát s hogy azon turini Rattazzi, ki nem tudja felszabadítani magát Napoleon nyomása alól, menjen pokolba.

Egy kietlen hegyhasadék mellett, hol egy szál fű sem nőtt a sziklák közt, egy pár perczig nyugodtunk s visszanéztünk, hol Menotti, Garibaldi fia, lovát lassan előreléptette s vezette az előhadat. Amint elhaladtak előttünk, körülbelül nyolczszázra becsültük őket, a tisztek mind válogatott férfiak az 1859-iki és 1860-iki háborúból. Bidischini vezényelte a lombardokat, genuézeket s toskánokat; gyönyörű férfiak voltak, de rongyosak, rossz czipőben s rosszúl fegyverkezve. Körülbelül száz szökevény a rendes seregtől, tartása által is bebizonyította előbbi hivatását. A sicziliai Picciottik könnyen meg voltak ismerhetők alacsonyabb termetök és sötétebb színök által; köztök volt a palermói aristokratia virága, együttesen a nép fiaival; nemes arczvonások itt, otromba kifejezés ott, de köztök ment körülbelül tíz-tizenöt ficzkó jól fegyverkezve, arczaik megbélyegezve a bűntől: banditák, kik a tábornokot követték azon reményben, hogy majd fosztogathatnak. Mennyire különbözött ezen rongyos, rosszúl fegyverzett csapat a sicziliai s nápolyi expeditió

fényes önkényteseitől! Úgy látszott nekem, hogy Garibaldi leszállt magas állásáról, midőn ily emberek vezérletét vette át. Úgy hallottam, hogy a főerő, körübelül 2800 ember, Corrào tábornok vezénylete alatt még rosszabb állapotban van: jó tisztek, egy-két kiváló század, a többi semmi egyéb, mint rosszúl felfegyverzett csőcselék; de olyan a Garibaldi nevének tekintélye, hogy ezen sereg is példásan viseli magát, nem rabol s tiszteli a polgárok személyét s vagyonát. Ha összeütközésre kerűl a dolog, a fele nem állja a tüzet, másik fele kész dicsőséggel meghalni, de győzni nem képes. Komoly gondolatokkal telve csatlakoztunk ismét a táborkarhoz, midőn a sereg félóráig egy forrás mellett nyugodott. Tizenkét olasz mérföldnyi, erőltetett mars után négy óra alatt Centorbiba értünk, a régi Centurbiumba, a sicziliai felföld végfokán. A városka körülbelül 8000 lakót számít s a hegyes fennsík szélén festőileg veszi ki magát. A tábornok megjelenése meglepte a lakosságot, nem is gyanították közeledtét; de vasárnap lévén, otthon voltak és egy pillanat alatt összeseregletttek körűle, éljenzésekkel s szivélyes üdvözletekkel, a harangok szóltak, a nemzetőrségi zenekar keresztül hatolt a népségen s rákezdett a Garibaldi-hymnusra; ő egyenesen a templomba ment s onnét rövid idő alatt öszvéren azon magaslatra nyargalt, mely az egész vidék felett uralkodik. Itt értük utól, midőn a cataniai síkságot látcsövével vizsgálta. Adernónak álltunk átellenében s láttuk alattunk az országutat Cataniába, amint az a síkon a tenger felé kanyarodik.

— Tervét készíti, tábornok? — így szólítá meg Mordini, midőn Garibaldi távcsövét zsebébe visszatette; de ez elmerűlve gondolatiba csak egy szót mondott: «Aquila!», sas, s kezét gyorsan lefelé mozdította, míg szeme felvillant s arcza azon kedves kifejezést visszanyerte, mely közönségesen jellemzi. Láttuk, hogy terve kész, leszáll, mint a sas s keresztülvág a királyi tábornokok minden tervén. Visszaérkezvén a városba, megkezdődött ismét a főhadiszállás sürgése-forgása: küldöttségek érkeznek Garibaldihoz, tekintélyes személyek, kik be akarják magokat mutattatni, a polgármester, kalapjával fején, hogy kimutassa állását, de e mellett alázatosan mentegeti magát az ellátás elégtelensége miatt. — A táborkari tisztek káromkodnak, kik nem tudnak találni lakást, Corte ezredes, a táborkar főnöke, rendet csinál ezen zavarban; Civinini, a tábor-

nok magántitkára, írja a rendeleteket, a fiatal Maurigi őrgróf másolja azokat, Kovács, a magyar kapitány, átveszi a konyhát s szalad pékhez és mészároshoz, báró Varesani, egy sicziliai főúr, középkori arczvonásokkal s gyönyörű hosszú ősz szakállal, nyujtózkodik a díványon, báró Nicotera, Pisacane bátor társa s ennek következtében hosszú évekig a favignánai börtön államfoglya, jár-kél, hogy a lakóktól megtudjon mindent a sereg mozdulatairól s a kormány rendeleteiről; mi azalatt szobánkba vonulunk, hol a házi úr kávéval, borral, kenyérrel lát el. — Lassan-lassan megjöttek Nullo, Bruzzesi és Missori, Garibaldi elválhatlan barátai, az öreg Mignona Nápolyból, Guerzoni és mások. Mind nagyon komolyak voltak; világos ugyan, hogy Garibaldi ez egyszer a centorbi-i mars által meghiusította a királyi sereg tervét, mely Aderno mellett várt bennünket, de bizonyos volt, hogy azt máshol mégis megtaláljuk, mert a passusok az alföld felé el voltak zárva s hátul és oldalt két hadoszlop készűl a tábornokot körülvenni. Tudtuk azonkívül, hogy az egész vidéken a kormányzó parancsából minden malom megszünt őrölni, hogy a városok legjobb akarat mellett se legyenek képesek az önkényteseknek kenyeret kiszolgáltatni.

Garibaldi maga jókedvű volt, ebédnél ő tartotta fenn a társalgást a legkellemesebb módon, sőt még derűltebb volt mint közönségesen. Ebéd után bezárta magát Corte ezredessel s öt óra tájban a parancsot adta ki, hogy a sereg készen legyen 7 órakor indulni. Még Corrào is, kinek hadosztályát épen most távolról közeledni láttuk, követni fog bennünket tüstént, ámbár a legnagyobb hőségben, erőltetett marssal, Leonfortéból Centorbiba jött. Mi is fogattunk s a tábornokhoz mentünk bucsúzni, ő az ablaknál ült, a távcsövet a királyi sereg sátraira Adernóban irányozva. Megragadtuk az alkalmat, hogy az összeütközés végzetes következéseiről szóljunk, ő csak azt mondta: reméli, nem lesz vérontás. Jelentvén neki, hogy Cataniába szándékozunk vissza, azt találta, hogy valamiben segíthetnők.

— Paternóba kell indulnom, a királyi tábor hátában. Reméltem, hogy oda érek, amint virrad; Önök két-három órával előbb lesznek ott; tudosítsák tehát a jó hazafiakat, hogy élelemre lesz szükségünk. Gyönyörű positio van ott a városon túl a magaslaton, ezt fogom megszállni; mert a nagyobb városokat kell felkeresnem,

hol embereim könnyebben találhatnak valami ennivalót, — enniök mégis kell; báró Varesani ismer-e valami jó hazafit Paternóban?

— Igen is — felelt a vastag főúr — a nemzetőrség parancsnokát, Don Cancio Tripit, húsz éven keresztül mindig üldözték a bourbon hatóságok; derék ember.

A tábornok hozzám fordúlt:

— Tudósítsák tehát arról, hogy közeledem; én a királyi tábornokokat könnyen kifárasztom, míg azt hiszik, hogy ők fárasztanak ki; balra nyitva áll még az útunk: nem búcsuzom még, nem sokára látjuk egymást.

Lesiettünk a hegyről Adernóba, hol a tábor éjjeli megtámadtatásra készűlt. Amint a patakot meghaladtuk, kocsinkat megállították s kikutatták, egy kapitány, revolverrel kezében és három tiszt vezetett bennünket az előörsökön át; kérdezték: igaz-e, hogy Garibaldi maga s nemcsak Menotti Centorbiba érkezett? Társaim megmutatták a képviselői jelvényt, engem is annak tartottak s többé nem alkalmatlankodtak; folytathattuk utunkat. Éjfél után két óra tájban érkeztünk Paternóba, a hol nagy meglepetésünkre az 53. ezred fél zászlóalját találtuk s megtudtuk, hogy a bersaglierik is váratnak reggel, utjokban Adernóba. Világos volt, hogy a cataniai helyőrség elhagyta a várost s a táborba jött. Mi nem igen bíztunk ugyan Don Cancio Tripiben, mert a kormány nem igen hagyta volna meg a nemzetőrség parancsnokságában, ha garibaldinus volna; megbízásunk azonban szoros lévén, felkerestük házánál. Úgy láttuk, hogy meg van lepetve; nem is kételkedhettünk, hogy kormányember; a mint virradott, körűlnéztünk Centorbi felé, de sehol sem látszott vörös vonal a magaslaton; nem akartunk tovább várni s Cataniába siettünk, azt gondoltuk, hogy megbízásunk Garibaldi ismert fortélyainak egyike, melyekkel valódi terveit elpalástolja.

Cataniában a várost megváltozva találtuk, egészen más szint öltött, mióta elhagytuk; barátink jó kedvben voltak, nagy tüntetés készült, az emberek az utczán sugdosták egymásnak, hogy Garibaldi biztosan jő; hiszen a kormányzó szökni készül, kocsija felpakkolva várja az udvarban. Öt órakor délután több ezer ember gyűlekezett az utczán, mindegyiknek kalapjához nagy fehér jegy volt tűzve e szavakkal: éljen Victor Emanuel, éljen Garibaldi, le Rattazzival, Róma vagy halál! Amint ezek különböző oldalról a főpiaczon össze-

gyűltek, kocsi vágtatott keresztül s megállt az állványnál, hol a zenekar szokott játszani; Garibaldi ismert hadikáplánja, Fra Pantaleo ugrott ki a kocsiból, felállott az állványra. Épen most lopódzkodott volt be a városba, roppant éljenzéssel fogadták s ő a maga módja szerint nagy beszédet kezdett tartani; thémájának választván azon szavakat, melyek a jegyekre nyomatva voltak, miket mindenki kalapján hordott. Nagy csodálkozásunkra a kormányzó nem akadályozta meg a tüntetést, nem szólítottak fel bennünket, hogy oszoljunk szét, a nemzetőrség nem hivatott fegyver alá, amint az e napokban sokkal kisebb tüntetéseknél is megtörtént. Nem lévén semmi ellentállás, a nép végig hallgatta Fra Pantaleo beszédét, aztán beleúnt a sok éljenzésbe és szétment, az utczák nagyon ünnepies színben voltak, a boltok mind bezárva s mindenüt sétáló csoportok. Hét óra tájban hallottuk, hogy egy utas megjött Paternóból s beszéli, hogy ott látta volna Garibaldit. Nagy izgalom következett erre, a nép kiabált: éljen Garibaldi! Kilencz órakor két fiatal ember keresett bennünket, üzenettel Garibalditól, hogy kijátszta a királyi sereget, mely jóval mögötte marad, s ő útban van Catania felé. Ugyanazon pillanatban hivatalos levél jött Messinából, hová azt egy külön kormánygőzös hozta, melyben barátink, a szabadelvű párt főemberei, Verdura herczeg, Turrizi báró, La Loggia és Ugdulena képviselők írjak Mordininak, hogy Cugia megkérte őket, tudassák Garibaldival, hogy a kormány semmi áron sem engedheti, hogy Cataniába vagy Messinába mehessen, hogy a seregnek parancsa van, ezt bármi módon megakadályozni.

Amint tudva lett, hogy Garibaldi közeledik, Catania csaknem megőrült; a harangok zúgtak, minden erkély, minden ablak megtelt lámpákkal és gyertyákkal, a fáklya ára felszökött, mert mindenki azon volt, hogy magát egygyel ellássa, a bérkocsik el voltak foglalva azok által, kik a tábornok elé siettek, bevonulása nem volt többé megakadályozható. Csak egy század katona maradt a laktanyában, a többi helyőrség Garibaldi ellen küldetett ki s most, íme ez megelőzte őket.

Éjfélkor elfogadtuk egy cataniai barátunk felajánlott fogatát s a tábornok felé mentünk. Láttuk, hogy a misterbiancói dombon száz meg száz fáklyát lobogtatnak, kiabálnak, tánczolnak; tudtuk, hogy látják már a tábornokot. Kevés percz múlva megjött Garibaldi, mélyen

meghatva kezet szorítottunk. Mondtam neki: «az első lépés Catania, a második Róma lesz, a harmadik Velencze».

Ismét kezet szorított ezen szavakkal: «nehéz egy munka volt ez, egy hajszálnyival kerültük csak ki a polgárháborút; de most minden nyerve van, az összeütközés lehetetlen, Cataniába vonulok, de kemény egy munka volt».

Kocsinkba ültünk ismét s az egyik táborkari tiszt közénk jött, s elbeszélte a nevezetes nap eseményeit azon pillanattól fogva, hogy elmentünk. Az út, melyet Garibaldi választott, nem volt kocsikázható, a munitiót öszvérekre kellett rakni s az indulás elkésett 11 óráig. Reggel felé érkeztek a hasadékba, a hegység lábánál, hol egy mély patakon keresztül kellett gázolniok s ez mellig ért. Az önkénytesek tehát levetkeztek s ruháikat s fegyvereiket fejük felett tartván, csupaszon gázoltak át, a munitió az öszvérek hátán is megázott s jóformán használhatatlan volt. Tíz óra tájban, megkerülve a királyiakat, Paterno alá érkeztek, hol az őr mindjárt alarmot adott. Garibaldi egyik lombard barátját, ki velünk jött volt s még nem öltötte fel a veres inget, a vezénylő őrnagyhoz küldötte s találkozást kért. Az őrnagy megjött; mondta, hogy parancsa van a tábornokot be nem bocsátani a városba; csudálkozott, hogy itten látja; de minden körülmények közt teljesíteni fogja a parancsot. A tábornok felelt, hogy nem akarja erőszakolni bevonulását a városba, csak ellátást kér, serege éhes és fáradt a hosszú mars után, de kint fog maradni a városon kívül. Az őrnagy látta, hogy túlnyomó erővel áll szemben, csak háromszáz embere volt, a többi mind Adernóban volt már, hol 3,500 katona pontosíttatott össze; engednie kellett tehát. Midőn az élelmet keresték össze, melyről Don Ciancio Tripi gondoskodni elmulasztott, a lakosság, körülbelül 12,000 ember, felmelegedett, meghúzták a harangokat, körmenet készült zászlókkal, küldöttségek jöttek Garibaldihoz s meghítták a városba; a nők elhozták gyermekeiket, hogy áldja meg őket, sokan letérdepeltek előtte és sírtak, a katonák is ingadozni kezdtek, de szuronyszegezve minden vörös-ingest visszatartottak a várostól. E pillanatban Corrào osztálya érkezett meg és szaporította az őrnagy nehézségét, mert a paternói fiatalság, baltákkal s nagy késekkel felfegyverkezve, utat vágott a kaktusz sövényeken keresztül, melyek a kerteket egymástól elválasztották s ezen új uton Garibaldi emberei a királyi csapa-

tot megkerülték s csendesen a város felső részén behatoltak. Amint egy mellékutczán keresztül a főutat elérték, a roppant éljenzés jelentette a királyiaknak, hogy minden további ellentállás lehetetlen; a piacz annyira megtelt, hogy a katonák nem voltak képesek utat törni magoknak; a város tele volt vörös-ingesekkel. Az őrnagy küldte futárjait, egyet a másik után, Adernóba, kilencz olasz mérföldre, de mielőtt a bersaglierik megjelenhettek volna, Garibaldi serege megétkezett s előre sietett. Corrào hadosztálya huszonnyolcz óra alatt negyvennégy olasz mérföldnyi utat tett meg; de mindenki boldognak érezte magát, mert a nagy czél, Catania, el volt érve vérontás nélkül.

Két órakor éjjel érkeztünk a kapuhoz. Nem írom le a kivilágítást, a zászlókat, a fáklyásmeneteket, a bengáli tüzeket a piaczon s a nép őrjöngését. Garibaldi a kaszinóba hajtatott s az erkélyről beszédet tartott s köszönte Catania népének a szíves fogadtatást, mely megpecsételi Olaszország szabadságát; most biztosan elérjük Rómát; a nép kiált: «Roma o morte.»

— Igen is elérjük Rómát s megtörjük a papok világi hatalmát; Róma vissza fogja fogadni Krisztus tiszta evangeliumát.

Ezen beszéd fokozta a lelkesedést; férfiak és nők, még papok és barátok is, kiabálták: «Viva Garibaldi! Roma o morte!»

Négy órakor feküdtünk le, de hét óra tájban barátunk Fabrizzi vert fel; ő elmaradott volt tőlünk, elvétette Garibaldit és igyekezett őt követni; de a királyi sereg előtte marsirozott s elfogta az útat; csak Misterbiancóban sikerűlt neki mellékúton megkerűlni ezt; a királyiak nem lehetnek távolabb egy óra járásnál. Mi ezt mindjárt bejelentettük a tábornoknak, a vészharang megkondúlt, egy negyed óra alatt torlaszok emelkedtek az utczán, az önkénytesek s nemzetőrök fegyver alá siettek, védelemre készek. Körülbelül egy óra múlva hallottuk, hogy a királyiak, kik a külvárosig jöttek már, visszavonúltak ismét s a misterbiancói magaslaton táboroznak. Útban elfogták mindazon önkényteseket, kik Garibalditól az erőltetett marsnál elmaradoztak s lefegyverezték őket mint hadi foglyokat, másrészről a városi laktanyában volt még egy század katonaság, melynek kapitánya megkérte Garibaldit, engedje meg, hogy elhagyhassák a várost s csatlakozhassanak a királyi sereghez a misterbiancói táborban.

Az olasz parlament azon tagjai, kik Cataniában voltak, számra kilenczen, Mordini vezérlete alatt, a királyi táborba mentek Mella tábornokhoz, hogy kérdezzék meg, vajon szándéka-e Cataniát megtámadni s ha ezt tenni akarná, figyelmeztették egy ily ballépés országos következéseire. Este visszajöttek; Mella megígérte, hogy nem támadja meg a várost; kijelentette, hogy nem ellensége Garibaldinak, sőt azt is állította, hogy nem is tudta még ennek bevonulását Cataniába, midőn a sereget a város közvetlen közelébe vezette. A foglyokat tüstént szabadon bocsátotta, kik azon rettenetes marson Regalbutóból Centorbin át Cataniába elmaradoztak és megkérte Garibaldit, engedje meg, hogy a sereg Cataniából kaphassa élelmezését, amire ez tüstént reáállt. Igy e pillanatra minden veszedelem megszűnt.

V.

Augusztus 20-án.

Garibaldi semmi időt sem veszt, hogy seregét szervezze, a tisztek most azon fáradoznak, hogy a selejtes elemeket mind eltávolítsák, a többieket pedig felruházzák és felfegyverezzék. A várban talált két ezer puska valóságos szerencse. A csizmadiák három ezer pár czipőnek előállítására vállalkoztak nyolcz nap alatt, a nők pedig minden házban varrják a veres ingeket. A legnagyobb rend és nyugalom uralkodik Cataniában, a kormányzó a «Re galantuomo» gőzösre költözött ugyan, de ez a kikötőben maradt; a városi hatóság folytatja működését, úgy mint mindig, a boltok nyitva állanak, a törvényszék tartja rendes üléseit s a város kinézése semmiben sem változott meg. Mindezt csak azért említem, hogy szükség esetében, ha a kormánytáviratok, úgy mint azt 1860-ban Nápolyban tették, a rend felbontását hirdetnék, ezt egész biztossággal lehessen tüstént meghazudtolni. Látom a lapokból, mi botrányosan ferdítették el Garibaldi szavait Rocca Palombában. Megemlítettem ezt a tábornoknak; csak azt felelte: nem gondol az ilyenekkel, aki ismeri, tudja, hogy nem képes ily bolondokat mondani.

Augusztus 21-én.

Elfogtuk a táviratot, melyben Rattazzi egész Sicziliát ostromállapot alá helyezi. Talán megemlékezett Cavour szavairól, hogy

ostromállapottal bárki is képes kormányozni; de Cavour olasz államférfi volt, holott Rattazzi csak piemonti politikus s Napoleon eszköze. E szerint a forradalom kapui megnyilnak Olaszországban s Victor Emanuel veszélyezteti a re galantuomó szép melléknevét. Vagy talán bombáztathatja Messinát, Cataniát, Palermót csak úgy mint bomba király? Garibaldi zászlaja még mindig azon feliratot viseli «Victor Emanuel és Olaszország»; ne kényszerítsék őt, hogy más jelszót tegyen reá, mert ha a forradalom komolyan megkezdődik, meg nem áll Sicziliában vagy az Alpeseknél, hanem bejárja az egész szárazföldet.

A sajtó szabadsága, az egyesületi jog, a nyilvános gyűlekezetek el vannak tehát tiltva! — Világos, hogy Rattazzi Párisban végezte tanulmányait s oly szabadságot akar Olaszországba behozni, minő a császári Francziaországban létezik s Depretis, csak imént a balnak egyik vezére, nem szégyenli megtartani miniszteri székét! Igaz, hogy a kiáltványt, mely a szigetet ostromállapot alá helyezi, csak Cugia írta alá; de mi ismerjük határozatlanságát; soha sem vállalta volna el az ily komoly lépés felelősségét, ha Turinból nem kap szoros utasítást és parancsot. — Ez alatt Catania tökéletesen csendes, a különböző pártok mind serénykednek Garibaldi terveinek előmozdításában. Marchese Cassalotto, a nemzetőrség vezére, s Gravina és Candullo, a conservativ párt vezetői Cataniában, látogatást tettek a tábornoknál s világosan bevallották, hogy ámbár nem helyeselhetik a kezdeményezett mozgalmat, mégis mindent megtesznek, ami tőlök telik, hogy a nagy terv sikerűljön, mert a nép akaratát nem lehet többé kétségbe vonni. A városi hatóság a kormányzó parancsára, ki még mindig gőzösön a kikötőben székel, megtagadta az élelmezést az önkényteseknek: de Garibaldi magához hivatta a polgármestert s igyezett őt a város érdekében rábirni arra, amit különben oly könnyen ki is erőszakolhat. Midőn a polgármester s tanácsnokok még mindig ingadoztak, egyszerre felállt, sötét árny lebegett arczvonásain s rájok kiáltott:

— Ha Tamerlán előtt állnátok, mernétek-e megtagadni az engedelmességet? Hát én most Tamerlán leszek, ha nem tisztelitek a nép szavát, mely engem támogat, nem pedig benneteket!

A város atyái reszkettek s leverten mentek vissza a városházba, készek teljesíteni mindent, amit a tábornok kívánhatna. A nép

érzelmei este világosan nyilvánultak egy általános önkénytes kivilágításban s azon őrjöngő éljenzésben, melylyel Garibaldi mindig találkozik, valahányszor mutatja magát. Tegnap az ebéd után, melyet Biscari herczeg adott, áttette főhadiszállását a benczések nagyszerű kolostorába, mely a tenger mellett, a város legmagasabb pontján fekszik, épen a régi római színház és Odeon felett. Őr áll a kupola galeriáján, ki a hajók mozdulatait a kikötőben kémleli; úgy látszik, a tábornok azon van, hogy minél előbb Calabriába tegye át hadműveleteit. Időközben a királyi sereg Catania körűl minden nap gyarapodik, de a szökés is divattá lett nála. Tegnap láttam egy őrmestert huszonnyolcz emberrel, kik fegyverrel vállukon érkeztek, kicserélni jó fizetésöket és ellátásukat Garibaldi táborának fáradalmaival és veszedelmeivel. Aci Realéből jöttek, honnét el kellett távolítani a helyőrséget, nehogy tömegesen menjen át az önkénytesekhez. Misterbiancóból is érkeznek; hol egyenkint, hol többed magokkal, hatvanan jöttek már, mióta itt vagyunk; ez mutatja, mily szellem uralkodik a seregben. Beszélvén erről a tábornokkal, említette, hogy semmiképen sem szereti ezt, nem akarja a sereget desorganizálni; de olyan a kormány élhetetlensége, hogy nem képes ezen nagyszerű fegyvert felhasználni s azért nem tudja, nem kellene-e azt egészében kiragadni kezéből. Azon ügyetlenségre czélzott, mely megengedte neki, hogy a királyi tábornokok különböző hadoszlopai közt keresztűl csúszhasson önkényteseivel, holott szoros parancsuk volt minden áron megakadályozni bevonulását Cataniába; ő maga nagy jelentékenységet tulajdonít marsának Regalbutóból Cataniába s ezt élete legszerencsésebb napjának tekinti.

A toborzás minden nap halad; két új zászlóalj szerveztetik Catania ifjuságából, az egyik Laporta ezredes vezénylete alatt, ki székéről a parlamentben lemondott, hogy veres inget ölthessen. Az olasz szárazföldről ma csak kevés önkénytes kerűlt hozzánk, a hatóságok figyelmeznek reájok s nem könnyű a rendőrséget Genuában s Nápolyban kijátszani. Palermóból azon meglepő hírt vettük, hogy hétfőn, ugyanazon éjjel, midőn Garibaldi Cataniába vonúlt be, a nép a fővárosban nagy tüntetést csinált s hirdette, hogy Garibaldi Cataniában van. A kormányzó, Cugia, leküldte segédjeit a városba, hogy a néppel tudassa, miként ez egészen lehetetlen; de

ugyanakkor vette a táviratot, mely bebizonyította a hírt, melyet a palermóiak sejtésből kiáltottak ki. Tegnap még komolyabb tüntetés volt Messinában; a nép összegyűlt s kiabált: «Jöjjön Garibaldi vagy valamelyik főtisztje, mi felcsapunk hozzá, mi követjük.» Oly nagy volt a lelkesedés, hogy a kormányzó megijedt s holmiját a kormánygőzösre küldte, mely rendelkezésére áll s készül a várost elhagyni.

Míg Sicziliának három legfőbb városa ily módon Garibaldi vállalatát helyben hagyta, a kormány felejtve, hogy Victor Emanuel csak a nép akaratából király, felhatalmazva érzi magát az ostromállapotot kihirdetni! A kiáltvány azonban csak papiroson marad: a sicziliaiak, kik nem ijedtek meg a Bourbonoktól, nem fognak sokat gondolni Rattazzi fenyegetéseivel. Úgy hallom, Garibaldi ellenkiáltványt ír Cugia rendelete ellen. Mintán a posta csak holnap indúl, valószinűleg megküldhetem Önnek, hacsak Depretis meg nem akadályozza levelezésemet.

Augusztus 22-én.

A desertio a királyi seregtől táborunkba minden nap növekszik annyira, hogy a királyi tábornokok visszavonták táborukat a város szomszédságából, nehogy általános desorganisatio álljon be. Messinában lefegyverkeztették a nemzetőrséget, mert, az ezredest kivéve, minden tisztje garibaldinus volt. Egy angol fregatta érkezett tegnap a cataniai kikötőbe s horgonyt vetett a «Genuai herczeg» olasz hadihajó s a város közt, a vén asszonyok nagy vigasztalására, kik tegnap már a város bombázásáról beszéltek. Mondják, hogy az angol és franczia consulok írásban is tiltakoztak a hadihajó kapitányánál egy esetleges megtámadás ellen. Természetes, hogy erkölcsileg lehetetlen bármi várost Sicziliában bombáztatni, mert Victor Emanuel itt csak a nép jószántából király; eddig, ámbár a piemonti bureaucratiát általában útálják, elismerik a királyt, kit Garibaldi neve, mely mélyen gyökerezik a sicziliaiak szivében, még akkor is fed, midőn kormánya a tábornokot pártütőnek jelenti ki.

A toborzás folytattatik, a szervezés előre megy. A századok és zászlóaljak rendesebb alakot nyernek, ami pár nap előtt csak felfegyverkezett csőcselék volt, az most tisztességesen kezd kinézni. A tiszteket csak arról lehet megismerni, hogy kardot viselnek;

a közlegények közt van néhány magyar, kiknek 49-ben tiszti rangjok volt; egészben kevés az idegen a táborban, körülbelül húsz magyar, öt-hat lengyel, egy montenegrinus, egy angol, német és franczia nincsen. Hírlaptudósítót sem láttam még; egy franczia levelező útban volt ugyan Garibaldihoz, de Palermóban elijesztették, hogy kémnek fogják tartani. A «Diritto»-nak van az önkénytesek közt néhány régi levelezője, csakhogy nincs idejök a levelezésre; de az Agenzia Stefani táviratai általános visszatetszést idéznek elő szemtelen hamisságaikkal.

VI.

Ugyanazon londoni lapban, melyben az előbbi levelem megjelent, közöltetett az olasz kormány hivatalos lapjából, hogy Garibaldi augusztus 24-én este két postagőzöst foglalt el a cataniai kikötőben s önkényteseinek egy részével azokra szállott, erejének nagyobb részét azonban hátrahagyta. Két olasz fregatt, a «Vittorio Emanuele» és «Duca di Genova» azon este Cataniában voltak. A kormány nem vett még részletes tudósítást azon körülményekről, melyek a két fregattot akadályozták, hogy Garibaldi állíttassék meg átszállításánál, holott szabatos rendelet adatott ki e tekintetben. A tengerészeti miniszter megérkezvén Messinában, a következő napon tüstént elfogatta a két fregatt parancsnokait s Genuába küldte őket haditörvényszék elé. A kormány elhatározta, hogy a legnagyobb szigor alkalmaztassék azok ellen, kik parancsait nem teljesítik. 25-én reggel a sereg elfoglalta Cataniát és közel 800 önkénytest fogott el, akik még nem széledtek volt el. E szerint a király tekintélye helyreállíttatott Cataniában s az egész szigeten. Garibaldi, amint látszik, Melitónál partra szállott Calabriában.

Nápoly, augusztus 28-án.

Nevezetes események leírása helyett ma személyes kalandomat veszi levelezésemben, mely egyébiránt a nápolyi állapotokról legjobban tanuskodik.

Kedden délután érkeztünk ide s a kikötőből szállodánkba hajtva, minden szegleten láttuk a falragaszt, mely a várost és a régi királyság mind a tizenhat tartományát ostomállapotba helyezi.

Leveleimet kerestem és egyik barátomnál találtam, ki a városon túl, Posilippo felé, egy tengeri villában lakik. Csak késő éjjel jöttem haza s nem is tudtam, hogy az alatt a rendőrség összeütközött a néppel s vér is folyt. Éjjel megírtam leveleimet s reggel épen a kikötőbe akartam sietni, hogy a gőzhajót el ne mulaszszam, midőn egy pillanatra Mordini szobájába léptem, hogy megkérdezzem, nem jön-e velem? Egy rendőr ült a szobában, kit nem is vettem észre, míg Mordini meg nem mondta, hogy ő fogoly. Elbucsúztam tőle s ki akartam nyitni az ajtót, midőn egy másik rendőr, aki épen belépett, kijelentette, hogy én is fogoly vagyok; parancsa világos, elfogni a két képviselőt, Mordinit és Fabrizzit s letartóztatni mindenkit, aki őket meglátogatná. Én ezen különös kaland felett nevettem, felírtam nevemet, mint esetleges látogatóét, szivarral megkínáltam a rendőrt, aki azt szivesen elfogadta és bevártam az események kifejlését. Figyelmeztettem Mordinit, hogy Brioschi, az ő képviselő-kollégája, a közoktatási miniszterium államtitkára, ugyanezen szállodában lakik; ő tehát egy pár sort írt ennek s a rendőr megígérte kézbesítésöket. — Nem sokára Fabrizzi is bejött s hat carabinieri megjelent egyszerre, a biztos pedig jelentette, hogy parancsa van mindakét képviselőt a Castel nuovóba vitetni; ez azon államfogház, mely oly festőileg emelkedik a kis szigeten, a nápolyi part közelében. A két parlamenti tag mentelmi jogára hivatkozott; a rendőrbiztos parancsára hivatkozott. Mordini és Fabrizzi ekkor tiltakozást írtak az alkotmány ezen sérelme ellen, elbúcsúztak tőlem s elvitettek. Nekem be kellett várnom a quæstor rendeletét. Megmondtam a biztosnak, hogy sajnálom azon helyzete miatt, melyben áll s ő elismerte, hogy csakugyan szégyenli; a Bourbonok alatt maga is be volt zárva. «A svájcziak», így szólt, «1848-ban kifosztották atyám házát s megölték nővéremet s most nekem oly uraságokat kell elfognom, akik iránt tisztelettel viseltetem.» Körülbelül fél óra mulva jött egy másik biztos, hogy szabad vagyok, azon feltétel alatt, hogy tüstént elhagyom Nápolyt a gőzhajón, hová egy rendőr fog kísérni. Ez épen találkozott szándékommal s igen szívesen egyeztem bele, hogy a gőzösre kísértessem. Elhelyezkedvén a kabinomban, a biztos kijelentette, hogy parancsa van engem a gőzös elindulásáig megfigyelni; ha azonban becsületszavamat adom, hogy vissza nem szököm a városba, szívesen távo-

zik. Természetesen megígértem ezt neki s ő elment. Nemsokára a hajó ellenőre lépett be, hogy a hajón a legnagyobb zavar uralkodik; zár alá tették, aztán ismét felszabadították; a kapitánytól kikérdeztek minden körülményt, miként ment át Garibaldi Sicziliából Calabriába. Carabinierik is vannak a hajón. Azalatt gyülekeztek az utasok s biztosom is újra megjelent; kételkedett bennem s azért szemmel akart tartani az elindulásig. Két óra tájban csakugyan mozogni kezdett a csavar, a biztos elhagyott, de kevés pillanat múlva újra megállították a gőzöst; a biztos a carabinierikkel ismét a fedélzetre jött, az utasoknak igazolni kellett magokat és partra szállni; a kapitányt őrizet alá tették, engem pedig a quaesturára vittek. Ott körülbelül egy óráig kellett várnom, míg a rendőrség titkára, signor Amore megjött s megkezdte a vizsgát: ki vagyok? mi vagyok? miért jöttem Nápolyba s mit láttam itt az utolsó időben? Zsebemben lévén egy levél Mateucci minisztertől, evvel bizonyítottam be loyalitásomat: megmondtam, hogy a «Daily News» levelezője vagyok s ha egy pár napig várni akar, megolvashatja abban a legnagyobb részletességgel mindazt, amit láttam és hallottam. Ő a legnagyobb udvariassággal bánt velem, többször mentegetőzött, feleleteimet mind felírta s különösen kikérdezett a két kormányfregatt magaviselete felől a cataniai kikötőben. Én részemről megmondtam neki, hogy a kormány különös politikáját nem tudom megmagyarázni magamnak: Sicziliát blockirozzák akkor, midőn Garibaldi azt már elhagyta; zár alá teszik a hajót, mely Garibaldit Calabriába vitte, midőn az Nápolyba visszaérkezik és Genuába készűl, s engem pedig letartóztatnak itt, ahol veszedelmesnek tartanak, azon pillanatban, midőn Turinba szándékozom, hol bajt nem csinálhatok. Egy irodába vezettek az első emeleten s kijelentették, hogy itt én leszek az úr, addig, míg le vagyok tartóztatva, ami soká nem fog tartani. Kaptam jó ebédet s rossz ágyat, engedelmet leveleket írni s ismerősöket fogadni ha volnának s a folyosóban sétálgatni; szóval, tehetek ide bennt amit akarok. Szándékom volt államfogoly-állomásomnak minden előjogait kihasználni. A rendőrtől egy pohár vizet kértem. Amint ez elég gorombán felelt, hogy vizet csak későbben fognak hozni, parancsoló helyzetbe tettem magamat s követeltem, hívják tüstént a quæstort vagy a titkárt. Tüstént jött két biztos, kérdezve mit kívánok?

— Felebbvalójokat akarom látni.

A titkár eljött, mentegette embereit, aztán közlötte velem a jelentést, melyet első kihallgatásomról írt, s midőn az ellen tiltakoztam, hogy annak részemről nagyon alázatos, sőt néhol antigaribaldinus színt adott, megjegyezte, hogy ezt épen érdekemben tette; de midőn követeltem, hogy ezt változtassa meg, ezt meg is igérte.

Reggeli után ma fogolytársammal ismerkedtem meg. Itt van egy garibaldinus orvos, a ki már be volt fogadva a rendes seregbe, de elfogatott, minthogy állásáról lemondott, midőn Alessandriába helyeztetett át. Itt volt továbbá egy fiatal ember, Signor Bianchi, jó családból való, ki épen Marseilleből érkezett s gyanús, hogy a franczia legitimistákkal összeköttetésben van, kik a volt nápolyi királylyal s a pápával conspirálnak. Itt van egy dominikanus barát, kinek a népre hatása van, a keddi zavargások alkalmával fogták el. Itt van továbbá azon gyilkosnak atyja, ki egyik barátját megölte s darabokra szelte, hogy bűntényét könnyebben elrejthesse. A quæstura másik szárnyában Lupoi ül, a Garibaldi társulat elnöke, kit már két hét előtt fogtak el, minthogy azonban ez az ostromállapot kihirdetése előtt történt, ő a törvényszékhez felebbezte ügyét, a hol ártatlannak itélték, ugyanazért még ma el fog hagyni bennünket. Tegnapelőtt Callichio is itt volt, megsebesítve a rendőrség által. Midőn testvére, egy capo popolo, azaz a lazzaronik egyik vezére, elfogatott, meg akarta bátyját menteni, a verekedésnél golyót kapott nyakába, egy arra menő sétáló megsebesült, egy gyerkőcz megöletett, de a capo popolo megszökött. A megsebesült ember a quæstura egyik helyiségében, szobám közvetlen szomszédságában tovább mint egy óráig feküdt, anélkül, hogy egy pohár vizet vagy orvosi segélyt kapott volna, de a garibaldinus orvos bekötözte a sebet kendőjével, míg végre a rendőrség figyelme reá is fordult.

Megbarátkoztam az örökkel, az egyik garibaldinus volt, a másik velenczei menekült. Mindaketten nagyon röstelték a helyzetet, melyben magokat ezúttal találták: »ha bourbonisták vagy osztrákok ellen commandiroznának« — így szólt az egyik — »szivesen koczkáztatnám életemet; de minden erőm elhágy, midőn azokat kell megtámadnom, kik csak úgy szeretik a szabadságot, mint én

magam.» A másik elbeszélte nekem, hogy alig fogja viszont látni Velenczét, mert ha Garibaldi közeledik, a nápolyi nép biztosan fölkel s megöli a rendőröket, kiket a számos befogatások következtében gyűlöl.

Kilencz órakor jöttek a tisztviselők s elhelyezkedtek azon szobákban, melyekben alszunk. Nagy rokonszenvvel voltak irántam s helyzetemet oly kényelmessé akarták tenni, amint csak lehet. Nagy figyelemmel hallgattak, midőn elbeszéltem nekik, mikép játsza ki Garibaldi a királyi tábornokokat s a nélkül, hogy egy csöpp vért ontott volna, Cataniába bejött; miként egy század katonának, kik a laktanyában voltak, megengedte, hogy a királyi táborba mehessenek, mindamellett, hogy Mella tábornok lefegyverkeztette s viszszatartotta mindazon önkényteseket, kik a hosszú mars alatt fáradtan elmaradoztak; miként ő 3500 emberrel kijátsza az olasz hadihajók őrködését és Calabriában szerencsésen kikötött, honnét reméli, hogy Nápolyba érkezhetik első diadalmas bevonulásának évfordulóján.

A hivatalnokok mélyen érdeklődve kérdeztek, igaz-e, hogy külön közigazgatást nevezett ki s dictatori czímet vett fel, amint az a kormány tirataiban hirdettetett s nagyon örültek, midőn hallották, hogy egy szó sem igaz ebben. Mondhatom, hogy Nápolyban mindenki meleg rokonszenvvel viseltetik a déli hős iránt, és hogy ily hangulat mellett Lamarmora terrorismusa még a hivatalnokok közt is alig fog sikerűlni. Ostromállapotot könnyen keresztül lehet vinni svájczi vagy horvát zsoldosokkal, vagy franczia prætorianusokkal; de olaszokkal olaszok ellen, ez soha sem lesz komoly.

Dél tájban hozzám jött a titkár a kijavított jegyzőkönyvvel, melyet alá kellett írnom; megmondta nekem, hogy a kormányzó táviratozott Turinba utasításokért személyemre nézve; feleletet nem kapott még, e szerint egy darabig a rendőrség vendége maradok; azt is hallottam, hogy a képviselőket sokkal szorosabban őrzik, senkivel sem közlekedhetnek, Garibaldiról pedig nincs semmi hír. Semmi hír, jó hír; remélem, hogy mielőtt Cialdini összegyűjti seregét, a tábornok jól halad előre.

A póstagőzös Genuából nem érkezett meg; a kormány lefoglalta, hogy katonákat vigyen Calabriába, mert Napoleon követeli,

hogy Garibaldit nyomják el minden áron, Rattazzi pedig a császárnak legalázatosabb szolgája. A nap rendes esti mulatsággal végződött, fiatal szomszédom s fogolytársam anyja s öt nővére jöttek őt meglátogatni, egy pár barátai is jelentek meg, engem is meghívtak, sőt a két rendőrbiztost is, hogy egy pár pohár marsalát igyanak velünk, s így azt találtam, hogy a fogolyélet Victor Emanuel alatt mégis sokkal kedélyesebb, mint Bomba király alatt volt. Az egyik biztos elbeszélte nekünk, mily rosszúl bántak vele 1848-ban ugyanezen szobában, «de akkor» — így szólt — «ellenségek közt találtam magamat, míg önök, remélem, érzik, hogy barátok közt vannak. Mi rokonszenvezünk önökkel s örűlni fogunk, ha önöket bármi módon lekötelezhetjük».

Tegnap éjjel százötven camorristát fogtak el. Ha Lamarmora rendkívüli hatalmát csak arra használná fel, hogy ezen csunya összeesküvést a tisztességes munka ellen megfenyítse, a helyett, hogy országos képviselőket elfogat s az ön levelezőjét letartóztatja, magam is dicsérném erélyességét. Fájdalom, ő nagyobb tekintetbe veszi Nápoly politikai állapotát, mint socialis bajait.

VII.

Nápoly, augusztus 29-én.

Lamarmora rendszabályai mindennap keményebbek; ijeszteni akarja a lakosságot tömeges elfogatások által. A gyanús személyek elleni törvény, melyet Tiberius császár 1800 év előtt adott ki, mindig hatályban maradt ezen szép országban, akár Sejanusnak nevezzék a kormányzót, akár Del Carrettónak, akár Lamarmorának.

Ma reggel hat órakor egy kitünő társat nyertünk, Carbonelli ezredest, a ki életének felét az olasz zsarnokok börtöneiben vagy számkivetésben töltötte; vagyonát elkobozta a bourbon király, s a mi különös, a mostani kormány még mindig nem adta azt neki vissza; Garibaldit követte Rómába, Varesebe, Marsalába, a Volturnóig, most azonban csendesen itthon maradott, mert Garibaldi jelenlegi terveit nem tartotta időszerűeknek. Nagyon izgatott volt és szenvedélyes; említé, hogy tegnap intették, szökjék meg, mert Lamarmora már aláírta elfogatása parancsát, de ő bízott ártatlanságában, otthon maradt s hajnalban ágyában fogatott el. Követelte,

hijják elő a quæstort, hadd tudja, miért fogták el. Megmondtam neki, bizonyosan azért bünteti Lamarmora, mivel posztját elhagyta, mely Garibaldi mellett van, nem Nápolyban.

«Igazsága lehet,» szólt az ezredes, «úgy látszik, hogy Lamarmora régészszé lett és reám alkalmazza Solonnak régi törvényét, hogy: izgatott időkben minden polgárnak kötelessége valamely párthoz állani s hogy azok megbüntetendők, kik neutralisok. Elmehettem volna a tábornokkal, a ki meghítt, hogy kövessem: fellázíthattam volna a tartományt, melyben születtem s hol most is némi befolyással bírok; de jobbnak tartottam csendesen itt maradni Nápolyban s ezért mégis a quæsturába jutok, melyet a bourbonok idejéből oly jól ismerek».

Megjegyeztem, hogy Lamarmora tanulmányai még Solonon is túlmennek, egészen Confucius törvényhozásáig. Ime itt van egy gyilkosnak az atyja, ki nem keveredett be fiának bűnébe; valószinűleg azért fogták el, hogy fiát nem nevelte jobban.

Tíz óra volt, a hivatalnokok mind megjelentek, de sem a quæstor, Signor Aveta, sem titkára, Signor Amore nem szerencséltetik jelenlétökkel a quæstura mezzaninait, melyeknek tisztasági viszonyai nagyon hiányosak: a bűz betegítő s a hivatalnokok minden kedvessége sem tudja azt édesíteni. Az ezredes, aki személyes tapasztalásból ismeri Nápoly állambörtöneit, követelte, helyezzenek bennünket át a Castell nouvóba, a hol a levegő tiszta, a kilátás a tengerre gyönyörű s a foglyok szobái nincsenek elfoglalva hivatalnokok által kilencz órától reggel négy óráig délután, mint itten, mert az utlevél-irodában vagyunk elhelyezve és a rendőrség harmadik osztályának néhány helyiségeiben. Az ezredes türelmetlensége hasztalan volt, a quæstor nem jött, hogy megmondja neki, miért fogták el. Megnyugtattam avval, hogy én sem kaptam a magam ügyében semmi felvilágosítást, ez azonban kevés percz múlva mégis tudomásunkra jutott, mert Signor Minervini, országos képviselő s híres ügyvéd, meglátogatott egy ismerősöm kérésére, ki védőmről ideje korán gondoskodni akart. Az ügyvéd látta már a quæstort s megtudta, hogy mind a ketten, én is, az ezredes is, politikai elővigyázatból tartóztattunk le, nem vádolnak semmivel, nem is gyanusítanak bűnnel vagy kihágással, letartóztatásunk csupán csak præventiv rendszabály.

Megkérdeztem az ügyvédet, vajon az ily letartóztatás megengedtetik-e a büntető törvénykönyv által? Mosolygott s figyelmeztetett, hogy ostromállapot alatt hiába szólunk törvényes formákról, rendes körülmények közt a rendőrség senkit sem tartóztathat le 24 órán túl, akkor minden elfogott személyt át kell adnia a törvénykezésnek.

Miután nézetem szerint esetemben a törvénytelenség tegnap két órakor délután kezdődött, megkértem, írjon egy tiltakozást számomra a törvény megszegése ellen, de ő tanácsolta, ne tegyem ezt, hiszen letartóztatásom a turini miniszterek elhatározásától függvén, csak kevés napig fog tartani. Megnyugodtam, ámbár nem osztom véleményét, hiszem, hogy Lamarmora azt gyanítja, hogy szóbeli utasításaim vannak Garibalditól Felső-Olaszország részére s osztrák módon addig tartóztat le, míg utasításaim, ha csakugyan léteznének, tökéletesen elavulnak.

A nap folytán többen látogattak meg, kik elbeszélték, hogy a lapok legnagyobb részét elnyomták, a fennmaradottak a rendőrség felügyelete alá helyeztettek, hogy Calvino, az országos képviselő és Sprovieri ezredes elfogattak s még több nevezetes elfogatás várható. Este az angol sajtó egyik érdemes képviselője (Whitehurst Félix úr) látogatott meg s ajánlta szolgálatait; ámbár idegen vagyok Nápolyban, mégis mindenki igyekszik lekötelezni; a szabadság testvérisége nem ismer idegent; ha valaki igazságos ügyben szenved, tüstént barátokra tesz szert.

Augusztus 30-án.

A hivatalnokok beszélik, hogy távirat érkezett azon rettenetes hírrel, hogy Garibaldi megsebesűlve egy gőzösön fogoly. Ha ez igaz, augusztus 29-e végzetes nappá válhatik a monarchikus elvre nézve Olaszországban.

Augusztus 31-én.

Tegnap egészen el voltam kábítva az aspromontei vereség híre által, nem tudtam hozzá szokni azon eszméhez, hogy Garibaldi olasz kéz által sebesűlt meg s fogoly azon földön, melyet Victor Emanuel számára foglalt el. Éreztem, hogy a golyó, mely lábát érte, visszapattan s Victor Emanuel koronáját találja. Hány barátom lehet a halottak, hány a sebesűltek közt? És a foglyok! fogják-e őket bíróság elé helyezni s Olaszország sebeit újra felhasítani?

Rossz jelnek nézem barátim sorsára nézve azon tudósítást, hogy Lamarmorának és a quæstornak nem volt semmi köze elfogatásomhoz, hanem hogy Rattazzi egyenes távirati rendelése következtében fogattam el. A miniszter tudta, hogy útban vagyok Turinba s Nápolyban fogat el, hol az alkotmány épen akkor függesztetett fel. Negyedik napja letartóztatásomnak, de hiába várom az elővizsgálatot; itt tartanak mint oly gyanús személyt, ki veszedelmes lehet, ugyanazért felhasználom a levélírási engedelmet, feljegyezvén Önnek lapjában a fogoly-élet viszontagságait Rattazzi kormánya alatt, míg oly fogházba tétetem át, ahol megvonják tőlem a közlekedés szabadságát. Ez pedig nem lehetetlen, mert tegnap este Carbonelli ezredesnek is jeletentték, hogy a la Concordia börtönbe tétetik át. Elbúcsúzott s ment, két órával később ismét visszahozták; roppantul fel volt izgatva. A börtön, hová vitték, fegyház volt, tele elitélt gyilkosokkal, rablókkal s betörőkkel. Az ezredes oly erőszakosan tiltakozott az ellen, hogy ily gazemberek közé tétetik, hogy maga a biztos visszament a quæstura titkárához s előadta, hogy ily kemény eljárás politikai fogolynál rossz vért szülhet. A titkár vállat vonított: «hát hozzák vissza». Igy az ezredes visszajött s megígérték, hogy biróság elé állítják, ahol valószinűleg úgy felmentik, mint múltkor Lupoi urat. Ez tegnap meglátotott s ajánlta szolgálatait. Megkértem, kölcsönözzön nekem törülközőket; mert itt felteszik, hogy a fogoly nem mosdik s nem adnak törülközőt.

Éjfélkor ismét megszaporodott számunk: egy fiatal volt garibaldinus hadnagy hozatott a quæsturába, azon gyanú alatt, hogy Libertininek, az olasz parlament tagjának segítségűl volt, midőn ez a rendőrség elől angol hajóra menekült. A mint a fiatal embert megmotozták, Garibaldi cataniai kiáltványát találták nála, a mi Lamarmora kormánya alatt elégséges, hogy az embert letartóztassák. Minden fogház megtelik most camorristákkal; tegnap ismét sok ily jó madarat hoztak ide.

Dumas Sándort megkértem, szerezze meg az engedelmet, hogy a muzeumot és Pompejit a rendőrség felügyelete alatt látogathassam meg; ily szabályellenes eljárás megjárja talán mostan, ahol minden szabályellenes.

VIII.

Szeptember 3-án.

Még mindig le vagyok tartóztatva. A kormány nem ád törülközőt, de ellát bolhákkal, kemény tábori ágygyal, s esős napokban nagy büdösséggel s egy piszkos hordárral, a ki ebédünket hozza a vállalkozótól. Ez a quæstura által jól fizettetik, s csakugyan képes Nápolyban savanyú szőllőre és rothadt gyümölcsre szert tenni. De ezen kisszerű bajok mellett megvan a szabadságunk leveleket írni. barátink látogatását elfogadni, a hivatalnokok minden beleegyveledése nélkül, kiknek előzékenységét egyébiránt is el kell ismernem. Látogatóink természetesen szívesen köteleznek le, s úr Lupoi szerzett törülközőt. La Cecilia külföldi lapokat, Dumas Sándor könyveket. Sandonato herczeg szőllőt, Dunyov ezredes friss narancsot, Romano képviselő körtét és falernói bort. Wreford úr pedig, a Times levelezője, követem lett a quæsturánál és Lamarmoránál azon kérdés iránt, vajon megengedik-e, hogy a muzeumot rendőrségi kíséret mellett meglátogathassam.

Lamarmora figyelme utolsó időben különösen a camorristákra irányult, kiket ő Szárdiniába vitet: most azonban más gondja is van. Sok velenczei emigráns jött ide az utolsó hetekben, hogy Garibaldi zászlaja alá seregeljen. Ezeket most mind elfogták és szintén Szárdiniába akarják deportálni. Hárman ezek közűl itt vannak a quæsturában s tiltakoznak a deportatio ellen, nem is álmodták, hogy Victor Emanuel alkotmányos kormánya alatt a belügyminiszter önkénye szerint Szárdiniába belebbeztethetnének, vagy Svájczba kiutasíttathatnának. Egy szegény asszony sírva jött hozzám — hivatalnoknak nézett — s kérte tíz éves fiának szabadságát, kit azért fogtak el, hogy garibaldinus nyomtatványokat árulgatott az utczán.

Úgy látszik, hogy Lamarmora különösen ideges szeptember hetedike miatt, mert ez Garibaldi bevonulásának évfordulója, nyolczadikán pedig, a nagy nápolyi ünnepen, az egész lakosság összejő és Posilippóba zarándokol.

Leveleimben többször szidtam a kormányt: ez egyszer oly levelet teszek közzé, mely inkább dicséretére válik; mindenesetre mutatja nézeteit a legközelebbi események előtt s némi felvilágosí-

tást ád eljárására nézve. Az egyik miniszter (Mateucci) augusztus 14-én ezt írta nekem:

«Tisztelt Úr! Sietek megköszönni levelét, melyet kollegáimmal mindjárt közöltem. Ön, nézetem szerint, közelebb áll az eseményekhez, mint hogy azokat tisztán láthatná, sőt mint magyar számüzött s a szerencsétlen palermói exkormányzó (Pallavicini) barátja, nagyon erősen is ragadtatott el a garibaldinus szellem által. Többet-kevesebbet mindnyájunkra is hat ezen szellem, mert érezzük az igazságtalanságot, melylyel a császár az olasz nemzet iránt viseltetik. Meg vagyok győződve, itélvén nemcsak a mindennapi politika, hanem az ész, az igazság, a jog elvei szerint, melyek örökök és változhatatlanok, hogy a császár hibát követ el, midőn a római kérdés megoldását hátráltatja. Róma most semmi egyéb, mint a legrosszabb irányzatú reactiónak központja, s csak franczia katholikus képzelheti, hogy a katholikus egyháznak hasznára válik, ha az a reactiót fentartja. Kiáltó igaztalanság s valóságos absurdum, hogy a szabad Olaszország közepén Rómával s a rómaiakkal úgy bánjanak, amint ezt látjuk, s ők kétségbeesésig vitessenek. A császárnak, aki Rómát katonailag elfoglalja, csak egy teendője van, ha nem akarja azon Olaszországot megrontani, melyet megalkotni segített: minél előbb fejezze be a római kérdést.

Már ami Garibaldit illeti: mathematikus lévén és természetbúvár, bizonyos hallucinatióktól ment maradok; de értem, hogy Garibaldi képes a déli népségeket magnetizálni, különösen bizonyos kormányzók és tisztviselők alatt. kik kötelességöket nem ismerik. De mit végezhet ő? mily különös tervet vihet ő keresztül? alkothat-e kormányt és sereget? befolyása fog-e tartani, ha az emberek nem látják át azon zavargások czélját, melyeket támaszt.

Garibaldinak sohasem kellett volna arra reáállni, hogy inkább Mazzinival menjen, mint a királylyal; most Mazzini kezében van és sehol máshol. Midőn forradalmár volt, hogy a királyt és Olaszországot szolgálja, akkor nagy dolgokat vitt véghez; most semmit sem tehet, csak Olaszország egységét veszélyezteti s tulajdon népszerűségét megrontja, mely bizonyos időben még nagyon hasznos lehet, a franczia helyőrséget Rómában szaporítja, hazájának több

milliónyi kárt okoz a nélkül, hogy az olasz ügy ezáltal nyerne; a belháború magvait elhinti s a világ előtt mint oly hazafi jelenik meg, aki a törvény s a király szava ellen jár el, s mint egy guerilla hős, kikerűlni igyekszik ellenét, a ki őt üldözi. Garibaldi rosszúl járt el s hibás, hogy ezen eljárást folytatja; igazi barátainak kötelessége őt annak idejében megmenteni, tulajdon és hazája érdekében. Ha czélja volt bebizonyítani, hogy a római kérdés az olaszokat kétségbe ejti, s hogy nincs komoly kormány, mely fentarthatná magát, ha ezen kérdés meg nem oldatik: ezen szolgálatot már is megtette. Most azonban álljon meg; mert ha ugyanezen uton halad, önmagának s Olaszországnak árt. Hogyha megáll, nagy szolgálatot tehet hazájának s megtartja és neveli reputatióját.

Irjon nekem időről időre stb.»

Ezen levélből látható, hogy a kormánynak nem volt kifogása némi agitatio ellen, és hogy azért nem akadályozta Garibaldit, midőn keresztvhadjáratát papolta; de megijedt, midőn ez Napoleon elleni fordulatot vett, s a helyett, hogy komédia maradott volna, komoly vállalattá vált.

Lamarmora tegnap nagylelkű volt; jobb ágyat adott nekünk s a velenczeieknek megengedte, válaszszanak helyet, ahol megmaradnak; Nápolyt el kell ugyan hagyniok, de nem vitetnek át Szárdiniába.

A camorristák ma éjjel fölzendültek a quæsturában s meg akartak szökni; egynéhány már ki is szabadult az udvarra s lett nagy verekedés; kettő közülök megsebesült, mindnyáját elfogták.

Nápoly, szeptember 6-án.

— — — — — — — — — — — — — — — —

Kellemes látogatás lepett meg bennünket ebédnél: két éltes apácza egy abruzzi zárdából hallván, hogy Garibaldi néhány barátai le vannak tartóztatva a quæsturában, meglátogatott bennünket s kedveskedett édességekkel, süteményekkel és borral s tudósítást kért a tábornok sebe iránt, s hogy vajon Róma meglesz-e Olaszország fővárosa. Lelkesedésök Garibaldi s Mazzini, az olasz egység atyja iránt, a mint nevezték, mélyen meghatott. Midőn megmondtam nekik, hogy Garibaldi vére bizonyosan megnyitja Róma

kapuit, megörültek ennek s megigérték, hogy Rómában meglátogatnak majd, hogy őket Garibaldinak bemutassam. Búcsúzásnál megmondtam nekik, hogy protestáns vagyok; ily vallású embert nem láttak soha; de azért mégis szivélyesen kezet szorítottak ezen szavakkal: «Mindegy, mi mégis nővérei maradunk.»

Este Farinának, ki velünk be van zárva, azért, mert Libertinit szökésében segítette, anyja látogatott meg, hogy némely csekély szolgálatokért, melyekkel fiát leköteleztem, köszönetét fejezze ki. Elbeszélte, hogy bátyja a Bourbon-kormány alatt ugyanezen quæsturában be volt zárva, s ámbár az elfogatások most is csak úgy az önkénytől függnek, mint akkor, mégis erősen megváltozott a foglyokkal való bánásmód. Most meglátogathatja fiát bármikor reggeltől estig; akkor egy tallért kellett fizetni a rendőrnek, hogy a fogolyhoz egy kenyeret becsempészhessen, melybe egyik barátjának levele be volt sütve.

Szeptember 10-én.

Rattazzi tudja, hogy Olaszország jelen állapota nem állja meg a nyilvánosságot. Ő a szabadságot és alkotmányt csak a franczia császári értelemben fogja fel, nem az angolban. A «Pungoló»-ban olvasom, hogy Garibaldi megírta jelentését az aspromontei ütközetről s hogy a genuai «Movimento» azt kiadta; de a hatóság lefoglalta a hírlapot. E jelentés lefoglalása, mely oly férfi által íratott, kiről mindenki tudja, hogy soha hazug szót nem ejtett ki, jellemzi a jelen kormányt. Nagyon csodálkozom, hogy még mindig szabad nekem az ön lapjába írni. Eddig a legnagyobb tekintettel bántak velem: tegnap még azt is megengedték, hogy a muzeumba mehessek egy rendőrbiztos kíséretében. Ma megengedték, hogy Pompéjibe mehessek: de azt nem tudom kieszközölni, hogy bíróság elé helyezzenek. — Barátim Turinban kérdezték az egyik minisztert, miért fogtak el engem? mire azt felelte: «Mit mondjak! ez az ostromállapot.» E szerint az ostromállapot semmi egyéb, mint önkénytől függő elfogatás, a sajtószabadság eltörlése, az alkotmány megsértése, a mentelmi jog felfüggesztése; valóságos másolata a császári kormánynak, a mint az Párisban 1852 és 1859 közt fennállt. Tegnap Dassi jött hozzánk s elbeszélte, hogy hajnalban négy órakor rendőrök jöttek lakására három biztos vezetése

alatt s kutatták házát és kertjét négy óra hosszat, úgy hogy felesége csaknem elájult ijedtségében. Természetesen nem találtak semmi gyanúst, sőt nevetségessé tették magukat, mert a lefoglalt levelek mind francziák s angolok lévén, Dassit magát kérték meg, hogy fordítsa le azokat és hitelt is adtak fordításának. — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Nápoly, szeptember 13-án.

Lamarmora lágyúl. Azok közűl, kiket újabb időben hozzánk zártak, tegnap négyet bocsátottak szabadon s így ismét kényelmesebben élünk. Bianchinak, bourbonista fogolytársunknak, megigérték, hogy hétfőn felszabadul s nekem megengedték, hogy Puzzuoli tájékát a rendőrbiztos felügyelete alatt meglátogassam. — Másrészről Carbonelli ezredes barátomtól elvonták reggelijét: de minthogy szabad bennünket látogatnia, az ezredes nem marad kávéja nélkül, sőt teljesen lemondva Lamarmora vendégszeretetéről, ebédjét is a Hôtel de Romeból hozatja, a mi ellen a rendőrségnek nincsen kifogása. Én is fogom követni példáját.

A turini kormány nagy zavarban van Garibaldi miatt. Sebe nagyon komoly: kezdetben elhanyagolták s most általános a lárma, hogy ez szántszándékkal történt; pedig nem volt benne semmi szándékosság, csak azon piemonti bureaucratikus ügyetlenség, melyet Rattazzi képvisel. A kabinet még mindig politikai pert akar kezdeni Garibaldi ellen a senátus előtt; de Victor Emanuelnek több az esze, mint minisztereinek; ő ki akarja kerűlni a botrányt s nem írja alá a rendeletet.

A mi Rómát illeti, reményeink, hogy ezen tüskés kérdés hamar megoldatik, mindinkább elfoszlanak: de Napoleon átalkodott akarata e tekintetben még sem ér czélt, mert megbuktatja hű szolgáját, Rattazzit, s megingatja a monarchikus érzést Olaszországban. A franczia kormányférfiaknak meg kellene emlékezniök arról, hogy Olaszország minden dicsősége a köztársasági időké, Rómában, Flóreneczben, Velenczében, Genuában s a lombard városokban; a monarchikus hagyományoknak nincs mély gyökerök az országban, hol még élnek emberek, kik a velenczei, genuai és luccai köztársaságot tulajdon szemeikkel látták.

Szeptember 14-én.

Még mindig nem formuláztak vádat ellenünk, még mindig nem tudjuk, miért tartóztatnak le, s a bánásmód irántunk épen oly önkényes, mint elfogatásunk. Velem például sokkal jobban bánnak, mint társaimmal; azért-e, hogy az ön levelezője vagyok, vagy talán mivel barátaim minden lehetségest elkövetnek érdekemben? Nem tudom, de bizonyos, hogy Turinból jött parancs, hogy a legnagyobb előzékenységgel járjanak el irántam. Azért engedték meg, hogy a muzeumot és Pompéjit meglátogathassam. Carbonelli ezredest már szorosabban tartják. Papagallo úr pedig, ki tengerész volt s garibaldinus önkéntes, csak egy frankot kap mindennapi ellátásra; ő sem tudja, miért tartóztatták le, hacsak nem azért, hogy bennünket esténkint végtelen kalandjainak elbeszélésével mulattasson. Farina, Libertini titkára, még mindig itt van, pedig ura, kinek szökését előmozdította, visszajött Nápolyba, a hol többé nem bántják.

Garibaldi gőzösön, szeptember 15-én.

Alig végeztem reggelimet, midőn a rendőrbiztos jött, hogy a quæstor, signor Aveta, szólni akar velem. Követtem a nagy fogadószobába az első emeleten, hol a quæstor a következő szavakkal fogadott: «Örülök, hogy jelenthetem önnek felszabadulását; e pillanatban vettem a rendeletet, hogy szabadon bocsássam; tegyen amit akar; maradjon Nápolyban, vagy menjen haza. Remélem, hogy azon kellemetlen helyzetben, melyben itt volt, nem talált panaszra okot azon bánásmód ellen, melyben részesült.» Elismertem, hogy mind a rendőrbiztosok gavallér módon viselték magukat s azon voltak, hogy letartóztatásom lehetőleg kényelmes legyen; de figyelmeztettem a quæstort az épület egészségügyi hiányaira; a lakók, tehát a quæstor is, előbb-utóbb tapasztalni fogják, hogy bűz és piszok tönkreteszik az egészséget.

Természetesen oly gyorsan hagytam el Nápolyt, amint csak lehetett, nem akarván maradni oly városban, hol az alkotmányos szabadság fel van függesztve. Alig volt időm azoknak szívességét megköszönni, kik meglátogattak és elbúcsúzni a hivatalnokoktól, kikkel megbarátkoztam. Megöleltem Bianchit és Carbonellit, kikkel sok kellemes órát töltöttem s kik még mindig fogva maradtak, míg én

szintoly önkényes módon felszabadultam, mint ahogy elfogattam, a nélkül t. i. hogy tudnám miért. Hajóra szálltam, három hét elégséges volt, hogy kitanuljam az ostromállapot természetét, mint oly politikai rendszabályét, melynek czélja a népet rettenteni; ugyanazért szükséges ilyenkor az igazságtalanság, a jogsértés s a tisztviselők önkénye. Nápolyban semmi különös kegyetlenség nem kísérte ugyan az ostromállapotot, mert a hivatalnokok régi szabadelvűek, sokan közülök a bourbon üldözések áldozatai s mégis láttuk a sajtót a rendőrség ellenőrzése alatt, a levéltitok nem tiszteltetett a postán, a felső-olaszországi ellenzéki hírlapok kitiltattak, házkutatások történtek azoknál, kik signor Vivone alkormányzó gyanúját felköltötték, Garibaldi barátai elfogattak vagy kiutasíttattak Nápolyból s az utazás nehezíttetett az útlevélrendszer alkalmatlansága által. Sajnálom, hogy azon állam, melynek még nagy szüksége van Európa rokonszenvére, oly kabinet kormánya alá került, mely azt hiszi, hogy engedelmessége Napoleon iránt erénynek tekintetik s nem tudja, hogy Olaszország valódi politikája nem az, hogy a forradalmat leverje, hanem az, hogy a forradalmat vezesse.

